

Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԴԱՐՉՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМ. Р. АЧАРЯНА

Х. Г. БАДИКЯН

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ
ЕДИНИЦЫ СОВРЕМЕННОГО
АРМЯНСКОГО ЯЗЫКА
(СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1986

ДУБЛЕТ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

✓

809.198.1

Խ. Գ. ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՅ
ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ
(ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)

A II
76604

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԽՐԵՎԱՆ 1986

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝ բանասիրական գիտությունների
դոկտոր Ն. Ա. Պառնասյան

Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել գրախոսներ՝ բանասիրական
գիտությունների թեկնածուներ Ֆ. Հ. Խլդարյանը և Բ. Խ. Մկրտչյանը

Բաղիկյան, Խ. Գ.

Բ 145 Ժամանակակից հայերենի դարձվածային
միավորները (կառուցվածքային վերլուծություն)
(Պատ. խմբ. Ն. Ա. Պառնասյան; ՀՍՍՀ ԳԱ.
Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի ին-տ.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ
հրատ., 1986.—354 էջ.):

Մենագրության մեջ կատարվում է հայերենի դարձվա-
ծային միավորների (ԴՄ) համակողմանի՝ իմաստարանական
ու քերականական դասակարգում և կառուցվածքային վերլու-
ծություն. տրվում են ԴՄ-ների կառուցվածքային կաղապար-
ները ըստ դրանց բաղադրիչների քանակի և իմաստային փոխ-
հարաբերության: Քննվում են անվանական, բայական ու հա-
ղորդակցական ԴՄ-ները, դրանց բաղադրիչների բերականա-
կան կարգերը, ինչպես նաև ամբողջ կառույցի ձևարանական
առանձնահատկություններն ու շարահյուսական դործառու-
թյունները:

Աշխատանքը նախատեսված է լեզվաբանների, հայոց
լեզվի ուսուցիչների, բանասիրական ֆակուլտետների և ման-
կավարժական ուսումնարանների ուսանողների համար:

4602010000

Բ — — — — — 74 — 86

703 (02) — 86

ԳՄԴ 81.2Հ

Ա Ռ Ա Զ Ա Ք Ա Ն

Դարձվածաբանությունը ժամանակակից լեզվաբանության հիմնական, բայց դեռևս իր բավարար լուծումը չստացած հարցերից է: Լեզվաբանության մեջ այն այժմ դիտվում է որպես ինքնուրույն գիտաճյուղ և իր վրա է գրավել շատ լեզվաբանների ուշադրությունը: Դարձվածաբանության ուսմունքը թեև կարճ պատմություն ունի (դրանով հիմնականում սկսել են զբաղվել մեր դարի 50—60-ական թթ.), բայց այդ կարճ ժամանակամիջոցում դրա վերաբերյալ բավական հարուստ գրականություն է ստեղծվել. 1964 թ. պրոֆեսոր Ա. Մ. Բաբկինի խմբագրությամբ լույս տեսած «Проблемы фразеологии» թեմատիկ ժողովածուում նշվում են դարձվածաբանության հարցերով զբաղվող 504 լեզվաբան-հետազոտողների անուններ, որոնց հոգվածների, աշխատությունների և բառարանների մասնագիտական ցանկը կազմում է 892 անուն: Լեզվաբանների հետաքրքրությունը Օ. Նսպերսենի բնորոշմամբ՝ «Լեզվի դարձվածային հարստությունների այդ առեղծվածային աշխարհի բռնապետորեն քմահաճ և անորսալի իրողությունների վերաբերյալ» (214, էջ 4) ավելի մեծացավ հատկապես վերջին 10—15 տարում, և վերևում բերված աշխատությունների թիվը աճեց պատկառելի չափերով՝ հասնելով 7 հազարի (տե՛ս 157, էջ 3 և 256, էջ 3)*:

* Դարձվածաբանության վերաբերյալ մասնագետների հախուռն հետաքրքրության մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ սկսած 1959 թվից Միության տարբեր բաղաձներում (Սամարղանդ-1959, Լենինգրադ-1961, Բաքու-1964, Մոսկվա-1964, Զերնովկա-1965, Տուլա-1959, Սամարղանդ-1971, Նովոդերոդ-1972, Քիշնև-1976, Մոսկվա-1979 և այլն) պարբերաբար միջազգային գիտաժողովներ են կազմակերպվում՝ նվիր-

Իսկ ինչո՞ւ է այդպիսի մեծ ուշադրության արժանանում դարձվածների՝ քննությունը: Դա պետք է ոչ միայն նրա համար, որ դարձվածային միավորը** (այսուհետև՝ ԴՄ) լեզվական առանձին իմաստակիր միավոր է, և դարձվածաբանությունն էլ՝ լեզվաբանական առանձին գիտաճյուղ, և որ դարձվածաբանության հետ կապված շատ հարցեր դեռևս կարոտ են ուսումնասիրման ու գնահատման, այլ և այն բանի համար, որ որևէ լեզվի դարձվածները այդ լեզվի աղն ու համեմունքն են, տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի հոգևոր մշակույթի հարբստությունը: Դարձվածները իմաստավորվել են ժողովրդի դարավոր փորձով, դարձել պատկերավոր ու կուռ արտահայտություններ, այդ պատճառով էլ հանդես են գալիս կյանքի բոլոր բնագավառներում և խոսքը դարձնում պատկերավոր ու արտահայտիչ՝ նրան տալով դիպուկություն ու սեղմություն. դարձվածները խոսքն ազատում են չորությունից ու երկարաբանությունից: Կարճ ու դիպուկ լեզվական այդ միավոր-

ոված լեզվաբանության այդ կարևոր բնագավառին: Եթե Բ. Կարինը 1956 թվին գրում էր, որ «դարձվածաբանությունը որպես լեզվաբանական գիտաճյուղ գտնվում է դեռևս «զարգացման դադտնի» շրջանում» (149, էջ 126), ապա 70—80-ական թվականներին այն դուրս եկավ «գաղտնի շրջանից» և զարգացման լայն ոլորտ ընդգրկեց:

* Հայ լեզվաբանական գրականության մեջ գրեթե հավասարապես դործածվում են դարձված և դարձվածք տերմինները. նախընտրելի ենք համարում առանց Բ-ի ձևը, որովհետև այլևս ամենայն ուսանալիս Բ-ն չի պահպանվում, ի տարբերություն այդ բաղաձայնով վերջացող մյուս բառերի (ասացվածք, խոսվածք, կաղմվածք, կառուցվածք, պատմվածք, հորինվածք, մանվածք, ձուլվածք, գործվածք, թխվածք և այլն), բարդության մեջ նույնպես Բ-ն չի պահպանվում (դարձվածաբանություն, դարձվածաբանական): Առաջարկում են առանց Բ-ի ձևը պահել դերբայական դարձված տերմինի համար, իսկ Բ-ով ձևը՝ դարձվածների համար. հասկանալի է, որ դրանք շփոթվող տերմիններ են, որովհետև դերբայական դարձված-ից դարձված բաղադրիչը երբեք չի անջատվում: Մյուս կողմից՝ նյարիք չկա ծանրացնելու դարձվածի արտաբերումը:

** Դարձվածաբանական միավորի փոխարեն առաջարկում ենք դարձվածային միավոր տերմինը, քանի որ դարձվածաբանությունը գիտություն է դարձվածի վերաբերյալ, իսկ գիտությունը միավոր ունենալ չի կարող: Դարձվածաբանությունը նաև դարձվածների ամբողջությունն է:

ները արտացոլում են նաև լեզվի աղգային ինքնատիպութիւնը. դարձվածները աղգային լեզվամտածողութեան ամենակուռ արտահայտութիւններից են: Դրանցում արտացոլում են նաև այդ լեզուն կրող ժողովրդի պատմութիւնը, սովորութիւնները, կենցաղն ու աշխարհաճանաչումը: Դարձվածները լեզվի արտահայտչականութեան և պատկերավորութեան կարևոր միջոցներից են և մեծ դեր ունեն նաև գեղարվեստական, քաղաքական ու հրապարակախոսական գրականութեան մեջ, ինչպես նաև մամուլում: Դրանք շատ կարևոր նշանակութիւն ունեն հատկապես գործառական ոճաբանութեան բնագավառում: Ահա թե ինչու գրեթե բոլոր գրողներն ու քննադատները, արվեստագետներն ու հրապարակախոսները, ինչպես նաև քաղաքական գործիչները իրենց ստեղծագործութիւններում, գրավոր ու բանավոր ելույթներում հաճախ են դիմել և դիմում առածներին ու ասացվածքներին, թեւաւոր խոսքերին ու դարձվածներին՝ ժողովրդական մտածողութեան այդ իմաստութիւններին, գրանցով բնութագրելով հասարակական ու կենցաղային բազմաթիւ երևույթներ, ինչպես նաև մարդկային բնավորութիւններ ու խառնվածքներ:

Վ. Ի. Լենինը նույնպես շատ կարևոր նշանակութիւն էր տալիս թեւաւոր խոսքերին ու դարձվածներին, դրանք համաբնկով քննադատութեան լեզվական ներգործուն միջոցներ: Այսպես, մենշևիկների անհուսալի վիճակն ու անկայունութիւնը ընդգծելու համար նա օգտագործում է խեղդվողը ձեռքի գցում է վաւորներին դարձվածը, իսկ կոտորած տաշտակով բնութագրում է Անտառաւի վիճակը՝ 1920 թվին: Որպեսզի ցույց տանք, թե Վ. Ի. Լենինը ինչքան մեծ կարևորութիւն և արժեք էր տալիս խոսքի պատկերավորման այս միջոցներին, բավական է նշել, որ նա իր միայն 1917—1923 թվերի աշխատութիւններում օգտագործել է 2524 առածներ ու ասացվածքներ, դարձվածային միավորներ և թեւաւոր խոսքեր, որոնց հաճախականութիւնը հասնում է 11859-ի: Իր խոսքը դիպուկ, կարճ ու արտահայտիչ դարձնելու համար նա ամենից ավելի հաճախ օգտագործել է պոչ խաղացնել,

բանը բուրդ է, ականջի ետև գցել, իր արշինով չափել, մկան համար կառվից ուժեղ գազան չկա, մախաքը պարկում չես քաֆցնի, կոկորդիլոսի արցունքներ, Հուդայի համբույր, ափիլեսյան գարշապար, գայթակղության փար, ավգյան ախոռներ, կուլիսների ետևում և ուրիշ շատ դարձվածներ*:

Առածների ու ասացվածքների, թեամբոր խոսքերի ու դարձվածների՝ խոսքը ոճավորելու հղոր միջոց լինելու, դրանց արդիականության և կարևորության մասին վերադարձի վերադարձի «Բանականության սիմֆոնիա» գրքի առաջաբանում գրված է. «Այժմ դրանք ամենից լավ են համապատասխանում մեր ժամանակի սրընթաց ոգուն, որը պահանջում է մտքի արտահայտման յուրահատուկ հակիրճություն» (57, էջ 8):

Դարձվածների ուսումնասիրումը մեծ կարևորություն է ստանում նաև այն պատճառով, որ գիտության զարգացման ժամանակակից փուլում երկլեզվյան և միալեզվյան դարձվածաբանական բառարանների ստեղծման մեծ պահանջ կա. հարցի լուծումով մի կողմից կմեծանա դարձվածների հաճախականությունը, մյուս կողմից ավելի կհեշտանա ու կճշգրտվի թարգմանության գործը:

Եթե ասվածին ավելացնենք նաև, որ դպրոցական և բուհական ծրագրերում վաղուց է նախատեսված դարձվածաբանության ուսուցումը, իսկ հայ իրականության մեջ դրավերաբերչալ գրականության մեծ պակաս կա, դրանով ավելի կրնգգծվի դարձվածաբանության ուսումնասիրման արդիականությունն ու անհրաժեշտությունը:

Ահա այս նկատառումներից ելնելով էլ մենք ձևումս մեր եղել սույն աշխատությանը: Անշուշտ, մեր նպատակներից դուրս է մեկ աշխատանքում քննության առարկա դարձնել դարձվածաբանության հետ առնչվող բոլոր հարցերը, որոնք չափազանց շատ են ու բազմաբնույթ, հետևաբար ոչ թե մեկ

* Տվյալները բաղել ենք Մ. Ա. Алексеевко. «Фразеология ленинской речи» (1917 — 1923) գրքից, Львовский государственный университет, 1975.

մարդու, այլ մի ամբողջ կուլեկտիվի տարիների աշխատանք են պահանջում: Մենագրության մեջ աշխատել ենք մեր ուժերի սահմաններում, բուն դարձվածները սահմանադատել ոչ դարձվածացին լեզվական միավորներից, ցույց տալ դրանց շփման եղրերը, կատարել հայերենի ԴՄ-ների բառախմբատային, ձևաբանական ու շարահյուսական դասակարգում՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով յուրաքանչյուր խոսքի մասին հարաբերակից դարձվածների, ինչպես նաև նրանց բաղադրիչների քերականական կարգերի ու դրանց իմաստաուղատիչ դերի վրա: Այսպես, աշխատանքում հիմնավորապես քննել ենք ԴՄ-ների գոյական բաղադրիչների առկայացման, հոլովի, քվի և դիմային առման, իսկ բայական բաղադրիչների՝ սեռի, սեռային դասերի, դեմքի, քվի, եղանակի քերականական կարգերը, ինչպես նաև հաստատական-միտական հակադրությունների գործառությունները դարձվածների ձևավորման հարցում:

Քանի որ մեր աշխատանքը հիմնականում նվիրված է դարձվածային միավորների կառուցվածքային վերլուծությանը, իսկ լեզվական որևէ համակարգի կառուցվածքն էլ ներկայացնում է այն ամենաբարձր մակարդակը, որի մեջ միավորները (բաղադրիչները) բնորոշվում են իրենց ունեցած փոխհարաբերություններով ու դերով (8, էջ 18), հետևաբար քննության հատուկ նյութ ենք դարձրել հայերենի դարձվածների գրեթե բոլոր հնարավոր կառույցների հիմնատիպերն ու ենթատիպերը: Դրանցում հատուկ ուսումնասիրության ենք ենթարկել բաղադրիչների իմաստային ու քերականական փոխհարաբերությունները՝ ելնելով նրանց կառուցվածքային այն հատկանիշներից, թե ամբողջ դարձվածկապակցության անգում-բաղադրիչները ինչ սերտությամբ են կապակցված իրար հետ, և այդ ամբողջ կապակցությունը ինչպիսի վերահիմաստավորված գաղափար է արտահայտում: ԴՄ-ների կառուցվածքային տիպերն ուսումնասիրելիս առաջնորդվել ենք այն դրույթով, որ ԴՄ-ների մեծ մասը իրականում իմաստային տեսակետից միաձուլվ է՝ նման քիմիական միացությունների, հետևաբար նրա բաղադրիչների անջա-

տումով կամ փոփոխումով հաճախ դարձվածը բոլորովին իմաստափոխվում է կամ քայքայվում. այսպես՝ լեզվի կապերն առձակել դարձվածը սանձարձակ, չափազանց անվայելուչ կերպով խոսել է նշանակում, իսկ երբ կառույցից անջատում ենք լեզվի բաղադրիչը, բոլորովին փոխվում է դարձվածի իմաստը, այն ձեռք է բերում շարժունակ, վարվելակերպի մեջ չափից ավելի աղատ, անկաշկանդ լինելու իմաստ, կամ սրտին յուղ փսել նշանակում է ինչ-որ բանից զոհանալ, իրեն բավարարված զգալ, իսկ գլխին յուղ րսել՝ մեկին խաբել, համոզել: Ավելի շատ են այն դարձվածները, որոնց որևէ բաղադրիչն անջատելիս կամ կապակցությունը դրվում է դարձվածային իմաստից (կոկորդիլոսի առցունճներ բափել, սայլի հինգերորդ անիվ), կամ լրիվ քայքայվում է (անջուր տեղը բորիկանալ, ամպի տակի լուսնյակ, աչքերը շուրս անել): Ահա այս պատճառով էլ բաղմաբաղադրիչ ԴՄ-ների կառուցվածքային տիպերը վերլուծելիս մեր նպատակն է եղել ոչ թե կառույցը՝ դարձվածային միավորը, քանզի, նրա բաղադրիչները անջատել, այլ ցույց տալ, թե ամբողջ դարձվածը ինչ կազմութուն ունի, ինչ տարրերից է բաղադրված, և թե նրա բաղադրիչները իրար նկատմամբ քերականական ինչպիսի կապերի ու հարաբերությունների մեջ են և այլն. այդ պատճառով էլ մեր վերլուծությունները երբեմն էլ տեսական նպատակներ են հետապնդում:

Ըստ իրենց իմաստի և լեզվի մեջ կատարած դերի ու շարահյուսական գործառույթի, հայերենի ԴՄ-ները բաժանել ենք երկու խմբի՝ անվանողական և հաղորդակցական արժեք ունեցողների՝ առաջինները հարաբերակից համարելով բառերին (գոյականներին, ածականներին, բայերին, մակբայներին և վերաբերականներին), իսկ երկրորդները՝ նախադասություններին:

Մենագրության մեջ աշխատել ենք ճշտել նաև այն հարցը, թե դարձվածաբանությունը ինչ տեղ ունի լեզվաբանության բաժինների համակարգում: Հայտնի է, որ այս հարցի վերաբերյալ նույնպես միասնական կարծիք չկա. լեզվաբանների մի մասը դարձվածաբանությունը քննում է բառագի-

աուրյան մակարդակում (տե՛ս 61, էջ 399—402, 473—474 և 55, էջ 367), իսկ մյուս մասը՝ շաբահյուսուրյան: Ճիշտ է, դարձվածը բառի հետ շատ ընդհանրություններ ունի (տե՛ս էջ 70), սակայն չի կարելի դրանք քննել նույն համակարգում, որովհետև որպես լեզվական առանձին միավորներ դրանք ունեն նաև բավական տարբերություններ, որոնց մասին հանգամանորեն խոսելու ենք «Բառ և դարձված» ենթավերնագրի տակ: Ելնելով այն հանգամանքից, որ դարձվածային միավորը առնվազն երկբաղադրիչ, կայուն, վերաիմաստավորված բառակապակցություն է, և նրա բաղադրիչների միջև, թեև քարացած, գոյություն ունեն համաձայնություն, խնդրառություն և շարահասություն, ինչպես նաև այն, որ ԴՄ-ները օժտված են ներունակ կամ առկա ստորոգման հատկանիշներով, մենք դարձվածաբանությունը քննում ենք ոչ թե բառագիտությամբ, այլ շաբահյուսության մակարդակում: Եթե ասվածներին ավելացնենք նաև այն, որ դարձվածների համակարգում զգալի թիվ են կազմում նաև հաղորդակցական արժեք ունեցող ԴՄ-ները, մեր եզրակացությունը ավելի պարզ կլինի: Մեր միտքը հաստատում ենք նաև դարձվածաբանության մեծ գիտակ Լ. Ի. Ռոյզենզոնի հայտնի դրույթով՝ «Դարձվածները առաջանում են ոչ թե բառույթի (лексема) բաղադրի վրա, այլ բառակապակցությունների, հետևաբար ոչ թե բառագիտությունը, այլ շաբահյուսությունն է այն շինարարական հրապարակը, որտեղ տեղի է ունենում դարձվածային միավորի ձևավորման գործընթացը» (տե՛ս 191, էջ 49, նաև 166, էջ 34-ընդգծումները մերն են):

Քանի որ մեր հետադոտությունն առարկան ժամանակակից հայերենի՝ արևելահայ հատվածի դարձվածային միավորների, հատկապես դրանց կառուցվածքային ու քերականական առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունն է, այդ պատճառով հիմնականում առաջնորդվել ենք համաժամանակյա էննության մեթոդով: Սակայն դարձվածային միավորների հատկանիշներն ու առանձնահատկություններն այնպիսին են, որ հաճախ նրանց հետ կապված քերականական որևէ հարցի մասին խոսելիս անհրաժեշտ է լինում

դիմել դրանց իմաստների ստուգաբանությանը, երբեմն էլ թափանցել մինչև ԴՄ-ի ծագման խորքերը, պարզել նրա առաջացման աղբյուրներն ու կայունության աստիճանը: Ահա այսպիսի դեպքերում անհրաժեշտություն է առաջացել համաժամանակյա քննությունից ունցնել նաև տարժամանակյա ֆենոլոգիան: Այսպես, օրինակ, միայն շուն գերադաս բառով հայերենում կալմվել են հարյուրից ավելի դարձվածներ, որոնցից շատերի իմաստները կապվում են դանազան երևվույթների. հանգամանքների ու առարկաների հետ և կարելի է բացատրել համաժամանակյա քննությամբ, իսկ դրանց մի մասի իմաստն էլ այնքան է գնում պատմության խորքերը, որ իրոք դառնում է անորոշակի, և դրանք կաբելի է վեր հանել միայն պատմական քննությամբ: Օրինակ, շուն բախտ ունենալ դարձվածի իմաստի քննությունը մեզ տանում է պատմության խորքերը և ամենայն հավանականությամբ կապում էան համաստեղության հետ, որը դարեր ի վեր ժողովուրդի ընդունել է որպես ուղեցույց, հաջողության նշան. այդ է պատճառը, որ ժողովուրդը այդ դարձվածը դործածում է հաջողակ, բախտավոր լինելու, բախտը բերելու իմաստով: Սրան հակառակ, շան երես (անամոթ, անպատկառ), շան օրի լինել (խղճալի, ողորմելի վիճակում գտնվել), շան էթից ջուր խմել (սաստիկ շարժարվել, տառապել) դարձվածների իմաստները բացատրելի են առանց պատմության խորքը գնալու: Իսկ շան տղա, շան աղջիկ, շան որդի դարձվածային կապակցությունների իմաստներն էլ պայմանավորված են խոսքի իրավիճակով, խոսողի՝ խոսակցի նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով, ինչպես նաև արտաբերման հնչերանգով, որով դրանք մի դեպքում հայհույական, մի այլ դեպքում՝ թեթև հանդիմանական, մտերմական արտահայտությունների իմաստ են ձեռք բերում:

Ահա թե ինչու պրոֆ. Ա. Նազարյանը գրում է, որ մաքուր համաժամանակյա մեթոդը չի բավարարում դարձվածաբանության բարդ ու բազմաբնույթ պրոբլեմներն ուսումնասիրելու համար, որ ինչպես լեզուն, այնպես էլ նրա դարձվածները գտնվում են զարգացման ընթացքի մեջ, և որպեսզի

Նրա ուսումնասիրությունը ավելի խոր բնույթ կրի, դրա համար միայն փաստեր նշելը քիչ է. անհրաժեշտ է բացատրել այն և գտնել նրա պատճառները (տե՛ս 163, էջ 32—36):

Դարձվածային միավորների քննությունը կատարել ենք Ֆելպլան սկզբունքով՝ ելնելով նրանց ձևային ու իմաստային հատկանիշներից, այսինքն ԴՄ-ները դիտարկել ենք առանալատության և բովանդակության պլաններում: Որպես արտահայտություն պլանի հատկանիշներ ենք դիտել ԴՄ-ի մեկից ավելի բաղադրիչներից կազմված լինելը, բաղադրիչների կապի կաշտությունը, նրանց հիմնականում անփոխարինելիությունն ու անընդմիջարկելիությունը, իսկ որպես բովանդակության պլանի հատկանիշներ նշել ենք դարձվածի բաղադրիչների իմաստային սերտությունը, հաճախ էլ այդ իմաստների մթազնումը և ամբողջ կառույցի վերաիմաստավորման պարտադիր լինելը:

Որպես աշխատանքի ելակետային դրույթ պետք է նշել մեկ ուրիշ կարևոր հարց էս. գա լեզվական երկու տիպի միավորների՝ շարակարգային և հարացուցային հարաբերությունների դրսևորումն է ԴՄ-ներում: Հայտնի է, որ շարակարգայինը լեզվական միավորների իրար հաջորդող (զծային) հարաբերությունն է, իսկ հարացուցայինը՝ սյունակային կամ աղյուսակային (211, էջ 121, 8, էջ 69—72, 52, էջ 101—104). դարձվածային միավորը՝ իր բաղադրիչներով առաջին հերթին շարակարգային կազմություն է՝ բաղադրված երկուսից մինչև ութ բաղադրիչների զծային հարաբերությամբ, որոնք աչքի են ընկնում իրենց կառուցվածքային հետաքրքիր տիպերով: ԴՄ-ի համար կարևոր գործոն է նաև հարացուցային հարաբերությունը, որը ԴՄ-ների մի մասում հանդես է գալիս լրիվ, մյուս մասում՝ թերի դրսևորումներով:

Աշխատանքը կատարելիս մենք չենք բավարարվել միայն դարձվածաբանական, թարգմանական, բացատրական բառարանների ընդգրկված դարձվածներով: Բացի բառարանների ընձեռած նյութից, բարտադրել ենք զեղարվեստական, մասնագիտական, քաղաքական դրականության մեջ, մամուլում մեղ հանդիպած, ներկայացումների ժամանակ մեր

լսած, ինչպէս նաև մեր խնդրանքով՝ ընկերների ու բարեկամների գրի առած դարձվածները, առածներն ու ասացվածքները, թեւովոր խոսքերն ու իղիոմները, նույնիսկ սովորական բառակապակցութիւններն ու բաղադրյալ տերմինները, մշակել ենք դրանք, դասդասել ու խմբավորել և դրանցից առանձնացրել մեր տեսակետով ընդունելի՝ դարձվածաշին միավորի նեղ ըմբռնման պահանջները բավարարող և դարձվածաբանութեան կարգաւիճակի (ստատուսի) հիմնավորումը հաստատող կայուն բառակապակցութիւնները: Այսպիսով, մեր քարտագրած ավելի քան 20 հազար կապակցութիւններից որպէս մաքուր դարձվածաշին համաձուլներ ենք դիտել մոտ 8 հազարը, որոնցից մեր աշխատանքում օգտագործել ենք շուրջ 2 հազար ԴՄ:

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐԻ ԸՄԲՈՒՆՈՒՄՆ ՈՒ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ ԼԵՋՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Դարձվածքը թեև իր ծագմամբ գալիս է դարերի խորքից, քայքայ դարձվածաբանության պատմությունը շատ խոր արմատներ չունի: Ռուսական լեզվաբանության մեջ դարձվածաբանության ուսմունքով սկսել են զբաղվել դեռևս XVIII դարի կեսերից, բայց աչն զարգացման լայն ոլորտներ ընդգրկեց սովետական լեզվաբանության մեջ և ամենաբարձր մասշտաբների հասավ 60—80-ական թվականներին (տե՛ս էջ 5—6):

Քանի որ մեր ուսումնասիրության տեսական դրույթները շատ հարցերում առնչվում են նաև ուրա լեզվաբանների հայացքներին, այդ պատճառով էլ նպատակահարմար ենք գտել նախ համառոտակի ներկայացնել ուսական դարձվածաբանության պատմությունը (որի մանրամասն շարադրանքին կարելի է ծանոթանալ Վ. Լ. Արխանգելսկու (77), է. Խ. Ռոտի (195), Վ. Ն. Տելիայի (214) և ուրիշների աշխատություններում), ապա ներկայացնել հայ լեզվաբանների տեսակետները:

Ըստ ժամանակագրական կարգի, դարձվածաբանության պատմությունը մենք բաժանել ենք 3 շրջանի:

Առաջին շրջանն ընդգրկում է XVIII դարի կեսերից մինչև մեր դարի 30-ական թվականները և սերտորեն կապվում է Մ. Վ. Լոմոնոսովի, Վ. Ի. Դալի, Ա. Ի. Պոտեբնյայի, Ֆ. Ֆ. Ֆորտունատովի, Ֆ. Ի. Բուսլանի և Ա. Ա. Շախմատովի անունների հետ (165):

Երկրորդ շրջանն սկզբնավորվում է ակադեմիկոս Վ. Վ. Վինոգրադովի, է. Դ. Պոլիվանովի, Ա. Ի. Աբակումովի և այլոց աշխատություններով, ընդգրկում է մեր դարի 30—50-ական թվականները և համարվում է դարձվածաբանության, որպես լեզվաբանության ինքնուրույն գիտաճյուղի ուսումնասիրման շրջան (77, 214):

Երրորդ շրջանն սկսվում է 60-ական թվականներից, հասնում մինչև մեր օրերը և կապվում է դարձվածաբանության ուսումնասիրության նորագույն մեթոդների հետ. այս շրջանը նշանավորվում է նաև դարձվածաբանության ուսմունքի վարգաքման բուռն թափով և լեզվաբանների մեծ բանակով:

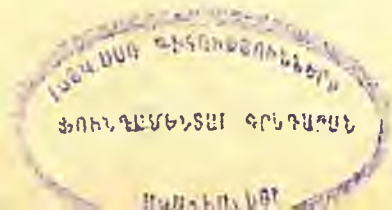
Դարձվածաբանության ուսմունքը ուսական լեզվաբանության մեջ հիմնադրվել է Մ. Վ. Լոմոնոսովի կողմից: Նա առաջինն էր, որ ուսումնասիրության հատուկ նյութ դարձրեց այնպիսի կայուն բառակապակցությունները, որոնց բաղադրիչները կապակցության մեջ կորցնելով իրենց անկախ, բառային իմաստները, ձեռք են բերում բոլորովին նոր իմաստ ու հատկանիշ, որը հետագայում կոչվեց վերախմաստավորում:

Լոմոնոսովի տեսակետները ավելի զարգացրին ու առաջ տարան Բուսլանը (196) և Պոտեբնյան (184), ըստ որում Պոտեբնյան առաջինն էր, որ դարձվածային միավորին վերագրեց նշանայնության հատկանիշը (տե՛ս 184, էջ 103):

Ռուսական լեզվաբանության մեջ դարձվածաբանությունը գիտական ուսումնասիրման և զարգացման բարձր հիմքերի վրա դրվեց ֆրանսիացի լեզվաբան Շառլ Բալլիի աշխատությունների (67, 68) լույս տեսնելուց հետո: Բալլիի մեծագույն ծառայությունը այս բնագավառում այն է, որ նա լեզվաբանության մեջ առաջինը գիտականորեն հիմնավորեց

ու համակարգեց լեզվում եղած կայուն բառակապակցությունները՝ դրանք դարձնելով հատուկ ուսումնասիրության առարկա։ Ծիշտ է, նա ուսումնասիրել է միայն ֆրանսերենի բառապաշարն ու դարձվածները, բայց նրա կողմից առաջ քաշված տեսական շատ հարցեր հետագայում հիմք հանդիսացան արտասահմանյան ու սովետական լեզվաբանների համար։ Նրա առաջադրած դրույթներից շատերը մեր օրերում նույնպես պահել են իրենց գիտական արժեքը և ուսումնասիրողների համար ելակետային հիմք հանդիսացել։ Նույն փաստն է արձանագրում նաև ֆրանսերենի դարձվածները հանգամանորեն ուսումնասիրող Ա. Նալարյանը. նա գրում է. «Մեր օրերում դարձվածների ուսումնասիրման վերաբերյալ դժվար է գտնել որևէ ուսումնասիրողի, որը այս կամ այն չափով ազդված չլինի Շ. Բալլիի դադափարներից» (163, էջ 17)։

Բալլին լեզվում եղած բառակապակցությունները բաժանեց երկու կարգի՝ ազատ և կայուն։ Կայուն բառակապակցությունները նա անվանեց դարձվածային միավորներ, որոնց բաղադրիչները այս կամ այն պատճառով կորցրել են իրենց անկախությունը և սովյալ կապակցության մեջ ձևոր բերել միայն դրան հատուկ իմաստ։ Այսպիսի կառույցները Բալլին համեմատում էր քիմիական միացությունների հետ և դարձվածային միավորին վերագրում բացառապես իմաստաբանական արժեք։ Նա աներկբա հայտարարում էր, որ կայուն դարձվածի իսկական արժեքը նրա ներքին իմաստային հատկանիշն է, դարձվածի արտաքին հատկանիշները նա խաբուսիկ էր համարում (67, էջ 98)։ Այսպիսով, Բալլին ԴՄ-ի օբյեկտիվ էությունը տեսնում էր նրա իմաստային առանձնահատկության մեջ, ինչ խոսք, սա դարձվածի հիմնական էությունն է, սակայն չսխալ է աչքաթող անել նաև նրա արտաքին կողմը, այն, որ դարձվածը պետք է կազմված լինի առնվազն երկու, կամ ավելի բաղադրիչներից. հակառակ դեպքում, միայն իմաստային հատկանիշի վրա հենվելով, առանձին բազմիմաստ բառեր նույնպես կհամարվեն դարձ-

վածներ, ինչպես սխալմամբ վարվում են որոշ լեզվաբաններ (տե՛ս 240 և 20):

Մեր երկար տարիների ուսումնասիրությունների ընթացքում դժվար չի եղել նկատել, որ դարձվածաբանությունը զբաղվող լեզվաբանների մեջ, սկսած 50-ական թվականներից մինչև մեր օրերը, միասնական կարծիք չկա դարձվածաբան միավորի, նրա սահմանների, տարաբնույթ դասակարգման, լեզվաբանության համակարգում նրա ունեցած տեղի, ինչպես նաև տերմինաբանության վերաբերյալ: Տարակարծությունները ակնբախ են հատկապես դարձվածի սահմաններին որոշման հարցում: Հիմնականում այս հարցի շուրջն է, որ տարիներ շարունակ տեղի են ունենում բանավեճեր, տեսակետների բախումներ, ու հայտնվում են իրարամերձ կարծիքներ: Փաստորեն դարձվածի սահմանների ճշգրտման հարցը դարձվածաբանության հանգուցային, հիմնական հարցն է, որով էլ սլավոնագիտության դարձվածաբանության հետ կապված մյուս հարցերը: Հենց այս հիմնահարցի վերաբերյալ է, որ լեզվաբանության մեջ առաջացել են երկու հակադիր տեսակետներ՝ դարձված՝ լայն ըմբռնմամբ և դարձված՝ նեղ ըմբռնմամբ:

Դարձվածը լայն իմաստով ըմբռնող տեսաբանների համար դարձվածներ են լեզվում եղած բոլոր կայուն (հաճախ էլ ոչ կայուն) բառակապակցությունները. այդ թվում՝ հաջորդավոր բայերն ու գոյականները, բաղադրյալ շաղկապներն ու վերաբերականները, բաղադրյալ տերմիններն ու գրական կլիշեները, ինչպես նաև բոլոր առածներն ու ասացվածքները, անեծքներն ու օրհնանքները, թեմավոր խոսքերն ու իդիոմատիկ արտահայտությունները: Ինչ խոսք, որ այս տեսությանը հետևող լեզվաբանների հայացքներում նույնպես կան տարբերություններ. նրանց մի մասը վերևում նշված ոչ բոլոր լեզվական միավորներն է համարում ԴՄ-ներ:

Դարձվածը նեղ իմաստով ըմբռնող տեսաբաններն էլ, հատկապես լեզվաբանների միջին և նոր սերնդի ներկայացուցիչները, դարձվածի սահմանները խիստ նեղացնելով,

դարձված են համարում միայն իդիոմները. բնականաբար սրանց հայացքներում նույնպես կան տարակարծություններ:

Այժմ անդրադառնանք այդ տեսություններին առանձին-առանձին:

Դարձվածը լայն իմաստով են քննում Վ. Վ. Վինոգրադովը (100—103), Վ. Լ. Արխանգելսկին (77—79), Ն. Մ. Շանսկին (240—241), Ա. Վ. Կունինը (142—144), Ա. Ա. Ռեֆորմատսկին (190), Ե. Մ. Գալկինա-Ֆեդորովը (114), Ա. Ի. Եֆիմովը (126), Վ. Ն. Տելիան (214—217), Ս. Գ. Գավրիկը (111—112), Բ. Ն. Գոլովինը (118), Յու. Ա. Գլոզարևը (115) և ուրիշներ:

Սովետական (ինչպես նաև արտասահմանյան) լեզվաբանության ինչպես շատ բնագավառներին, այնպես էլ դարձվածաբանությանը գիտական ավելի բարձր մակարդակ և զարգացման լայն հնարավորություններ ընձեռեցին ակադեմիկոս լեզվաբան Վ. Վ. Վինոգրադովի աշխատությունները, որոնք դարձվածաբանության պատմության մեջ նոր փուլ սկզբնավորեցին և մեծապես նպաստեցին լեզվաբանության այդ կարևոր բնագավառի զարգացմանը: Վինոգրադովը դարձվածաբանության հարցերին նվիրված լայն բանավեճ բացեց, որը շարունակվում է առ այսօր և բաղմամբ մասնակիցներ ունեցավ: Նա լեզվի բառապաշարում հղած բոլոր կայուն բառակապակցությունները, որոնց ինքը դարձվածի արժեք էր տալիս, ըստ բաղադրիչների միջև հղած իմաստային հարաբերության և իմաստային ձուլվածության աստիճանի ստորաբաժանեց երեք հիմնական տիպերի՝ դարձվածային սերտանումներ, միասնություններ և կապակցություններ: Նա դարձվածային սերտանումներ անվանեց այնպիսի կայուն կապակցությունները, որոնց բաղադրիչները իմաստային ամենասերտ կապերով են կապված իրար հետ, և կապակցության ընդհանուր իմաստը չի բխում նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից: Այսպիսի կապակցությունների առանձին բաղադրիչները լրիվ իմաստափոխված են և իրարից անբաժան: Ըստ նրա, դարձվածային միասնություններում ամբողջ կայուն կապակցության իմաստը որոշ չափով պատճառաբան-

ված է. այսինքն դարձվածային միասնության իմաստը համարյա թե բխում է առանձին բաղադրիչների իմաստների գումարից: Նորից ամբողջ միասնությունը վերաիմաստավորվում է, բայց ոչ սերտաճումների նման: Իսկ դարձվածային կապակցություններ նա համարում էր այնպիսի կառույցներ, որոնց բաղադրիչները հիմնականում պահում են իրենց իմաստային ինքնուրույնությունը, բայց իրենց կապերով նորից մնում են կախյալ վիճակում:

Ն. Մ. Շանսկին ավելի լայնացրեց դարձվածի սահմանները. նա Ֆինոգրադովի վերոհիշյալ իմաստային դասակարգմանը ավելացրեց նաև չորրորդ տեսակը՝ դարձվածային արտահայտություններ: Սրանք ավելի թույլ կապակցություններ են, որոնց բաղադրիչները կարող են հեշտությամբ դուրս գալ տվյալ կապակցությունից և ուրիշ կապակցություններ կազմել: Շանսկին այս տիպի մեջ է մտցնում ինչպես առածներն ու ասացվածքները, այնպես էլ բաղադրյալ տերմիններն ու սովորական արտահայտությունները: Շանսկին առաջին լեզվաբանն է, որ դարձվածները դասակարգեց նաև ըստ կառուցվածքային տիպերի՝ զրանցում առանձնացնելով 12 մոդել՝ առանձին-առանձին քննելով զրանց կազմության եղանակներն ու իմաստային առանձնահատկությունները (240, էջ 99—121):

Շանսկին միաժամանակ նշում է, որ դարձվածները խոսքի մեջ, ըստ իրենց նշանակության ու գործառույթի, բաժանվում են երկու խմբի՝ պայմանավորված այն բանով, թե հարաբերակից են բառի՞ն, թե՞ նախադասությանը: Բառերին հարաբերակից դարձվածային միավորները, ըստ տարբեր խոսքի մասերի արժեքի, նա ստորաբաժանում է 7 տեսակի՝

- ա) բայական — пить горькую, восстать от сна...
- բ) գոյականական — игра слов, лучевая болезнь
- գ) մակբայական — без года недела, как вол...
- դ) ածականական — кожа да кости, еще какой...

որոշ բառեր դասում է դարձվածային միավորների շարքը (տե՛ս էջ 72):

Հիմնականում Ն. Մ. Շանսկու տեսությունն է հետևում նաև Վ. Ն. Տելիան. նա իր «Что такое фразеология» (214) և մյուս աշխատանքներում (215—217) խոսում է դարձվածի, նրա սահմանների, դարձվածի և բառի հարաբերակցության, նրանց նմանությունների և տարբերությունների, ԴՄ-ի գերադաս անդամի բառաքերականական առանձնահատկությունների և այլ հատկանիշների մասին (214, էջ 5—6, 8, 18, 29—31): Տելիան հատուկ ուշադրություն է դարձնում դարձվածների և իդիոմների փոխհարաբերության հարցերին (214, էջ 33—35): Թեև դարձվածների մեջ նա ներառում է նաև նրանց հաղորդակցական տեսակները, սակայն դրանք չի համարում լեզվի շարահյուսական մակարդակի կառույցներ (էջ 36):

Պրոֆեսոր Ա. Վ. Կունինի համրավը, որպես դարձվածաբանական նոր դպրոցի հիմնադիրներից մեկի, ղեկևս 60-ական թվականներից հայտնի է ոչ միայն մեր երկրում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Նրա գոկտորական դիսերտացիան նվիրված էր դարձվածաբանության ուսմունքին: Գիտության այս բնագավառի համար մեծ ավանդ են նաև նրա «Անգլերեն-ռուսերեն դարձվածաբանական բառարանը»՝ երկու հատորով (285) և մյուս աշխատությունները (142—144), որոնցում նա վերանայել ու նորովի է մեկնաբանել դարձվածաբանության հետ կապված շատ հարցեր:

Դարձվածաբանության հարցերը լեզվաբանության զարգացման ժամանակակից մակարդակով է քննել նաև Ս. Գ. Գավրիլնր: Նա մոտ քսանհինգ տարի ղեկավարել է ռուսաց լեզվի դարձվածաբանության ամենաբազմազան հարցերով և իր բաղմաթիվ մենագրություններով ու հոդվածներով պատասխանել է լեզվաբանության այս կարևոր բնագավառի շատ հարցերի: Նա քննադատում է դարձվածը նեղ իմաստով ընդունող լեզվաբաններին, պատճառաբանելով, որ նեղ ըմբռնումը հնարավորություն չի տալիս բաղմակողմանիորեն ուսումնասիրել բոլոր տեսակի դարձվածային միավորներն

ու նրանց քերականական, իմաստային և կառուցվածքային առանձնահատկությունները, ինչպես նաև բացահայտել նրանց իմաստագործառական ոլորտներն ու բարդությունները. «Բացի դրանից, չէ՞ որ շատ դարձվածների ունեն հաղորդակցական արժեք, այսինքն նախադասություններ են, իսկ նախադասությունները նեղ շրջանակներում քննել հնարավոր չէ» և նա առաջարկում է բոլոր դարձվածային միավորները բաժանել երկու մեծ խմբերի՝ բառակապակցության և հախադասության կառուցվածքային տիպերի (112, էջ 24—32): Այսպիսի տարբերակումը, անշուշտ, ճիշտ է, բայց մոտեցման հարց է. նայած թե այդ բաժանումների մեջ լեզվական ինչ միավորներ են ներառվում, և դրանցում կա՞ արդյոք վերաիմաստավորում ու դարձվածայնացում: Հարցին այս վերջին հատկանիշների զնահատումով է մոտենում դարձվածները ամենանեղ իմաստով ընդունող Բ. Ա. Լաբինը (149, էջ 128):

60-ական թվականներին և նրանից հետո դարձվածաբանության հարցերով շատ եռանդուն կերպով զբաղվում էր նաև Վ. Լ. Արխանգելսկին: Իր մոտ երկու տասնյակ հոդվածներում և «Կայուն արտահայտությունները ուսաց լեզվում» (77) մենագրության մեջ ուսաց լեզվի կայուն բառակապակցությունների ընդհանուր ֆոնի վրա նա առանձնացնում է նաև դրանց մի տեսակը՝ դարձվածային միավորները, որոնք այնքան էլ խտտորեն չի սահմանադատում մյուս կայուն բառակապակցություններից: Նա արժեքավոր գիտողություններ ունի դարձվածների վերաբերյալ ընդհանրապես: Բերենք դրանցից մի երկուսը. ԴՄ-ների շարադասության վերաբերյալ նա գրում է. «Դարձվածի բաղադրիչները այնպիսի կայունություն ունեն, դասավորված են այնպիսի հաջորդականությամբ, որ երբեք խոսողը չի կարող խախտել. այն արված է ավանդաբար» (77, էջ 236):

Արխանգելսկին շատ արժեքավոր գիտողություններ ունի նաև դարձվածային բնեթի (фразеологическое гнездо— էջ 66) վերաբերյալ. այն, ինչ Ամոսովան կոչում էր բանալի բառ (ключевое слово): Դա այն բառն է, որը որպես դարձ-

վածային միավորի առանցքային բաղադրիչ, հաճախ հանդես է գալիս բառային տարբեր շրջապատներում և ամեն անգամ, տարբեր կառույցներում ոչ միայն ինքն է վերաիմաստավորվում, այլև իմաստափոխում է ամբողջ կապակցությունը՝ նրան տալով դարձվածի իմաստ։ Այսպես, օրինակ, հայերենում ջուր բառը մի շարք կապակցություններում կարող է հանդես գալ որպես դարձվածի բանալի բառ կամ դարձվածների բուն։ Բերենք դրանցից մի քանիսը՝ ջրի գին, ջրի երես հանել, ջրից շուր դուրս գալ, պղտոր ջրում ձուկ որսալ, մնացել ենք երկու ջրի արանում, ջուր ծեծել, իր համար ջրի նստիկ դարձնել, ջուրն ընկնողը ձեռքը գցում է վրփուրհներին, ջրի ապուրը շունն էլ չի ուտի, իրեն այնպես է զգում, ինչպես ձուկը ջրում, մեկի ջրաղացին ջուր լցնել, բերանը ջուր առնել, ինչքան ջրեր են հոսել, ջրի բերած՝ ջրի տարած և այլն։

Ծիշտ է, լեզվաբանների մեծ մասը դարձվածն ընդունում է լայն իմաստով, բայց նրանց հայացքներում էլ կան տարակարծություններ։ Նրանց կարծիքները միատարր չեն հասկապես դարձվածային միավորի սահմանների և կայունության հարցերում։ Օրինակ, նրանցից շատերը ԴՄ-ի հիմնական հատկանիշը համարում են վերաբաղեցնելությունը, մյուսները դրան դումարում են պատնառաբանվածությունը, երրորդները՝ կայունությունը, չորրորդները դրա հիմքում դնում են վերաիմաստավորումը և այլն։

Այսպիսով, եթե ընդհանրացնենք դարձվածը լայն իմաստով ընդունող լեզվաբանների տեսակետները, կարելի է դրանք ամփոփել հետևյալ կետերում։ Ըստ այդ տեսության՝ դարձվածային միավորներ են համարվում՝

ա) կայուն (երբեմն էլ ազատ) բառակապակցությունները (գալլքակղության փառ, Հուդայի համբույր, կոկորդիլոսի արցունքներ, նաև՝ հանգստյան տուն, բանասիրական ֆակուլտետ, ավագ լեյտենանտ, սուր դանակ և այլն)։

բ) թևավոր խոսքերն ու իդիոմատիկ արտահայտությունները։

գ) առածներն ու ասացվածքները։

դ) բաղադրյալ անվանումներն ու տերմինները (ատոմական կշիռ, մագնիսական դաշտ, եղան լեզու, դեմոկրատական երկիր, Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոս, Կասպից ծով և այլն)։

ե) բաղադրյալ շաղկապները, հղանակավորող բառերն ու ձայնարկությունները (մինչև իսկ, քանի դեռ, ինչպես նաև, բայց և այնպես, համենայն դեպս, ինչ խոսք, ինչ էլ լինի, հարայ-հրոց, ախ ու վախ և այլն)։

զ) անեծքներն ու օրհնանքները։

է) հեղինակային արտահայտություններն ու զրական կլիշեները (Ժուկով ժամանակով, լինում է՝ չի լինում, աստված մի արասցի, մեկնաբանություններն ավելորդ են, լուծյունը համաձայնության նշան է և այլն)։

Բնականաբար դարձվածի վերաբերյալ այսպիսի լայն ընկալման ուսմունքը քննադատվեց դարձվածք նեղ իմաստով ընկալող լեզվաբանների կողմից. դրանցից են՝ Բ. Ա. Լարինը (148—149), Ա. Մ. Բաբկինը (80—85), Ն. Ն. Ամոսովան (70—71), Վ. Պ. Ժուկովը (128—131), Ա. Ի. Ֆեդորովը (224—226), Ա. Ի. Մոլոտկովը (158—159), Ա. Գ. Ռուդնիկ (198) և ուրիշներ։ Սրանց մեծ մասը իրավացիորեն այն կարծիքին է, որ դարձվածք լայն իմաստով ընդունելու պայմաններում նրա ուսումնասիրությունը կլինի տարտամ, անորոշ և պակաս գիտական։ Հետևաբար սրանք դարձվածն ընդունում են նեղ իմաստով և պնդում, որ դարձվածի լայն ըմբռնումը չի հանգեցնում հարցի խոր ու բաղմակողմանի ուսումնասիրությանը, որ լեզվական այլ և այլ միավորները դարձված համարելը անհարկի մեծացնում է ԴՄ-ի սահմանները, որը և հարցի քննությունը հեռացնում է նրա բուն էությունից՝ ԴՄ-ի ու նրա բաղադրիչների իմաստային ու քերականական ամենանուրբ հատկանիշների խորազննիչ ուսումնասիրությունից։ Հենց այս միտքն է հաստատում Պոտեբնյայի հղրականությունը՝ «Դիտությունների վարդապետն ու կատարելագործումը առաջանում, բխում է նրանց հարաբերականորեն սահմանադատումից և ոչ թե իրար խառնելուց»։

Դարձվածի լայն իմաստով ուսմունքը քննադատում է նաև Ա. Մ. Բաբկինը. նա գրում է. «Դարձվածի քննարկման սահմանները անչափ լայն են, հետևաբար և խախտւո. աստվածաբանական արտահայտություններից մինչև տերմինաբանական կապակցությունները — այսպես են ընդունում դարձվածները լայն իմաստով ըմբռնողները»: Հենց այս առիթով էլ նա շարունակում է. «Անվիճելի է, որ ցուրը և վիրուսը կենդանի արարածներ են, սակայն միկրոբիոլոգիան, համեմայն դեպս, այնքան է մասնագիտացել, որ ոչ կուլերը, ոչ ոչխարները, ոչ հալերը նրա ուսումնասիրման ուղիղ օբյեկտը չեն հանդիսանում» (85, էջ 4—5): Քննադատելով դարձվածը լայն առումով ընդունող լեզվաբաններին, Բաբկինն ընկնում է հակառակ ծայրահեղության մեջ. նա դարձվածի սահմաններն այնքան է նեղացնում, որ դարձվածի և իդիոմի միջև հավասարության նշան է դնում: Նա իր մի հոդվածը այսպես է վերնագրում «Идиоматика (фразеология) в языке и в словаре» (85, էջ 4—19): Նա դարձվածաբանությունը քննում է զուտ բառագիտության մակարդակում՝ նշելով նաև նրա ոճաարտահայտչական լայն հնարավորությունները:

Սովետական լեզվաբանության մեջ փաստորեն Բաբկինի ուսմունքով է հիմք դրվում դարձվածի նեղ իմաստի տեսությունը, որը սահմանավորվեց 60-ական թվականներին և բավականին հետևորդներ ունեցավ:

Բաբկինին զուգահեռ այս նույն տեսությունն էր զարգացնում նաև Ն. Ն. Ամոսովան: Նրա դոկտորական դիսերտացիան նույնպես դարձվածային միավորի բառագիտական ուսումնասիրությունն է: Իր աշխատանքի առաջին դիտում մանրամասնորեն քննելով բառերի տարբեր իմաստային կիրառությունները, նա գրում է. «Նույն բառը տարբեր խոսքաշարում ունենում է տարբեր իմաստային արժեքներ. դրանցից մեկում (կամ մի քանիսում) էլ այն հանդես է գալիս դարձվածային նշանակությամբ որպես նրա բաղադրիչ» (70, էջ 28): Ամոսովան դարձվածներ է համարում միայն կայուն, վերափոխանակմանը ենթարկվող բառակապակցությունները, որոնց մեջ ընդունում է ինչպես անվանողական, այնպես էլ հաղորդակ-

ցական կապակցությունները: Սրանց համակարգում նա առանձնացնում է ԴՄ-ների այն տեսակը, որը կազմվում է մեկ լիմաստ և մեկ թերիմաստ խոսքի մասից (ականջի ետև, ֆրի տակ, ոտֆի վրա, ծտի նման, մինչև Երուսաղեմ և այլն): Նա այսպիսի ԴՄ-ները անվանում է *одновершинные տերմինով*, որը հայերեն նպատակահարմար է թարգմանել միա-գագար: Ամոսովան առաջարկում է ԴՄ-ի գերադաս անդամը կոչել բանալի բառ-ключевое слово (70, էջ 66—67, 71), իսկ ամբողջ դարձվածը՝ դարձույթ-фразема (էջ 28—29, 57—58), որը հոմանիշ է համարում իդիոմներին:

Դարձվածների ուսումնասիրման բնագավառում մեծ ծառայություններ ունի պրոֆ. Վ. Պ. Ժուկովը. նա իր բազմաթիվ աշխատություններում ու հոգվածներում նույնպես հետևողականորեն այն միտքն է զարգացնում, որ դարձվածը կայուն բառակապակցություն է, որը հարաբերակից է միայն բառին. այդպես էլ վերնագրված է նրա մի աշխատությունը՝ «Դարձվածաբանություն և բառ» (128): Նա առանձին մենագրություն է նվիրել նաև ԴՄ-ի իմաստային քննությանը (131):

Ա. Ի. Մոլոտկովի աշխատություններում ԴՄ-ի շրջանակները ավելի են նեղանում. նա ԴՄ-ներ չի համարում նույնիսկ այնպիսի կայուն բառակապակցություններ, որոնցում բաղադրիչներից մեկն ու մեկը պահում է իր իսկական իմաստը: Այսպես, օրինակ, նա դարձվածներ չի համարում գայլի ախորժակ, արջի ծառայություն, քոչնի կյանք, հոբբի երջանկություն (159, էջ 46) կայուն կապակցություններ, որոնցում ախորժակ, ծառայություն, կյանք, երջանկություն բաղադրիչները չեն իմաստափոխվել: Բայց չէ՞ որ այդ բառերը զուգորդվելով գայլ, արջ, քոչուն, հոբբ բառերի հետ, ոչ միայն սրանց են իմաստափոխել, այլև ամբողջ կապակցությանը նոր իմաստ են հաղորդել և դրանք վերածել են դարձվածների. հայտնի է, որ գայլի ախորժակ կապակցությունը միայն ախորժակի հետ չի կապվում, այլև՝ ազահության, ընչաքաղցության, և ոչ էլ արջի ծառայությունն է կապվում միայն անօգտակար ծառայության հետ և այլն: Զեկուհարար

Ճիշտ չի վարվում Մոլոտկովը նման կապակցությունները դարձվածների չհամարելով:

Առաջնորդվելով «դարձվածը իմաստով բառ է, իսկ ձևով՝ բառակապակցություն» (159, էջ 15) դրույթով, Մոլոտկովը հաղորդակցական տիպի դարձվածային միավորներ էլ չի ընդունում և գրում է, որ ֆախադասության կազմում բառն ու դարձվածը նույնանում են (նույն տեղում): Դարձվածները համարելով լեզվի օբյեկտիվ գոյացություններ, դրանք համարում է երկու կամ ավելի բառերի միացումից առաջացած բառաձևեր՝ բաղադրություններ (контаминация):

Այնուհետև ԴՄ-ների մեջ քննելով նրա առանձին բաղադրիչների կապի ու փոխհարաբերության հարցերը, նա հատուկ ուշադրություն է դարձնում մի կողմից՝ յուրաքանչյուր բառական միավորի իմաստի և մյուս կողմից՝ նրանց միջև եղած քերականական կարգերի վրա. այսինքն քննում է դարձվածի բառ-բաղադրիչների քերականական կարգերը և եզրակացնում՝ «Սրանք նույնպես տարբերակիչ նշանակություն ունեցող գործոններ են դարձվածի համար» (էջ 29): Եվ նա իր գրքի 4-րդ՝ «Դարձվածի բառաքերականական քննությունը» գլխում տալիս է ռուսերենի դարձվածների ձևաբանական դասակարգումը և շատ համառոտակի նշում դրանցից յուրաքանչյուրին հատուկ քերականական կարգերը (158 և 159, էջ 126—149):

Դարձվածը նեղ իմաստով է ընդունում նաև Վ. Ի. Մուկիենկոն. 1980 թ. լույս տեսած նրա «Славянская фразеология» աշխատությունը նույնպես հիմնականում նվիրված է ԴՄ-ի բառաքնական ուսումնասիրությանը (157):

Ավելի ուշ լույս տեսած հոդվածներում ու աշխատություններում հիմնականում արդարացվում ու խորացվում է դարձվածային միավորի նեղ ըմբռնումը և նշվում դարձվածաբանության ժամանակակից խնդիրները (տե՛ս Ի. Ի. Չերնիշևայի — 239, էջ 34—42 և Մ. Ի. Ումարիտցևի — 223, էջ 46—55 հոդվածները):

Վերջին տարիներին ռուսական դարձվածաբանության հարցերին նվիրված հետաքրքրական աշխատանքներ է լույս

ընծայել ԳԱ Սիրիերի բաժանմունքը (տե՛ս Ա. Ի. Ֆեդոտովի—
226 և Ն. Տ. Բուխարևայի—96 աշխատությունները):

* * *

Հայ լեզվաբանական դրականության մեջ նույնպես միասնական կարծիք չկա դարձվածի, նրա սահմանների, դարձվածային միավորների տարբերակման շափանիշների, նրանց իմաստաբանական ու ձևաբանական դասակարգման, ինչպես նաև դարձվածների հետ կապված բաղմաթիվ հարցերի վերաբերյալ:

Հայ լեզվաբանության մեջ դարձված տերմինին առաջին անգամ հանդիպում ենք անվանի հայագետ Արսեն Ալաբնյանի «Քննական քերականութիւն» գրքում, որն օգտագործվում է որպես ոճին ղուգահեռ (հումանիշ) տերմին (10, էջ 317): Դարձվածների (ոճերի) անվան տակ Ալաբնյանը հասկանում է միայն հարադրական բայերը (մտիկ բնել, հաւատք բնծայել, քե-քիկումք բլլալ, կծիկ դնել, ունկն կամ ակնոջ դնել, որ մտիկ ընել կնշանակե, երես առնել, ձեռ առնել, նակառ տալ և այլն):

Դարձվածները ղուտ հարադրական բայերից առաջացած գոյացություններ է դիտում նաև Մանուկ Աբեղյանը: Նա դարձվածները համարում է բառերի նորիմաստ կապակցություններ և դրանք որոշակիորեն սահմանադատում է սովորական իմաստ ունեցող հարադրական բայերից: Ահա նրա բերած օրինակները՝ ձեռք փաշել, ձեռք բռնել, երես տալ, երես առնել, երեսից բնկնել, երես բեքել և այլն: Նա անվանական և մյուս կարգի դարձվածների մասին ոչինչ չի ասում (1, էջ 151—153):

Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանության գիտական ավելի ընդարձակ ուսումնասիրության հանդիպում ենք Վ. Առաքելյանի «Ավ. Խառնակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճական առանձնահատկությունները» (ԳԱ հրատ., 1954 թ.) աշխատանքում: Առաքելյանը դարձվածները համարում է լեզվի բառային կազմի կարևոր աղբյուրներից մեկը

է պահանջում է դրանք ուսումնասիրել և լայնորին օգտագործել նաև գրավոր խոսքում: Հետեւելով Վ. Վինոգրադովի աւսությանը, նա հայոց լեզվի դարձվածները, ըստ իրենց կայունության աստիճանի, բաժանում է 3 խմբի՝ 1) բացարձակ անբաժանելի բառակապակցություններ (ամենասերտ դարձվածներն են սրանք), 2) սրանց համեմատությամբ ավելի թույլ դարձվածային կապակցություններ, 3) ամենաթույլ կապակցություններ: Դասակարգման բնույթից արդեն երևում է, որ Առաքելյանը դարձվածները ընդունում է ամենալայն իմաստով և դրանց մեջ ներառում է առաջներն ու ասացվածքները, անեծքներն ու օրհնանքները, հեքիաթներում գործածվող բանաձևային արտահայտությամբները և այլն: Բեն թուուցիկ, այնուամենայնիվ նա քննում է նաև դարձվածի կայունության, նրա բաղադրիչների քերականական կարգերի և այլ հարցեր. «Դարձվածքի ձևաբանական կազմում երբեմն գոյություն ունեն քերականական այն բոլոր հարաբերությունները, որպիսիք կան նախադասության մեջ. օրինակ՝ խնդրառություն, համաձայնություն, հոլովական ու խոնարհման հարաբերություններ, սակայն դարձվածքների մեջ սրանք մեծ մասամբ քարացած, հնացած են: Որքան քերականական հարաբերությունները խիստ են աղոտանում ու մթնում, այնքան դարձվածային կապակցությունները կայունանում ու անբաժանելի են դառնում. օրինակ՝ «սրտի մտոք, քալ լիցի, ձայն բարբառոյ յանապատի...» (11, էջ 110...):

Առաքելյանը թուուցիկ կերպով խոսում է նաև դարձվածներում որոշիչ հոգի իմաստադատիչ դերի մասին: Այստեղ լեզվաբանը հատկապես ընդգծում է խոսքը պատկերավոր ու կենդանի դարձնելու, նրան հուղարուհայտալական մեծ լիցք ու երանգ տալու՝ դարձվածների վճռական դերը և միևնույն ժամանակ ցույց է տալիս, թե խոսքի մեծ վարպետ Ավետիք Իսահակյանը ինչպիսի մեծ արվեստով է օգտվել մեր լեզվի հարստությունների դարձվածային աշխարհի անսպառ դանձարանից: Նա միևնույն ժամանակ դժգոհում է, որ մեր ան-

վանի գրողներն ու գրականագետները գրաբարից աշխարհաբարին չեն փոխանցել գրաբարյան հարուստ դարձվածները:

Հայոց լեզվի դարձվածաբանության համեմատաբար ծավալուն ուսումնասիրությամբ առաջին անգամ ղրաղվել է Արմենակ Մուրվալյանը. այս հարցին նվիրված նա երկու ծավալուն աշխատանք է գրել (տե՛ս 40, 41) և դրանով փաստորեն հիմք դրել հայոց լեզվի դարձվածաբանության գիտական ուսումնասիրմանը:

«Հայոց լեզվի բառային կազմը» աշխատանքում նա դարձվածները քննում է միայն որպես բառային ֆոնդի մեջ մտնող բառաձևեր: Նա ԴՄ-ները բաժանում է երկու խմբերի՝ անվանական և բայական, իսկ սրանք էլ՝ ենթախմբերի: Անվանական դարձվածների մեջ նա մանրամասնորեն քննում է մարդու մարմնի մասերի, մարդկանց ղրաղմունքի, ագրակցական կապերի, կենդանիների ու բույսերի, աշխատանքային դործիքների, կենցաղի, նրա հետ կապված առարկաների ու երևույթների, ինչպես նաև մոլորակների, ժամանակի ու տարածության անվանում-բաղադրիչներով կազմված հարյուրավոր հարադրություններ, որոնց մեծ մասը դարձվածային արժեք չունեն, սովորական հարադրություններ են:

Նրա աշխատանքում մեծ թիվ են կաղմում նաև բայական դարձված կոչվածները, որոնց մեծ մասը նույնպես դարձվածներ չեն:

Մուրվալյանի «Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն» աշխատանքում հայերենի դարձվածները ավելի խորությամբ են ուսումնասիրված, շեշտված է հասկապես նրանց իմաստային կողմը: Այստեղ ընդգրկված են հայերենի ԴՄ-ների հին և նոր շերտերը: Հիմնականում բնորոշելով դարձվածների վիճակագրական ըմբռնումը՝ հեղինակը ավելի է ընդարձակում հայերենի դարձվածների սահմանները՝ դրանցում ներառելով նաև ազատ բառակապակցությունները, առածներն ու ասացվածքները, անեծքներն ու օրհնանքները և այլ կարգի կապակցություններ:

Ա. Մուրվալյանը մեղանում փաստորեն առաջինն է, որ աշխատում է տալ հայերենի դարձվածային կապակցություն-

նորի կառուցվածքային դասակարգումը. ըստ ԴՄ-ների բա-
ղադրիչների խոսքամասային պատկանելության նա դրանք
բաժանում է 5 խմբի՝

1. Ածական + գոյական (կարմիր անկյուն, արու դա-
վակ).

2. Գոյական + ածական (ձեռքը կարճ, խելքը պակաս).

3. Դերբայ + գոյական (կոտորած գդալ, երդող թռչուն).

4. Գոյական + գոյական (խելքի ծով, գիտության տա-
ճար).

5. Գոյական + բայ (աչքը խաղալ, երեսը պնդել):

Արդեն նկատելի է, որ Մուրվալյանը դարձվածները լայն
խժաստով է ընդունում և իսկական դարձվածների կողքին բե-
րում է նաև ոչ դարձվածային կապակցություններ (կարմիր
անկյուն, արու զավակ, կարմիր աստղ, գլուխ գործոց, բարի
գիշեր և այլն):

Քայական դարձվածները քննելիս, Մուրվալյանը հատուկ
ուշադրություն է դարձնում բայի սեռի իմաստատարբերակիչ
արժեքին,

Հայերենի դարձվածաբանության ավելի հանգամանորեն
սուսումնասիրությանն է նվիրված Ն. Գևորգյանի «Հայերենի
դարձվածքները» գիսերտացիոն աշխատանքը (24):

Իր ուսումնասիրությունը Ն. Գևորգյանն սկսում է հայե-
րենի կայուն բառակապակցություններից, որոնց մի տեսակն
էլ (համեմատաբար փոքր, նրանց խիստ յուրօրինակ շերտը)
նա համարում է դարձվածներ: Ի հակադրություն Ա. Մուրվալ-
յանի, նեղացնելով դարձվածների սահմանները, Գևորգյանը
գրանք լրիվ նույնացնում է իդիոմների հետ: Նա իրավացիո-
րեն իր աշխատանքի համար ելակետային դրույթ է ընդունել
«Ձմեռն կայուն բառակապակցություն դարձվածք չէ, բայց
ամեն դարձվածք կայուն բառակապակցություն է» (24, էջ 17)
ընդունելի տեսակետը: Այս տեսությունից ելնելով էլ Գևորգ-
յանը փորձում է սահմանել դարձվածք. «Փոխաբերական-

• Դարձվածները իդիոմների հետ է նույնացնում նաև Տ. Հաբու-
քունյանը (տե՛ս 32):

աշխարհական իմաստ ունեցող ամեն մի կայուն բառակապակցություն կոչվում է դարձվածք» (24, էջ 18): Ճիշտ է, սա ուսուցիչ լեզվաբան Ա. Յա. Ռոժանսկու սահմանումն է (տե՛ս 196), բայց դրանում արտահայտված է նաև հայ լեզվաբանի վերաբերմունքն ու տեսակետը: Գեորգյանն աշխատում է պատճառաբանված կերպով առածներն ու ասացվածքներն անջատել դարձվածներից, և դա նրան հիմնականում հաջողվում է (տե՛ս 24, էջ 18—23):

Աշխատանքում արժեքավոր դիտողություններ կան նաև «Դարձվածների քերականական դասակարգումը» գլխում. այստեղ ըստ այն բանի, թե դարձվածը ինչ խոսքի մասի իմաստ է արտահայտում և խոսքի մեջ ինչ դեր է կատարում, Գեորգյանը բացի ուրիշների կողմից նկատված գոյականական և բայական ԴՄ-ներից դիտարկում է նաև ածականական և մակբայական, ինչպես նաև եղանակավորող ԴՄ-ներ: Այսպիսով, էա բավականին ճշգրտում է դարձվածների ձևաբանական դասակարգման հիմունքները:

Հայ լեզվաբանության մեջ նորամուծություն է նաև Գեորգյանի՝ հաղորդակցական արժեք ունեցող ԴՄ-ների տեսությունը: Ուշադրության է արժանի նաև «Դարձվածների բառագիտական դասակարգումը» բաժինը: Աշխատանքում, թևեխիստ համառոտակի, հետաքրքրական տեղեկություններ կան հայերենի դարձվածների ծագման, նրանց ստուգաբանման, ինչպես նաև զրավոր ու բանավոր խոսքում դարձվածների ունեցած դերի և ոճական արժեքի մասին:

Պրոֆ. Ա. Սուխասյանի «Հումանիշները ժամանակակից հայերենում» (54) աշխատանքը լույս տեսավ այն ժամանակ, երբ ուսական լեզվաբանության մեջ արդեն բավականին փորձ էր կուտակվել դարձվածային միավորների ուսումնասիրման և դասակարգման վերաբերյալ: Այդ փորձի հիման վրա Սուխասյանը հանգամանորեն խոսում է դարձվածաբանության, դարձվածային միավորի ժամանակակից ըմբռնումների, նրանցում արտահայտվող քերականական կարգերի, դարձվածների կամընտիր (ֆակուլտատիվ) անդամների և բաղմամթիվ այլ հարցերի մասին:

Հետևելով ռուս լեզվաբաններից մի քանիսին (Վինոգրադով, Շանսկի, Ռոյզենզոն, Վալզինա և ուրիշներ), Ա. Սուքիասյանը հայերենում ընդունում է դարձվածների շորս տեսակ՝

1. դարձվածային միակցություն կամ սերտաճում,
2. դարձվածային միասնություն,
3. դարձվածային կապակցություն,
4. դարձվածային արտահայտություն:

Ընդլայնելով դարձվածի սահմանները, նա, այնուամենայնիվ, այդ լայն համակարգում սահմանադատում է իմաստային ավելի սերտ կապերով միաձուլված բաղադրիչներով կազմված դարձվածային միավորները և դրանք, ի տարբերություն իմաստային ավելի թույլ կապերով կապակցված կառույցների, կոչում է բուն դարձվածներ՝ սրանց մեջ ներառելով նաև իդիոմատիկ արտահայտությունները: Դարձվածային արտահայտություններում Սուքիասյանը քննություն է առնում առաջնորդ ու ասացվածքները, անեծքներն ու օրհնանքները, բաղադրյալ տերմիններն ու շատ սովորական, նույնիսկ ոչ դարձվածային կապակցությունները*։ Իր աշխատանքում Ա. Սուքիասյանի հիմնական նպատակն է եղել ուսումնասիրել դարձվածների հոմանիշության հարցերը (ամբողջ աշխատանքը նվիրված է հայոց լեզվի հոմանիշությունները), այդ նպատակով էլ ավելի մեծ տեղ է տրված դարձվածային հոմանիշների սահմանման և հոմանիշության ոլորտների քննության հարցերին: Այս տեսանկյունով էլ նա քըն-

* Հենց սրանք էլ տեղ են գտել նրա և Ս. Դալստյանի կողմից կազմված «Հայերեն դարձվածաբանական բառարանում» (282), որտեղ բուն դարձվածները դարձյալ մնում են խայտարեղիմ. դարձվածային սերտաճումների և միասնությունների կողքին բառարանում զետեղվել են նաև, այսպես կոչված, դարձվածային արտահայտությունները (նաև ոչ վերաիմաստավորված բառակապակցությունները), որի հետևանքով էլ խախտվում են բուն դարձվածների իմաստային սահմանները: Որպես բուն դարձվածների տարբերակման չափանիշ Ա. Սուքիասյանը բերում է դրանց բառային արժեք վերագրելը, ինչպես նաև հոմանիշային շարքեր կազմելը:

նում է ոչ միայն բառային արժեք ունեցող, այլև նախադասություններին համարժեք ԴՄ-ները: Աշխատանքում արժեքավոր դիտողություններ կան նաև գոյականական, ածականական, բայական, մակբայական ԴՄ-ների հոմանիշային շարքերի վերաբերյալ:

1982 թ. լույս տեսած «Ժամանակակից հայոց լեզու» բուհական ձեռնարկում Սուքիասյանը դարձվածաբանությունը դարձնելով դասագրքի նյութ, վերանայել ու նորովի է շարադրել դարձվածաբանության հետ կապված որոշ հարցեր ու մոտեցումներ: Ավելի որոշակի ու հստակ են տրվել ԴՄ-ների սահմանները, ստորաբաժանման սկզբունքները, ինչպես նաև դրանք լեզվական այլ միավորներից սահմանադատելու չափանիշներն ու դրանց հետ ունեցած շփման եղրերը (տե՛ս 55, էջ 367—395):

Հայերենի դարձվածների համեմատաբար համակողմանի և ընդարձակ ուսումնասիրությունը դեպիվ է Պ. Բեղիրյանը: Նա իր «Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն» (20, էջ 3—221), իսկ նրանից առաջ 1100 դարձված պարունակող դպրոցական «Դարձվածաբանական բացատրական բառարան» (262) աշխատություններում պատմաքննական հայեցակետով, բաղմաթիվ հարցերի առնչությամբ բացահայտում ու վերլուծում է ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանության բաղմաթիվ հարցեր. անհրաժեշտության դեպքում հեղինակը հեռանում է ուսումնասիրության համաժամանակյա մեթոդից և շատ հարցեր կապում է լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի՝ գրաբարի ու միջին հայերենի հետ, տալիս նրա ներկա վիճակը և համեմատում արևմտահայերենի հետ: Օտար լեզուների իմացությունը լեզվաբանին հնարավորություն է ընձեռել հայերենի դարձվածները համեմատելու նաև այլ լեզուների նման իրողությունների հետ, նրանց մեջ գտնել նմանություններ ու տարբերություններ՝ թե՛ իմաստային և թե՛ ծագումնաբանական տեսակետից: Մենագրության մեջ հեղինակը բավականին խորությամբ ու համակողմանիությամբ է քննել հայերենի դարձվածների թե՛ բառագիտական և թե՛ շարահյուսական հիմունքները: Հան-

գամանորեն խոսելով դարձվածի առաջացման, նրա հատկանիշներին և ստուգաբանության մասին, հեղինակը նախ դարձվածը քննում է բառագիտական մակարդակում և ներկայացնում այն լայն աղիւսները, որոնցով դարձվածն առնչվում է բառին՝ «բառը դարձվածից դուրս և նրա ներսում», «բառի փոխաբերական առումը և դարձվածային իմաստ», «դարձվածի դոմինանտ և կամընտիր անդամները» և այլն: Առանձին հետաքրքրություններ են քննված դարձվածի ձևաբանական համակարգային կառուցվածքի մի շարք հարցեր, ինչպես, օրինակ, հոգի, թվի, հոլովի, բայի սեռի քերականական կարգերի քննության հետ տրվում է նաև դրանց իմաստադատիչ արժեքը: Բեդիրյանը դարձվածները քննում է նաև լեզվի շարահյուսական մակարդակում. այստեղ բավական նորություններ կան նախադասության կառուցվածքով ձևավորված դարձվածների, նրանց տեսակների, ինչպես նաև խոսքի մեջ նրանց կապակցության, դերի ու արժեքի մասին: Բեդիրյանի գրքի վերջին գլուխը նվիրված է դարձվածների կառուցվածքային տիպերի քննությանը (էջ 186—222), որտեղ թուղիկերպով խոսվում է բայական, գոյականական, ածականական, թվականական, դերանվանական, մակբայական և կապական դարձվածային կապակցությունների մասին, բերվում են դրանց կազմության տիպերն ու կառուցման եղանակները: Դարձվածաբանությանը վերաբերող Բեդիրյանի մի բանի տեսակետներին ավելի հանգամանորեն կանդորադառնա՞նք մեր աշխատանքի համապատասխան բաժիններում:

Դարձվածները առաջին անգամ դպրոցի դասավանդման նյութ դարձան պրոֆ. Ս. Գ. Աբրահամյանի կողմից: Իր «Հայոց լեզու, բառ և խոսք» ուսումնական ձեռնարկում նա շատ որոշակի ու հստակ կերպով բացատրում է, թե ինչ բան է դարձվածը, ինչպես և ինչու է այն առաջանում, ինչով է տարբերվում սովորական, ոչ դարձվածային կապակցություններից և ինչ արժեք ունի յուրաքանչյուր ժողովրդի լեզվում. նույնքան հստակությամբ էլ տրվում են դարձվածների ծագման աղբյուրները, ինչպես նաև նրանց առաջացման հետ կապված ուրիշ հարցեր (5, էջ 132—169):

Դարձվածները դպրոցականներին ավելի հետաքրքիր ձևով է ներկայացնում Հ. Հարությունյանը իր «Հետաքրքիր-շարժ հայոց լեզու» գրքում (33, էջ 80—84)։

Վերջին տարիներին դարձվածաբանությունը վերջապես մոտեր գործեց նաև հայկական բուհական դասագիրք, մի բան, որ վաղուց կար ուսական բուհական գրեթե բոլոր մասնագիտական դասագրքերում։ 1980 թ. «Լույս» հրատարակչությունը լույս ընծայեց Գ. Զահուկյանի, Է. Աղայանի, Վ. Առաքելյանի և Վ. Քոսյանի «Հայոց լեզու» բուհական դասագրքի առաջին մասի Ա պրակը, որտեղ առաջին անգամ տեղ է տրվել հայերենի դարձվածաբանությանը։

Գրքի «Բառագիտություն» բաժնում Է. Աղայանը անդրադառնում է նաև հայերենի դարձվածներին. նա ամենից առաջ դարձվածները համարում է բառադիտական մակարդակի միավորներ և գրանք քննում կայուն բառակապակցությունների շարքում, որպես նրանց մի տեսակը՝ իրենց փոխաբերական իմաստներով և առաջացման գործընթացով (61, էջ 399—402)։ Ելնելով դարձվածաբանական ուսմունքի ժամանակակից մակարդակից, էդ. Աղայանը դարձվածի սահմանները ոչ միայն չի ընդարձակում մինչև աղատ բառակապակցությունները, այլ ընդհակառակը՝ նա դարձվածը սահմանադատում է նաև կայուն բառակապակցությունների որոշ տեսակներից՝ բաղադրական կայուն բառակապակցություններից, որոնք ունեն միայն անվանական արժեք և «որպես բաղադրյալ տերմիններ ու բաղադրյալ անուններ, ընդհանուր հասկացություններն ու անվանումները վերածում են մասնավոր (դասային, սեռային, տեսակային) հասկացությունների ու անվանումների՝ ստեղծելով տերմինային և անվանակարգային ստորակարգություն։ Այսպես, օրինակ, խնդիր քերականական տերմինը մասնավորվում է ուղիղ խնդիր և անուղղակի խնդիր բաղադրյալ տերմիններով և այլն» (61, էջ 401)։ էդ. Աղայանը դարձվածները անջատելով այս տիպի կառույցներից, գրանց՝ դարձվածների անվանական, բայական, ածականական և կապական կառույցների կողքին

նշում է նաև նախադասության կառուցվածք ունեցող ՊՄ-ներ (էջ 401):

Այսպիսով, դարձվածները գնահատման և սահմանադատման հարցերում պրոֆ. էդ. Աղայանը միանգամայն ճիշտ տեսակետի է: Նրա հետ մենք համաձայն չենք միայն մեկ հարցում, որ դարձվածը, ըստ նրա, բառագիտական մակարդակի միավոր է:

Այս նույն դասագրքում դարձվածաբանությանը նվիրված է մի ամբողջ բաժին՝ 40 էջ, որի հեղինակն է պրոֆ. Վ. Քոսյանը: Նա նույնպես հարցի լուծմանը մոտեցել է լեզվաբանության ժամանակակից մակարդակով. նա ամենից առաջ իրավացիորեն դարձվածի նեղ ըմբռնման կողմնակից է և դարձվածներից որոշակիորեն սահմանադատում է բաղադրական կայուն բառակապակցությունները, առածներն ու ասացվածքները և իմաստալից կամ թեւավոր խոսքերը: Սակայն այս հարցում մենք համաձայն չենք նրա ելակետային այն դրույթին, որ իբրև թև «Առածները կարող են ձևափոխվելով վերածվել դարձվածքի: Այսպես, Ավազի վրա տուն չեն շինի առածը վերածվում է դարձվածքի՝ Ավազի վրա տուն շինող մարդ չէ նա նախադասության մեջ» (61, էջ 479), և այսպես՝ անորոշ դերբայով ձևավորված կապակցությունները նա համարում է դարձվածներ, (կաղ էջով փառավանհ խառնվել, մկան ծակը հազար թումանով առնել), իսկ ստորոգումով արտահայտվածները՝ առածներ (կաղ էջով փառավանհ կխառնվի. մկան ծակը հազար թումանով է առնում) (նույն տեղում): Մինչդեռ, իրականում, բոլոր հնարավոր ձևափոխություններում էլ առածը մնում է առած, դարձվածը՝ դարձված, հակառակ դեպքում նախադասության տիպի դարձվածներ չպետք է ընդունենք, իսկ այդպիսիք ընդունում է նաև Քոսյանը և բերում մի շարք օրինակներ, ինչպես՝ նա հաղիվ է ծայրը ծայրին հասցնում և ույլն (տե՛ս էջ 482—483 և 509—512): Վ. Քոսյանը հետաքրքիր դիտարկումներ ունի նաև դարձվածի և բառի, դարձվածի ու բառակապակցության, դարձվածների առաջացման ուղիների ու տարբերակների, խոսքի մեջ դարձվածների կիրառության ոլորտի և այլ հարցերի վերաբերյալ, որոնցից

մի քանիսին կանդրադառնանք մեր աշխատանքի համապատասխան բաժիններում:

Բառակապակցությունների, դրանց թվում նաև դարձվածներին վերաբերյալ բոլորովին այլ կարծիքի է ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանը. ամենից առաջ նա իրավացիորեն դրանք բռնում է լեզվի շարահյուսական համակարգում, յուրաքանչյուր կառուցում դիտարկելով մեկ գլխավոր (գերադաս) և մեկ կամ մի քանի ծավալիչ անդամներ: Առանձին-առանձին քննարկելով գոյականական և բայական բառակապակցությունները, նա նշում է դրանց իմաստային ու կառուցվածքային այն հատկանիշները, որոնցով դրանք առանձնանում են ձևաբանական մակարդակից և դառնում շարահյուսական մակարդակի քննության առարկա: Այսպես, գոյականական բառակապակցությունը դիտելով որպես գոյականական բառածևի հետագուծավալում, նա գրում է. «Գոյականական բառակապակցությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ բառերի այնպիսի կապակցություն, որի գլխավոր անդամը՝ գոյականը, լրացված է մեկ կամ մի քանի լիիմաստ բառերով» (53, էջ 291), և նա դա համարում է յուրահատուկ ձևակցություն (կոնֆիգուրացիա): Թվում է, թե Զահուկյանը գոյական + կապ (կամ այլ լիիմաստ խոսքի մասի և կապի) ղուկորդումը շարահյուսական մակարդակի միավոր չպետք է համարի, բայց նշելով, որ «գոյականական բառածևի ծավալումը այդ բառածևի քերականության լիարժեքի փոխարինումն է իմաստագործական առումով և երբեմն էլ բաշխմամբ նրանց համապատասխանող բառերով և բառախմբերով», նա եզրակացնում է, որ այս սկզբունքը հետևողականորեն կիրառելու դեպքում շարահյուսական բառակապակցության կաղապարի մեջ-հանդես կդան ոչ միայն լիիմաստ (որոշիչ), այլև ոչ լիիմաստ (հարաբերիչ) բառեր, որոնցով ծավալվում ու լրացվում են հոլովական քերականության լիարժեքի իմաստները: Այս մոտեցմամբ կապական (նախդրավոր և հետդրավոր) կառույցները (կապերով օժտված բառածևերը) հանվում են ձևաբանությունից և մտցվում բառակապակցության մեջ (ընդգծումը մերն է) (ն. տ., էջ 292):

Ջահուկյանը սովելի հետաքրքրական դիտարկումներ ունի բայական բառակապակցությունների (ու դարձվածների), նրանց դրսևորման տիպերի, գործառնությունների, ինչպես նաև նրանցում գործող քերականական կարգերի մասին, որոնց կանգրադառնանք սույն աշխատանքի համապատասխան բաժիններում:

Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանության հետ կապված տեսական ու գործնական մասնակի հարցերի անդրադարձել են հայ լեզվաբաններից շատերը:

Այսպես, ԴՄ-ի ձևավորման գործում հոդի իմաստադատիչ դերի մասին մասնակի դիտողություններ ունեն նաև Ա. Մուրվալյանը (41), Ա. Աբրահամյանը (2), Է. Թումանյանը (221), Ս. Էլոյանը (27), Հ. Նազարեթյանը (42):

Բայական հարադիրների և ԴՄ-ների իմաստների սերտություն, նրանց նմանությունների և տարբերությունների մասին են խոսում Ալ. Մարգարյանը (36), Գ. Սևակը (56), Ա. Աբրահամյանը (2), Ռ. Մկրտչյանը (39):

Բառակապակցությունների և ԴՄ-ների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ դիտողություններ ունեն Ն. Պառնասյանը (46) և Ռ. Ուռուտյանը. վերջինս դարձվածային միավորը իրավացիորեն դիտում է որպես լեզվի շարահյուսական մակարդակի միավոր (տե՛ս 58, էջ 17—18):

Հայերենի և ռուսերենի բայական դարձվածների ձևաբանական կարգերի զուգադրական քննությանն է նվիրված Հասմիկ Հակոբյանի մենագրությունը (տե՛ս 66), որտեղ նախ տրրվում են այդ երկու լեզուների բայական ԴՄ-ների հիմնական մոդելները (էջ 6—34), ապա հանդամանորեն ուսումնասիրվում են բայի սեռի (35—67), կերպի (68—82), ժամանակի (83—100), եղանակի (101—116) և դեմքի (117—134) քերականական կարգերն ու երկու լեզուներում դրանց ունեցած համընդհանրություններն ու տարբերակիչ հատկանիշները՝ ԴՄ-ների համակարգում:

ԴՄ-ների իմաստային և քերականական հատկանիշների, նրանց կառուցվածքային տիպաբանության, ինչպես նաև լեզվի համակարգում դարձվածի լեզվական նշանակման մասին

մի քանի հոգւածներ է հրատարակել Մ. Խամոյանը (229, 230 և ուրիշ.):

Դարձվածի ոճական արժեքի, խոսքին առանձին հմայք ու գեղեցկութիւնն տալու, պատկերների ստեղծման, գրական հերոսների տիպականացման և այլ հարցերի մասին ուշադրութեան արժանի դիտողութիւններ ունեն Ս. Գյուլբուրդյանը (25), Ռ. Իշխանյանը (28), Ա. Մարությանը (37), Ա. Պապոյանը (48), Մ. Ալագյանը (13), Լ. Եղեկյանը (26), Վ. Համբարձումյանը (30), Ս. Մելիքյանը (38), Ռ. Շալունցը (43) և ուրիշներ:

Ա. Պապոյանը դարձվածի ոճական արժեքին զուգահէտ բաժնականին արժեքավոր դիտողութիւններ ունի նաև դարձվածների առաջացման, իմաստային տարբերակիչ երանգների, ԴՄ-ների բաղադրիչների իմաստային կապերի և այլ հարցերի մասին:

ԴՄ-ի, որպէս գրականութեան լեզվի հեղինակային ոճի դրսևորման ինքնատիպ ու յուրահատուկ միջոցի մասին է խոսում նաև Վ. Համբարձումյանը: Ամենից առաջ նա ճիշտ կողմնորոշում ունի տերմինի նկատմամբ՝ այն անվանելով ոչ թի դարձվածաբանական միավոր, ինչպէս կոչում են մյուս լեզվաբանները, այլ դարձվածային միավոր, որ ավելի ճիշտ է բնորոշում կայուն, վերաիմաստավորված այն բառակապակցութիւնը, որով զբաղվում է դարձվածաբանութիւնը: Վ. Համբարձումյանը ԴՄ-ների մի շարք հատկանիշների հետ խոսում է նաև դրանց արտահայտութեան և բովանդակութեան պլանների հատկանիշների մասին, առաջինի համար բնորոշ համարելով դարձվածի բաղադրիչների բաղման դամութիւնը, շարահասութեան կայունութիւնը, անփոխարինելիութիւնը և այլն, իսկ երկրորդի համար՝ նույն բաղադրիչների իմաստային սերտութիւնը, նրանց իմաստների մթագնումը, ամբողջ կառուցքի վերաիմաստավորումը և այլն: Նա թեև քննում է VIII դարի պատմիչ Հ. Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմութեան» լեզուն ու ոճը և նրանում գործածված ԴՄ-ները, սակայն դրա հետ կապված, դարձվածների վերաբերյալ դիտողութիւններ է անում՝ ելնելով լեզվաբանութեան ժամանակակից մակարդակից. հենց

այդ տեսանկյունից էլ քննում է դարձվածային միավորների կառուցվածքային հարցերը՝ տալով դրանց հիմնականապար- ների ու մանրակաղապարների վերլուծությունը (տե՛ս 30, էջ 148—160)։

Վերջերս լույս տեսավ Ս. Մելիֆոնյանի «Ակնարկներ հայոց լեզվի ոնաբաևության» գիրքը, որտեղ հպանցիկ կերպով խոսե- լով ԴՄ-ների՝ մի կողմից բառերին, մյուս կողմից՝ նախադա- սություններին հարաբերակից լինելու մասին, հեղինակը հա- մառտակի տալիս է դարձվածների ոճական բնութագիրը և խոսում հատկապես եղանակավորող ԴՄ-ների մասին, որոնք խոսողի տարբեր կարգի ու բովանդակության վերաբերմունքն են արտահայտում խոսքի, իրողության նկատմամբ, այնուհե- տև տեքստային զուգադիր օրինակներով նա ցույց է տվել դարձվածների հուղարտահայտչական դերն ու խոսքը ժողովրդ- դախոսակցական երանգով օժտելու և նրան հզոր լիցք տալու կարողությունը (տե՛ս 38, էջ 186—208)։

Այս աշխատանքներից բացի վերջին տասնամյակում հա- յոց լեզվով լույս են տեսել նաև մի քանի դարձվածաբանական քառարաններ, որոնք նշված են գրականության ցանկում։

ԴԱՐՁՎԱԾ. ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐ, ՆՐԱ
ՀԱՏԿԱՆԻԾՆԵՐՆ ՈՒ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ. ԴԱՐՁՎԱԾՆԵՐԻ
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳՈՒՄԸ ՈՒ
ՍԱՀՄԱՆԱԶԱՏՈՒՄԸ ՈՉ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻՑ

Դարձվածը որպես լեզվական ինքնություն միավոր. նրա
հատկանիշները

Որպեսզի ավելի ճշգրիտ ու որոշակի բնութագրվի դարձ-
վածը, և հնարավորին չափ հստակորեն որոշվեն նրա սահ-
մանները, դրա համար նախ անհրաժեշտ է պարզել դարձվա-
ծի, որպես լեզվական ինքնություն միավորի, կարգավիճակը
(ստատուսը) հաստատող հատկանիշները:

1) Դարձվածի համար ամենակարևոր ու բնութագրող
հատկանիշը նրա անմիատարր՝ երկու կամ ավելի բաղադրիչ-
ներից կազմված լինելու հանգամանքն է, որի համար էլ շա-
փազանց կարևոր է վերախմաստավորումը. վերախմաստավո-
րումը դարձվածի էությունն է, առանց որի ԴՄ-ի գոյությունը
անհնար է: Առաջին հերթին հենց այս հատկանիշով է դարձ-
վածն առանձնանում բաղադրյալ տերմիններից ու այլ կարգի
կապակցություններից: Բեկ վերախմաստավորումը ԴՄ-ի էու-
թյունն է, առանց դրա դարձված չկա, բայց բոլոր վերախմաս-
տավորված կապակցությունները դարձված չեն. մի հանդա-
մանք, որ շփոթություն մեջ է գցում շատ լեզվաբաններին:
Ինչպես կտեսնենք ստորև, դարձվածները տարբերվում են նաև
որոշ կայուն ու վերախմաստավորված լեզվական իրողություն-
ներից:

2) Դարձվածի կարևորագույն հատկանիշներից է նաև
խոսքի շարժումը միջավայրը, այսինքն՝ դարձվածի շրջապատը-
միևնույն բառակապակցությունը բառերի տարբեր շրջապա-
տում մի դեպքում կարող է հանդես գալ իր սովորական իմաս-
տով, իսկ մի այլ դեպքում այն կարող է վերախմաստավորվել:

ու ձեռք բերել դարձվածի իմաստ: Համեմատենք հետևյալ նա-
 խադասությունները, որոնցում միևնույն բառակապակցությու-
 նը հանդես է եկել տարբեր իմաստներով. «Երեխան ձեռքով
 փակել էր աչքերը և մատների արանքով էր նայում մեքենա-
 յին» (Ավ.) և «Քննադատությունը նաղարյանի վրա չէր ազդել,
 նա էորից մատների արանքով էր նայում գործին» (ԵՅ): Առա-
 ջին նախադասության ընդգծված հատվածում յուրաքանչյուր
 բառ օգտագործվել է իր իսկական իմաստով, ընդգծված նա-
 խադասության իմաստն էլ առաջացել է այդ բառերի իմաստ-
 ների գումարից, որտեղ մատների արանքով էր նայում նա-
 խադասությունն ու նրա առանձին բառերը բացի իրենց իս-
 կական իմաստներից ուրիշ ոչ մի իմաստ չեն արտահայտում:
 Բայց այդ նույն բառերը նույն քերականական ձևավորվա-
 ծությամբ, նույն քերականական կարգերով ու շարադասու-
 թյամբ (հոգնակի թիվ, սեռական հոլով մատ բառի համար,
 գործիական հոլով արանք-ի համար, եղակի թիվ, երրորդ
 դեմք, անցյալի անկատար ժամանակ՝ նայել բայի համար)
 բոլորովին իմաստափոխվել են, և նրանց զուգորդումից
 ստացվել է մի կայուն բառակապակցություն, որի իմաստը
 չի բխում առանձին բաղադրիչների իմաստների գումարից,
 այդ բաղադրիչները կորցրել են իրենց բուն իմաստները և
 ձեռք բերել բոլորովին նոր իմաստներ, որոնց գումարից էլ
 առաջացել է նոր՝ վերաիմաստավորված հասկացություն՝
 անուշադրության մատնել, որի մեջ նշույլ տնգամ չկա ոչ
 մատ(ների), ոչ արանք և ոչ էլ նայել բառերի իմաստներից:
 Այդ բառերի հիմնական իմաստները շեղոքացել են, և դրանք
 հանդես են եկել փոխաբերական իմաստներով: Այդպես էլ,
 ասենք, վերին արտի ցուրեն, զլուխը լվանալ և այլ բառակա-
 պակցություններ. երբ դրանք օգտագործվում են իրենց հիմ-
 նական իմաստներով, ազատ բառակապակցություններ են, և
 դրանցում դարձվածի մասին խոսք չինել չի կարող. ինչպես՝
 «Մալրս միշտ մեր վերին արտի ցուրենն էր գովում, ասում էր՝
 շուտ է հասնում և լավ հաց է լինում» (ՊՂ): «Մայրը երե-
 խայի գլուխը լվաց և պակեցրեց քնելու» (ՍԴ): Բայց իրենց
 ոչ հիմնական իմաստներով գործածվելիս ու վերաիմաստա-

վորվելիս, այդ նույն բառերը ձուլվում են իրար հետ և դառնում կայուն բառակապակցություն՝ բոլորովին նոր իմաստով, այսինքն վերածվում են դարձվածային միավորների. ինչպես՝ «Պատկերը բանաստեղծության վերին արտի ցոլեմն է» (Գրակ. թերթ): «Մեր Արշակը սատանա է, բայց Սաքոն նրա գլուխը կլվա (ՊՊ):

3) Դարձվածային միավորի համար վերաիմաստավորումից ու խոսքային միջավայրից բացի կարևոր հատկանիշ է նաև բառերի բազմիմաստությունը. եթե բառը չունի երկրորդական իմաստներ, այսինքն մենիմաստ է, դարձվածային միավորի բաղադրիչ դառնալ չի կարող. բազմիմաստությունն էլ պայմանավորված է բառի փոխաբերական իմաստներով: Հայերենում բառերի փոխաբերական գործածության շրջանակները շատ լայն են. հենց այդ լայն ոլորտի մեջ էլ մտնում են փոխաբերական իմաստով գործածվող բառերի կայուն կապակցությունները, որոնց մի տեսակն էլ դարձվածներն են: Հայերենում դարձվածների առատությունը պայմանավորված է նաև բառերի բազմիմաստության հարստությամբ:

4) Դարձվածի մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ դարձվածը չի կազմվում խոսելու քնթացքում, ինչպես սովորական ազատ բառակապակցություններն ու նախադասությունները. դա լիզվում ստեղծվել է վաղուց՝ ելնելով իրադրության անհրաժեշտությունից և խոսելու տվյալ պահին խոսողի կողմից հիշվում ու վերարտադրվում է որպես պատճառով կառույց (բլոկ)՝ նորից ելնելով խոսքի իրավիճակից: Ուրեմն, դարձվածի առաջացումը, ինչպես նաև վերարտադրումը կապված է և կապվում է որևէ իրադրության հետ: Այսպես, մինչև անհրաժեշտություն չառաջանա անինքնասեր, ամոթի զգացում չունեցող մարդու մասին խոսելու, խոսողն անմիջապես չի հիշի ու վերարտադրի երեսի կաշին հաստ դարձվածը, իսկ երբ վախկոտ մարդու մասին է խոսք լինում, բերում են նապաստակի սիրտ ունի, քաջության, խիզախության մասին խոսելիս էլ՝ առյուծի սիրտ ունի դարձվածները և այլն: Այստեղ խոսքը դարձվածի պատճառով,

վերաբառադրելիության մասին է, որը շատ կարևոր հանգամանք է, և նշում են բոլոր դարձվածաբանները:

5) Դարձվածի համար կարևոր հատկանիշ է նաև նրա բաղադրիչների անտարբալուծելիությունը (неразложимость), այսինքն կալունության հատկանիշ, որը սերտորեն կապված է ԴՄ-ի մյուս հատկանիշների հետ: Դարձվածի կալունությունն ասելով պետք է հասկանալ երեք հանգամանք.

ա) Կառույցի բաղադրիչներն ունեն քերականական կալուն ձևավորվածություն, որոնցում հոլովման, խոնարհման, թվի և առկայացման քերականական կարգերը հիմնականում անփոփոխ են, սլահում են իրենց ձևավորվածության սկզբնական վիճակը: Օրինակ, դարմանի տակի ջուր, թոկից փախած, գողացած ախուրի սլոշը փեշի տակից կերևա դարձվածներում յուրաքանչյուր բաղադրիչ ունի իր կալուն ձևը, դրանցում ոչինչ չի կարելի փոխել. առաջինում դարման և ջուր գոյականները միայն եղակի թվով կարող են հանդես գալ, ըստ որում՝ դարմանը միայն սեռական, իսկ ջուր-ը՝ ուղղական-հայցական հոլովներով, տակ կապը նույնպես միայն սեռականով, կամ բավական է, որ թոկից փախած դարձվածի թոկ բաղադրիչը գործածվի գործիական հոլովով՝ թոկով փախած, որ այն դադարի դարձված լինելուց և վերածվի սովորական կապակցության: Իհարկե, թեև սակավաթիվ, բայց կան դարձվածներ էլ, որոնք խոսքի մեջ կարող են հանդես գալ նաև լրիվ հարացույցներով (սրանց մասին հանգամանորեն խոսվում է «Բայական ԴՄ-ի գոյականական բաղադրիչի քերականական կարգերը» բաժնում՝ էջ 220—225):

բ) Նրա բաղադրիչները հիմնականում անփոխարինելի են, և ամբողջ կառույցը՝ անտարրալուծելի, այսինքն մեծ մասամբ չի կարելի ԴՄ-ի կազմից որևէ բառ հանել կամ այն փոխարինել մեկ ուրիշ բառով (թերևս նման փոփոխությունները լրիվ չեն բացառվում. դրանց մասին նույնպես խոսվում է հաջորդ բաժիններում): (Այս մասին տե՛ս նաև 5, էջ 132—133, 160—161 և 175, էջ 32—33):

գ) Նրա բաղադրիչները կապակցության մեջ ունեն կայուն դիրքավորում. այսինքն դարձվածն ունի կայուն շարադասություն:

Ահա հիմնականում սրանք են դարձվածային միավորների ամենակարևոր առանձնահատկություններն ու հատկանիշները:

Դարձվածի առաջացումը

Ճիշտ է, դարձվածաբանությունը, որպես լեզվաբանական առանձին գիտաճյուղ, շատ երիտասարդ է, բայց դարձվածը, որպես լեզվական երևույթ, շատ հին ավանդույթներ ունի. նրա արմատները գնում են դարերի խորքերը: Որպես խոսքի ոճավորման կարևորագույն միջոց, ԴՄ-ները հիմնականում ժողովրդական մտածողության արդյունք են, դրանք նախ առաջանում են խոսակցական լեզվում, ապա նոր անցնում գրականին: Սակայն այդքան հին լինելով հանդերձ ԴՄ-ները չեն ծագում լեզվի ծագման հետ միասին, ինչպես գրում են մի քանի ուսումնասիրողներ (163, էջ 6), որովհետև դարձվածը լեզվական ավելի բարդ երևույթ է. այն անպայման կապված է լեզվամտածողության զարգացման ավելի բարձր մակարդակի հետ, երբ լեզուն վերացարկումներ կատարելու ունակություններ է ձեռք բերում: Լեզվում գոյություն ունեցող բառերը, որոնք անվանել են առարկաներ, երևույթներ, հատկանիշներ, հարաբերություններ, զգացմունքներ և այլն, սկզբնապես մենիմաստ են եղել. բառազուգորդումների դեպքում էլ այդ բառերը (բաղադրիչները) հանդես են եկել իրենց միակ՝ իսկական իմաստներով: Տրամաբանականն այն է, որ սկզբնական շրջանում մարդուն հետաքրքրել են իրականության այնպիսի կողմեր, երևույթներ, առարկաների այնպիսի հատկություններ, որոնք ամենից ավելի են անհրաժեշտ եղել նրա առօրյա պրակտիկ գործունեության և կենսական պահանջմունքների բավարարման համար: Դրանից հետո միայն մարդը, որքան թույլ են տվել նրա իմացական հնարավորությունները, ձգտել է տեսականորեն ընկալել իրական-

նությունը՝ իմաստավորելով և արժեքավորելով այն ամենը, ինչի հետ ինքը գործ է ունեցել (16, էջ 7):

Ուրեմն, մարդու մտածողության ու կենսափորձի դարգացման ավելի բարձր մակարդակում, երբ մարդն ի վիճակի է եղել վերացարկում կատարելու, բառերին արդեն նոր իմաստներ է տվել և, կարիքն առաջանալու դեպքում, իր մշտքերն ավելի արտահայտիչ, դիպուկ ու տպավորիչ դարձնելու համար նա, հատկանիշը վերագրելով առարկային, կազմեջ է նաև այնպիսի բառազուգորդումներ, որտեղ երբեմն էլ կապակցության բաղադրիչները հանդես են եկել իրենց ոչ իսկական, այլ փոխաբերական իմաստներով: Դրա հետևանքով էլ փոխվել է ամբողջ կապակցության իմաստը. այն ձևը է բերել բոլորովին նոր իմաստ, որը շատ հաճախ չի բխել առանձին բաղադրիչների իմաստների գումարից: Նման որոշ կապակցություններում էլ երբեմն բաղադրիչները այնքան են հեռացել իրենց բուն իմաստներից, որ այժմ նույնիսկ իմաստաբանությունն ու ստուգաբանությունն էլ չեն կարողանում գտնել նրանց բուն իմաստներն ու արմատները: Այդպիսի բառազուգորդումների (կապակցությունների) ճանաչողության սահմանները աստիճանաբար լայնացել են և հասկանալի դարձել հանրության ավելի շատ անդամների համար. և ինչոր իրավիճակից, ինչ-որ պայմաններից ելնելով, խոսողը տրվյալ մարդուն, առարկան կամ իրավիճակը ավելի լավ բնորոշելու ու բնութագրելու համար, դրանով իր խոսքի ուժը սաստկացնելու, այն ավելի ազդեցիկ ու պատկերավոր դարձնելու նպատակով վերհիշում է լեզվում արդեն եղած, պատրաստի՝ տվյալ պահին ու իրավիճակին շատ համապատասխան բառակապակցությունը, որը լեզվաբանական ու գրականագիտական աշխատություններում հետազայում կոչեցին ֆորադ, ի դիոմ, դարձված, ինչպես նաև՝ առած, ասացվածք, անեծք, օրհնանք, որոնք շատ հետո միայն գիտնականների կողմից համակարգվեցին, դասդասվեցին և առանձին անվանումներ ստացան:

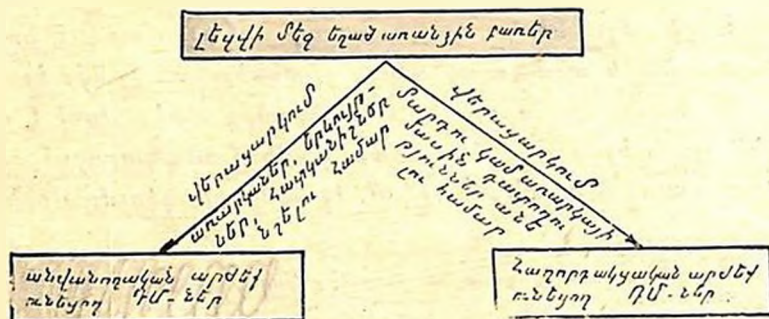
Այսպես, մինչև մարդը չիմանար ձուկ, գուլիս, բոնեյ բառերն ու դրանց իսկական իմաստները, չէր կարող ստեղծել

ծուկը գլխից բռնել դարձվածը, որն արդեն նշանակում է ոչ թե իր բաղադրիչ-բառերի զուգորդումից ենթադրվող ուղղակի իմաստ, այլ՝ մտածված, խելացի վարվել: Կամ մինչև մարդը երկնքի ու երկրի, կրոնի ու հավատալիքների մասին որոշակի գիտելիքներ չունենար, չէր կարող ստեղծել չորս սարի ետևում, աստղը բեփվել, աստված հոգին լուսավորի դարձվածները:

Այսպիսով, դարձվածը գոյանում է մաքուր՝ աշխարհա-նանաշողության և աշխատանքային գործունեության զարգացման համեմատաբար ավելի բարձր աստիճանում՝ պայմանավորված հասարակական գիտակցմամբ և ընկալմամբ:

Ուրեմն, իրերի և երևույթների բաղմակողմանի ճանաչումն ու վերլուծությունը, նրանց առավել էական կողմերի բացահայտումը հիմնականում հիմք են հանդիսանում նախ-կին հասկացությունների վերաիմաստավորման համար: Ահա այսպիսի վերաիմաստավորված հասկացությունները խոսքի մեջ մի դեպքում հանդես են գալիս առանձին անձեր, առարկաներ, հատկանիշներ անվանելու, մյուս դեպքում՝ դատողու-թյուններ անելու համար և մարմնավորվում են լեզվական ատաղձով՝ հանդես գալով առաջին դեպքում բառակապակցության, իսկ երկրորդ դեպքում՝ նախադասության կառուցվածքով:

Անվածը կարելի է ներկայացնել հետևյալ դժապատկե-րով՝

Ահա այսպիսի բառազուգորդումները՝ վերաիմաստավորված կայուն բառակապակցությունները լեզվաբանական գրականություն մեջ վաղուց ի վեր անվանվել են ֆրազ, որը հայերեն թարգմանվել է դարձված կամ դարձվածաբանական միավոր (մենք այն անվանում ենք դարձվածային միավոր, տես էջ 6-ի ծանոթությունը), իսկ լեզվաբանության այն բաժինը, որը դբադվում է ֆրազների (դարձվածների) ուսումնասիրության հարցերով, կոչվում է ֆրազեոլոգիա (դարձվածաբանություն)*:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ դարձվածը լեզվի մեջ հենց այնպես չի ստեղծվում, նրա ստեղծման համար անպայման հիմք ու նախադրյալներ են անհրաժեշտ: Լեզվաբանների մեծ մասը նշում է այն փաստը, որ դարձվածի առաջացումը պայմանավորված է լեզվական նշանով, արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների (դենոտատների) հետ ունեցած կապով, որը ուղղակիորեն բխում է լեզվի նշանային բնույթից: Այս մասին խոսել է դեռևս Պոտերյան (տես 184, էջ 103): Դարձվածի լեզվական նշանի մասին սովիի հանգամանորեն է խոսում Գ. Լ. Պերմյակովը. «Ամեն մի դարձվածային միավոր, անկախ նրանից, թե քանի բառից է այն կազմված և քանի բառով կարող է բացատրվել, արտահայտում է մեկ միասնական հասկացություն, այսինքն՝ ինչ-որ բանի նշան է ծառայում» (175, էջ 34—ընդգծումը մերն է): Այնուհետև նա շարունակում է. «Դարձվածային միավորի նշանային բնույթը առաջին հերթին այն հանգամանքն է, որով ապացուցվում է, որ ԴՄ-ները առանձին առարկաների ու հարաբերությունների նշաններն են, և դա արտահայտվում է նրանից իմաստային և տրամաբանական պլաններում» (175, էջ 35):

Մ. Խամոյանը գրում է. «Դարձվածքը ստեղծվում է որոշակի պահանջից և հետևաբար լեզվի համակարգում ունի լուրսահատուկ նշանակում» (230, էջ 232—ընդգծումը մերն է):

* Յրազեռլսգիա-ն հունարեն բառ է՝ կազմված երկու արմատներից՝ *phrasis* (արտահայտություն, խոսքի հատված—*ὁδῶτος πειν*) և *logos* (գիտություն, ուսմունք—*λογια*):

Ասվածները կարելի է ցույց տալ ցանկացած ԴՄ-ի օրինակով: Այսպես, իբար հետ շուն ու կատու դառնալ կամ ֆիլլեսյան զարչապար ԴՄ-ներից առաջինը խորհրդանշում է մարդկային անհաշտ հարաբերություններ, որը ինչ-որ շափով ժողովուրդը նմանեցնում է շան ու կատվի հարաբերություններին, իսկ երկրորդ դարձվածը խորհրդանշում է մարդու ամենաթույլ, խոցելի տեղը, որի հիմքը նույնպես պայմանավորված է հայտնի առարկայական գործոնով:

Դարձվածի նշանային բնույթն է պատճառը, որ հաճախ տարբեր ժողովուրդների մոտ գոյություն ունեցող համանման երևույթների վերաբերյալ տարբեր ԴՄ-ներ են ստեղծվում՝ հիմք ունենալով տվյալ ժողովրդի միջավայրին, կենցաղին ու պայմաններին, ինչպիս նաև հոգեբանությունը հատուկ գործոնները: Այսպես, համանման երևույթը պատկերավոր ու տպավորիչ ներկայացնելու համար հայերենում ստեղծվել են մնացել եմ երկու փափ առանձնում, իսկ ռուսերենում՝ մնացել եմ երկու կրակի առանձնում դարձվածները:

Այսպիսով, դարձվածի, որպես լեզվական նշանի հետ սերտորեն առնչվում են նաև նրա ազգային բնույթն ու ազգային լեզվամտածողությունը: Ահա թե ինչու որպես դարձվածային միավորի կարևոր առանձնահատկություն, ուսումնասիրողները շեն մոռանում նշել նաև նրա ազգային բնույթը: Այս հատկանիշի առանձնացումը կարևոր է, որովհետև ամեն մի դարձված կապված է այդ լեզուն կրող ժողովրդի ու նրա մտածողության հետ և հիմնականում հարապատ է միայն ալդ ազգին: «Ազգային առանձնահատկություններով է օժտված լեզուների դարձվածային համակարգը ամբողջությամբ», — գրում է Վ. Գ. Գալը (տե՛ս 113, էջ 249):

Այս առումով Պ. Բեդիրյանը վկայակոչում է ֆրանսիական «Լարուս» ամենամյա հայտնի բառարանը, որտեղ դարձվածը սահմանվում է որպես «Մի ազգի հատուկ լեզվական միավոր», իբրև «Մի արտահայտություն կամ կառույց, որ հատուկ է մի լեզվի» (20, էջ 25):

«Դարձվածաբանությունն ազգային առանձնահատկությունները դրսևորվում են նրա ուսումնասիրության բոլոր

տեսանկյուններով», — ավելացնում է դարձվածաբան Ա. Նա-
ղարյանը (163, էջ 41): Այնուհետև շարունակելով իր միտքը,
նա գրում է. «Ամեն ազգի դարձված իր մեջ պարունակում է
տվյալ ազգի սովորույթներն ու ավանդույթները: Նրան հա-
տուկ են բնիկ և վաղնջական ազգային տարրերը: Դա ար-
գյունք է այն բանի, որ նրա հարստացումն ու համալրումը իր
ամբողջ կյանքի ընթացքում առաջացել է գերազանցապես
սեփական միջոցների հաշվին» (նույն տեղում):

Ճիշտ է, հայոց լեզվի դարձվածային հարուստ ֆոնդի մեջ
մտնում են նաև որոշակի քանակությամբ դարձվածային կա-
պակցություններ, որոնք հայերենին են անցել այլ լեզուե-
րից, բայց դրանց տեսակարար կշիռը այնքան էլ մեծ չէ.
կասկածից վեր է, որ հայերենի դարձվածների ճնշող մեծա-
մասնությունը գոյացել է ազգային հիմքի վրա և հանդիսա-
նում է հինավուրց ու բազմադարյան հայ ժողովրդի հոգևոր
ու մշակութային, գիտական ու հասարակական կյանքի
պտուղը: Նրա ստեղծագործական հանձարի արգյունքը:

Յուրաքանչյուր լեզվի դարձվածային միավորներում
հանդես են գալիս տվյալ լեզվի ներքին օրինաչափություններից
բխող, այդ լեզվին հատուկ քերականական առանձնահատ-
կությունները: Օրինակ, մեզ ծանոթ ուրիշ ոչ մի լեզվում որո-
շիչ հոգը այնպիսի իմաստադատիչ դեր չունի դարձվածների
ձևավորման գործում, ինչպես հայերենում: Թվի և հոլովի քե-
րականական կարգերը նույնպես վճռական նշանակությու-
նունեն հայերենի դարձվածների ձևավորման գործում: Ուրիշ
լեզուներում էլ, անշուշտ, այդ նպատակի համար ուրիշ գոր-
ոշներ են դեր խաղում:

Դարձվածային միավորների կազմության գործում
ամենից առաջ վճռական նշանակություն ունեն տվյալ լեզվի
բառային կազմը, հատկապես նրա իմաստային հարստու-
թյուններն ու բառակազմական հնարավորությունները: Հաս-
կանալի է, որ ավելի շատ դարձվածներ կազմելու հնարավո-
րություններ ունի այն լեզուն, որի բառերը ավելի հարուստ
բազմիմաստությամբ են օժտված. մի հատկանիշ, որը շատ
բնութագրական է հայերենին: Բացի դրանից հայերենի դարձ-

վածային հարուստ ֆոնդի ստեղծմանը (դրա թիվը հասնում է մոտ քսան հազարի) մեծապես նպաստել և նպաստում են նրա բառակազմական հարուստ հնարավորությունները, հատկապես հարադրավոր կազմությունները:

Բացի լեզվական գործոններից առաջնությունը զուգահեռ է նույնպես մեծ ազդեցություն ու ներգործություն ունեն լեզուների ԴՄ-ների ձևավորման վրա: Ամեն մի լեզվի ԴՄ-ների իմաստի և բովանդակության համար հիմք են հանդիսացել տվյալ լեզուն կրող ժողովրդի պատմությունն ու ազգագրությունը, աշխարհագրական տարածքն ու բնակլիմայական պայմանները, տնտեսական կյանքն ու կենցաղը, մշակութային կյանքն ու արհեստները. դարձվածներում արտայտվում են նաև տվյալ ժողովրդի ոգին ու հոգեբանությունը, մտածելու և դատելու կարողությունները և այլն: Այսպես, Սիրիի ժողովուրդների լեզվում հարյուրավոր դարձվածներ կան՝ կասված ձևան, փոթորկի ու սառույցի, ծառի, անտառի ու փայտի, անտառային կենդանիների ու որսորդության, տնայնագործության ու ոռոսական արհեստների հետ, իսկ հարավի ժողովուրդների մոտ դրանց մի մասը իսպառ քաջակայում է, մյուս մասն էլ այլ մեկնաբանություն է ստանում և այլն: Որպես ասվածի մեկնություն պետք է ենթադրել, որ դարձվածների մեծ մասը անթարգմանելի է, որովհետև հատուկ է միայն տվյալ ժողովրդի կյանքին ու լեզվամտածողությանը: Սակայն ԴՄ-ների անթարգմանելիության հարցը չի կարելի նրա մյուս հատկանիշների հետ միևնույն նժարին դնել, որովհետև անթարգմանելիությունը անվերապահորեն ընդունել չի կարելի, քանի որ, իսկապես, «Մի ժողովրդի լեզվամտածողությունը չինական պարիսպով պատնեշված չէ մյուսներից» (20, էջ 25): Դարձվածներից մի քանիսը, իհարկե, թարգմանվում են, և «դա կատարվում է այն դեպքում, երբ երկու երևույթների միջև առկա է լինում նմանություն, ընդհանրության, զուգորդման հանգամանքը, որով և պայմանավորվում է դարձվածների առաջացումը» (24, էջ 65): Հենց սրանով էլ պայմանավորված է այն հանգամանքը, որ մի լեզվում հղած դարձվածը կարող է իր բառացի զուգահեռ

հենն ունենալ մեկ այլ լեզվում: Ահա այդպիսի համընդհանուր տարածում ունեցող ԴՄ-ների մասին է, որ պրոֆ. Ս. Աբրահամյանը իրավացիորեն գրում է. «Դժվար է որոշել՝ ներքոհիշյալ դարձվածները պատճենումո՞վ են անցել մի լեզվից մյուսին, թե՞ տարբեր լեզուներում առաջացել են ինքնուրույնաբար.

աչք ծակել—колоть глаза,
աչքերով (հայացքով) չափել—мерить глазами,
մատները լիզել—пальчики облизать,
իրար հետ շուն ու կատու դառնալ (լիցել)—жить как кошка с собакой—*անգլերեն՝ cat and dog life—բառացի՝ «կատվի ու շան կյանք»*,
մաղով ջուր կրել—носить (черпать) воду в решете, *անգլերեն՝ to draw water in a sieve*,
մազից կախված լիցել—висеть (держаться) на волоске,
սևն ու սպիտակը չոկել (իմանալ)—to know black and white,
սիրտ ունենալ (մի բան անելու)—to have the heart (*տե՛ս 5, էջ 147*):

Դարձվածներ թարգմանելը մեծ վարպետություն և լեզվամտածողության նրբություն է պահանջում, որպեսզի дело-табак-ը ծխախոտի գործ լծարգմանվի, ինչպես թարգմանել էին մի կինոնկարի վերնագիրը, և ոչ էլ՝ собаку съел-ը շուն է կերել, կամ душа в пятки ушла հոգին կրունկները իջավ թարգմանել: Թարգմանությունը պետք է կատարել միայն տվյալ ԴՄ-ին համարժեք ԴՄ-ով, ինչպես՝ положил зубы на полку կարելի է հայերեն թարգմանել ատամի ժանգով ասլոել, շուն թակելով ասլոել կամ օրվա հացի կտրուտ լիցել և այլն:

Թարգմանության միջոցով են գրեթե ամբողջ աշխարհի սեփականությունը դարձել հին հունական ու լատինական շատ դարձվածներ, ինչպես՝ ամբողջական գուրշապար, պրոկրուստեսյան մահիճ, դամոկլյան սուր, ավգյան օխոռոնեք, բա-

բելոնյան աշտարակաշինություն, դանայիդյան տակառ, գորդ-
յան հանգույց, Թեմիդայի կշեռք, Ռուբիկոնն անցնել և այլն:

Թարգմանաբար են տարածվել նաև հեղինակային ծա-
գում ունեցող մի շարք դարձվածքներ.

օրինակ՝

Արշի ծառայություն մատուցել (Կոիլով):

Բոլոր հանապարհները Հոռն են տանում (Լաֆոն-
տեն):

Երկու տիրոջ ծառա (Գոլդոն):

Ժամանակը իր շավիղից դուրս է սայրաֆել (Շեքս-
պիր):

Խավարի քաղալորություն (Դոբրոլյուբով):

Կրակի վրա յուղ լցնել (Հորացիոս):

Կրակից շագանակներ հանել (Լաֆոնտեն):

Պղտոր ջրում ձուկ որսալ (Եղոպոս):

Փոթորիկ մի բաժակ ջրում (Մոնթեսքյո):

Սայլը տեղից չի շարժվում (Կոիլով): Վերջին մոմի-
կան (Կուպեր) և այլն:

Դիտության տարբեր բնագավառներից են պատճենովել
ու շատ ժողովուրդների սեփականությունը դարձել բազմա-
թիվ դարձվածքներ ու թեազոր խոսքեր, ինչպես օրինակ՝ հին
երգը երգել, առաջին ջութակ, կուլիսների ետևում, դիմակը
պատռել, տուրիչելյան դատարկություն, բնդհանուր հայտա-
բարի բերել, հավասարության նշան դնել, մեկի դուդուկի տակ
պարել, պատրաստի դեղատոմս տալ և այլն:

Դարձվածքների դասակարգումը ըստ նրանց բաղադրիչների
իմաստների ձուլվածության աստիճանի

Դարձվածքների դասակարգումն ու դարձվածի սահման-
ների որոշումը դարձվածաբանության ամենադժվար հարցե-
րից են, որովհետև դարձվածն իր կիրառության ոլորտներով
այնքան բազմազան է (նրա սահմանները տատանվում են
բառից մինչև նախադասություն), իմաստային տեսակետից
էլ այնքան տարաբնույթ, որ հնարավոր չէ հստակորեն բնու-

Թագրել այն ու ճշգրտորեն տալ նրա սահմանները: Այդ է պատճառը, որ լեզվաբանական գրականության մեջ, իրար կողքի, հավասարապես խոսվում է դարձվածի լայն և նեղ ըմբռնումների մասին: Իրավիճակը լավ է բնութագրում Ա. Ի. Օժեգովը իր «Ներկու դարձվածաբանություն» հոդվածում (199, էջ 38):

ԴՄ-ի սահմանների և նրա իմաստային դասակարգման հարցերը սերտորեն առնչվում են նրա բաղադրիչների իմաստային կապերի սերտության աստիճանի հետ:

Ինչպես ասվել է, սովետական լեզվաբանության մեջ ուսերենի դարձվածների իմաստային դասակարգման առաջնության պատիվը պատկանում է Վ. Վ. Վինոգրադովին, որը հիմք ընդունելով Շ. Բալլիի՝ ֆրանսերեն լեզվի դարձվածների դասակարգման սխեման, ուսերենի դարձվածները դասակարգեց իմաստային 3 տիպի, այս դասակարգումը հետագայում լրացվեց Ն. Մ. Շանսկու և ուրիշների կողմից ու հավելագրվեց շորորոգ տիպով: Այսպիսով, ելնելով դարձվածի ընդհանուր իմաստի և դարձված կազմող բառ-բաղադրիչների իմաստների ձուլվածության աստիճանից, ուս լեզվաբանների մի մասը (նաև հայ լեզվաբաններ) լեզվում եղած կայուն (նաև ոչ կայուն) բառակապակցությունները համարեցին դարձվածներ, դրանք բաժանելով չորս տիպի՝ դարձվածային սեռաձևում, դարձվածային միասնություն, դարձվածային կապակցություն և դարձվածային արտահայտություն:

Ստորև ներկայացնելով այդ տեսակներն առանձին-առանձին, մեր նպատակը չէ հաստատել այն տեսությունը, թե բոլոր կայուն, վերարտադրելի բառակապակցությունները՝ դարձվածներ են, այլ հակառակը՝ ցույց տալ, որ դարձվածային արտահայտություն տեսակը ոչ մի կապ չունի իսկական դարձվածի բուն էության հետ, իսկ դարձվածային կապակցություններ տեսակի մեջ էլ ներառվում են ոչ լիարժեք դարձվածներ, որոնց բաղադրիչները ավելի թույլ իմաստային կապերով են կապված, հետևաբար և հեշտությամբ էլ տարրալուծելի են:

Դարձվածային սերտանումներ: Այս տիպի կապակցության բոլոր բաղադրիչներն էլ իմաստափոխված են. կապակցության ընդհանուր իմաստը չի համապատասխանում բաղադրիչների իմաստին և չի բխում նրանց իմաստների գումարից: Դարձվածային սերտաճումների հիմնական հատկանիշը նրանց բառային անբաժանելիությունն է, իմաստային բացարձակ ձուլվածությունը. սրանք ամենասերտ կապերով ու իմաստային ամենաուժեղ ձուլվածությամբ հանդես եկող դարձվածային միավորներն են: Ահա դրանցից մի քանիսը՝ դանալիդյան տակառ, դամոկլյան սուր, կաբապի երգ, աստծու գառ, գլուխը կորցնել, բուրդը փամուռ տալ, փոքորիկ մի բաժակ ջրում, պղտոր ջրում ձուկ որսալ, ավագի վրա տուն շինել, ջուր ծեծել, դանակը ոսկորին է հատել, արանհներով սև կատու է անցել և այլն:

Դարձվածային սերտաճումները հանդես են գալիս թե՛ բառակապակցությունների (անվանական և բայական) և թե՛ նախադասությունների (անդեմ և դիմավոր, նաև պարզ ու բարդ) տեսքով: Հետևաբար ճիշտ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնք պնդում են, թե դարձվածային սերտաճումները հանդես են գալիս միայն իբրև նախադասության անբաժանելի անդամներ, և որ իբր թե սրանցում բառերի քերականական ձևերը չեն կարող բացատրվել ժամանակակից հայոց լեզվի գործող օրինաչափություններով (տե՛ս 55, էջ 375): Իրականում թե՛ այս և թե՛ մյուս երեք կապակցության ձևերում էլ առկա են այս կամ այն խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգերը (որոնց մասին հանգամանորեն խոսվում է բայական ԴՄ-ների բաժնում), և կապակցության բոլոր ձևերն էլ արտահայտվում են թե՛ բառակապակցությունների և թե՛ նախադասությունների տեսքով: Դրանց՝ այդ 4 տիպերի տարբերությունը նրանց բաղադրիչների իմաստների ձուլվածության աստիճանի մեջ է: Դարձվածային սերտաճումներում այդ իմաստները ձուլված են շատ սերտորեն. դրանցում ոչ մի բաղադրիչ իր նախնական իմաստի նշույլն անգամ չի պահել: ԴՄ-ների մյուս տեսակներում պատկերը այլ է:

Դարձվածային միասնություններ: Դարձվածային այս տիպի կառույցները համեմատաբար ավելի պակաս միաձուլ են, դրանք նույնպես թեև իմաստաբանորեն անբաժան են, սակայն սրանցում դարձվածային ընդհանուր իմաստը որոշ չափով պատճառաբանված է ԴՄ կաղմող բաղադրիչների փոխաբերական իմաստով: Ի տարբերություն դարձվածային սերտաճումների, սրանցում բաղադրիչներից մեկնումեկը ինչ-որ չափով պահում է իր իմաստը, իսկ ամբողջ դարձվածի իմաստը մասամբ բխում է նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից: Դարձվածային միասնությունները նորից լինում են թե՛ բառակապակցությունների (տորիչելլյան դատարկություն, ջրի գին, կրակի գին, խելի տուպրակ, հորքի հրճվանք, լեզուն կապ ընկնել, շան լեզու ունենալ) և թե՛ նախադասությունների տեսքով [Ջրի (կրակի) գին է դարձել: Շան լեզու ունի: Լեզուն կապ է ընկնում: Խոսքը կտուրն է գցում և այլն]:

Բերված բառակապակցություններում, իսկապես, բաղադրիչներից մեկը՝ գերադաս անդամը, ինչ-որ չափով պահել է իր իմաստը, բայց կապակցությունը նորից իմաստափոխվել է և վերածվել դարձվածի. այսինքն այս դեպքում ևս կապակցությունը վերաիմաստավորված է: Վերաիմաստավորում կա այն պատճառով, որ թեև կապակցության գերադաս անդամը մասամբ է իմաստափոխված, սակայն մյուս բաղադրիչները լրիվ են իմաստափոխված: Օրինակ՝ տորիչելլյան դատարկություն դարձվածում, ճիշտ է, խոսքը դատարկության մասին է, բայց դա այն դատարկությունը չէ, որ նշել է Տորիչելլին. այստեղ խոսքը (մասնավոր դեպքում) վատ սովորող աշակերտի գլխի հարաբերականորեն դատարկ լինելու մասին է:

Ջրի գին, կրակի գին դարձվածներում էլ, ճիշտ է, խոսքը արժեքի, գնի մասին է, բայց այստեղ միայն շատ հեռավոր կապ կա սրանց ու գնի կամ արժեքի միջև՝ մի դեպքում՝ խիստ էժան (ջրի գին), մյուս դեպքում՝ սարսափելի թանկ (կրակի գին): Շան բախտ, շան լեզու, շան հոտառություն դարձվածային միավորներում գերադաս բաղադրիչները՝ լեզու,

բախտ, հոտառութիւն, զուգորդվելով շուն բաղադրիչի հետ, լրիվ իմաստափոխվել են, ստացել են նոր որակ, և երկու բառերի միացութեան շնորհիւ բոլորովին նոր իմաստ է ստացվել:

Դարձվածային միասնութիւններն ու սերտաճումները լեզվաբաններն իրավացիորեն համեմատում են քիմիական միացութիւնների հետ. համեմատութիւնը ճիշտ է, որովհետեւ ինչպես քիմիական առանձին տարրեր (ասենք թթվածինը և ջրածինը), երբ ռեակցիայի մեջ են մտնում իրար հետ, բոլորովին նոր նյութ է առաջանում, այնպես էլ այս երկու կարգի ԴՄ-ները առաջանում են տարբեր բառերի միացութիւններից, և արդյունքում ստացվում է բոլորովին նոր որակ, նոր իմաստ:

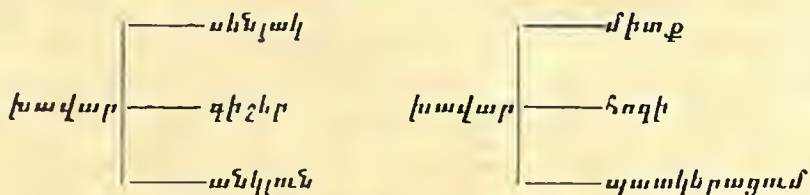
Լեզվաբանների մի մասը իրավացիորեն հետեւելով Վ. Վինոգրադովի տեսութեանը՝ դարձվածային այս երկու տիպերը համարում է լոյիոմներ կամ իդիոմատիկ արտահայտութիւններ:

Դարձվածային կապակցութիւններ: Սրանցում արդեն դարձվածի ընդհանուր իմաստը բխում է կապակցութիւն կազմող բաղադրիչների բառային իմաստների զուգորդից, ուրեմն դարձվածային կապակցութիւնները համեմատաբար ավելի թույլ իմաստային կազմութիւններ են. նրանց բաղադրիչները ազատ կիրառութիւններ էլ ունեն, կարող են ուրիշ բառերի հետ էլ միանալ (114, էջ 87—88): Դրանցից են՝ հոնքերը կիտել, գլուխը կախել, սիրտը ցավել, հայացքը փախցնել, բախտը բերել, մեղքը քաբցնել և այլն:

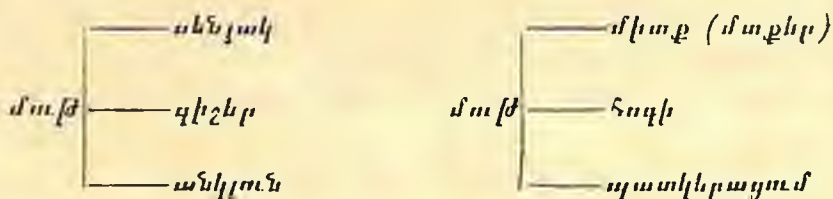
Դարձվածային կապակցութեան այս տեսակը նույնպես կայուն կապակցութիւն է, որը կազմվում է համեմատաբար ազատ, բայց դարձվածային իմաստ արտահայտելու հնարավորութիւն ունեցող բաղադրիչներով:

Այս կարգի դարձվածներում բաղադրիչները թեև հիմնականում պահպանում են իրենց իմաստային ինքնուրույնութիւնը, բայց իրենց կապերով մնում են կախյալ վիճակում. այդ կախյալ վիճակը փաստորեն միայն այդ կապակցութեան համար է պարտադիր, մույն կապակցութեանից դուրս դա-

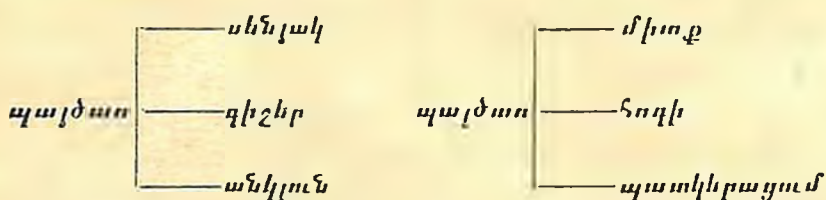
լով, այդ նույն բառերը կարող են այլ զուգորդություններ կազմել, այսինքն դրանք հոմանիշային շարքեր կազմելու ավելի լայն հնարավորություններ ունեն (տե՛ս 97, էջ 44—45)։ Այսպես, խավար բառը կարող է մի քանի միացություններ կազմել և սովորական, ե՛ր դարձվածային իմաստներով.

խավար բաղադրիչը կարելի է հեշտությամբ փոխարինել մութ-ով և ստանալ հոմանիշային շարքեր.

Այս հոմանիշային շարքերի դիմաց խավար կամ մութ բաղադրիչները կարելի է փոխարինել պայծառ կամ ուրախ ածականներով և ստանալ բերված շարքերի հականիշ կապակցությունները.

Շատ որոշակիորեն երևում է, որ աջ շարքի կապակցությունները ավելի թույլ դարձվածային միավորներ են, քան վերևում բերված սերտաճումներն ու միասնությունները։

Ասվածից և բերված օրինակներից չի կարելի, սակայն, ենթադրել, թե դարձվածային կապակցություններում ամեն կարգի փոփոխություններ հնարավոր են, այսպես, կախի՜լ բայի հետ դարձվածային կապակցություններ են կազմում

փիթը, մոուրը, հոնֆերը, զլուխը, ականջները գոյականները բայց ոտքը, ձեռքը, լեզուն, մատը, բերանը գոյականները՝ ոչ այս գոյականներն էլ իմաստային կապակցություններ են կապմում ֆաշել բայի հետ և այլն:

Ուրեմն, դարձվածային կապակցություններում ինչքան էլ, որ բաղադրիչները ազատ են, այնուամենայնիվ դա նկատի է առնվում տվյալ կապակցության մեջ՝ անպայմանորեն պայմանավորված լինելով իմաստային կապերով ու հարաբերություններով:

Դարձվածը լայն իմաստով ընդունող լեզվաբանները, որոնք ԴՄ-ների 4-րդ տիպը՝ դարձվածային արտահայտությունները, չեն ընդունում, այս նույն, այսինքն 3-րդ խմբի ԴՄ-ների մեջ են մտցնում նաև առածներն ու ասացվածքները, թեպետ որ խոսքերն ու արտահայտությունները, բաղադրյալ տերմինները և այլն:

Պրոֆ. Ն. Շանսկին նշված այս վերջին տիպի կապակցությունները անջատեց և դարձրեց 4-րդ խումբ՝ դարձվածային արտահայտություններ (240, էջ 87—88): Այս տիպի ԴՄ-ները բաղադրիչները իրար հետ կապված են ամենաթույլ իմաստային կապերով: Ամբողջ կապակցության իմաստը բխում է նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից. սրանցում արդեն բառերի բաղմամաստությունը այնքան էլ պարտադիր չէ:

Ն. Շանսկին դարձվածային արտահայտությունները բաժանում է երկու խմբի՝ հաղորդակցական և ոչ հաղորդակցական արժեք ունեցողների. ըստ նրա՝ միայն այս կարգի կապակցություններն են լինում հաղորդակցական բնույթի. միևյուրեւ, ինչպես տեսանք, դա հատուկ է նաև մյուս տիպի ԴՄ-ներին:

Այս տեսակի մեջ նա ներառում է հետևյալ տիպի կապակցությունները.

ա) ղիմավոր և անդեմ նախադասությունները՝ համեմատաբար կայուն կապակցություններով (Լոուրյունը համեմատյունային նշան է: Կարմիր քելի պես անցնում է: Դանդաղ է ուղադրության կենտրոնում: Հասնել առաջավորներին):

բ) սովորական բաղադրյալ անունները, որոնք կարող են հապավվել (բառնագույն ուսումնական հաստատություն, Մոսկվայի պետական համալսարան, բանասիրական ֆակուլտետ, գիտությունների ակադեմիա, գյուղական սովետ):

գ) ամեն տեսակի բաղադրյալ տերմինները (ատոմական կշիռ, էլեկտրական հոսանք, երկաստիճան հալասարում, մագնիսական դաշտ, կետադրական նշան):

դ) բոլոր տեսակի առաժներն ու ասացվածքները, անեծքներն ու օրհնանքները, սպառնալիքներն ու փաղաքշական արտահայտությունները:

Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, դարձվածային արտահայտություն կոչվածները միայն իրենց ձևով՝ արտաքին տեսքով են նման դարձվածներին, իսկ բովանդակության պլանում դրանք իրարից շատ հեռու են, հետևաբար, ԴՄ-ներին հետ լեզվական միևնույն իրողություններ համարվել չեն կարող. դարձվածային արտահայտություններում (բացի առաժներից, որոնց մասին հանգամանորեն խոսվելու է ստորև) բացակայում են դարձվածի ամենահիմնական հատկանիշը՝ նրա էությունը՝ վերախմաստավորումը, ինչպես նաև մյուս հատկանիշները, որոնք նշվել են վերևում (էջ 43—47):

Իսկ դարձվածային կապակցությունները, որոնց բաղադրիչները իմաստային համեմատաբար թույլ կապի մեջ են (սիրտը մոկտալ, գլուխը կախել, պայծառ միտք և այլն), և ամբողջ կառույցի իմաստը գրեթե առաջանում է նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից, մենք անվանում ենք մասամբ վերախմաստավորված կամ պոտենցիալ դարձվածներ:

Դարձվածների հանգամանորեն ուսումնասիրությունից, նրանց կառուցվածքային և իմաստային հատկանիշների քննությունից եկել ենք այն համոզմանը, որ ամեն տեսակի կայուն բառակապակցություն հեռու է դարձված համարվելուց, որ դարձվածները կայուն բառակապակցություններ են, սակայն բոլոր կայուն բառակապակցությունները դարձվածներ չեն: Հետևաբար վերևում նշված շորս կարգի կապակցություններից բուն իմաստով դարձվածներ պետք է համարել միայն առաջին երկու տեսակները՝ դարձվածային սերտացումներն

ու դարձվածային միասնությունները, որոնք բառակապակցությունների ամենակայուն տիպերն են, և որոնցում առանձին բաղադրիչների իմաստները չեզոքացել են, իսկ ամբողջ կապակցությունը՝ լրիվ վերաիմաստավորվել:

Այժմ տեսնենք, թե դարձվածային միավորը ինչ առնչություններ ունի լեզվական այլ միավորների հետ և ինչով է տարբերվում նրանցից:

Դարձվածային միավոր և բառակապակցություն

Դարձվածային միավորը ճիշտ բնութագրելու, նրա իմաստային հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները որոշելու համար նախ անհրաժեշտ է այն հստակորեն տարբերակել և կայուն բառակապակցություններից, բառերից և սովորական հարադրություններից:

Նախ՝ դարձվածների և բառակապակցությունների բացահայտում:

Դարձվածները ազատ կապակցություններից տարբերվելու հետ է, որովհետև վերջիններս բառային ամբողջական արժեք չունեն, իրար նկատմամբ գտնվում են ազատ հարաբերությունների մեջ, վերաիմաստավորված ու վերարտադրելի միավորներ չեն, հետևաբար սրանց և դարձվածների միջև իմաստային ընդհանուր բան չկա:

Դարձվածային միավորը ավելի դժվար է սահմանափակել բաղադրյալ անվանումներից ու կայուն բառակապակցություններից, որովհետև մի քանի հատկանիշներով դրանք համընկնում են. նախ, երկուսն էլ կառուցվածքային տեսակետից կայուն են (թեև կայունության աստիճանով դարձվածներն ավելի սերտ են. հմտ. պատի թիրթ, հանգստյան տուն և աչի փնջ, ձեռք առնել) և երկրորդ, դրանք ոչ թե կազմվում, այլ վերարտադրվում են խոսելու պահին: Սակայն դարձվածային միավորը հիշյալ կայուն բառակապակցությունից տարբերվում է մի քանի առանձնահատկություններով.

ա) ամենից առաջ դարձվածն ամբողջությամբ փոխաբերական իմաստ ունի, այն պատկերավոր արտահայտություն է, իսկ բառակապակցությունը՝ ոչ.

բ) դարձվածի կազմում նրա բառ-բաղադրիչները կորցնում են իրենց անկախ իմաստային արժեքը, և ամբողջ դարձվածի իմաստը չի բխում նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից: Օրինակ, բանասիրական ֆակուլտետ, էլեկտրական զուշտ կայուն բառակապակցությունների իմաստները գոյացել են նրանց բաղադրիչների իմաստներից, իսկ զլուխ տանել, կտուցը ֆաբին ֆսել դարձվածների իմաստները չեն առաջացել նրանց բաղադրիչների իմաստների գումարից.

գ) բաղադրյալ կայուն բառակապակցություններում հաճախ գերադաս անդամին լրացնող բաղադրիչը կարելի է փոխել և ստանալ մեկ ուրիշ կայուն կապակցություն (մանավանդ եթե դրանք տերմինային արժեք ունեն), օրինակ, վերենում բերված տերմիններում բանասիրական և էլեկտրական բաղադրիչները հեշտությամբ կարելի է փոխել ֆիմիական, իրավաբանական, աշխարհագրական (ֆակուլտետ գերադաս անդամի համար) և մագնիսական, շեգոֆացման (դաշտ գերադաս անդամի համար) բառերով և ստանալ ֆիմիական ֆակուլտետ, իրավաբանական ֆակուլտետ, ինչպես նաև՝ մագնիսական դաշտ, շեգոֆացման դաշտ և այլն:

դ) բաղադրյալ կայուն բառակապակցությունները, ընդհանուր առմամբ, անվանական բառակապակցություններ են, մինչդեռ դարձվածային կայուն բառակապակցությունները կարող են լինել և՛ անվանական, և՛ բայական, և՛ ածականական, և՛ կապական կառույցներ, ինչպես և՛ ամբողջ նախադասություններ (տե՛ս 61, էջ 401):

Դարձվածային միավոր և բառ: Դարձվածային միավոր և հարադրություն

Դարձվածային միավորը շփման եզրեր ունի նաև բառի և մասնավորապես հարադրության հետ. դրանք ինչ-որ հատկանիշներով հանդես են գալիս որպես լեզվական միեւնույն

մակարդակի միավորներ և դիտվում որպես հոմանիշներ. սա այն դեպքում, երբ դարձվածն անվանողական արժեք ունի և հարաբերակից է բառին: Թեև նախադասության մեջ անվանողական դարձվածները բառերի դեր են կատարում՝ դառնալով նախադասության որևէ անդամ, սակայն չեն նույնանում բառերին, որովհետև կազմության տեսակետից տարանջատ կառույցներ են, իսկ իմաստի տեսակետից՝ վերաբերում տալով որևէ միավորներ: Այդ պատճառով էլ բառը և դարձվածը լրիվ նույնանալ և իրար փոխարինել չեն կարող. դրանք լեզվական տարբեր միավորներ են:

Նախ՝ ինչո՞ւ են բառն ու դարձվածը իրար նման.

ա) Դարձվածային միավորը, ինչպես և բառը, ծառայում են մարդուն իր գործունեության բոլոր բնագավառներում՝ արտահայտելու ամեն տեսակ հարաբերությունների, իրադրությունների, առարկաների ու երևույթների անվանումներ ու որակումներ: Այսպես՝ նույն հասկացություններն են արտահայտում աչքի սուրմա քոցնոդ և գոդ (ավազակ), հավիտենական ֆնով ֆենել և մեռնել, սև կառու և զմուռքուն դարձվածներն ու բառերը:

բ) Անվանողական ԴՄ-ները բառերի նման նախադասության անդամների դեր են կատարում՝ համարժեք լինելով գոյականին (աբջի ծառայություն, կարապի երգ), ածականին (հազար մալով անցած, ձեռք բաց), մակբային (քի տակ, աչքի պոչով), բային (հին երգը երգել, լվացքը դրսում անել) և վերաբերականներին (զուլսը ֆաբը, գլխիդ մատաղ)*:

Խոսքի մասերի համակարգում դարձվածները դերանուններին, թվականներին, կապերին ու շաղկապներին փոխարինել չեն կարող, որովհետև դարձվածներն ունեն փոխաբե-

* Պետք է նկատի ունենալ, որ դարձվածային միավորի գերադասանդամի բառաքերականական արժեքը ոչ միշտ է, որ համընկնում է ամբողջ ԴՄ-ի քերականական նշանակությանը. օրինակ՝ քնից կախված, քնից փախած ԴՄ-ներում գերադաս անդամները բայեր են, բայց ամբողջ կապակցությունը ածականի իմաստ ունի: Այդպես էլ՝ աչքով-ուն-ով, աստու գառ ԴՄ-ները ածականական են, թեև դրանցում ածական չկա: Կամ՝ ձեռքերը ծոցին մակրայ է և այլն:

րական, վերաիմաստավորված իմաստ, մի բան, որ հնարավոր չի վերագրել վերոհիշյալ խոսքի մասերին:

գ) Ինչպես շատ բառերի, այնպես էլ որոշ ԴՄ-ների հատուկ է բազմիմաստությունը. դրանց մի մասն ունի իմաստային տարբերակներ ու հականիշներ:

Հոմանիշների օրինակներ՝

պատին սեղմել → պատին դեմ անել,

կաշին փրկել → գլխի ճարձ տեսնել,

ոտները լիզել → ոտներն ընկնել և այլն:

Բառերի նման շատ ԴՄ-ներ ունեն նաև իրենց հականիշները (ինչ խոսք, սա նորից բոլոր ԴՄ-ների համար պարտադիր հատկանիշ չէ).

հողին հավասարեցնել → երկինք բարձրացնել,

ծափ քնով → կրիայի փայլերով,

աչքը կուշտ → աչքը ծակ,

ջրի գին → կրակի գին և այլն:

Թեև սակավ, բայց կան նաև դարձվածային համանուններ.

Երես ունենալ — 1. պատիվ, համարում ունենալ,

Երես ունենալ — 2. անպատիվ, անպատկառ լինել,

ձեռք փաշել — 1. հրաժարվել, թողնել հեռանալ,

ձեռք փաշել — 2. ստորագրել, գրավոր համաձայնություն տալ.

հողին հավասարեցնել — 1. խիստ քննադատել,

հողին հավասարեցնել — 2. ավերել, ոչնչացնել, տակն ու վրա սնել.

հողին հավասարեցնել — 3. վարկաբեկել, արժանապատվությունից զրկել, անարգել:

դ) Բառերի նման որոշ ԴՄ-ներ էլ կարելի է փոխառնել կամ պատճենել ուրիշ լեզուներից՝ առաջին ջութակ, կուլիսների ետևում, գորգյան հանգույց և այլն:

ե) Ինչպես բառերը, այնպես էլ ԴՄ-ների մի մասն ու նրանց բաղադրիչները օժտված են քերականական կարգերով (հոլովի, առկայացման, դեմքի, թվի, սեռի, կերպի): Սրան-

ցից յուրաքանչյուրի մասին մանրամասնորեն խոսվելու է իրենց տեղերում:

Նման ընդհանրություններով հանդերձ բառերի և ԴՄ-ների միջև կան էական տարբերություններ.

Դրանցից ամենաաչքի ընկնողը կառուցվածքային տարբերությունն է. դա դարձվածային միավորի տարակազմ՝ ոչ միաբաղադրիչ լինելն է. դարձվածք բառից տարբերվում է նախ իր բարդությամբ. դարձվածային միավորը անսլայմանորեն կազմված է լեզվակա՝ն առանձին, տարակազմ բաղադրիչներից, որոնց թիվը երկուսից պակաս լինել չի կարող: Բնեւ որոշ ուսումնասիրողներ ընդունում են նաև միաբառ դարձվածներ, բայց դա հակասում է ԴՄ-ի թե՛ էությունը և թե՛ անվանումին: Այսպես, Ն. Մ. Շանսկին դարձվածներ է համարում նաև հետևյալ բառերը, որոնք ինքը կոչում է «միաբառ իդիոմներ».

сумбур — շփոթ, խառնաշփոթություն, խառնափրնթություն,

чепуха — դատարկ բան, անհեթեթություն, բարբաջանք,

тарабарщина — անհեթեթություն,

чушь — հիմարություն (240, I изд.).

Բառ-դարձվածներ ընդունում է նաև Պ. Բեդիրյանը: Նույնպես գրում է. «Երբ ասում ենք՝ Դ-ը ամենից առաջ կապակցություն է, չենք մոռանում, սակայն, մի կարևոր վերապահում անել. կապակցություն—դարձվածքների հսկայական պաշարի կողքին ունենք նաև բառ—դարձվածքներ, որոնք որոշակի քանակ են կազմում, ուստի չեն կարող «հաշվից հանվել»: Տեղեւտեղը ասենք, որ դրանք այն Դ-ներն են, որոնք, թեև առանձին բառեր, ունեն կապակցությամբ, գերադանցապես նախադասությամբ արժեք: Այդպիսի Դ-ներից են՝ ներդրություն (ներեցեք) կներեք (կներես)—ներող կլինեք, ներդրություն կանեք), բժաժ (խսկց.), մեռաժ, զարգանաս, արեմտհ. հոգ(ը)ս և այլն» (20, էջ 6—7) (ընդգծումներն իրենն են):

Նման բառերը կամ ընդհանրապես բառը դարձված համարելը գիտական ոչ մի հիմք չունի, եթե այդպես մոտենանք

հարցին, ուրեմն բազմիմաստ բառերից շատերը պետք է դարձվածներ համարենք, ինչպես, օրինակ, ծախել բազմիմաստ բառը նշանակում է նաև մատնել, դավաճանել, բայց դարձված չէ, այդպես էլ՝ ֆաշել (քաշվել) բառի համար էդ. Աղայանը բերում է 55 իմաստ, որոնցում կան նաև անհաջողության մատնել, խաբվել, ձախողվել իմաստները, բայց ա՛յդ դեպքում էլ այդ բառը դարձված չէ: Ուրիշ բան է, երբ նույն ֆաշել (քաշվել) բառը զուգորդվում է սառույց բառի հետ, այդ դեպքում դառնում է դարձված՝ սառույցի ֆաշել (քաշվել):

Դարձվածային միավորները, լինելով տարակազմ կառույցներ, իրենց թե՛ ձևով և թե՛ իմաստով շատ են նմանվում հայերենի հարադրույթուններին և շատ հաճախ նույնանում են հարադրական բայերին, դրանք իրարից տարբերակելը բավականին դժվար է, որովհետև հարադրական բայերի մի մասը դարձվածային արժեք ձեռք բերելով, լրիվ կերպով վերածվել է դարձվածային միավորների, իսկ մյուս մասը՝ ոչ: Սրանց սահմանադատման մասին թեև նշում է Մ. Աբեղյանը (1, էջ 170—174), և դրանք գիտականորեն սահմանադատում է պրոֆ. Ա. Աբրահամյանը (2, էջ 156), բայց դրանց հանգամանորեն ուսումնասիրությունը պատկանում է պրոֆ. Ալ. Մարգարյանին. նա իր «Հայերենի հարադիր բայերը» աշխատության մեջ ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրելով հայերենի հարադիր բայերի բառային բնույթը, ձևաբանական կառուցվածքը, քերականական սուանձնահատկություններն ու շարահյուսական կիրառությունները, մի առանձին գլխում էլ քննում է «հարադրավոր բայերի դարձվածաբանական և իմաստառճական արժեքը»: Այս բաժնում լեզվաբանը սահմանադատում է դարձվածային արժեք ունեցող հարադիր բայերը ոչ դարձվածային արժեք ունեցողներից (տե՛ս 36, էջ 198—276):

Ուրեմն, հարադրական բայերի մի մասը դարձվածային միավորներ են՝ օժտված դարձվածին հատուկ մի շարք հատկանիշներով, իսկ մյուս մասը՝ բաղադրյալ բառեր՝ օժտված բառին հատուկ հատկանիշներով, հետևաբար դրանք իրարից

տարբեր լեզվական միավորներ են. միայն արտահայտության պլանում են դրանք նույնանում. այսպես՝

լաց լինել — լալ,
թույլ տալ — թույլատրել,
մոտ գալ — մոտենալ,
վազ տալ — վազել,
խոսք ասել — արտահայտվել,
հաց կտրել — հացը կտրել,
(սովորական իմաստով)
աչք փակել — քնել,

լեզուն կծել — զարմանալ,
հասկանալ,
լուն ուղտ շինել — շափահանցնել,
կրակի մեջ լնկնել — փորձանքի գալ,
հաց կտրել — բարեկամանալ,
աչք փակել — տնտարբեր լինել և այլն:

Այդ և ձախ կողմերի բայական հարադրությունները թեև արտահայտության պլանում նույնն են՝ բարդ բառեր, բայց բովանդակության պլանում բոլորովին իրարից տարբեր են. ձախ կողմում դրանք հանդես են եկել իրենց բուն նշանակությամբ, այսինքն բաղադրիչները չեն իմաստափոխվել, և ամբողջ կառույցը չի վերաիմաստավորվել, հետևաբար դրանք մնացել են բառեր, իսկ աջ կողմում ճիշտ հակառակն է տեղի ունեցել, այդ պատճառով էլ վերջիններս վեր են ածվել դարձվածային միավորների: Այստեղ խոսքը կառույցների նմանության և ոչ թե նույնականության մասին է:

Ակնառու է նաև, որ հաց կտրել և աչք փակել կապակցությունները ձախ և աջ կողմերում թեև արտաքուստ իրարից ոչնչով չեն տարբերվում, սակայն բոլորովին տարբեր իմաստներ են արտահայտում. այստեղ նորից վեր են խաղում բառի շրջապատն ու խոսքային միջավայրը:

Կաղմության տեսակետից, այսինքն՝ արտահայտության պլանում, դարձվածային միավորը նույնանում է նաև հարադիր գոյականներին (ծառ ու թուփ, տուն ու տեղ, ալան-թալան), բաղադրյալ շաղկապներին (մինչև իսկ, քանի դեռ, եթե միայն, հենց որ, կամ թե), բաղադրյալ վերաբերականներին (մինչև անգամ, ինչ խոսք, ըստ երևույթին, առանց

ալլեալուիթյան, ուր մնաց թե...), սակայն բովանդակությանը պլանում դրանք լրիվ տարբերվում են իրարից: Նախ՝ հարադիրներում և բաղադրյալ բառերում բաղադրիչների իմաստափոխություն և ամբողջ բառի վերաիմաստավորում չկա, ապա՝ իբրև բարդ բառ, հարադրությունների ու բաղադրյալների մեծ մասը մեկ շեշտ ունի, մինչդեռ դարձվածային միավորի յուրաքանչյուր բաղադրիչ օժտված է առանձին շեշտով: Թեև այս հարցի վերաբերյալ լեզվաբանների մեջ վեճ է գնում, բայց շեշտակրությունը իմաստազատիչ հատկանիշ չեն համարում հիմնականում այն լեզվաբանները, ովքեր հարադիր ու բաղադրյալ բառերն էլ են դասում դարձվածների շարքը (Գալկինա-Ֆեդորով, Տելիա, Շանսկի, Կունին, Եֆիմով, Ռեֆորմատսկի, Կոպիլենկո, Գոլովին և ուրիշներ): Իրականում նման կարգի բառերը դարձվածներ չեն, հետևաբար և շեշտը կարող է դրանց տարբերակման ցուցիչներից մեկը համարվել (խոսքը հիմնական, բառային շեշտի մասին է):

Դրանց տարբերակման հատկանիշ կարող է լինել նաև այն, որ հարադրական բարդության բաղադրիչները ոչ միշտ են հանդես գալիս բառային տեսքով, մինչդեռ դարձվածի բաղադրիչները (սակավ բացառություններով) ինքնուրույն բառեր են՝ իրենց փոխաբերական իմաստներով:

Հարադիր բարդ բառը հաճախ ձևույթներից էլ է կազմվում, իսկ դարձվածը կազմվում է միայն բառերից (թեև որոշ դարձվածներում բաղադրիչներից մեկնումեկը կարող է այնքան իմաստափոխված ու հնացած լինել, որ նրա իմաստը միայն ստուգաբանությունն ու լեզվի պատմությունը կկարողանան բացահայտել) (տե՛ս էջ 73):

Հարադրական բարդությունների, այդ թվում նաև բաղադրյալ անվանումների ու տերմինների՝ դարձվածներից տարբերակման ամենահիմնական հատկանիշն այն է, որ բարդության ու բաղադրյալ անվանում-տերմինների բառային միասնական իմաստը բխում է բաղադրիչների իմաստներից, մինչդեռ դարձվածային միավորի ընդհանուր իմաստը չի բխում նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից. դարձ-

վածներում առանձին բաղադրիչները իմաստափոխվում են և ձուլվում իրար մեջ, իսկ բառերում՝ ոչ:

Բաղադրյալ տերմինների ու բառերի և դարձվածային միավորների տարբերակման հատկանիշ կարելի է համարել նաև հնչեւանգային տարբերությունները. դարձվածները մեծ մասամբ արտաբերվում են հուղարտահայտչական հնչերանգով, որովհետեւ օժտված են պատկերավորությամբ, մինչդեռ առաջինների համար դա պարտադիր չէ: (Շեշտի և հընչերանգի մասին մանրամասնորեն տե՛ս 167, էջ 4, 7, 26...):

Դարձվածային միավորի և բառի փոխհարաբերության հարցը քննելիս հարկ է անդրադառնալ նաև դարձվածի առանձին բաղադրիչների և բառի (այս դեպքում խոսքը բաղադրյալ բառերի ու անվանումների մասին չէ) փոխհարաբերության հարցերին, որովհետեւ ուսումնասիրողներից մի քանիսը դարձված կազմող բաղադրիչները այլևս բառ չեն համարում, նրանց կարծիքով բառը դառնալով դարձվածի կազմիչ-բաղադրիչ, զրկվում է բառային իմաստից, ձևաբանական և շարահյուսական ինքնուրույնությունից և պաշտպանում է միայն իր հնչյունական՝ տրտաքին տեսքը: Ահա թե այս մասին ինչ է գրում պրոֆ. Վ. Քոսյանը. «Կարելի է արդյո՞ք դարձվածի բաղադրիչը բառ համարել: Այլ առիթով արդեն նշվել է, որ դարձվածի բաղադրիչը սոսկ հնչյունական արտաքին տեսքով է բառին նման, քանի որ բառային շեշտ ունի, իսկ իրականում այն կորցրել է բառային ինքնուրույնությունը: Բանն այն է, որ դարձվածի կազմում հանդես գալով, այն չունի ոչ բառային իմաստ, ոչ ձևաբանական, ոչ շարահյուսական ինքնուրույնություն: Բաղադրիչն ըստ էության ձևույթի դեր է կատարում» (61, էջ 487):

Մինչդեռ, իրականում պատկերը այլ է. դարձվածի կազմում բառը (դարձվածի բաղադրիչը) ոչ թե զրկվում է բառային իմաստից, այլ իմաստափոխվում և հանդես է գալիս իր փոխաբերական իմաստով, իսկ ինչ վերաբերում է նրա քերականական հատկանիշներին, ապա այն հաճախ լրիվ, երբեմն էլ բացահայտ կերպով պահում է իր ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկությունները:

Համեմատենք հետևյալ նախադասությունները. երեխան թուղթը փողոց շաբտեց և վատ դաստիարակը երեխային փողոց շաբտեց:

Առաջին նախադասության մեջ բոլոր բառերը հանդես են եկել իրենց հիմնական, առաջնային իմաստներով, և ամբողջ նախադասությունը ընկալվում է ուղղակի իմաստով: Բայց երկրորդ նախադասության մեջ փողոց և շաբտեց բառերը հանդես են եկել իրենց երկրորդական իմաստներով, այդ պատճառով էլ երկուսը միանալով՝ ձևոք են բերել նոր՝ դարձվածի իմաստ, բայց նորից մնացել են բառ: Իսկապես, ինչպես կարող էր երկու ոչ բառերից հանկարծ իմաստ, միտք ստացվել, այն էլ ավելի մեծ, արտահայտիչ իմաստ, քան արտահայտում են այդ բառերն իրենց հիմնական իմաստներով ղուգորդվելիս: Դեռ ավելին՝ եթե դրանք զրկվել են իրենց բառային իմաստներից, ապա ինչպե՞ս են պահել իրենց ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկությունները. երեխային բառը պահել է իր հայցականաձև հոլովը, եղակի թիվը, որոշյալ առումը, շաբտեց բայն էլ երբեք չի կորցրել իր 3-րդ դեմքի, եզակի թվի, անցյալ կատարյալ ժամանակաձևի և ներգործական սեռի քերականական հատկանիշները: Շարահյուսության մակարդակում էլ երեխային մնում է ուղիղ խնդիր, իսկ փողոցը՝ տեղի պարագա: Ուրեմն, դարձվածի կազմում էլ բառը չի դադարում բառ լինելուց, չէ՞ որ բառերի ճնշող մեծամասնությունը բազմիմաստ է, և երկրորդական իմաստներով գործածվելիս չի դադարում բառ լինելուց:

Իհարկե, այս բանը չի անտեսում նաև պրոֆ. Քոսյանը, մանավանդ, որ նա իր ասածից ընդամենը մեկ էջ առաջ, երբ խոսում է հարադիր բարդությունների և դարձվածների տարբերությունների մասին, գրում է. «անց կենալ, թույլ տալ, կանգ առնել, իմաց անել, կախ ընկնել, ման գալ և այլ հարադրություններում անց, թույլ, կանգ, իմաց, կախ, ման բազադրիչները առանձին վերցրած անկախ գործածություն էլ չունեն և նրանց բառային տեսքը միայն՝ պայմանական է (նման բառերի վերաբերյալ պրոֆ. Քոսյանի նկատառում-

աները ճիշտ են, սակայն այն չպետք է տարածել բոլոր դարձվածների բաղադրիչների վրա: Նույն տեղում էլ շարունակում է. «Մինչդեռ գլխին կրակ վառել, երեսից ընկնել, աչքին երեկվալ, շուն ու կատու դառնալ, ոսկի ձեռքեր ունենալ, չոր ու քացր խառնել դարձվածների բաղադրիչների բառային տեսքը կասկած չի հարուցում» (թեև այստեղ էլ նրա խոսքը ոչ թե բառի և նրա իմաստի, այլ սոսկ բառային ձևի մասին է):

Ուրիշ բան է, եթե գործ ունենանք այնպիսի դարձվածների հետ, որտեղ բաղադրիչներից մեկը լրիվ քարացած ձև է, այժմ որպես բառ չի դիտվում և այդպիսի կիրառությունը հանդես է գալիս միայն դարձվածներում. նման օրինակներ բերում է նաև պրոֆ. Քոսյանը.

Աստված մի արասցե, կենաց ու մահու կոխվ, ֆալ լիցի, գլուխը մահու տալ, սրտի մտոֆ, խղնի մտոֆ գործել, ձայն բարբառոյ յանապատի, ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման:

Այստեղ, իսկապիս, արդեն արասցե, մահու, լիցի, կենաց, մտոֆ, բարբառոյ, ֆալ, յանապատի, ական, ատաման բառերը գրաբարում և միջին հայերենում թերևս եղել են ինքնուրույն բառեր՝ իրենց քերականական ձևավորումներով, ունեցել են ինքնուրույն գոյություն ու գործածություն, իսկ ժամանակակից հայերենում դրանք չունեն առանձին գործածություն, հանդես են գալիս միայն որոշ կայուն բառակապակցություններում, այդ թվում և դարձվածներում: Բնականաբար, չի կարելի նման բաղադրիչների և վերևում բերված գլխին, կրակ, վառել, երեսից, ընկնել, շուն, ու, կատու, դառնալ և այլ բաղադրիչների միջև հավասարության նշան դնել:

Դարձվածային միավորի և իդիոմի փոխհարաբերությունը

Այս հարցը ևս լեզվաբանական գրականության մեջ դժվար և դեռևս հստակ լուծում չստացած հարցերից է: Լեզվաբանական աշխատություններում տարբեր մեկնաբանությունների ու տարբեր որակումների ենք հանդիպում:

Նախ մի երկու խոսք տերմինային բազմազանության մասին: Լեզվաբանական տարբեր բառարաններում, հանրագիտարաններում, դասագրքերում ու մենագրություններում դարձվածին և իդիոմին շատ հաճախ միևնույն կամ զրիթե նույն բացատրություններն են տրվում. դրանք կամ նույնացվում են, կամ իդիոմի բացատրությունը հղվում է դարձվածին (տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. 4-րդ, էջ 311, Ахманова О. С., Словарь лингвистических терминов, 1966, էջ 165): Այսպես՝ դարձված, իդիոմ, աֆորիզմ, ասույթ, իմաստալից կամ քնավոր խոսք լեզվական միավորները նույն բնութագրումներն են ստացել Հ. Պետրոսյանի, Ս. Գալստյանի, Թ. Ղարազուլյանի «Լեզվաբանական բառարանում» (1975, էջ 30, 41, 81, 108) և էդ. Զրբաշյանի, Հ. Մախչանյանի «Գրականագիտական տերմինների բառարանում» (1972, էջ 40 և 120): Իսկ լեզվաբանների մի մասն էլ դրանք տարբերակում է իրարից: Մի խոսքով, մինչև օրս դրանց վերաբերյալ միասնական մոտեցում չկա:

Ակադեմիկոս Վ. Վինոգրադովը դեռևս 1946 թ. «Основные понятия русской фразеологии, как лингвистической дисциплины» I հոդվածում դարձվածային սերտաճում (фразеологические единства) և դարձվածային միասնություն (фразеологические сращения) երկու հիմնական տիպերը կոչում էր նաև իդիոմներ և այդ տերմինը դրանց համար գործածում էր որպես հոմանիշ (100, էջ 45—69):

Լեզվաբան Ա. Ռոժանսկին իր առաջին հոդվածում դարձվածի փոխարեն գործածում է իդիոմ անվանումը (Идиомы и их перевод տե՛ս 196, էջ 24—30): Այս նույն հոդվածում Ա. Ռոժանսկին իդիոմները սահմանում է այսպես. «Իդիոմները կայուն բառակապակցություններ են, որոնք ամբողջությամբ փոխաբերական իմաստներ են արտահայտում» (էջ 25): Ակնհայտ է, որ այս նույն սահմանումը տրվում է նաև դարձվածներին: Նույն լեզվաբանը 50-ական թվականներին գրած իր հոդվածներում իդիոմը փոխարինում է դարձվածով (197, էջ 29—32):

Ն. Ն. Ամոսովան «Անգլերենի դարձվածաբանության հիմունքներ» մենագրության մեջ առանձնացնում է դարձվածների կառուցվածքախմաստային հրկու տեսակ՝ ֆրազեմաևեր և իդիոմաևեր: Որպես ֆրազեմաևներ նա դիտում է այնպիսի երկանդամ դարձվածները, որոնց բաղադրիչներից միայն մեկն է վերախմաստավորված (հմմտ. կրակի գին, շան բախտ), իսկ իդիոմաևների շարքը նրա դասում է լրիվ վերախմաստավորված դարձվածները (հմմտ. գլուխ պահել, ջուր ծեծել), (70, էջ 72—102):

Իսկ Ա. Ի. Սմիռնիցկին իր «Лексикология английского языка» աշխատության 6-րդ գլխում իդիոմները անջատում է դարձվածներից և տալիս դրանց տարբերությունը. նա որպես դարձվածային միավորներ է դիտում քերականական այն միացությունները, որոնք զուրկ են փոխաբերական իմաստից, ինչպես օրինակ, արագ վազել, շուտ հասնել, ելույթ ունենալ, առողջ միտք, լավ եղանակ, բարենպաստ սլացմաններ և այլն: Փոխաբերական իմաստը նա կարևոր է համարում միայն իդիոմի համար (եզր պոզերից բաճախացնել, աղբը տանից դուրս բերել, լվացիք դրսում ամել և այլն) (209, էջ 224—227):

Սմիռնիցկին նշում է նաև, որ փոխաբերական իմաստով օժտված լինելուց բացի իդիոմը խոսքը ոճավորելու և գունազարդելու լայն հնարավորություններ ունի, իսկ դարձվածը զուրկ է դրանից:

Նա իդիոմները բոլորովին չի կապում դարձվածների հետ, դրանք դիտում է լեզվական տարբեր միավորներ և քննում տարբեր մակարդակներում՝ իդիոմները՝ ոճաբանության, իսկ դարձվածները՝ բառադիտության:

Շատ որոշակիորեն երևում է, որ Սմիռնիցկին բոլորովին այլ տեսակետ ունի դարձվածի հարցում, որ դարձվածները ոչ թե կայուն ու վերախմաստավորված բառակապակցություններն են (այդպիսիք նա համարում է միայն իդիոմները), այլ սովորական արտահայտությունները, հարադրությունները, ինչպես նաև ոչ իմաստավորված քերականական զանազան կապակցությունները:

Բնականաբար, Սմիռնիցկու տեսակետը դարձվածների վերաբերյալ անընդունելի է, որովհետև, ինչպես տեսանք, նա իդիոմն ու դարձվածը շատ է հեռացնում իրարից և դրանք դիտում է որպիս տարբեր իրողություններ, մինչդեռ, իրականում, դրանք լեզվական նույն մակարդակի միավորներ են և պետք է քննել միևնույն համակարգում:

Դարձվածների և իդիոմների վերաբերյալ այլ մոտեցում ունի Վ. Ն. Տելիան. նա դրանք չի սնչրպետում իրարից, այլ իդիոմները համարում է դարձվածների մի տեսակը՝ ավելի նեղ իմաստով և դրանք կոչում զոբալ դարձվածներ: Որպես իդիոմի հիմնական և տարբերակիչ հատկանիշ Տելիան նշում է նրա անթարգմանելիությունը (214, էջ 52):

Իդիոմի բաղադրիչների անթարգմանելիության մեջ նա իրավացիորեն մեծ իմաստ է դնում և շարահյուսական այնպիսի կառույցներն է իդիոմներ դիտում, որոնց բաղադրիչներից մեկն ու մեկը միայն այդ կապակցության մեջ է օժտված տվյալ իմաստով, դրանից դուրս, այլ կապակցություններում փոխվում է նրա իմաստը: Օրինակ, անգլերենում white բառը իր հիմնական իմաստով սպիտակ է նշանակում, սակայն իդիոմատիկ արտահայտություններից շատերում այն բոլորովին այլ իմաստներ է ձեռք բերում, այսպես՝ white day ուրախ or, white lie անվնաս սուտ, white night անհուն գիշեր, white witch բալի կախարդ (214, էջ 52—53): Այս նույն white ածականը ուրիշ կապակցություններում արդեն հանդես է գալիս իր իսկական իմաստով՝ white vine սպիտակ գինի և այլն:

Նույնը կարելի է ասել green (կանաչ) բառի մասին, որը որոշ կապակցություններում նույնպես կորցնում է գույնի իր հատկանիշը՝ green table խաղափառի սեղան, green hom անփորձ անձնավորություն և այլն:

Նույն երևույթը կու նաև հայերենում. մի՞թե հետևյալ կապակցություններում ածականները գույնի իմաստով են գործածված՝ գրի սևն ու սպիտակը չջոկել (հԱ), կաբմիր առևից բնկած, Սարո ջան... (ՀԹ), կաբմիր oru երբ սևացավ... (ՂԱ), է՜յ կանաչ ախպեր, դու բարով եկար (ԱԻ),

—Տեսա, քույրի՛կ, նիշուն բալեդ կարմիր-կանաչ է կապեր (կի)։

Իդիոմների անթարգմանելիության մասին խոսելիս պրոֆ. Լ. Բաբկինը ընդգծում է հատկապես դրանց ազգային բնույթը և սրամտորեն նշում, որ «իդիոմատիկան՝ ազգային լեզուների սրբուրյան սրբոցն է, հենց իդիոմում են արտահայտվում որևէ ազգի ոգին և առանձնահատկությունները. այն անկրկնելի է» (85, էջ 7—8)։ Շարունակելով իր միտքը, նա գրում է, որ բառ-տերմինները, որպես կանոն, իրենց բնութթով միջազգային են։ Սովորական բառերի հիմնական իմաստները (զուլիս, ձեռք, քաջություն, ջուր, գիրք, բարություն) իրենց իմաստով կարող են համընկնել իրարից հեռու շատ լեզուներում։ Այլ է իդիոմի հարցը, — ընդգծում է Բաբկինը, — տարբեր լեզուների իդիոմներում շատ հաճախ միևնույն հասկացությունը արտահայտվում է յուրովի՝ համապատասխան այս կամ այն լեզվի ոգուն, ի վերջո, համապատասխան տվյալ ժողովրդի՝ այդ լեզուն կրողի հոպեբանական իրադրվածքին ու կենցաղային առանձնահատկություններին. այսպես, երջանիկ լինելու հասկացությունը ռուսերենում արտահայտվում է родиться в сорочке իդիոմով, անդյերենում՝ to be born whith a silver spoon in on as mouth, բառացի՝ ծնվել բերանում արծաթի գդալով, ֆրանսերենում՝ être se coiffe ծնվել սանրված, գերմաներենում՝ auf der Sonnen-seite des Lebens stehen կանգնել կյանքի արևոտ կողմում։

Բառացի թարգմանությունը իմաստազրկում է իդիոմը. թարգմանվելիս կորչում է նրա համն ու հոտը, դեռ ավելին՝ հաճախ դրանից ծիծաղաշարժ արտահայտություններ են առաջանում. ահա թե ռուսերենում շատ խոր քնել արտահայտության վերաբերյալ ինչ իդիոմ է դործածվում՝ спать без задних ног (քնել առանց ետևի ոտների). սա ֆրանսերենում կունենա հետևյալ իմաստը՝ dormir a poing fermes (քնել բռունցքը փակ), իսկ անգլերենում՝ to sleep like a top (քնել հոլի նման-տեղը մոմած) և այլն։

Կամ մի՞թե հնարավոր է հայերենից այնպես թարգմանել հետևյալ իդիոմները, որ նույն իմաստներն արտահայ-

տեն՝ գլուխ տալ, գլուխ տանել, գլուխ բերել, աչք մտնել, աչքից գցել, աչքը խմել, ձեռք առնել, ձեռք տալ, ձեռք փաշել, սիրտը շուռ տալ, ոտքը վերին քաբեքը դնել և այլն:

Այնուամենայնիվ, հնարավոր է նաև, որ տարբեր լեզուներում նույն իմաստներով գոյություն ունենան նույն բաղադրիչներով կազմված իդիոմներ, խնչպես՝

ատամ սրել — точить зубы,

ականջները կախել — повесить уши,

ոտքերն ընկնել — ползать в ногах,

երկու ոտքով կազալ — хромать на обе ноги,

քից հեռու չտեսնել — не видеть дальше носа.

Ամենայն հավանականությամբ նման իդիոմներն առաջացել են իրարից անկախ՝ իրենց հիմքում ունենալով համանման դեպքեր, իրադարձություններ, դրդապատճառներ՝ կապված միատեսակ մտածողության հետ: Չի բացառվում նաև, որ այդպիսի որոշ իդիոմներ ու դարձվածքներ մի լեզվից մյուսն անցնեն թարգմանության ճանապարհով (տե՛ս էջ 54):

Դարձվածքների և իդիոմների միջև հավասարության նշան է դնում նաև Գ. Սևակը: Նա իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթացում», խոսելով հարադրական բարդությունների մասին, գրում է. «Հարադրական բարդությունների մի ղգալի մասը այլաբանական, այլաբերական և փոխաբերական իմաստ է ստացել և վերածվել յուրահատուկ անթարգմանելի դարձվածի (իդիոմի): Հայոց լեզուն առանձնապես հարուստ է դարձվածքներով (իդիոմներով), որոնք, մանավանդ մարդու մարմնի անդամների անուններից կազմվածները, շատ և շատ տարածված են ժողովրդական լեզվի մեջ. այսպես են՝ գլուխ, ձեռք, աչք, մատ, սիրտ, երես և այլ բառերից կազմված դարձվածքները, որոնք հարյուրներով տարածված՝ կենդանացնում են մեր լեզուն, թեև գրական լեզվի մեջ մեծ տեղ չունեն. ահա դրանցից մի քանիսը՝ գլուխ տալ, գլխի ընկնել, գլուխ բերել, գլուխը կորցնել, գլուխ հանել, ձեռք տալ, ձեռք բերել, ձեռք զարկել, ձեռք ընկնել, ձեռքից բաց քողնել, ձեռք առնել...» (56, էջ 162):

Ա. Մուրվալյանը նույնպես իդիոմները չի առանձնացնում դարձվածքներից. նա դրանք մի անվանումով էլ կոչում է՝ դարձվածային առանձնահատուկ արտահայտություններ. ավելի կուռ արտահայտությունները նա կոչում է ոճեր կամ իդիոմներ և բերում է այսպիսի օրինակներ. երեսի ջուր—պատվի զգացում, ամոթ, պատկառանք, երեսի ջուրը գնալ—պատկառանքը կորցնել, երես տալ—փշացնել, աշխից ընկնել—չսիրվել, աշխից գցել—ատել, գլխի ընկնել—հասկանալ, Բիթը կախել—տխրել, խռովել և այլն: Նա գրում է. «Այս կարգի կուռ կապակցությունները հաճախ կոչվում են ոճեր (իդիոմներ), որոնց ընդհանուր կամ ամբողջական իմաստը չի համապատասխանում նրանց մեջ մտնող առանձին բառերի կամ բաղադրիչների իմաստին» (41, էջ 17—18):

Հայերենի դարձվածքները որպես իդիոմներ է քննում նաև Ե. Գևորգյանը. նա իր «Հայերենի դարձվածքները» գրքի 16-րդ էջում գրում է. «Ներկա աշխատանքը նպատակ ունի իդիոմը ներկայացնել որպես դարձվածաբանական կառուցուրիս» (24, էջ 16): Նա իրավացիորեն դարձվածքներ է համարում Վ. Վինոգրադովի անվանումով՝ դարձվածաբանական սերտաճումներն ու միասնությունները:

Պրոֆ. էդ. Աղայանը աշխատում է բառերի փոխարինական իմաստների հետևանքով ստացված լեզվական գրեթե միևնույն մակարդակի վրա գտնվող այդ երկու կառույցները տարբերակել. «...Փոխաբերությունների շնորհիվ լեզվում ստացվում են այսպես կոչված առանձնահատուկ արտահայտություններ (իդիոմներ) և դարձվածքներ: Առանձնահատուկ արտահայտություններ են կոչվում բառային այն կապակցությունները, որոնց տարրերը տվյալ կապակցության մեջ զրկվելով իրենց անկախ իմաստից՝ միասնաբար արտահայտում են մի նոր իմաստ. օրինակ, ջուր ծեծել արտահայտության մեջ ջուր և ծեծել այլևս չեն գիտակցվում իրենց անկախ իմաստով, այլ երկուսը միասին նշանակում են «ապարդյուն խոսել, ժամանակ վատնել»: Այդպես են և՛ ծեղի առնել (ծաղրել), բարբառային առավախ տալ կամ խփել (փորձել), կաշին դաբախա-

նում եմ տեսել (փորձել եմ, լավ եմ ճանաչում), տախտակը պակաս (հիմար) և այլն»:

Իսկ դարձվածների մասին գրում է. «Դարձվածները նույնպես մի ամբողջական իմաստ արտահայտող կապակցություններ են, բայց նրանց մեջ, հակառակ առանձնահատուկ արտահայտություններին, կապակցության առանձին տարրերն իրենց անկախ իմաստը պահպանում են դեռևս, ինչպես՝ աչխի լուսի պես պահել, հոգու խորհում լալ, կոկորդիլոսի արցունքներ քափել և այլն» (7, էջ 266):

«Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» Աղայանը իդիոմների և դարձվածների իմաստների տարբերությունները ավելի է կրճատում. նա իդիոմն ու դարձվածը դնում է իրար կողքի որպես հոմանիշներ և այդ երկուսը սահմանում է այսպես՝ «Խդիում.— տվյալ լեզվին հատուկ դարձված, որի իմաստը չի նույնանում իր բաղադրիչների՝ անկախորեն ունեցած իմաստների հետ, առանձնահատուկ արտահայտություն» (256, էջ 484):

Ինչպես դժվար չէ նկատել բերված փաստերից, լեզվաբաններն այս հարցում ևս միասնական չեն. նրանց մի մասը՝ դարձվածային միավորը լայն իմաստով ընդունողները, իդիոմները առանձնացնում են ԴՄ-ից, իսկ նեղ իմաստով ընդունողները դրանք նույնացնում են: Այսպես, դարձվածային միավորը լայն իմաստով ընդունող լեզվաբանները իդիոմները դարձվածներից տարբերում են հետևյալ հատկանիշներով. իդիոմներն առանձնանում են իրենց՝

ա) իմաստային միաձուլությամբ և փոխաբերական իմաստով,

բ) անթարգմանելիությամբ և ազգային երանգով,

գ) բաղադրիչների կայունությամբ և իրենց մեջ այլ բաներ չհանդուրժելով,

դ) քերականական ձևերի կայունությամբ և գրեթե անփոխարինելիությամբ,

ե) շարադասական կայունությամբ,

զ) հակիրճությամբ և լրացումներ չընդունելու հատկությամբ:

ինչպես տեսնում ենք, իդիոմի համար նշվում են այն նույն հատկանիշները, ինչ որ հատուկ է դարձվածային միավորին. և դա շատ բնական է, որովհետև իդիոմը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դարձված՝ նեղ առումով. ահա թե ինչու դարձվածը նեղ, իսկական իմաստով ընդունող լեզվաբանները իդիոմը և դարձվածը համարում են հոմանիշներ: Եվ իրականում դա այդպես է. իդիոմը դարձվածից դուրս, նրանից անջատ լինելի կարող: Մենք ընդունում ենք Վ. Վինոգրադովի, Ն. Ամոսովայի, Ա. Բաբկինի և նրանց հետևող մյուս լեզվաբանների աեսությունը, ըստ որի իդիոմները հենց դարձվածային սերտանումներն ու դարձվածային միասնություններն են (տե՛ս էջ 57—59):

Դարձվածային միավորի սահմանազատումը թևավոր խոսքերից

Ուսումնասիրողներից շատերը ոչ միայն իդիոմները չեն առանձնացնում ԴՄ-ներից, այլև շատ հաճախ դրանք չեն սահմանադատում թևավոր խոսքերից, մինչդեռ դրանք որոշակի հատկանիշներով տարբերակվում են իրարից:

Թևավոր կամ իմաստալից խոսք են կոչվում լեզուներում վաղուց ի վեր գոյություն ունեցող սրամիտ, դիպուկ, խոր-իմաստ ու պատեհրավոր արտահայտությունները: Սրանք նույնպես հարստացնում ու ավելի արտահայտիչ են դարձնում մարդկային լեզուն՝ այն օժտում աշխուժությամբ ու կենդանությամբ: Թևավոր խոսքերը խրատական ու դաստիարակչական մեծ նշանակություն ունեն, որովհետև դրանք ժողովրդի դարավոր կենսափորձի ամփոփումն են: Ի տարբերություն դարձվածների և իդիոմների, թևավոր խոսքերը մեծ մասամբ հեղինակային ծագում ունեն: Թևավոր խոսքերը, ինչպես վկայում է նրանց անվանումը, ավելի շուտ խոսքեր են, անմիատարր նախադասություններ՝ ձևավորված ստորոգման, հատկանիշով ու հնչերանդակային ավարտվածությամբ: Ծիշտ է, ԴՄ-ի մի տեսակն էլ հաղորդակցական արժեք ունի և նախադասության տեսքով է հանդես գալիս, բայց

դարձվածային նախադասութիւնները անպայմանորեն օժտված են վերաիմաստավորմամբ և դարձվածին հատուկ մշակող անհատականացումով, իսկ թեւավոր խոսքերից ոչ բոլորին է վերաիմաստավորումը հատուկ. մի քանիսի համար այն այնքան էլ պարտադիր չէ. սրանցում կառուցի բաղադրիչները միշտ չէ, որ իմաստափոխվում են, դրանք հաճախ պահում են իրենց հիմնական իմաստը, հետեւաբար ճիշտ չէ թեւավոր խոսքը և դարձվածը նույնացնել: Ի տարբերութիւն դարձվածների, որոնց հնդիւնականները մեծ մասամբ հայտնի չեն, թեւավոր խոսքերը իմաստով ու ոճով հիշեցնում են այն գրողներին, որոնցից բերվում են, դրանք միևնույն ժամանակ դուրսբերութիւն (ассоциация) են առաջացնում այն տեքստի հետ, որից քաղված են և կապվում են պատմական տվյալ հարաշարժանի հետ, երբ ստեղծվել են: Օրինակ՝ «Մահ ոչ իմացյալ մահ է, մահ իմացյալ՝ անմահութիւն» կամ «Լալ է կույր լինել աշոք, քան կույր՝ մտոք» թեւավոր խոսքերը անմիջապէս հիշեցնում են V դարի պատմիչ Եղիշեին, նրա «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» երկը և Ավարայրի ճակատամարտը: «Լինել, թե չլինել»-ը՝ հիշեցնում է Շեքսպիրի «Համլետը», «Քամի ցանողը փոթորիկ կհնձի» թեւավոր խոսքն էլ հիշեցնում է «Աստվածաշունչը» և այլն:

Տարբերակիչ հատկանիշ է նաև այն, որ թեւավոր խոսքերը լեզվի բառապաշարի մեջ չեն մտնում, դրանք չեն մտնում նաև բացատրական ու դարձվածաբանական բառարաններում: Այսպես, պրոֆ. էդ. Աղայանը իր «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի» 1-ին հատորում աչք բառով բերում է 135 դարձված, բայց ոչ մի թեւավոր խոսք, ասենք՝ «Լալ է կույր լինել աշոք, քան կույր մտոք» կամ «Լալ է մարդու աչքը դուրս գա, քան անունը»:

Զնայած թեւավոր խոսքերը չեն մտնում լեզվի դարձվածային միավորների համակարգի մեջ, բայց դրանք կարող են շինանյութ դառնալ ԴՄ-ների համար. այդ լինում է այն դեպքում, երբ թեւավոր խոսքերը աստիճանաբար կորցնում են իրենց սկզբնական նշանակութիւնը և ձեռք են բերում պատկերավոր, փոխաբերական իմաստ, այդ դեպքում դրանք ավել-

լի են համառոտվում, կրճատվում և ավելի կոնկրետ տեսք էն ստանում (տե՛ս 224, էջ 12)։

Այսպես են առաջացել սուսվածաշնչային ծագում ունեցող մի շարք ԴՄ-ներ, որոնք եղել են թեմալոր խոսքեր (արգելված պտուղ, նոյի ագուլ, բաբելոնյան աշտարակաշինություն, ոսկե ապուրով ծախել և այլն)։

Ստորև բերում ենք թեմալոր խոսքերի այլ օրինակներ.

Քաջերի սահմանը իրենց գեներն է։ Իմացյալ մահը անմահություն է։ Լավ է կույր լինել աշխով, քան կույր՝ մտառով։ Բանաստեղծ ծնվում են, իսկ հոետոր՝ դառնում։ Ազահուրյունը ավելի շատ մարդ է տարել, քան սուրբ։ Ահր վեր է, քան մահը։ Խոսքերը բոլորում են, գրածը՝ մնում։ Բագում են կոշեցյալ և սակավ ընտրյալ և այլն։

Դարձվածային միավորի սահմանազատումը առածներից և ասացվածքներից

Այս հարցը ևս դարձվածաբանության դժվար հարցերից է, թերևս ամենադժվարը։ Թեև լեզվաբաններից շատերը դարձվածների ուսումնասիրման սայթաքարը համարում են ԴՄ-ի և բառի սահմանադատումը, բայց մեր կարծիքով ավելի դժվար հարց է դարձվածի և առածների ու ասացվածքների տարբերակումը։

Իդիոմների և թեմալոր խոսքերի նման առածներն ու ասացվածքները, ինչպես նաև դարձվածային միավորները խոսողի կողմից խոսելու պահին չեն ստեղծվում, այլ հանդես են գալիս պատրաստի վիճակում, հետևաբար դրանք նույնպես իրենց կայունությամբ և քերականական հատկանիշներով դասվում են պատրաստի, վերարտադրելի կառուցների շարքը. այդ է պատճառը, որ ուսումնասիրողներից շատերը առածներն ու ասացվածքները չեն տարբերում դարձվածներից և դրանք քննում են որպես լեզվական միևնույն իրողություններ ու շատ հաճախ դնում են դարձվածաբանական բառարաններում՝ դարձվածների կողքին։ Լեզվաբանական գրականության մեջ էլ, և ընդհանրապես, առածներն ու ասացվածքները գրեթե չեն տարբերակվում, դրանց անվանումները

Միշտ հանդես են գալիս իրար հետ, իրար կողքի, այդ պատճառով էլ լեզվաբանները դարձվածային միավորները առանձին-առանձին չեն բաղդատում մեկ առածի, մեկ ասացվածքի հետ: Իրականում, հարցի մանրազնին քննությունը ցույց է տալիս, որ ԴՄ-ները նմանություններ ունեն միայն առածների հետ և բավական հեռու են ասացվածքներից, որովհետև առածներն ու ասացվածքներն էլ են տարբեր: Դարձվածների և ասացվածքների նմանությունը միայն ձևական է. դրանք իմաստային տեսակետից իրարից բոլորովին հեռու իրողություններ են: Ասացվածքները իմաստային առումով զգալիորեն տարբերվում են ոչ միայն ԴՄ-ներից, այլև իրենց ամենաէական հատկանիշներով տարբերվում են նաև առածներից, որովհետև ինչպես դարձվածում, այնպես էլ առածում ասելիքի իմաստն արտահայտվում է անուղղակի կերպով, և դրանցում մտքերը մարմնավորվում են փոխաբերական, այլաբանական պատկերներով, մինչդեռ ասացվածքում ասելիքի իմաստն արտահայտվում է ուղղակի ձևով՝ առանց փոխաբերության ու այլաբանության: Ասացվածքի մեջ վերաիմաստավորում չկա. ամբողջ կապակցության միտքը բխում է նրա բաղադրիչների իմաստների գումարից: Ահա ասացվածքների մի քանի օրինակներ, որոնք շատ հեշտ է վանազանել ինչպես դարձվածներից, այնպես էլ առածներից. Բանի լեզու գիտես՝ այնքան մարդ ես: Ճիշտ խոսքը կատակով կասեն: Աչքովդ տես, նոր հոգովդ վկայիր: Մուլի համար ամեն օր կիրակի է: Մոտիկ հարևանը հեռու բարեկամից լավ է: Բարեկամը նեղ օրվա համար է: Ճաշակին բնկեր չկա: Թրեմքը հարուստի համար է, պատիժը՝ աղքատի և այլն (տե՛ս ՀՄՀ, հատ. 1, 1974, էջ 553 և Ա. Ղանալանյան, Առածանի, Երևան, 1960):

Այսպիսով, դարձվածի և ասացվածքի նմանության և տարբերության հարցերը հեշտությամբ են լուծվում. նրանց նմանությունը զուտ ձևական է, տարբերությունը՝ խոր և իմաստային:

Այժմ անդրադառնանք դարձվածների և առածների նմանության և տարբերության հարցերին: Լեզվական այս երկու

իրողությունները նմանության մոտ կզրեր ունեն թե՛ արտահայտության և թե՛ բովանդակության պլաններում. արտահայտության պլանում դրանք երկուսն էլ սեղմ են և կուռ, երկուսն էլ փակ կառույցներ են՝ գրեթե անտարրալուծելի և անընդմիջարկելի բառակապակցություն, իսկ բովանդակության պլանում՝ դիպուկ, սուր և պատկերավոր արտահայտություններ, որոնք ունեն ճանաչողական և իմացական արժեք: Այս ամենով հանդերձ մենք դարձվածները առածներից տարբերում ենք հետևյալ հատկանիշներով.

Ամենից առաջ՝ առածները հստակ են զալիս գրեթե ստորոգական ձևավորվածությամբ, հետևաբար և ունեն միայն հաղորդակցական արժեք. շատ քիչ առածներ ունեն անվանողական արժեք: Հենց սրանով էլ առածները զանազանվում են դարձվածների մի հսկա զանգվածից՝ գոյականական, ածականական, բայական և մակբայական ԴՄ-ներից: Ուրեմն առածները իմաստային նմանություն կարող են ունենալ միայն հաղորդակցական տիպի ԴՄ-ների հետ: Սրանք էլ իրարից տարբերվում են հետևյալ առանձնահատկություններով.

1. Առածը շարահյուսորեն համեմատաբար ավելի հեշտ է տարրալուծվում, քան դարձվածը, որի բաղադրիչները քականորեն և իմաստաբանորեն ավելի սերտ կապի ու փոխպայմանավորվածության մեջ են:

2. Դարձվածները ավելի կուռ կառուցվածքներ լինելով, ավելի ուժեղ վերաիմաստավորվածությամբ են օժտված, քան առածները. բացի դրանից դարձվածի գրեթե բոլոր բաղադրիչներն են վերաիմաստավորվում ու երկրորդական իմաստներով հանդես գալիս, մինչդեռ առածներում մեկ կամ մի քանի բաղադրիչներ սովորաբար պահում են իրենց իսկական, ուղղակի իմաստները, որոնցով էլ նշում են այն փաստը, երևույթը, որին վերաբերում է առածը: Համեմատելով հետևյալ կառույցները.

Մեջներով սև կատու է անցել:

Դանակի կտրածը կլավանկա,
լիզվի կտրածը չի լավանա:

Երկու ոտքը մի մաշիկ է
դրել:

Ասեղ զցելու տեղ չկա
(չկար):

Լուսն ֆթից բնկնի՝ հազար
կտոր կլիների:

Ժողովուրդը քնած առյուծ է,
որ զարթնեց՝ էլ չի քնի:

Գիտունի հետ քար քաշի,
հիմարի հետ փլավ մի
ուտի:

Ճիշտ խոսողի ձին պետք է
թամբած լինի:

Ակնհայտ է, որ ձախ կողմի կառույցներում ոչ մի բա-
ղադրիչ իր ուղղակի իմաստը չի պահել, և ոչ էլ կապակցու-
թյան ընդհանուր իմաստը նրա բաղադրիչների ընդհանուր
գումարից է առաջացել, ուրեմն դրանք դարձվածներ են: Աջ
կողմի կառույցներում նորից կապակցությունների իմաստը
արտահայտվել է անուղղակի կերպով՝ միջնորդավորված
կյանքի փորձից ու բնությունից բերված օրինակներով. դրանք
բոլորն էլ ալլաբանական դատողություններ են և խրատական
իմաստ ունեն, հետևաբար և առածներ են: Չմոռանանք, որ
առածի հիմնական էությունը նրա խրատական, ուսուցողա-
կան բնույթն է. մի հատկանիշ, որ ներհատուկ չէ ԴՄ-ին:
Այստեղից էլ դրանց տարբերակման հաջորդ հատկանիշը:

3. Առածը դիդակտիկ նպատակ ունի և հաճախ արտա-
հայտում է ժողովրդական իմաստություն, մինչդեռ դարձ-
վածը պատկերավոր կերպով, սեղմ ու դիպուկ արտահայ-
տություն մատնանշում է փաստը, անձը, դեպքը, երևույ-
թը և այլն*:

Գ. Լ. Պերմյակովը դարձվածների և առածների տարբե-
րությունը տեսնում է տրամաբանական՝ իմաստային պլա-
նում՝ դարձվածները համարելով հասկացություններ, իսկ
առածները՝ իրադրություններ (ситуации) (տե՛ս 175, էջ
36—37), իսկ Ա. Վ. Կոնինը դրանց տարբերակիչ հատկա-
նիշ է համարում այն, որ առածի իմաստը մեկ բառով ար-

* Տեղին ենք համարում նշել, որ ոչ միայն դարձվածային բառա-
րաններում, դարձվածների կողքին բերվում են բաղմամբով առածներ ու
ասացվածքներ, այլև հայկական առածանիշներում էլ առածների անվան
տակ բերվում են մեծ քանակությամբ դարձվածներ:

տահայտել հնարավոր չէ, մինչդեռ դարձվածինը շատ հաճախ կտրելի է (տե՛ս ИЯВШ, 1953, № 3):

Այս երկու տեսակետներն էլ վերապահությամբ ընդունելով, ավելացնենք, որ որպես առածի և դարձվածի տարբերակման կարևոր հատկանիշ պետք է նշել նաև նրանց իմաստային դաշտերն ու խոսքային միջավայրը: Հայտնի է, որ առածները, ինչպես նաև ասացվածքները ավելի ազատ կիրառություններ ունեն, և նրանց իմաստները այնքան էլ պայմանավորված չեն խոսքային միջավայրով, որքան դարձվածային միավորներին: օրինակ, ուրիշի պարանոյ հոբը չեն մտնի կամ գող՝ սիրտը դող առածները խոսքային բոլոր միջավայրերում նույն իմաստն են արտահայտում, մինչդեռ դարձվածինը մեծ մասամբ այդպես չէ. գրեթե յուրաքանչյուր դարձված պայմանավորված է իր խոսքային միջավայրով ու իրավիճակով: Այսպես, ատամիդ տակ մի բան կա, պղտոր ջրում ձուկ է որսում, գլխի տակ վափուկ բարձ դեցին կապակցությունները խոսքային մի միջավայրում կարող են դարձվածային իմաստով հանգես գալ, իսկ մեկ ուրիշ միջավայրում՝ իրենց սովորական իմաստներով:

Դարձվածային միավորի սահմանազատումը անեծքներից և օրհնանքներից

Որոշ ուսումնասիրողներ դարձվածներ են համարում նաև անեծքներն ու օրհնանքները՝ հիմք ընդունելով այն հանգամանքը, որ դրանք նույնպես ավանդական, պատկերավոր բանաձևերի բնույթ ունեն (31, էջ 5), որ դարձվածների նման դրանք նույնպես պատրաստի, վերարտադրելի միավորներ են (11, էջ 125) ու «նրանց բաղադրամասերը փոխաբերաբար արտահայտում են միասնական կամ ընդհանուր իմաստ, և դա հաճախ դրսևորվում է պատկերավոր ձևով...» (41, էջ 49—50):

Եթե ասվածներին ավելացնենք նաև, որ անեծքներն ու օրհնանքներն էլ դարձվածների նման իրավիճակային արտահայտություններ են, որ դրանց կիրառման համար նույն-

պես անհրաժեշտ են նախադրյալներ, շարժառիթ ու դրդապատճառ, ապա անեծքների ու օրհնանքների և դարձվածների շփման եզրերը ավելի կմոտենան: Ինչ խոսք, որ դարձվածային միավորը լայն իմաստով ընդունելու դեպքում, սրանք նույնպես դարձվածներ են համարվում, սակայն նեղ իմաստի դեպքում անեծքներն ու օրհնանքները դարձվածներ չպետք է դիտել հետևյալ պատճառաբանությամբ.

1. Անեծքներն ու օրհնանքները բոլոր դեպքերում միայն հաղորդակցական արժեք ունեն և հանդես են գալիս պարզ կամ բարդ նախադասությունների կառուցվածքով: Ահա պարզ նախադասությունների նմուշներ՝ Մուրադը աստծուց առնես: Հայր Աբրահամի սեղան լինի: Աստված պատիժդ տա: Կերածդ հացը հարամ լինի... Բարդ նախադասությունների օրինակներ՝ Ինչ աչքով որ ինձ նայես, աստված էն աչքով քեզ նայի: Հող բռնես՝ ոսկի դառնա: Էն օրն ընկնես, որ շունը ձեռքիցդ հաց շառնի: Ինչ արել ես՝ դեմդ գա: Քանի աշխարհ՝ կա, օջախդ շեն ու լի մնա և այլն:

2. Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, և ընդհանրապես, անեծքներն ու օրհնանքները այնպիսի սերտ համաձուլյուններ չեն, ինչպես դարձվածները, և բացի դրանից, վերաիմաստավորումը այն մակարդակի չէ, ինչպիսին դարձվածներում է: Եթե վերաիմաստավորումը պարտադիր հանգամանք է յուրաքանչյուր ԴՄ-ի համար, ապա այն շատ անեծքների ու օրհնանքների համար բոլորովին էլ պարտադիր չէ (Աստված որդիքդ զորացնի: Կյանքում վատ օր չտեսնես: Մուրադիդ չհասնես): Իհարկե, սա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե անեծքներն ու օրհնանքները ընդհանրապես զուրկ են վերաիմաստավորումից (Ոտքդ քարի թող չգա: Հող բռնես՝ ոսկի դառնա և այլն):

3. Անեծքներն ու օրհնանքները խիստ սահմանափակ կիրառություններ ունեն. դրանք զուտ ցանկություն, բարեմաղթանքի կամ շարակամության արտահայտություններ են, մինչդեռ դարձվածների գործածության ոլորտը շատ լայն է. չկա կյանքի մի բնադավառ, որտեղ դարձվածները հանդես չգան. բացի դրանից անեծքներն ու օրհնանքները հատուկ են

հատկապես բանավոր խոսքին, այն էլ՝ հասարակաբանությանը:

4. Անեծքներից և օրհնանքներից երբեմն հնարավոր է անջատել բայական բաղադրիչը և նրա անվանական մասը գործածել որպես դարձված. ահա մի քանի օրինակ. «Կայինի կոտոշ հանես» անեծքից առաջացել է Կայենի կոտոշ դարձվածը, կամ «Հայր Աբրահամի սեղան լինի» օրհնանքից՝ Հայր Աբրահամի սեղան—կենսամիջոցների առատություն դարձվածը. այդպես են առաջացել նաև Հայր Աբրահամի մատաղ, Սիմավոն ծերունի, Գաբրիելական փող, սրբերի դաս, Բարեկարկուտ, աստծու պեծ, դժոխքի վերին սյուղախ, բարելավան կրակ, հրեղեն սուր և այլն:

Այսպիսով, դարձվածային միավորները որոշ հատկանիշներով՝ կայուն բառակապակցության, պատրաստի վերարտադրելի լինելու, խոսքը ոճավորելու իմաստով թեև նման են թեևավոր խոսքերին, առածներին ու ասացվածքներին, ինչպես նաև անեծքներին ու օրհնանքներին, բայց և այնպես իրենց մի շարք հատկանիշներով էլ տարբերվում են նրանցից և դիտվում որպես լեզվի առանձին ու ինքնուրույն ենթահամակարգ:

Այս բոլորից հետո դարձվածային միավորը կարելի է սահմանել հետևյալ կերպ. երկու կամ ավելի բառերից կազմված պատկերավոր գաղափար կամ հասկացություն արտահայտող վերաիմաստավորված և վերարտադրելի կայուն բառակապակցությունը կոչվում է դարձված կամ դարձվածային միավոր:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ԱՆՎԱՆՈՂԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ
ՆՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՍԿՋՐՈՒՆՔՆԵՐԸ

Արդեն ասվել է, որ դարձվածային միավորի իրականացումը պայմանավորված է հաղորդակցման իրավիճակով, խոսքի համատեքստով ու խոսքային միջավայրով, այլ կերպ ասած՝ այս Լրեք գործոնները միասին ծառայում են որպես դարձվածի իրականացման միջոց (актуализатор) (163, էջ 67): Ըստ իրենց գործառության ոլորտների էլ ԴՄ-ները մի դեպքում վերաիմաստավորված կերպով նշում են առարկան, փաստը, երևույթը, ինչպես նաև սրանց հատկանիշները, իսկ մյուս դեպքում դատողություններ են առարկաների, երևույթների ու դրանց հատկանիշների վերաբերյալ. առաջին դեպքում ԴՄ-ները հանդես են գալիս անվանողական արժեքով և համարժեք են բառերին, իսկ երկրորդ դեպքում դրանք հաղորդակցական արժեք են ձեռք բերում և հարաբերակից են նախադասություններին:

Ոչ հաղորդակցական, անվանողական ԴՄ-ների մի մասը փոխաբերաբար, վերաիմաստավորված կերպով նշում է որևէ անձ, առարկա կամ երևույթ, մյուս մասը նորից փոխաբերական, վերաիմաստավորված կերպով նշում է անձի, առարկայի կամ երևույթի, ինչպես նաև գործողության որակական հատկանիշը, նրա առավելություններն ու թերությունները և այլն: Սրանց մի մասն էլ պարզապես նշում է խոսողի դատողական ու գնահատողական վերաբերմունքը առարկայի կամ հաղորդված մտքի վերաբերյալ: Խոսքի մեջ կատարած այս գործառություններով էլ ոչ հաղորդակցական ԴՄ-ները հարաբերակից են այս կամ այն խոսքի մասին և բացահայտ:

կամ քողարկված ձևով օժտված են լինում սովյալ խոսքի մասին հատուկ մի շարք առանձնահատկություններով ու քերականական կարգերով, և քանի որ իրենք չունեն հաղորդակցական դեր ու արժեք, հանդես են գալիս նախադասության առանձին անդամների պաշտոններով: Ուրեմն, այս կարգի ԴՄ-ները ունեն իրենց ձևաբանական առանձնահատկությունները, որոնք բխում են նրանց բառաքերականական, ինչպես նաև իմաստային հատկանիշներից: Հետևաբար, ինչպես ճիշտ կերպով նշում է Մոլոտկովը, այս կարգի դարձվածները իրենց իմաստով բառեր են, իսկ կառուցվածքով՝ կայուն բառակապակցություններ, այսինքն՝ դրանք արտահայտության պլանում բառակապակցություններ են, իսկ բովանդակության պլանում՝ հասկացություններ (159, էջ 15):

Ըստ իրենց իմաստային, բառաքերականական, ինչպես նաև գործառական հատկանիշների, հայերենի ոչ հաղորդակցական դարձվածները կարելի է ենթարկել ձևաբանական հետևյալ դասակարգմանը.

1. Դոյականական ԴՄ-ներ
2. Ածականական ԴՄ-ներ
3. Բայական ԴՄ-ներ
4. Մակբայական ԴՄ-ներ
5. Շղանակավորող ԴՄ-ներ*:

* Դարձվածները լայն իմաստով ըմբռնող լեզվաբանները ձևաբանական մակարդակում ընդունում են նաև կապական, շղկապական և նույնիսկ նայտրկական դարձվածներ: Նման կառույցները մեր կողմից բրնձության առարկա չեն դառնում, որովհետև դրանցում վերաիմաստավորում չենք տեսնում, և ընդհանրապես դրանք չեն բավարարում իսկական ԴՄ-ին ներկայացվող պահանջները:

Մենք չենք ընդունում նաև դերանվանական դարձվածների գոյությունը, որովհետև, ճիշտ է, դերանունը մասնակցում է դարձվածի կադմությանը որպես նրա բաղադրիչ (իբարձինով չալիկ, իբ էլբ էլի, իբեն ուտել, իբենից դուրս գալ, ամեն նվազի տակ չեն պարի և ալլեն), սակայն բացի Պ. Բնդիրյանի բերած մի էրկու (հնացած) ձևերից (ծեւ խոնարհ ծառան — ևս, ով ասողը — գու, մի հոգավորը — նա), (սեհ՝ս 20, էջ 134), ուրիշ կառույցների չենք հանդիպում:

Ամեն մի խոսքի մասին հարաբերակից դարձվածային միավոր պառզին հերթին իմաստային առումով պետք է տրվյալ խոսքի մասին փոխարինի. այս դեպքում պարտադիր չէ, որ, ասենք, ածականական դարձվածը անպայման ածականներից կազմված լինի. կամ նրա բաղադրիչներից մեկը լինի ածական. այսպես, ինչպես որ երկու գոյական արմատներից կազմված բարդությունը կարող է տալ ածական, այսինքն գոյական + գոյական կաղապարը տալիս է ոչ թե գոյական, այլ ածական (արյուն + գույն = արնագույն, բուրգ + ձև = բըրգաձև, զամբյուղ + գործ = զամբյուղագործ), (տե՛ս 15, էջ 67), այնպես էլ ածականական ԴՄ-ը կարող է առաջանալ 2 կամ 3 գոյականական բաղադրիչների, ինչպես նաև գոյականի և այլ խոսքի մասերի զուգորդումով, ինչպես օրինակ, լույսի կտոր — շատ գեղեցիկ, աստծու գառ — խելոք, փշած տիկ — գոռող, հպարտ, մի քիզ — շատ փոքր, ծախ՝ աչքի չափ — շատ քիչ, աստծու երեսից ընկած — շատ շար և այլն: Այդպես էլ մակբայական ԴՄ-ի կազմում կարող է ոչ մի մակբայ էլ չլինել՝ արյուն քրտինքով — մեծ դժվարություն, կոտրած սրտով — անտրամադիր, երկնքից մինչև գետին — լիովին, ամբողջովին և այլն:

Ահա թե ինչու, երբ խոսվում է ԴՄ-ի իմաստի և ձևաբանական արժեքի մասին, նկատի է առնվում կապակցության միջոցով ձևավորված հասկացությունը, նրա՝ որևէ խոսքի մասին համարժեք լինելը, այլ ոչ թե բաղադրիչների խոսքամասային պատկանելությունը: Որ իսկապես ԴՄ-ի ձևաբանական արժեքը հիմնականում որոշվում է նրա գերադաս բաղադրիչի խոսքամասային պատկանելությամբ, և որ իրոք դարձվածի իմաստն ու նրա դարձառության ոլորտը որոշվում են նրա բոլոր բաղադրիչների իմաստների գումարից, հաստատում են նաև Մոլոտկովը, Կոնինը, Օժեգովը, Ամոսովան և շատ ուրիշներ: Մոլոտկովը գրում է. «Դարձվածի որակական բնութագիրը կազմվում, առաջանում է նրա բոլոր հատկանիշների հանրագումարից» (159, էջ 17):

Սակայն այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել մեկ այլ կարևոր հանգամանքի վրա ևս. դա դարձվածային միա-

վորեների իմաստացիին և գործառական տեղաշարժերի հարցն է: Հայտնի է, որ լեզվում կան մի շարք շտարոորոշված բառեր, որոնք հավասարապես հարում են և՛ այս, և՛ այն խոսքի մասերին. այդ նույն հատկանիշն էլ ունեն նաև որոշ դարձվածներ: Այսպես, որոշ ԴՄ-ների՝ այս կամ այն խոսքի մասին հարաբերակից լինելը պայմանավորված է նախադասության մեջ նրանց կատարած դերով ու պաշտոնով, նրանց գործառության բնույթով: Օրինակ, չոր գլուխ դարձվածը մի դեպքում կարող է գոյականական ԴՄ-ի գործառությամբ հանդես գալ (ինքն է՝ իր չոր գլուխը), մյուս դեպքում՝ ածականի՝ համառ, կամակոր իմաստով (ինչ չոր գլուխ մարդ է), իսկ մեկ այլ դեպքում՝ մակբայի (չոր գլուխ մնացի, անպտուղ, թաք բարձի մնացի-բառարանից): Կամ աստծու կրակ դարձվածը մի կիրառությամբ աղետ, փորձանք է նշանակում (այս դեպքում գոյական է), մյուս կիրառությամբ՝ շատ ճարպիկ, ժիր, աշխույժ (այս դեպքում՝ արդեն ածական): Աչքով-ունևով դարձվածն էլ մի դեպքում ածականի (աչքով-ունևով—շատ գեղեցիկ աղջիկ է), մյուս դեպքում մակբայի արժեք ունի (աչքով-ունևով հասկացնում էր, որ շատ չհակաճառեմ— Գարուն): Կարելի է նման օրինակներ շատ բերել, բայց եղածներն էլ բավական են ցույց տալու համար, որ որոշ ԴՄ-ների ձևաբանական արժեքը պայմանավորված է նաև նրանց շարահյուսական կիրառությամբ:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ

Գոյականական դարձվածային միավորը ոչ այլ ինչ է, և՛ ինչ ոչ գոյականական կայուն բառակապակցություն, որի գերադաս (միջուկային) անդամը անպայման գոյական է կամ փոխանվանաբար առնված որևէ այլ խոսքի մաս՝ լրացված մեկ կամ մի քանի բառով: Ուրեմն, գոյականական ԴՄ-ն մի, յուրատեսակ ձևակցություն է (կոնֆիգուրացիա), որը նա-

խառնասութեան կազմում ունի նույն գործառութիւնը, ինչ գոյականական առանձին բառաձևը (53, էջ 292) և օժտված է այդ խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգերով:

Ըստ իրենց բաղադրիչների կապակցութեան եղանակի, հայերենի գոյականական ԴՄ-ները կարելի է բաժանել 3 խմբի՝ ստորադասական, համադասական և համաստորադասական (տե՛ս 163, էջ 72):

ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐ

Ստորադասական կապակցութիւններով գոյականական ԴՄ-ները այնպիսի կառույցներ են, որոնց բաղադրիչները իրար նկատմամբ գտնվում են լրացում-լրացչալի (որոշիչ-որոշյալ, հատկացուցիչ-հատկացյալ) հարաբերութեան մեջ:

Ըստ կառույցի բաղադրիչների քանակի այս տիպի դարձվածները դասակարգում ենք երկանդամ, եռանդամ և քառանդամ հիմնատիպերի:

Երկանդամ կառույցներ

Ինչպես ամեն մի ԴՄ-ի, այնպես էլ գոյականականի համար ելակետային ձևը՝ պարզագույն տեսակը, երկանդամ կառուցվածքային տիպն է, որը շատ դեպքերում պոտենցիալ հնարավորութիւններ ունի ծավալվելու ինչպես լիմաստ՝

{յոթ + [դուան + (հաշոդ շուն)]},

այնպես էլ թերիմաստ բառերով՝

[(զստկից հետո) + (կարմիր հավկիթ)]

Գոյականական երկանդամ կառույցները ժամանակակից հայերենի ամենագործուն ու տարածված տիպերն են: Սրանք շատ են և ունեն կառուցվածքային բազմադան ենթատիպեր. կարող են կազմված լինել երկու գոյականներից (կամ ուղիղ ձևով, կամ ուղիղ և թեք ձևով), գոյականից և ածականից, գոյականից և թվականից, գոյականից և տարբեր դերբայիններից: Ըստ ստորադաս բաղադրիչների խոսքամասային պատկանելութեան ու քերականական ձևավորվածութեան հայերենի գոյականական երկանդամ դարձվածային հիմնատիպերը,

իրենց հերթին, բաժանվում են մի քանի ենթատիպերի. քննենք
դրանք առանձին-առանձին:

Գոյական + գոյական

Երկու գոյականներով կազմված գոյականական ԴՄ-նե-
րում գոյականներից մեկը (որոշ կառույցներում նաև երկու-
սը) հանդես է գալիս ուղիղ ձևով, իսկ մյուսը՝ թեք.

Գոյական (եղակի ուղղական-հայցական) + Գոյական
(եղակի ուղղական-հայցական): Այս տիպի կառույցները
հայերենում շատ քիչ են: Թեև սրանցում երկու բաղադրիչ-
ներն էլ հանդես են գալիս ուղիղ ձևով, բայց և այնպես առկա
է բաղադրիչների ստորադասական, հարաբերությունը. կա-
պակցության գերադաս անդամը միշտ հաջորդում է լրաց-
մանը (ծաղիկ հասակ, ապառաժ ֆար, աբյուն ֆրոնեֆ, ֆար
սիրտ, դղում գլուխ). երևույթը բացատրվում է հայերենի
ներքին օրինաչափություններից բխող շարադասական օրեն-
քով՝ գործող կաղապարը լրացում — լրացյալ հարաբերու-
թյունն է:

Գոյական (եղակի սեռական) + Գոյական (եղակի ուղղա-
կան-հայցական): Այս ենթատիպը ժամանակակից հայերենի
շատ գործուն և ամենատարածված կաղապարներից է: Կա-
ռուցվածքային տեսակետից այս ենթատիպին նույնպես հա-
տուկ է բացարձակապես կայուն շարադասությունը. կա-
ռույցի գերադաս անդամը՝ ուղղական հոլովով դրվող գոյա-
կանը, միշտ հաջորդում է սեռականով դրվող լրացնող, պար-
զաբանող բաղադրիչին: Այս ենթատիպի բաղադրիչները իրար
նկատմամբ գտնվում են որոշիչ-որոշյալի և հատկացուցիչ-
հատկացյալի շարահյուսական կապի մեջ: Սրանց բառա-
խմաստային առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ
դրանց մի մասը դարձվածային սեռտանումներ են, այսինքն
ԴՄ-ի երկու բաղադրիչների հիմնական իմաստները լրիվ չե-
զոքացել են, դրանք կապակցության մեջ հանդես են եկել
միայն իրենց փոխաբերական իմաստներով (սաջի հաց, մե-
խի գլուխ, ծախ կաթ, էջի հարսանիք, կատվի դրախտ, ձեռ-

էի թաշկինակ), իսկ մյուս մասը՝ դարձվածային միասնություններ, այսինքն ԴՄ-ի բաղադրիչներից մեկը ինչ-որ չափով պահել է իր հիմնական իմաստի որոշ կողմը միայն. օրինակ՝ արջի ծառայություն, գայլի ախորժակ, շան հոտառություն, առյուծի բաժին, ձիու ուժ, եզան համառություն* դարձվածներում հասկանալի է, որ խոսքը ինչ-որ տեղ կեղծ ծառայության, մեծ ախորժակի, սուր հոտառության, մեծ բաժնի, մեծ ուժի և անտեղի համառության մասին է, մինչդեռ վերևի օրինակներում ոչ մի կերպ հնարավոր չէ այդ բանը ցույց տալ:

Գոյականական երկանդամ ԴՄ-ների այս ենթատիպին է պատկանում նաև սովատիկ (մարմնի մասերի անվանումներով կազմված) դարձվածների գրեթե մեծ մասը (բերանի ծամոն, երեսի մեռոն, բթի ծակ, սրտի սյուն, աչքի փուշ, մատի փաքաքան և այլն): Սրանցում կաղապարող բառերը թեև նորից լրացյալներն են, բայց այսպիսի կապակցություններում լրացում-լրացյալի իմաստային կապը այնքան սերտ է, որ դրանց անջատումն ու առանձին-առանձին հետադոսումը միայն տեսականորեն է արդարացվում:

Մարդկանց հատուկ անուններից կազմված դարձվածների մեծ մասը նույնպես երկանդամ կառույցներ են (կոլումբոսի ձու, Կայսերի կոտոշ, Ջենով Օհան, Գասպարյանի շաւրադրություն և այլն): Սրանք հիմնականում հեղինակային ծագում ունեն, հետևաբար գրական աղբյուրներից են տարածվել ու մասսայականացել:

Գոյականական երկանդամ կառույցներ են նաև աստված բառով բաղադրված դարձվածների մի մասը, որը լայն կիրառություն ունի հատկապես բանավոր խոսքում և մեծ մասամբ հատուկ է հասարակաբանությանը (աստծու մալ — երկինք, աստծու աջ — զորություն, աստծու պատիժ — աղետ, աստծու դուռ (տուն) — եկեղեցի):

* Նկատելի է, որ այս կարգի ԴՄ-ներից շատերը կազմվում են կենդանիների անվանումների և տվյալ կենդանուն ավելի բնորոշ հատկանիշն արտահայտող բառերի զուգորդումից, որտեղ կառույցի գերադաս անգամը նորից ուղիղ ձևով դրված գոյականն է:

Ժողովրդական բանավոր խոսքում աստծուն գրեթե միշտ հակադրվում է սատանան, այդ պատճառով էլ վերևում բերված ԴՄ-ների կողքին ժողովուրդն ստեղծել է նաև մի շարք դարձվածներ սատանա գերադաս բառով (սատանի կծիկ — խառնաշփոթություն, սատանի բուրվառ — ծխախոտի գլանակ, սատանի գերեզման — հրաքան, սատանի խել — հնարագիտություն և այլն)*:

Գոյական (եղակի սեռական) + Գոյական (հոգնակի ուղղական): Այս ենթախմբում կառույցի գերադաս անդամը վերջադաս գոյականն է, որը որպես դարձվածի բաղադրիչ, հանդես է գալիս միայն հոգնակի թվով: Այսպիսի բաղադրիչներով կազմված գոյականական երկանդամ ԴՄ-ները ժամանակակից հայերենում հիմնականում օտար ծագում ունեն, շատ սահմանափակ են և, բացի կոկորդիլոսի արցունքներից, շատ քիչ են գործածվում. դրանք հիմնականում օտարլեզվյան ներթափանցումներ են: Բերենք դրանցից մի քանիսը՝ Սիամի երկվորյակներ — անբաժանելի բարեկամներ, Շահրազադեի հեփիաքներ — ֆանտաստիկ, մտաքածին, անհավանական պատմություններ, շամպայնի տոնավաճառներ — օդտակար շատ բաների անտեղյակ մարդիկ (նա չգիտե շամպայնի բոլոր տոնավաճառները), Բերենիկեի ծամեր — ամուսնուն նվիրված, հավատարիմ կին:

Ածական + գոյական

Հայերենում ավելի մեծ տարածում ու կիրառություն ունի մեկ ածականից և մեկ գոյականից բաղադրված կառուցվածքային տիպը, որում գերադաս անդամը նորից գոյականն է, իսկ լրացում բաղադրիչը՝ որակական կամ հարաբերական ածականը: Ամբողջ կառույցը գոյականական է, որովհետև

* Ինչպես աստված, այնպես էլ սատանա գերադաս բառերով կազմվում են նաև ածականական երկանդամ դարձվածներ (աստծու գառ — խելոք, աստծու կրակ — շար, աստծու ավանակ — հիմար, սատանի ճուռ — շատ ճարպիկ, սատանի լեզու — լեզվանի, հարտարախոս և այլն):

այն իր կարգային նշանակութեամբ և շարահյուսական գործառութեամբ համարժեք է գոյականին: Ածական + գոյական երկանդամ դարձվածային միավորների բառաիմաստային առանձնահատկությունն այն է, որ դրանք գրեթե զուտ դարձվածային սերտաճումներ են:

Ածական (որակական) + Գոյական (եղակի ուղղական): Կառուցվածքի այս տիպում գոյական գերադաս անդամը դրվում է ուղղական հոլովով և ածական լրացման հետ որոշիչ-որոշյալի շարահյուսական հարաբերությունն է արտահայտում՝ ծուռ հայելի, հին գայլ, շուր գլուխ, կթու կով, ցամաք աղբյուր և այլն:

Այս կարգի ԴՄ-ներում ակտիվ մասնակցություն ունենալն ժխտական նախածանցով կազմված ածականները՝ անպոչ գղալ, անջուր ջրաղաց, անատամ գայլ, անարցունք լաց, անդուռ բերան, անծուխ կրակ, անշուն գլուղ, անփողպատ շապիկ:

Նման տիպի դարձվածներ շատ են կազմվում նաև գոյականների և գույների անվանումների զուգադրումով (սև բիծ, սև օր, սև գիշեր, սև ագռավ, սև աղվես, սպիտակ ջարդ, սպիտակ ջուր, սպիտակ դրոշակ, կանաչ արև, կանաչ ախպեր, կանաչ ճանապարհ, կարմիր օր, կարմիր արև, կարմիր խրճուռ, կապույտ արշուն, կապույտ երագ): Սրանք խոսքը ոճավորելու հրաշալի միջոցներ են*:

Հնուց ի վեր ժողովուրդը սովորություն է ունեցել մարդու հատուկ անվանը զուգորդել որևէ որակական ածական՝ դրանով նշել տվյալ անձնավորության այս կամ այն հատկանիշը. հետագայում այդպիսի որակումները ընդհանրացել են և հատուկ անվան հետ ձեռք են բերել դարձվածի արժեք: Այսպես, օրինակ՝ աստվածաշնչային ծագում ունեն Աղբառ

* Հետաքրքիրն այն է, որ դարձվածի իմաստը սերտորեն պայմանավորված է գույնի անվանումով. սև ածականով կազմվող ոչ մի դարձված դրական իմաստ պարունակել չի կարող՝ սև քուղի-վատ լուր, սև կատու-անհաջողություն, սև բիծ-թերություն, պակասություն, կարմիր և կանաչ գույների հետ էլ վատ բան չի կապվում, կապույտն էլ կապվում է հույզի, գեղեցիկների, հրազի հետ և այլն:

Ղազարոս, Աննավառ Պիղատոս, Մատնիշ Հուդա անվանումները. հետագայում սրանց նմանողությամբ կազմվել են Ձախորդ Փանոս, Ձենով Օհան, Քեֆշի Հասան, Քաշ Նազար անվանումները, որոնցով ժողովուրդը բնութագրում է մարդու որևէ հատկանիշը: Այս անվանումները նույնպես հեղինակային ծագում ունեն և տարածվել են գրական աղբյուրներից:

Ածական (հարաբերական) + Գոյական (եղակի ուղղական-հայցական): Այս ենթատիպը թեև նախորդի նման հարուստ ու տարածված չէ, բայց եղածները բավական գործունեն. կապակցությունը նորից որոշիչ-որոշյալի հարաբերությունն է, շարադասությունը՝ կայուն: Դրանք գրեթե բոլորն էլ օտար ծագում ունեն և տարածվել են գրական ճանապարհով՝ աֆիլեսյան վարչապար (թույլ կողմ, մարդու խոցելի տեղը), եղեմական խնձոր (գայթակղության արգասիք), զորդյան հանգույց (դժվար լուծելի, կնճռոտ գործ), դամոկլյան սուր (վտանգ, որ ամեն վայրկյան սպասվում է մարդուն), դանայիդյան տական (տաժանակիր աշխատանք), տորիչելյան դատարկություն (մի տեղ, ուր ոչինչ չկա, անօդ տարածություն), գայրակղության քար (հրապուրվելու օբյեկտ), տրոյական ձի (թշնամուն արված նվեր՝ նրան կործանելու նպատակով, նաև՝ խաբուսիկ գործողություններ), վիշն պսակ (արժանի վարձատրություն փոխարեն տրված տաժանակիր տանջանք, շարշարանք):

Ածական (հարաբերական) + Գոյական (հոգնակի ուղղական-հայցական): Մագման և տարածման աղբյուրներով այս կառուցվածքի դարձվածները նույնն են, ինչ որ նախորդները, միայն թե սրանցում գոյական զերադաս անդամը գործածված է հոգնակի թվով՝ ավգյան ախոռներ (խիստ անկարգ վիճակում գտնվող գործեր, նաև՝ անհոգությունից առաջացած դրություն, վիճակ, բոլորովին լքված, կեղտոտված վայր), բաֆոսյան պարեք (անառակ, ցոփ ու շվաշտ խնջույք), դրակոնյան օրենքներ (խիստ դժան, բարբարոսական օրենքներ), էլիսեյան դաշտեր (երջանկության թագավորություն, արդար հոգիների բնակավայր), հերակլեսյան սյուներ (ծալրագույն կետ, վերջին սահման), տանտալոսյան տանջանք-

նեւ (ցանկալի նպատակի մոտիկութիւնն և նրան չհասնելուց առաջացած տանջանքներ):

Թվական + գոյական

Գոյականական ԴՄ-ներ և կազմվում են թվականների և գոյականների զուգորդումներով, որոնք նույնպէս հարաբերակից են գոյականներին: Ծիշտ է, դրանց քանակը մեծ է, բայց եղածներն էլ բավականին առատութեամբ են գործածվում բանավոր ու գրավոր խոսքում: Դասական թվականները ավելի ակտիվորեն են մասնակցում գոյականական դարձվածների կազմութեանը:

Թվական (դասական) + Գոյական (եղակի ուղղական): Դասական թվականներից ԴՄ-ներ կազմելու գործում ամենամեծ հաճախականութիւնն ունի առաջին թվականը. պատճառն այն է, որ ժողովուրդը դրանով պատկերավոր կերպով նշում է որևէ գործում ամենագլխավոր անձին, գործը նախաձեռնողին, այն առաջ մղողին, ինչպէս նաև որևէ գործի սկիզբը, ինչ-որ բանի նախադրյալը: Այսպէս՝ առաջին ջութակ դարձվածում ոչ ջութակ գոյականի և ոչ էլ առաջին թվականի մասին խոսք լինել չի կարող. այստեղ խոսքը որևէ գործում հիմնական դեմքի, գործը առաջ տանողի, աղղեցիկ ու գործունյա մարդու մասին է (Նրանց ընտանիքի առաջին ջութակը կինն է — Գարուն), կամ՝ «Կարենը ինքն էր ցանկանում դառնալ այդ գործի առաջին ջութակը, բայց դա նրան չհաջողվեց» (Ավանգարդ):

Այդպէս էլ՝ առաջին փառ, առաջին փայլ — նշանակում է որևէ գործի, որևէ բանի սկիզբ: Առաջին ծիծեռնակ դարձվածն էլ որևէ երևույթի նախակարապետ լինելն է ազդարարում:

Երկրորդ դասական թվականը երիտասարդութիւնն և շնչառութիւն գոյականների հետ նշանակում է նոր ուժերի ծաղկում, նոր լիցքավորում:

Երրորդ թվականը սերունդ գոյականի հետ նշանակում է թոռներ, իսկ ձեռք բառի հետ՝ մեկ այլ անձնավորութիւն, այլ միջոց (Երրորդ ձեռքի կարիք ենք զգում — Գարուն): Այստեղ գործածված է օգնութեան իմաստով:

Հինգերորդ դասական թվականը անիվ գոյականի հետ ավելորդություն է նշանակում (Առանց քեզ էլ լավ յուր ենք գնում, մեզ հինգերորդ անիվ պետք չէ): Նույն թվականը զուրաւյուն գոյականի հետ նշանակում է ներքին թշնամի հաւակաւորդի կողմնակից երկրի ներսում (էդ. Աղայան):

Յոթերորդ թվականը երկինք գոյականի հետ երանություն, վայելքների աշխարհ է նշանակում, իսկ ութերորդ հրաշալիք դարձվածը՝ տվյալ դարաշրջանի մշակույթի ամենաբարձր նվաճումը: Իններորդ ալիքը որեէ բանի ահաւոր վտանգի կամ ամենաբարձր վերելքի խորհրդանշն է (ըստ դարձվածաբանական բառարանի):

Թվական (բանական) + Գոյական (եղակի ուղղական): Քանակական թվականների զուգորդմամբ երկանդամ գոյականական ԴՄ-ներ շատ քիչ են կազմվում, որպէս դարձվածի բաղադրիչներ հանդէս են գալիս մեկ, երկու և չորս թվականները՝ մի քայլ, երկու քայլ, չորս քայլ — կարճ տարածություն, երկու խոսք — կարճ ասելիք, երկու բառ — համառոտ խոսակցություն, երկու տող — կարճ գրություն, չորս սլաք — դատարկ տարածություն, չորս կողմ — շրջապատ և այլն:

Թվականների զուգորդումայմբ կազմված երկանդամ գոյականական ԴՄ-ներում գործում են շարահյուսական նույն օրենքները, ինչ որ ածական + գոյական կառույցների դեպքում:

Դերբայ + գոյական

Երկանդամ գոյականական ԴՄ-ների ստեղծման գործում բավական ակտիվ դեր ունեն անկախ դերբայներից հարակատարն ու ենթակայականը: Այսպիսի կառույցների իմաստաբերականական առանձնահատկությունն այն է, որ կառույցի գերադաս անդամը պայմանավորված է կապակցության բաղադրիչների շարադասումով. վերջինս այստեղ ունի քերականական արժեք. այսպէս, ա) Եթէ ԴՄ-ն ունի դերբայ + գոյական կաղապարը, նշանակում է կառույցի գերադաս անդամը գոյականն է, և դարձվածում նախ ընդգծվում է անձը

կամ առարկան, ապա այն լրացնող, բացահայտող հատկանիշը՝ կոտրած տաշտակ, աւառած քար, կոտրած գղալ, քրքշված մուկ (հավ), հալած յուղ, սրբած թուր, ծնած կով, բրդած քան, փամած լիմոն, փշած տիկ և այլն: Բ) Իսկ եթե ԴՄ-ն գոյականն + դերբայ կառուցվածքային տիպի է, ուրեմն նրա գերադաս անդամը դերբայն է, և այս դեպքում դարձվածում ավելի շատ ընդգծվում է մարդու հատկանիշը, նրա ինչով ղբաղվելը, շրջապատում ինչ կշիռ ունենալը և այլն: Օրինակ, քարվան կարող նշանակում է ավաղակույթյամբ, թալանով ղբաղվող, երբեմն էլ շատ ձեռներեց մարդ, մատաղ ուտող դարձվածն էլ գործածվում է ուրիշի հաշվին ապրող, պնակալեղ մարդուն բնութագրելու համար, իսկ խարդախ, խաբեբա մարդուն ժողովուրդը բնութագրում է էլ ներկող դարձվածով, անպետք մարդուն՝ շուն բռնող-ով, անգործ, պարապ թափառող, պորտաբույծ մարդկանց ժողովուրդը խաբանում է շուն խաղացնող, ճանն բշող, աղվես նալող դարձվածներով:

Դերբայով և գոյականով բաղադրվող կառույցներում ավելի մեծ կիրառություն ունի գոյականն + դերբայ ենթատիպը, որտեղ կառույցի գերադաս անդամը ենթակայական դերբայն է, իսկ հաւակատարով կառույցներում դերբայը նախադաս է: Պատճառն այն է, որ ենթակայական դերբայն ավելի առարկայական է, նրա մեջ գործողություն կատարողի հատկանիշը ավելի է ընդգծված, որը տվյալ կապակցության մեջ ավելի ակտիվ դեր ունի, քան նրա հետ հանդես եկող գոյականը, որն այս դեպքում լրացման՝ կրող խնդրի շարահյուսական պաշտոն է կատարում: Մինչդեռ հարակատար դերբայը ավելի շատ հատկանիշ է մատնանշում և ածականական կիրառություն ունի, հարակատարով կառույցի դեպքում սուբյեկտ-օբյեկտի փոխհարաբերություն չկա. դրանցում առկա է սովորական որոշիչ-որոշյալի կապակցությունը, այդ պատճառով էլ հարակատար դերբայը նախադաս կիրառություն ունի:

Երկանդամ կառույցների շարքին են դասվում նաև կապերով ու կապական բառերով կաղմված դարձվածները: Բանավոր խոսքում գործածվում է դարմանի տակի շուր դարձ-

վածք, որտեղ կապական բառը զուգորդվել է ուղղական և սեռական հոլովներով դրված գոյականների հետ, և ստացվել է արտաքուստ բարի թվացող, բայց ներքուստ վտանգավոր ու խորամանկ մարդուն բնութագրող դիպուկ ու պատկերավոր արտահայտություն: Նույն կառույցի նման դարձված է նաև ամպի տակի լուսնակ-ը, որով բնութագրում են բարեկամներին կամ հարազատներին սակավ այցելող մարդկանց:

Ե Ն Ա Ն Դ Ա Մ Կ Ա Ռ Ո Վ Յ Ո Ւ Ն Ե Ր

Գոյականական (ինչպես նաև մյուս՝ ածականական, մակբայական և բայական) եռանդամ կառույցվածքային հիմնատիպերի ԴՄ-ները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝

1. Երբ դրանց բաղադրիչները իմաստային տեսակետից անանջատելի կապակցություններ են, հնարավոր չէ կառույցի որևէ անդամը անջատել, հակառակ դեպքում կառույցը կբայքայվի կամ կզրկվի դարձվածային իմաստից: Օրինակ, եթե փորձենք անջատել վերին արտի ցուբեն, մի մատ մեղր, երկու տիրոջ ծառա, բեղից ընկած բրինձ, ձնում հեծնող պառավ, քանն ընկած մուկ դարձվածների բաղադրիչներից որևէ մեկը, ապա դրանք կզաղարկն դարձված լինելուց, ինչպես՝ արտի ցուբեն կամ վերին ցուբեն, այլև՝ տիրոջ ծառա, ընկած բրինձ և այլն, կվերածվեն բառերի անիմաստ կույտի, ինչպես՝ մատ մեղր կամ մի մեղր, այլև՝ հեծնող պառավ, ընկած մուկ և այլն:

Նման կառույցները բաղադրիչների բաժանելը մեր կողմից միայն տեսական նպատակ է հետապնդում. մենք աշխատում ենք ոչ թե տարրալուծել նման կառույցները, այլ ցույց տալ, թե ինչ բաղադրիչներից են կազմված դրանք:

2. Երբ եռանդամ կառույցը պարզապես երկանդամ կառույցի ծավալումն է որևէ խոսքի մասով. այս դեպքում կապակցության ծավալիչն անջատելիս էլ դարձվածք չի բայքայվում: Այսպես, բոստ ոչխար, շորս պատ, հինգերորդ անիվ, հացի կարոտ, սաչի հաց դարձվածների վրա գումարվել են հոտ(հոտի բոստ ոչխար), տուն (տան շորս պատ), սայլ (սայլի հինգերորդ անիվ), ցամաք (ցամաք հացի կա-

րոտ), երկու (երկու սաջի հաց) բաղադրիչները, և երկանդամ դարձվածները վերածվել են եռանդամների՝ իմաստների որոշ փոփոխությամբ:

Երկանդամների համեմատությամբ եռանդամ գոյական-ձևական ԴՄ-ների թիվը համեմատաբար քիչ է, բայց դրան հակառակ, եռանդամները ավելի բազմիմաստ են և ունեն կառուցվածքային ավելի բազմազան ենթատիպեր: Եթե երկանդամ ԴՄ-ները միևնույն կամ տարբեր խոսքի մասերից են կազմվում, ապա եռանդամներում կարող է ավելանալ նաև երրորդ խոսքի մասը, հետևաբար նրանցում դրսևորվում են նաև բառաքերականական բազմազան հատկանիշներ: Այս տիպի կառույցներում նորից բաղադրիչներից մեկը հանդես է գալիս որպես գերադաս՝ մոդելավորող սևդամ. վերջինս հիմնականում արտահայտվում է գոյականով և դրվում է կառույցի վերջում, իսկ մյուս բաղադրիչները լրացնում են նրան՝ հանդես գալով որոշիչի կամ հատկացուցիչի շարահյուսական պաշտոններում:

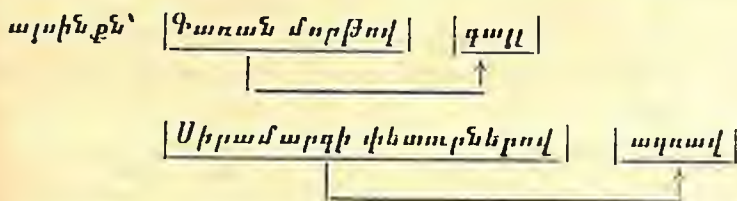
Գոյականական եռանդամ ԴՄ-ներն ունեն կառուցվածքային հետևյալ ենթատիպերը.

Գոյական + գոյական + գոյական

Երեք գոյականներով բաղադրված կառույցներում գերադաս գոյականը վերջադաս է՝ դրված ուղղական հոլովով, նրան նախորդող երկու գոյականները (դրանցից մեկը կարող է լինել հոգնակի թվով) դրվում են թեք հոլովներով և լրացման ու լրացյալի դեր են կատարում: Այդպիսի դարձվածները հայերենում շատ քիչ են: Ահա դրանցից երկուսը՝ գառան մուրթով գալլ — իրեն խելոք ու բարի ցույց տվող, բայց իրականում շար ու վատ մարդ, սիրամարգի փետուրներով ագռավ — ներքին դատարկությունն ու անշնորհքությունը արտաքին շքեղությամբ քողարկող անձնավորություն: Այս դարձվածների գերադաս անդամները գալլ և ագռավ գոյականներն են, որոնք ծավալվել են գառան մուրթով և սիրամարգի փետուրներով կապակցություններով, որոն-

ցում էլ առկա է հատկացուցիչ-հատկացչալի շարահյուսական ներքին կապը (գառան + մորթի, սիրամարգի + փետուրներ), սակայն այդ կապակցությունները գերադաս անդամների նկատմամբ որոշիչի դեր են կատարում: Այս դարձվածները կարելի է արտահայտել հետևյալ բանաձևով՝

$$[(\text{գոյական} + \text{գոյական}) + \text{գոյական}]$$

Հայերենում ավելի շատ են տարածված երկու գոյականով և մեկ ածականով կազմված դարձվածային միավորները, որոնք կարելի է բաժանել երկու ենթախմբերի՝

ա) գոյական + ածական + գոյական: Այս ենթատիպի գերադաս անդամը նորից վերջադաս գոյականն է՝ դրված ուղղական հոլովով, անմիջապես նրան լրացնող անդամը՝ երկրորդ բաղադրիչը, որակական ածականով արտահայտված որոշիչն է, իսկ առաջին բաղադրիչը գերադաս անդամի հատկացուցիչ լրացումն է, այսինքն երկու բաղադրիչներն էլ տարբեր կողմերից լրացնում են նույն գերադաս անդամին՝

աչխի արդար յուղ — ամենաթանկագին, ամենասիրելի (հեգնական իմաստով),

նոսի քոսոտ ոչխար — ավելորդ, ոչ սիրտանի բան,

մեղալի ճակատակ երես — որևէ բանի հակառակ, ավելորդ կողմը,

Եվրոպայի սրբազան ֆաբեր — անցյալի սերունդների կողմից ստեղծված մշակութային հուշարձաններ (հայերենում շատ քիչ է գործածվում):

Սրանց բանաձևը կունենա հետևյալ տեսքը՝

[գոյական + (ածական + գոյական)]

|Հոտի| |քոսոտ ոչխար|

բ) ածական + գոյական + գոյական: Սրանցում գերադաս անդամը նույնպես ուղղական-հայցականով դրված գոյականն է, որին նախորդում է սեռականով կամ գործիականով դրված գոյական որոշիչը, ապա այդ կապակցությանն էլ՝ որականական կամ հարաբերական ածականով արտահայտված որոշիչը՝

Վերին արտի ցորեն — ընտրյալ, արտոնյալ մարդ,
Ցամաք ձորի աղվես — խիստ հյուծված, շատ նիհար մարդ,

Գարե հացի հյուս — ոչ մեծ պատիվ ու հարգանք վայելող անձնավորություն,

Սրանց բանաձևն էլ կունենա հետևյալ տեսքը՝

[(ածական + գոյական) + գոյական]

|Վերին արտի| |ցորեն|

Թվականով եռանդամ կառույցներ

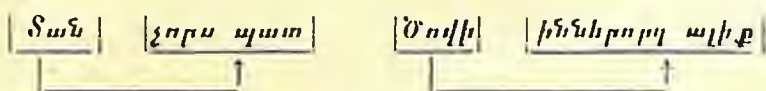
Հայերենում ավելի տարածված ու գործուն են այնպիսի գոյականական դարձվածները, որոնց կազմում կան թվականներ, ըստ որում դրանք կարող են լինել միայն առաջին կամ երկրորդ բաղադրիչներ, որովհետև, ինչպես ասացինք, վերջին բաղադրիչը միշտ լինում է ուղղական-հայցականով արտահայտված գերադաս գոյականը: Թվական պարունակող գոյականական ԴՄ-ներն ունեն կառուցվածքային երկու ենթատիպ, որոնցում թվականը միայն որոշիչի պաշտոնով է հանդես գալիս՝ լինի այն առաջին թե երկրորդ բաղադրիչը:

ա) Թվական + գոյական + գոյական — սրանցում երկրորդ բաղադրիչը՝ գոյականական անդամը, դրվում է թե՛ ուղ-

ղական-հայցական (մի մատ մեղր, մի կտոր հաց, մի բուս կորեկ, մի կաք առյուն) և թե՛ սեռական (մի տան նրագ, մի ափսոսի բեռ, երկու տիրոջ ծառա, յոթ ծովի մերան, յոթ գութանի տեր...) հոլովներով:

բ) գոյական + թվական + գոյական — սրանցում էլ առաջին բաղադրիչ գոյականը գրվում է միայն եզակի սեռականով, իսկ թվականները կարող են լինել թե՛ քանակական (մեղալի երկու երես, տան շորս պատ) և թե՛ դասական (սալլի հինգերորդ անիվ, ծովի իններորդ ալիք):

Ինչպես դժվար չէ նկատել, սրանք երկանդամ կառույցներ են՝ ծավալված երրորդ՝ գոյական բաղադրիչով, այսպես՝ [գոյական + (թվական + գոյական)]

Դերբայներով եռանդամ կառույցներ

Գոյականական եռանդամ ԴՄ-ների կազմում բավական տեղ են գրավում նաև հարակատար և ենթակայական դերբայներով զուգորդված կառույցները: Քննենք դրանց հնարավոր տիպերը.

գոյական + հարակատար դերբայ + գոյական: Ինչպես վերևի, այնպես էլ այս տիպի կառույցներում դերագաս անդամը նորից վերջադաս գոյականն է՝ ուղղական-հայցական հոլովով, նրան նախորդող հարակատար դերբայը միշտ որոշիչ պաշտոն է կատարում, իսկ նախադաս գոյական բաղադրիչը կարող է գրվել տարբեր հոլովներով և տարբեր պաշտոններ կատարել. օրինակ՝ կարասն ընկած մուկ, մոխիրնեւից հառնած փյունիկ, կացին չմտած անտառ, կաք քափած կատու, բեղից ընկած բրինձ, ատամները հանած գալլ և այլն:

Հարակատար դերբայ պարունակող կառույցներում նախադաս գոյական բաղադրիչների տարբեր հոլովներով դերվելը պայմանավորված է հարակատար դերբայի խնդրադական հատկությամբ. այսպես, հառնել բայը խնդիրներ է պա-

հանջում հայցական և բացառական հոլովներով (մոխիրեն-
րից հառնել), ընկենելը՝ նույնպես (կարասն ընկենել, բեղից
ընկենել), մտնել բայի պահանջով կացին գոյականը դրվել է
հայցականով, քափել բայի պահանջով՝ նույնպես:

Բոլոր կառույցներում էլ տարբեր հոլովներով դրված
առաջին գոյական բաղադրիչներով և հարակատար դերբայ-
ներով կազմված կապակցությունները կառույցի գերադաս
անդամի համար որոշիչի դեր են կատարում. դրանց բանաձևը
ևս կունենա հետևյալ տեսքը՝

[(գոյական + հարակատար դերբայ) + գոյական]

Գաթ թափած	կատու
	↑

Գոյական + գոյական + ենթակայական դերբայ: Այս
տիպի կառույցները լրիվ կերպով տարբերվում են նախորդ-
ներից. սրանց գերադաս անդամը ոչ թե գոյականն է, այլ են-
թակայական դերբայը, այդ պատճառով էլ այն վերջադաս
դիրքով է հանդես գալիս, իսկ անմիջապես նրան նախորդող
անդամը կողմնակի ուղիղ խնդրի դեր է կատարում՝ նույն
դերբայի խնդրառական պահանջով, կառույցի նախադաս գո-
յականը դրվում է սեռական հոլովով և հատկացուցիչի շա-
րահյուսական պաշտոն է կատարում (կառվի աչքերը փակող,
գալլի բերան կալող, աչքի սուրմա թոցնող, մածնի աման
լպստող...):

Այս ԴՄ-ները հավասարապես կարող են ածականական
կիրառություններ էլ ունենալ:

Բերված ԴՄ-ներից տարբերվում են ձևում հեծնող պա-
ռավ և ծով կայցնող ջաղու դարձվածները, որոնցում ենթակա-
յական դերբայները վերջադաս դիրք չունեն և ոչ թե գերադաս
անդամներ են, այլ լրացնող:

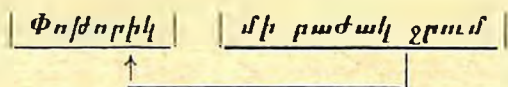
Նկատելի է, որ ԴՄ-ների բաղադրիչների բանակային կազմը հակադարձ համեմատական է նրանց գոյությանն ու հաճախականությանը: Այսպես, որքան քիչ են ԴՄ-ների բաղադրիչները, այնքան շատ ու գործուն են այդպիսի դարձվածները, ինչքան շատանում է կառույցի բաղադրիչների թիվը, այնքան քիչ ու սլակաս գործուն են դառնում դրանք (այդպես են ոչ միայն գոյականական, այլև բոլոր դարձվածները): Դրա պատճառը, ամենայն հավանականությամբ, մի կողմից լեզվի՝ պարզության ձգտումն է, մյուս կողմից՝ մարդու հիշողության մեջ լավ են մտապահվում ու հեշտությամբ են վերարտադրվում ավելի կարճ դարձվածները: Հիշենք, որ դարձվածը լեզվական պատրաստի, վերարտադրելի միավոր է, այն չի ստեղծվում խոսելու ընթացքում, այլ վերարտադրվում է:

Հատկապես սլակաս է անվանական քառանդամ ու հինգանդամ դարձվածների թիվը, դրանք համեմատաբար շատանում են բայականներում, որովհետև շատ անվանական ԴՄ-ներ հեշտությամբ ստանում են որևէ անորոշ դերբայ, և ԴՄ-ը վերածվում է բայականի: Այսպես, ցամաք ձուռի ւղվես, դարմանի տակի ջուր անվանական դարձվածները հեշտությամբ ծավալվում են դառնալ անորոշ դերբայով և վերածվում բայականի: Շատ անվանական դարձվածներ բայականի վերածվելիս կարող են նաև որոշ փոփոխությունների ենթարկվել: Այսպես, սիրամարգի փետուրներով ազոավ-ը ձևափոխվում է ազոավը սիրամարգի փետուրներով զարդարել ձևով, կամ զառան մորթի հագած գալ դարձվածը բայական դառնալիս ստանում է հետևյալ տեսքը՝ գալին զառան մորթի հագցնել և այլն: Ինչ խոսք, երբ անվանական դարձվածը բայականի է վերածվում, փոխվում են թե՛ ձևաբանական և թե՛ շարահյուսական կապերն ու հարաբերությունները:

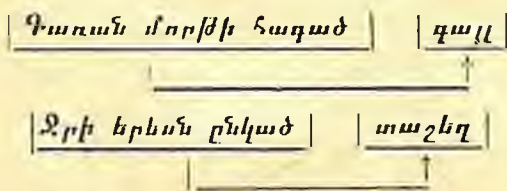
Գոյականական քառանդամ ԴՄ-ների հետևյալ ենթա-
տիպերի ենք հանդիպում՝

ա) կազմված էր երեք գոյականներից և մեկ ուրիշ խոսքի մասից (դերբայ կամ թվական), օրինակ՝ փոթորիկ մի բաժակ ջրում, գառան մորթի հագած գայլ, ջրի երեսն ընկած տաշեղ, սիրամարգի փետուրներով զարդարված ագռավ, մի կտոր հացի տե՛ր և այլն:

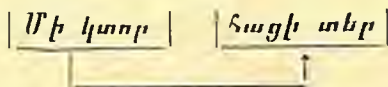
Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, այս տիպի ԴՄ-ները շատ խայտաբղետ կառույցներ են և իրարից տարբեր բանաձևեր ունեն: Օրինակ, փոթորիկ մի բաժակ ջրում կառույցի գերադաս անդամը նախադաս գոյականն է, նրան է լրացնում մի բաժակ ջրում կապակցությունը, որը բնորոշում է փոթորկի որակն ու աստիճանը: Ահա դրա բանաձևը՝

Իսկ երկրորդ, երրորդ և չորրորդ դարձվածներում գերադաս անդամը վերջին գոյականներն են, նրանց են լրացնում նախադաս երեք բաղադրիչները՝

Բոլորովին այլ կառույց ունի վերջին՝ հինգերորդ դարձվածը, որը կազմված է երկուական կայուն բաղադրիչներից, որոնցից գերադասը ետադաս՝ հացի տե՛ր կապակցությունն է, նրա ծավալիչը՝ մի կտոր կապակցությունը՝

Ինչ խոսք, որ գերադաս անդամին լրացնող երկբառ կամ եռաբառ կապակցություններն էլ ունեն իրենց ներքին համաձայնությունն ու շարադասությունը:

բ) Կազմված երկու գոյականներից, ածականից և ենթակայական դերբայից, որոնցում դերադաս անդամը վերջադաս դրվող հենց այդ դերբայն է՝ մուր տեղը լույս տվող, պատառի մեծ կտորին վազող, սեղանի վերին գլխին նստող:

գ) Կազմված երկու գոյականներով, թվականով և դերբայով՝ յոթ դուռն հաշող շուն, հազար մաղով անցկացրած կորեկ, հազար մաղից հաց կերած:

Ավելի քիչ են հինգ կամ վեց բաղադրիչներից կազմված անվանական դարձվածային միավորները. ահա դրանցից մեկ հանդիպածները՝ հազար տաշտ ու մաղից հաց կերած, ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակներ հանող, գրի սևն ու սպիտակը չջոկող, իր լավն ու վատը շինակացող և այլն: Սրանք նույնպես ունեն զանազան բանաձևեր:

ՀԱՄԱԿԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐ

Գոյականական ԴՄ-ներում քիչ չեն այնպիսի կառուցվածքային տիպերը, որոնց բաղադրիչների մեջ չկա լրացում-լրացչալի բերականական հարաբերություն, ինչպես նախորդներում. համադասական կապակցություններում մոդելավորող՝ գերադաս անդամ գոյություն չունի. սրանք կազմվում են երկու համադոր, համարժեք բաղադրիչներից: Համադասական դարձվածները իրենց բառային կառուցվածքով նույնանում են հարադիր գոյականներին, նրանցից տարրերվում են տմենից առաջ իրենց խոսքաշարային գործառույթով և իմաստատվին նշանակությամբ: Եթե հարադիր գոյականները իրենց բաղադրիչների հարադրումով այլ իմաստ չեն արտահայտում, նրանց բաղադրիչները չեն իմաստափոխվում (մալր ու աղջիկ, ծառ ու ծաղիկ, հայր ու որդի, աման-չաման), ապա համադասական ԴՄ-ների բաղադրիչները անպայման իմաստափոխվում են, և ամբողջ կապակցությունը բոլորովին նոր իմաստ է արտահայտում, որը կամ բոլորովին չի առնչվում կառույցի բաղադրիչների իմաստներին կամ նրանց առնչվում է հեռավոր կապերով: Այսպես, աղ ու հաց-ը բացի իր իսկական իմաստից (չյուրերին աղ ու հաց մատուցելին հայ-

կական տարադով գեղեցիկ հայուհիները — Հայրենիքի ձայն)․ արտահայտում է նաև բարեկամության, հաշտության ու համերաշխության գաղափար։ Այդպես էլ հաց ու պանիր հարադրությունը իր խսկական իմաստով մնում է հաց ու պանիր (Այդ սառնորակ աղբյուրի մոտ էլ կերան հաց ու պանիր և շարունակեցին իրենց ճանապարհը — Հայ. ժող. հեքիաթներից), իսկ դարձվածային իմաստով, մեկ այլ խոսքաշարում հացի և պանրի իմաստային նույնիսկ ամենահեռավոր կապերն էլ չեն նկատվում (Արտասահման գնալը նրա համար հաց ու պանիր է — Դարձվ. բառարան), կամ՝ Սա հաց ու պանիր չէ, ամեն մարդու բան չէ — Մալխս.)։

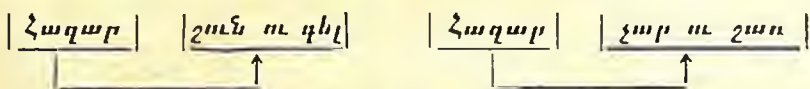
Համադասական կապակցություններով գոյականակաՆ ԴՄ-ները հայերենում կառուցվածքային երկու տիպ ունեն.

ա) դարձվածի երկու համադոր անդամները (գոյականները) համադրվում են ու շաղկապով և առաջացնում են տարբեր գոյականներից կազմվող մի նոր՝ վերաիմաստավորված կառույց-դարձված։ Ահա դրանցից մի քանիսը ևս՝ խաղ ու պար (հեշտ ու դյուրին, ցանկալի գործ), շուն ու կատու (անհամերաշխություն), բուլք ու գիր (հմայիլ, կախարդանք), նաւ ու նրազ (հույս, դժվարությունից դուրս գալու ելք), քե ու քիկունք (օգնական, պաշտպան), քաւ ու քացալիւ (հանդիմանական արտահայտություն) և այլն։

բ) Այդպիսի համադասական կառույցները կապակցվում են նաև առանց համադասական շաղկապների՝ միացման գծիկով, ըստ որում դրանք կարող են լինել համարմատ՝ որոշ հնչյունափոխությամբ՝ հաց-մաց (ուտելիք), արան-տարան (կողոպուտ), լակոտ-լուկուտ (արհամարհական արտահայտություն) և տարարմատ՝ սողոմ-գոմոր (իրարանցում, խառնաշփոթություն), արյուն-քրտինք (չարչարանք, տանջանք), արյուն-արցունք (դառնաթախիծ, աղիողորմ լաց, վիշտ, տանջանք), վրա-զլուխ (արտաքին տեսք, հագուստ-կապուստ) և այլն։

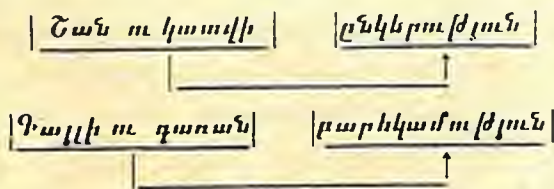
Համադասական հարադրություններով շատ հարուստ են հատկապես բայական, ինչպես նաև ածականական ու մակբայական դարձվածային միավորները։

Գոյականական դարձվածային կապակցություններում թիկուլ սակավ, բայց կան նաև այնպիսի կառույցներ, որոնցում առկա են և՛ ստորադասական, և՛ համադասական հարաբերություններ, այսինքն ամբողջ կառույցը կազմվում է իր-կու մասից. մի մասում հանդես է գալիս միևնույն խոսքի մասով (հիմնականում գոյականներով) արտահայտված հարադրությունը, իսկ մյուս մասում՝ նույն կամ տարբեր խոսքի մասերով արտահայտված բաղադրիչը. որը, ըստ ամբողջ կառույցի մեջ գրաված տեղի, մի դեպքում կարող է լինել քն-րադաս, մյուս դեպքում՝ ստորադաս անդամ: Այսպես, հազար շուն ու գել, հազար շար ու շառ դարձվածների գերադաս ան-դամներն են շուն ու գել և շար ու շառ համադասական հարա-դրությունները, որոնք ծավալված են հազար ստորադաս քն-դալրիչով, դրանով ամբողջ կապակցությունը դառնում է հա-մաստորադասական և ունենում է հետևյալ բանաձևը՝

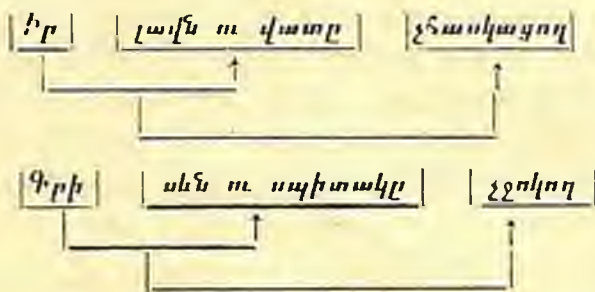
Նման տիպի ուրիշ կառուցվածքի դարձվածներում հա-րադրություն-բաղադրիչը կարող է հանդես գալ ոչ թե գերա-դաս, այլ ստորադաս անդամի պաշտոնով. այս դեպքում այն նախադաս դիրք է ունենում, այսպես, օրինակ՝ շան ու կատ-վի ընկերություն, գայլի ու գառան բարեկամություն, կենաց ու մահու խնդիր, շան ու գելի բաժին և այլն:

Սրանց կառուցվածքային բանաձևը հակառակ է նախոր-դին.

Որպես համաստորադասական կառուցվածքի հարադիր-
նոր կարող են հանդես գալ նաև ածականները, ինչպես իրենց
բուն, այնպես էլ փոխանվանական իմաստներով: Օրինակ,
լավ ու վատ օրեր, սև ու մուր տաքիներ, սև և առժայռյա կա-
ռուներ (այս վերջին դարձվածը եվրոպական ծագում ունի,
օգտագործվում է հատկապես մամուլում ու թարգմանական
գրականության մեջ և նշանակում է մամուլում հրապարակ-
վող կամ չհրապարակվող նյութեր):

Վերևում բերված օրինակները կարող են ծավալվել ևս
մեկ լրացնող անդամով, այդ դեպքում կառուցվածքը կունե-
նա հետևյալ տեսքը՝

Հիմնականում սրանք են համաստորադասական տիպի
գոյականական դարձվածային միավորները:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՆԻՍՏԵՐԻՍՏԵՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՊԱՐՏԱՄԵՆՏԻ

Դարձվածաբանությունը զբաղվող լեզվաբաններից շա-
տերն են նկատել, որ ինչպես ամեն մի կապակցության, այն-
պես էլ դարձվածայինի համար առաջին նախապայմանը նրա
ձևաբանական համապատասխան ձևավորումն է (տե՛ս 159,
էջ 27, 240, էջ 66, 163, էջ 77, 20, էջ 120): Դիանդամայն ճիշտ
է նկատված՝ յուրաքանչյուր դարձվածային միավոր, ինչքան
էլ նրա բաղադրիչները միաձուլվ լինեն, կաղմվում է տվյալ
լեզվի քերականական կանոններով՝ ձևաբանական և շարա-
հյուսական հարաբերություններով:

Ինչպես ասվել է, ամեն մի խոսքի մասին հարաբերակից
դարձվածային միավոր օժտված է տվյալ խոսքի մասին հա-

տուկ քերականական կարգերով, ձևաբանական ու շարահյուսական առանձնահատկություններով: Այդպես էլ գոյականական ԴՄ-ները օժտված են գոյական խոսքի մասին հատուկ հոլովի, քվի և առկայացման քերականական կարգերով:

Ինչպես գոյականի, այնպես էլ գոյականական ԴՄ-ի ձևաբանական առաջին առանձնահատկությունը հոլովի քերականական կարգն է, որը շատ դեպքերում վճռորոշ նշանակություն ունի գոյականական ԴՄ-ի ձևավորման ու գործառույթի համար:

Հոլովի քերականական կարգը գոյականական ԴՄ-ներում ունի երկու կարգի գործառույթ. առաջին, երբ այն կիրառելի է կառույցի գոյական բաղադրիչի կամ բաղադրիչների համար և երկրորդ, երբ այն կիրառվում է ամբողջ կառույցի համար՝ որպես հարացուցային հատկանիշ: Նախ՝ տեսնենք, թե հոլովը ինչ դեր ունի ԴՄ-ի գոյականական առանձին բաղադրիչներում:

Ինչպես նկատել ենք գոյականական ԴՄ-ների կառուցվածքային տիպերում, որոշ կառույցների երկու գոյական բաղադրիչների համար էլ բնութագրական է միայն ուղղական-հայցականը (արյուն ֆրտինֆ, ծաղիկ հասակ), և այդ տիպի դարձվածները գոյականական իմաստով կազմվում են միայն այդ հոլովներով. երբ փոխվում է երկրորդ բաղադրիչի հոլովը՝ արյուն ֆրտինֆով, ծաղիկ հասակից, ապա դրանց հետ մեծ մասամբ հանդես է գալիս որևէ անորոշ դերբայ, և կապակցությունը վերածվում է բայականի՝ արյուն ֆրտինֆով ձեռք բերել, ծաղիկ հասակից զրկվել. իսկ առաջին բաղադրիչները իրենց հոլովը չեն փոխում:

Գոյական բաղադրիչները իրենց կաշուն հոլովաձևերն ունեն նաև այլ տիպի կառույցներում:

Գոյականական ԴՄ-ի ավելի մեծ մասի համար յուրահատուկ են մեկ ուղղական-հայցական և մեկ սեռական հոլովով համադրված կառույցները (առյուծի բաժին, ջրի նամփա, արջի ծառայություն, մեխի գլուխ, կարապի երգ, ձեռքի քաշկինակ, աչի փուշ և այլն):

Հատկանշական է, որ ածականների, թվականների և դերբայների հետ ԴՄ-ներ կազմելիս դրա գերադաս անդամը՝ գոյականը, նորից հանդես է գալիս ուղղական-հայցական հոլովով (ծանր հրետանի, կթու կով, սև օր, կանաչ արև, յոթերորդ երկինք, իններորդ ավիֆ, առաջին ջուրակ, տաշած ֆար և այլն)։

Ենթակայական դերբայի հետ գոյականը դրվում է ուղղական-հայցական հոլովով (դա կատարվում է դերբայի բայական սեռի պահանջով), օրինակ՝ էջ ներկող, զարի գցող, նաև՝ ֆշող, փափախ փախցնող։

Հարակատարի ետադաս դիրքում հանդես գալու դեպքում գոյականը դրվում է սեռական հոլովով՝ ֆամու բերած, մահի տարած, աստծու պահած։

Ավելի հետաքրքրական կառույցներ են եռանդամ գոյականական ԴՄ-ները. սրանցում գոյական գերադաս անդամը անպայման պետք է դրված լինի ուղղական-հայցական հոլովով, նրան նախորդողը՝ սեռականով, եթե պատկանելութուն էամ սերում ու ծագում է ցույց տալիս (սիրամարգի փետուրներով ազոավ, գառան մորթով գայլ). սրանցում գործիական հոլովի վերջավորութունը փոխարինել է լեղզված հարակատար դերբային, եթե դերբայը վերականգնենք, գործիական հոլովով դրված գոյականները կդրվեն ուղղական-հայցական էամ սեռական (գառան մորթի հագած գայլ, սիրամարգի փետուրներ ունեցող ազոավ) հոլովներով։

Այսպիսի ԴՄ-ներում գերադաս անդամը կարող է բացառական հոլովով էլ լրացում ստանալ՝ պայմանավորված հարակատար դերբայի սեռով՝ մոխրներից հառնած փշունիկ, բեղից ընկած բրինձ...։

Այսպիսով, գոյականական ԴՄ-ներում յուրաքանչյուր գոյական բաղադրիչ ունի իր կայուն հոլովածնը, որով և պայմանավորվում է դարձվածի իմաստը։

* * *

Հոլովի փերականական կարգը ավելի մեծ հետաքրքրություն է հանդես բերում այն դեպքում, երբ գործում է զոյա-

յանական դարձվածի ամբողջ կառույցի համար որպես հարացուցային հատկանիշ:

Ինչպես ամեն մի գոյականի, այնպես էլ գոյականական ԴՄ-ներից շատերին հատուկ է հոլովման հարացույցը, սակայն գոյականական ԴՄ-ներից ոչ բոլորն են, որ ունեն հոլովման լրիվ հարացույց, ավելին՝ հոլովման լրիվ հարացույցը հատուկ է միայն սահմանափակ թվով դարձվածների (240, էջ 107), իսկ դրանց մեծ մասն էլ հարացույցներ կազմելու տեսակետից «պակասավոր է» (20, էջ 137):

Այսպես, հայերենում բավական շատ են այն գոյականական դարձվածները, որոնք չունեն հոլովման հարացույց և խոսքի մեջ հանդես են գալիս միայն մեկ ձևով՝ ուղղական-հայցական հոլովով. դա այդպիսի ԴՄ-ների կաղապարման միակ ձևն է: Դրանք կամ բոլորովին հոլովական ձևափոխությունների չեն ենթարկվում, ինչպես՝ աչխի փուշ, աչխի արդար յուղ, անկտրեկ ձմեռուկ, վերին արտի ցորեն, մի մատ մեղր, մի տան նրագ, կապի դախտ և այլն, կամ էլ հոլովվելիս կորցնում են իրենց դարձվածային արժեքը և վեր են ածվում սովորական կապակցությունների, օրինակ, բավական է քրի ծակ, սև կատու, տաշած քար, բերանի ծամոն դարձվածները գործածել այլ հոլովներով, որ դրանք զրկվեն վերախմաստավորումից:

Ավելի մեծ թիվ են կազմում հոլովման թերի հարացույց ունեցող գոյականական ԴՄ-ները. դրանք դարձվածային իմաստով խոսքում գործածվում են իրկու կամ երեք հոլովական ձևերով, կամ սահմանափակ թվով կապերի հետ, օրինակ, կոտրած գդալ դարձվածը սեռական հոլովաձևով հանդես է գալիս պես (կոտրած գդալի պես ամեն տեղ մեջ է ընկնում), հետ (այդ կոտրած գդալի հետ այլևս տեղ չեմ գնա) կապերի հետ, իսկ կոտրած տաշտակը՝ միայն առաջ կապի հետ (նորից կոտրած տաշտակի առաջ կանգնեց): Օձի ձու, ծտի կաթ, քրի մագ, յոթերորդ երկինք դարձվածներն էլ կիրառելի են գրեթե միայն ուղղական-հայցական և բացառական հոլովներով:

Կարապի երգ դարձվածն էլ ուղիղ ձևից բացի հանդես է գալիս նաև գործիական հոլովով (Կարապի երգով կնքեյ մահկանացուն): Մի քանի դարձվածներ էլ կիրառելի են ուղղական-հայցական և բացառական ու գործիական հոլովներով (Նա իր արջի ծառայությունով դեռ շատ առաջ կգնա: Նրա արջի ծառայությունից ոչ մի վնաս էլ չկա):

Այժմ բերենք լրիվ հարացույց ունեցող դարձվածներից մի քանիսը, որոնք բոլոր ձևափոխություններում պահում են իրենց դարձվածային իմաստը՝ հին գալլ, լոդակ ծախող, առյուծի բաժին, ֆամու բերած, գառան մորթով գալլ, յոթ ծովի մերան, աչֆի սուրմա բոցնող, մածնի աման լպստող և այլն (ներդոյականը կազմվում է մեջ կապով):

Հոլովման լրիվ հարացույց ունեն նաև հատուկ անուններով կազմված դարձվածները՝ Աղփատ Ղազարոս, Զախուրդ Փանոս և այլն:

Թվի բերականական կարգը նույնպես կարևոր գործոն է գոյականական ԴՄ-ների համար: Գոյականները, որպես դարձվածների գերադաս բաղադրիչներ, որոշ կառույցներում հանդես են գալիս միայն եզակի, իսկ որոշ կառույցներում միայն հոգնակի թվերով: Շատ սահմանափակ է այն դարձվածների քանակը, որոնցում գերադաս գոյական բաղադրիչները կիրառելի են թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվով:

Նման պարագայում որոշ կառույցների համար թվի քերականական կարգը կարող է նաև իմաստազատիչ դեր կատարել. այսպես՝ գոյական եզակի բաղադրիչով կաղապարված դարձվածային միավորը նույն գոյականի հոգնակի թվով գործածվելիս կորցնում է իր դարձվածային իմաստը և վերածվում է սովորական կապակցություն. օրինակ, աջ ձեռք, տաշած ֆառ, անտակ տակառ, դարմանի տակի ջուր, ծուռ հայելի և նման դարձվածները հոգնակի թվում այլևս դարձվածներ չեն:

Անհամեմատ մեծ է եզակի թվով գոյական բաղադրիչներով կազմված դարձվածների թիվը. գերադաս գոյական բաղադրիչը եզակի է հետևյալ դեպքերում՝

ա) երբ գերադաս գոյական բաղադրիչի լրացումը ուղիղ կամ թեք հոլովներով դրված մեկ ուրիշ գոյական է՝ արյուն-արցունք, շան լեզու, արջի ծառայություն, ծտի կաք, խեղի տուպրակ.

բ) երբ գերադաս գոյականի լրացումը որակական կամ հարաբերական ածական է՝ սառն ապուր, անկտրել ձմերուկ, տորիչելլյան դատարկություն, աֆիլեսյան գարշապար.

գ) երբ լրացումը արտահայտված է թվականով՝ առաջին ջութակ*, երկրորդ երիտասարդություն, մի ծառի պտուղ, յոթովի մերան.

դ) երբ լրացումը արտահայտված է հարակատար դերբայով՝ կոտրած գդալ, արգելված պտուղ, կոտրած տաշտակ, աղոթած էջ (սրանց հոգնակին գործածական չէ).

ե) համադասական կառույցների գոյական բաղադրիչները նույնպես հանդես են գալիս եզակի թվով՝ աղ ու հաց, հաց ու պանիր, շուն ու գել, քուլք ու գիր, ճար ու ճրագ, քան ու փոխինդ:

Եզակի գոյական գերադաս բաղադրիչներով ԴՄ-ների առատութունը կարելի է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ հայերենում կան գոյականներ, որոնք հոգնակի թվով չունեն, և դրանցով կազմված ԴՄ-ներում էլ բնականաբար գոյականը մնում է եզակի թվով՝ աչքի արդար յոտ, մի մաս մեղր, ծտի կաք, թթու քան, արյուն-բութնք, տորիչելլյան դատարկություն: Որոշ գոյականների եզակին էլ գործածվում է հոգնակի իմաստով:

Հայերենում թեև սակավ, բայց կան գոյականական ԴՄ-ներ, որոնցում գոյական բաղադրիչները հիմնականում հանդես են գալիս միայն հոգնակի թվով՝ մեռած հոգիներ, Սիոնի աղբաճեր, սիրամարգի փետուրներով ագուսկ, Շահրազադեի հեֆիաթներ, ոսկի ձեռքեր, լավ ու վատ օրեր, կոկորդիլոսի արցունքներ:

* Առաջին և ութերորդ թվականները կարող են հանդես գալ նաև հոգնակի թվով գոյականների հետ՝ առաջին բայեր, ութերորդ հրաշալիքներ:

Ավելի լայն տարածում է ստացել հատուկ անուններով կազմված գոյականական ԴՄ-ների հոգնակի թվով գործածությունը. այս դեպքում հատուկ անունները գրվում են փոքրատառով՝ ֆաշ նազարներ, ձախորդ փաւնոսներ, աղֆաա ղազարոսներ, ւսնիավատ պիղատոսներ և այլն (եզակիի դեպքում գրվում են մեծատառով):

Թեև գոյական բաղադրիչները ԴՄ-ների կազմում հանդես են գալիս միայն եզակի կամ միայն հոգնակի թվերով, և մեծ մասամբ հնարավոր չէ եզակի թվով կաղապարված դարձվածք գործածել հոգնակի թվով և հակառակը, բայց կան սահմանափակ թվով դարձվածներ, որոնցում գոյական բաղադրիչները հատկապես կիրառելի են թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվերով, և բնականաբար հոգնակիության իմաստը տարածվում է ամբողջ դարձվածի վրա՝ առանց իմաստի փոփոխության:

Ահա հետևյալ դարձվածները, նայած տեղի և իրավիճակի, գրեթե հավասարապես գործածելի են երկու թվերով՝

կթու կով → կթու կովեր (եկամուտի աղբյուր),

հին գայլ → հին գայլեր,

վերջին մոհիկան → վերջին մոհիկաններ,

շորս պատ → շորս պատեր,

սև օր → սև օրեր և այլն:

Դարձվածային միավորների ձևավորման ու կառուցման, այն իմաստավորելու և իմաստադատելու գործում հաճախ վճռական դեր է կատարում նաև որոշիչ հոդը. տարբեր խոսքի մասերին հարաբերակից ԴՄ-ներում որոշիչ հոդը (և ոչ միայն որոշիչ) տարբեր կիրառություն և արժեք ունի. այն ավելի վճռական ու իմաստադատիչ դեր է խաղում բայական ԴՄ-ներում (հաց կտրել և հացը կտրել, ձեռք բռնել և ձեռքը բռնել և այլն):

Որոշիչ հոդը խիստ պարտադիր է նաև ածականի արժեքով հանդես եկող գոյական + ածական տիպի ԴՄ-ի գոյականական բաղադրիչի համար (աշխ ծակ, երեսը պինդ, մեջքը հաստ, տեղը տաք և այլն): Այն դարձվածակազմիչ արժեք ունի նաև հետևյալ դարձվածներում՝ մեկի պոչը մյուսի տա-

կին, մուր տեղը լույս տվող (առաջինը մակբայի արժեք ունի, երկրորդը՝ ածականի):

Որոշիչ հոգը երբեմն էլ իմաստազատիչ գեր է կատարում դարձվածի խոսքամասային որոշման հարցում. օրինակ, հազարից մեկ դարձվածը մակբայական է (Նա հազարից մեկ էր խոսում այդ մասին), իսկ ը որոշիչ հոգի շնորհիվ նույն դարձվածը վերածվել է գոյականականի՝ Հազարից մեկը գիտեր այդ մասին և այլն:

ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Գոյականի արժեք ունեցող դարձվածային միավորները խոսքի մեջ սովորաբար կատարում են շարահյուսական այն պաշտոնները, ինչ որ գոյականները կամ գոյականաբար առնված այլ խոսքի մասերը^{*}: Գոյականական ԴՄ-ների շարահյուսական կիրառությունների դեպքում նրանց բաղադրիչների քանակն ու կառուցվածքային առանձնահատկությունները առանձնապես դեր չեն խաղում, մանավանդ եթե նրանց կազմում չկան հարակատար և ենթակայական գերբայներ:

Այժմ տեսնենք, թե գոյականական ԴՄ-ները նախադասություններում շարահյուսական ինչ պաշտոններ են կատարում:

Ենթակայի դերում հանդես եկող ԴՄ-ներ.— Ենթակայի դերում հանդես գալու համար ինչպես գոյականների ու գոյականաբար առնված այլ խոսքի մասերի, այնպես էլ գոյականական ԴՄ-ների համար մեծ մասամբ անհրաժեշտ է հոգ

^{*} Այս դեպքում մենք չենք քննում ԴՄ-ի բաղադրիչների՝ իրար նկատմամբ ունեցած (ներքին) քերականական հարաբերությունները, ինչպես, ասենք՝ ջրի նամիս (հատկացուցիչ-հատկացյալ), կրու կով (որոշիչ-որոշյալ), լու մաշկող (խնդիր-խնդրառու բառ) և այլն, այլ ամբողջ կառուցվածքը դիտում ենք որպես անտարրալուծելի ամբողջություն և քննում ենք խոսքի մեջ այդ կառույցի շարահյուսական գործառությունները:

ստանալը՝ իհարկե, հիմնականում որոշիչ, ինչպես նաև ստացական ու դիմորոշ՝

Գիշեր-ցերեկ անձրև էր գալիս, կարծես ասածու մաղր պատովել էր (ՔԹ)։ Հիմա էլ մեջտեղ ընկավ այդ սև կառուն (Դարձ. բառ.). Արսենի գնալուց հետո մեր կոլխոզի մեջ գառան մորթի հագած գելերն իրենց գործը տեսնում են (ՔԹ)։

Որոշիչ հողի փոխարեն ենթակայի պաշտոն կատարող ԴՄ-ներում կարող են հանդես գալ նաև ս և և դ հողերը՝

...Գնացի և ի՞նչ տեսա՝ «Քաջ Նազարս» հենց իր թաքլստոցում էլ փշել է հողին (ՎԱ)։ Էդ ցամաք ձորի աղվեսդ էլ չի երևում, չլինի՞ր գժտվել եք (Մամուլ)։

Յոթերորդ երկնքից իջածդ ինձ քաղաքավարության դասեր ես տալիս, քեզ էլ չես նայում, սուտ աբեղա ես դարձել (Թարգմ.)։

Երբեմն էլ գոյակալական ԴՄ-ները ենթակայի դերում կարող են հանդես գալ նաև առանց որոշիչ հողի կամ մի անորոշ հողով։ Բերենք մի երկու օրինակ՝ Նրանց արանքով անպայման սև կառու է անցել, էլի իրար հետ չեն խոսում (ՊՂ)։ Մի յոթ ծովի մերան մեջ էր ընկել ու անընդհատ խոսում էր (ՔԹ)։

Կոչականի դերում հանդես եկող դարձվածային միավորներ.— Գոյականական ԴՄ-ները հաճախ հանդես են գալիս նաև կոչականի դերում՝ ցույց տալով խոսքի հասցեատիրոջը, որին խոսողը ներգրավում է խոսքային ոլորտ, կամ մտովի է հաղորդակցվում նրա հետ։ Կոչականի պաշտոն կատարող գոյականական ԴՄ-ները միշտ հանդես են գալիս ուղղական-հայցական հոլովով, որոշիչ հող չեն ընդունում և կարող են ձևավորվել թե՛ եզակի և թե՛ հոգնակի թվերով։

Կոչականի դերում դարձվածները առատորեն են գործածվում հատկապես երկխոսությունների դեպքում, այն էլ որոշակի նպատակով, երբ խոսողը ցանկանում է ավելի դիպուկ ու արտահայտիչ խոսքերով բնութագրել որևէ երևույթ, իրադրություն և այլն։

— Ա՛յ յոթ ծովի մերան, բավական չեղա՞վ այս գյուղը՝ խառնես իրար (ՍԽ)։

— Տո՛ ցամաք ձորի աղվես, դու ի՞նչ ես ուզում:

— Այ դու դարմանի տակի ջուր, մտքումդ բան ես ունեցել հա՞ (ՊՊ):

— Այժմ խոսքը քեզ է պատկանում, հի՛ն աղվես, դե խոստովանի՛ր (Մամուլ):

— Կառփ՛ հինգերորդ անիվ, իսկ դու ինչո՞վ էիր աջակցում նրանց (Մամուլ):

Կոշականները կարող են հանդես գալ նաև հոգնակի թվով՝

— Թափվեցե՛ք, կոկորդիլոսի՛ արցունքներ, միևնույն է, չեք կարող դրանով էլ սփռվել ինձ (Թարգմ.):

— Կառա՛ն մորթի հագած գայլեր, չէ՞իք սպասում չէ՞, որ մի օր էլ ձեր դիմակը կպատուվի (Մամուլ):

Ստորագելիի պաշտոն կատարող գոյականական ԴՄ-ներ.— Գոյականական ԴՄ-ները անկախ իրենց կաղմիչ բաղադրիչների խոսքի մասային պատկանելության, բաղադրիչների քանակի և կառուցվածքային առանձնահատկությունների, ավելի շատ այս պաշտոնում են հանդես գալիս հանգույցի կամ վերացական բայերի հետ: Օրինակներ հանգույցների համադրմամբ՝ Այդ գործը ինձ համար խաղ ու պար էր (Սե): Կառասն ընկած մուկ ես, ինքդ ոչինչ չարժես, բայց բոլորիս խայտառակ արիք (Դարձ. բառ.): Երկու տիրոջ ծառա է, երկուսին էլ ծառայում է, իհարկե, իր շահի համար (Դարձ. բառ.): Դու վերին արտի ցորե՞ն ես, հենց իմանաս մենք տուն չե՞նք (ՊՊ): Ո՛չ, ո՛չ ես հոտի բուռու ոչխարն եմ, մորթվելու համար հարմարագույնը (Դարձ. բառ.):

— Ես բեղից ընկած բրինձ եմ ձեզ համար,— վիրավորված սրտով ասաց նա (Սե):

Վերացական բայերի հետ ավելի հաճախ են ԴՄ-ները միանում և դառնում բաղադրյալ ստորոգյալներ՝

Իմ խոսքը գին չոսնի այս սառնը: Ես բեղից ընկած բրինձ եմ դարձել (Սե):

Ոչ որ չի ուզենա էջի նախառակ դառնալ (Դարձ. բառ.)

Խնդրեցինք, հորդորեցինք, որ միանան և քե ու քիկունք լինեն արքային (Մուրացյան):

է՛հ, ժամ չի դառավ, մեր գլխին մեկ լշի հաբսանիք դա-
ռավ (հէկ):

Քիթը ամեն ինչի մեջ խառնում է, կարծես անպոչ գդալ
լինի (Դարձ. բառ.):

Բանաստեղծն ապրում է իր երկրորդ երիտասարդու-
թյունը (Մամուլ):

Դարձվածները կարող են հանդես գալ նաև անհանգույց
կառույցներում, կարող է բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցը
(վերացական բայը) ղեղաված լինել՝

— էն որ ասում են՝ ինքը թիզ ու կես, միրուքը գազ ու
կես, հենց էն ինքն է, որ կա (ՀԹ):

Ոչ մի գինեվաճառ չի կարողացել երկու-երեք ամսից
ավել պահել Սաքոյին... մոռ կոնակ կտրող է եղել, աչքի
սուրմա քոցնող (ՊՊ):

Մի քանի օրվա ընթացքում ևս ծանոթացաւ, կշռեցի ու
գնահատեցի բոլոր այն ֆիգուրներին, որ այդ ժամանակվա
լենինգրադի պարտերն էին կաղմում, հետևաբար և հասա-
րակական կարծիքի առաջին ջութակի (Վ. Փափաղյան):

Ինչպես գոյականները, գոյականական ԴՄ-ները ևս լի-
նում են անվանական և բայական անդամների լրացումներ:

Անվանական անդամներին լրացնող գոյականական ԴՄ-
ներ. — Անվանական լրացումների դերերում գործառվող ԴՄ-
ները նախադասությունների մեջ լրացնում են գոյականներին
կամ փոխանվանաբար հանդես եկող այլ խոսքի մասերին՝
վերաիմաստավորված կերպով բնութագրելով տվյալ առար-
կայի որակական կողմը, պատկանելությունն ու վերաբերու-
թյունը, ինչպես նաև դրանց ով կամ ինչ լինելը, և ըստ այդմ
էլ գոյականական ԴՄ-ները կարող են կատարել որոշիչի,
հատկացուցիչի և բացահայտիչի շարահյուսական պաշտոն-
ներ:

Որոշիչի պաշտոնում հանդես եկող ԴՄ-ներ: Հանդես
գալով որոշիչի շարահյուսական պաշտոնում, գոյականական
ԴՄ-ները պատկերավոր կերպով բնութագրում են առարկայի
որակական կողմը (Քո՝ Գասպարյանի շառադրությունն նա-
մակը մեզ գրեթե ոչինչ չասաց քո մասին: Այդ շինական պա-

րիսպ առաջարկը, որ դու ես մշակել, այնքան էլ լավ բան չի
խոստանում), ինչպես նաև ընդգծում են բնութագրվող անձի
բնավորութունը, հատկապես նրա խառնվածքն ու էությունը
(Այդ անպոչ գղալ ընկերոջդ մի խելք սովորեցրու: Մի սև հա-
տու հարևան ունենք, ինչքան հանդիպում եմ, գործերս հաջող
չեն գնում: Այդ գառան մորթի հազած գայլ ընկերդ իզուր է
քեզ բարեկամ ձևանում):

Նկատելի է, որ որոշիչի պաշտոնում հանդես եկող գո-
յականական ԴՄ-ներից շատերը ածականական կիրառու-
թյուն են ձեռք բերում:

Հատկացուցիչ ԴՄ-ներ: Հատկացուցիչի դեր կատարող
գոյականական ԴՄ-ները որակապես բիշ են տարբերվում
որոշչայիններից՝ Բայց մենք չպետք է ոչ մեզ, ոչ էլ մեր ըն-
կերներին թույլ տանք ընկնելու «Ոսկի հորթի» իշխանության
տակ (Մամուլ): Արվեստի ընկալման քարացած կանոններ
դեմ մղվող պայքարում առաջին ջութակի դերը պատկանում է
բննադատներին ու մասսայականացնողներին (Մ. Սարյան):
Ձախուրդ Փանոսի համբավ է հանել մեր Թորոսը (ՊՂ): Մած-
նի աման լսստողի պատիվ էլ շունի այդ ինքնահավանը (Մա-
մուլ):

Բացահայտիչ ԴՄ-ներ: Բացահայտիչի դերում հանդես
եկող ԴՄ-ները ավելի որոշակի են դարձնում, պատկերա-
վոր կերպով բացահայտում նախադասության այն անդամը,
որի վրա դրվում են: Օրինակներ, Որսորդը՝ այդ հին աղվեսը,
գնացել էր եզիդների իշխանի մոտ... (Բաֆֆի): Եվ վերջա-
պես մեծ կոմպոզիտորի «Տուրանդոտը»՝ նրա կարապի երգը,
դեռ միլիոնավոր սրտեր կհուզի (Մամուլ): ...Սակայն տղա-
մարդ է, և լինելով տղամարդ՝ ունի իր թույլ կողմը՝ իր փիլի-
սոսյան գարշապարը (Վ. Փափազյան): ...Ու նա գտնվում էր իր
երազածի ամենաբարձր կետում՝ յոթերորդ երկնքում (Վ. Փա-
փազյան):

Ինչպե՞ս անդամներին լրացնող գոյականական ԴՄ-ներ

Գոյականական ԴՄ-ները նախադասությունների մեջ հանդես են գալիս նաև բայով արտահայտված անդամների լրացումների դերում՝ կատարելով խնդիրների ու պարագաների շարահյուսական պաշտոններ՝ վերաիմաստավորված կերպով նշելով այն առարկաներն ու հանգամանքները, որոնց դերում գործածվում են:

Ուլիղ խնդիր. — Խալխը լաւ էր ճանաչում էղ ատամները հաճած գայլերին (Մուրացան): Ես հաց կհավաքեմ՝ և ուրյուն-ֆրտինֆղ չեմ տա էն արնախումին (Բակունց): Աղ ու հաց չմոռացող մարդ էր հայրս (ՊՂ): Գյուղում նրան դարմանի տակի ջուր են ասում (ՂԱ): Այդ անպնեղ գառին ոչ ոք չի սիրում (ՍԽ): Ով կարող է տեղից շարժել այդ հին գայլին (Մամուլ): Ինչ արին շարին չկարողացան քանդել նրանց մեջ առաջացած շինական պարիսպը (Գարուն):

Համեմատության խնդիր. — Խոսքը ռճավորելու լավագույն միջոց են համեմատության անուղղակի խնդիր ԴՄ-ները. սրանք բավականին լայնորեն տարածված են թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքում, այսպես, օրինակ, իրեն չվերաբերող գործերին մասնակցողին պատկերավոր կերպով բնութագրելու համար համեմատում են անպոչ կամ կոտրած գդալի հետ՝ Անպոչ գդալի նման սիրում է խառնվել ուրիշների գործերին (ՊՂ): Դու էլ կոտրած գդալի նման ամեն բանի մեջ ընկնում ես (ՔԹ): Թերահավատ Թովմասի պես ոչ ոքի չի հավատում (Բակունց): Ինչ եք կարասն ընկած մկան նման թռչխել (Բակունց): — Դե՛, գառնազգեստ գայլի նման խաբիր ու զրկիր աղբատ եղբորդ (ՀԹ):

Հանգամանքային և մատուցման խնդիրների գործառույթով հանդես եկող ԴՄ-ների թիվը բավականին սահմանափակ է՝ երեխային մի թփի տակ դնելով՝ նրա սրահպանությունը հանձնեց վերին նախախնամությանը (ՂԱ): Այդ բերանի ծամոնին ու՛ր եք բան վստահում (ՍԽ): Նրանց կոկորդիլոսի արցունքներին չպետք է հավատալ (ԶԽ): Մեր այդ ձախուրդ փանջներին այլևս գործ չեմ հանձնարարում (Գարուն):

Միջոցի և անջատման խնդիրների օրինակներ. Մի տա-
շած քաղաքում շատ բան չես փոխի (Մամուլ): Ելիսեյան դաշ-
տերում նրան երբեք չես զարմացնի (Թարգմ.): Շահազադեի
հեփիաթներում նրանց չես կերակրի (Թարգմ.): Միայն իր
ափիլեսյան զարշապարով կարելի է նրան հաղթել (Թարգմ.):
Ճիշտ մածնի մերան գողացողից աշխատիր հեռու մնալ: Երկու
տիրոջ ծառայից ձեռք քաշիր: Չեմ կարծում, որ այդ անձյունն
ձմեռից մի բան դուրս գա:

Ներգործող խնդիր.— Հետաքրքիր է, թե ինչու ես ամա-
չում այդ մածնի աման լպստողից: Ճիշտն ասած՝ արդեն
ձանձրացել ենք այդ աղքատ ղազառոսներից (Մամուլ): Քա-
ռան մորթի հագած գայլերից այնքան էլ չպետք է վախենալ:
Սիրամարգի փետուրներով զարդարված ագռավից պետք է
զգուշ լինել (Թարգմ.):

Պարագայական կիրառություններ: Պարագաների դերում
սովորաբար հանդես են գալիս մակբայական ԴՄ-ները, սա-
կայն գոյականական ԴՄ-ներից էլ մի քանիսը նախադասու-
թյուններում կարող են մակբայական կիրառություններով
գործածվել և կատարել սեղի, ձևի, նպատակի և այլ պարա-
գաների պաշտոններ.

Տեղի.— Կարողինան իրեն արդեն յոթերորդ երկնում է
զգում (Թարգմ.): Նա իր գործը սովորաբար կոպիսների ետե-
վում է տեսնում (Թարգմ.): Խեղճ կինը շուրս պատի մեջ ան-
ընդհատ աղոթքներ է մրմնջում որդու համար (Դարուն):

Ձևի.— Դու էլ արյուն-քրտինքով մի քանի կոպեկ ես վա-
տակել, որ տանես նրանով անես (ՀԹ): Գետի երեսն ընկած
տաշեղի նման հույսը կորցրել էր: Խաղ ու պարով գործը
գլուխ չես բերի (ՊՂ): Տանն ուտելիք չկար, իր գլուխն էր ա-
հում մի փոր հացով (ԱԲ): Թեև հղբայրներ են, բայց տար-
բերվում են իրարից ինչպես երկինք ու երկիր (Դարձ. բառ.):

Նպատակի.— Դու քո մի փոր հացի համար ամբողջ գեղն
էլ կծախես կազարովներին (Դարձ. բառ.): Մի քո կոպեկի
համար հորդ գերեզմանն էլ կծախես (ՊՊ): Թուրք ու գիբ-
անելու համար մինչև Երուսաղեմ գնաց: Հավատացած ես դու

աժեն բան կանես ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակներ հանելու համար (Գարուն):

Հիմնականում սրանք են գոյականական ԴՄ-ների շարահյուսական կիրառությունները: Զի բացառվում, որ կլինեն նաև ուրիշ դեպքեր:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ

Ածականական ԴՄ-ները գոյականականների նման հասկացություններ են արտահայտում, չունեն հաղորդակցական արժեք. դրանք հարաբերակից են ածականներին կամ ածականի դերում հանդես եկող այլ խոսքի մասերի և վերաիմաստավորված կերպով բնութագրում են այն անձը կամ առարկան, որի վրա դրվում են, հիմնականում որոշում են նրա որակական հատկանիշը. սրանք նախադասություններում կատարում են նույն շարահյուսական պաշտոնները, ինչ որ ածականը՝ իր սովորական և փոխանվանական իմաստներով գործածվելիս:

Ածականական ԴՄ-ների իմաստաբերականական հիմնական առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ բոլորովին պարտադիր չէ, որ ածականական դարձվածի գերադաս անդամը անպայման ածական լինի, ինչպես պնդում են ռուսումնասիրողներից շատերը: Ածականական ԴՄ-ները կազմվում են նաև առանց ածականի մասնակցության՝ երկու գոյականների, գոյականի և դերբայի, գոյականի և թվականի, ինչպես նաև երեք տարբեր խոսքի մասերի (առանց ածականի) դուգորդումով:

Հայերենում ածականական ԴՄ-ները բավական մեծ թիվ են կազմում: Սրանց բաղադրիչների իմաստային կապերը, ինչպես գոյականականներինը, լինում են ստորադասակարգ, համադասական և համաստորադասական:

Ստորադասական կառույցներում կապակցության, բա-
ղադրիչներից մեկը անպայման կառույցի գերադաս անդամն
է, մյուսը (մյուսները) կամ անմիջապես կամ միջնորդավոր-
ված ձևով են լրացնում գերադաս անդամին:

Ածականական դարձվածային միավորները գոյականա-
կանների համեմատությամբ ավելի հարուստ ու բազմաբնույթ
են:

Ըստ կառույցի կազմիչների թվի, ածականական ԴՄ-
ները նույնպես լինում են երկանդամ, եռանդամ, բառանդամ
և այլն:

Երկանդամ կառույցներ

Ինչպես բայական ու գոյականական, այնպես էլ ածա-
կական կառույցներում ամենամեծ թիվը կազմում են երկ-
անդամ դարձվածները, սրանցում կարող են հանդես գալ
տարբեր, ինչպես նաև միևնույն խոսքի մասերը:

Գոյական + գոյական

Դարձվածաբանությամբ դբաղվողներից շատերը գրում
են, որ ածականական ԴՄ-ներ կազմվում են անպայման ածա-
կանի առկայությամբ (24, էջ 121 և 61, էջ 504), բայց ինչ-
պես կտեսնենք ներքևում, դա բոլորովին պարտադիր չէ: Այս-
պես, երկու գոյականներ համագրվելով, իրենց իմաստները
ձուլում են իրար մեջ և առաջ են բերում բոլորովին նոր իմաստ,
որը չի արտահայտվում ոչ առանձին-առանձին գոյական-
ների մեջ և ոչ էլ հավասար է նրանց իմաստների գումարին
(ինչպես, ասենք՝ սեղանի ոտք, գրքի թերթ), այլև իր նոր
իմաստով ավելի մեծ է ու տարողունակ. օրինակ, շատ նիհար
մարդուն ժողովուրդը որակում է օգոստոսի աղվես դարձվա-
ծով, խառնակիչին՝ մածնի մեռան, չարին՝ սուտծու պատիժ,
խելոքին՝ աստծու գառ դարձվածներով:

Երկու գոյականներից համագրվող և ածականի իմաս-
տով գործածվող դարձվածների ամենատարածված կառույցը

գոյական (սեռական) + գոյական (ուղղական) կառույցն է։ Այս կառույցի դարձվածներից գրեթե բոլորը համեմատութեան արժեք ունեն, օրինակ, ծախ աչք դարձվածը շատ փոքրութեան, քշութեան իմաստ է արտահայտում։ Քանի որ մարդու համար ամենագնահատելի բանը աչքի լույսն է, պրա համար էլ ամենասիրելի ու հարգելի մարդուն դիմում են աչքի լույս դարձվածով, իսկ եթե որեւէ մեկը մարդու սրտովը չէ, հենց նույն դարձվածի ժխտական արտահայտութեամբ էլ դիմում են նրան (Աչքիս լույսը չես, եկար դեմս ցցվեցիր—Գարուն) կամ՝ կարծես աչքիս լույսը լինի... Չսիրված, ատելի մարդու համար գործածվում է աչքի փուշ դարձվածը։ Տանձիկոթ արտահայտութեամբ ժողովուրդը բնութագրում է երեսխաներին՝ նկատի ունենալով նրանց նիհարությունը (հետաքրքիրն այն է, որ դա կիրառելի է գրեթե միայն տղաների համար)։

Համեմատութեան աբեղքով են կիրառվում նաև հետևյալ դարձվածները՝ ջրի գին-շատ էժան, կրակի գին-շատ թանկ, աստծու գառ-խելոք, հեղաբարո, լույսի կտոր-շատ գեղեցիկ, չքնաղ, օձի շապիկ-շատ բարակ, մածնի մեքան-խառնակիչ, բանասարկու և այլն։

Թեև սակավ, բայց և այնպես ածականական ԴՄ-ներ են կազմվում նաև այլ հոլովներով ղրվող գոյականների զուգորդումով՝ քառ սիրտ-անգութ, կաշի երես-անպատկառ, ինկ-բլ գլխին-խելոք, բանիմաց, խոտը բերանին-խեղճ, հիմար, ոտքը գերեզմանում-շատ մեծ, տարիքով և այլն։

Գոյական + ածական

Իրենց գործառութեամբ և թվային քանակով նախորդ տիպի կառույցներին գերազանցում են մի գոյականով և մի ածականով կազմված ԴՄ-ները, որոնք գրեթե բոլորն էլ սովորական են՝ կազմված մարմնի մասերի անվանումներից և այն բնութագրող ածականներից։ Այսպիսի միացությունների գերադաս անդամը գոյականն է, որը որոշիչ հոդի շնորհիվ նախադաս դիրքով է հանդես գալիս։ Այս տիպի դարձվածները հիմնականում բնութագրում են մարդուն, ավելի են ընդգծում

նրա բնավորութեան այս կամ այն գիծը, արարմունքը, վարքն ու բարքը և այլն: Օրինակ՝ կողը հաստ դարձվածը գործածվում է համառ, իրասածի մարդուն բնութագրելու համար, ամուր հենարան ունեցողի համար ժողովուրդն օգտագործում է մեջքը պինդ դարձվածը, իսկ հիմար, պակասամիտ մարդու համար՝ տախտակը պակաս, ցանկասեր մարդուն՝ աչքը շուռ, բարեհամբույրին՝ աչքը փաղցր և այլն:

Հայտնի է, որ ածականը որևէ կողմից բնութագրում է առարկան, ընդգծում նրա որակական կողմը, և դրական իմաստ ունեցող ածականը մի դրական հատկանիշ է վերագրում առարկային, իսկ բացասականը՝ բացասական (լավ մարդ, լավ տուն, լավ գիրք, վատ բնավորություն և այլն), սակայն դարձվածի բաղադրիչ դառնալիս, ածականը բոլորովին իմաստափոխվում է, և միևնույն բառը տարբեր գոյականների վրա դրվելիս, տարբեր, ամենաբաղմասղան իմաստներով դարձվածներ է կերտում. այսպես է, օրինակ, ծակ ածականը. դարձվածային ինչքան կապակցություններ որ կազմում է, աչնբան էլ բազմադան իմաստներ է հանդես բերում: Ահա դրանցից մի քանիսը՝ գրպանը ծակ նշանակում է աղքատ, փող չունեցող, մաղը ծակ՝ անդադառնապահ, բացբերան, գլուխը ծակ՝ ոչ լրջամիտ, հիմար, անխելք, աչքը ծակ՝ աղաչ, անկուշտ և այլն:

Նույն բանը կարելի է ասել նաև ծանր և այլ ածականների մասին, օրինակ, աչքը ծանր չար մարդ է նշանակում, ոտը ծանր՝ 1. հզի, 2. գալուստը շարագուշակ, ձեռքը ծանր՝ ուժեղ, լեզուն ծանր՝ խրթին գրող, շունչը ծանր՝ ոչ հաճելի մարդ, ականջը ծանր՝ վատ լսող և այլն:

Կամ՝ ձեռքը պինդ նշանակում է ժլատ, նակատը պինդ՝ պնդեբես, երեսը պինդ՝ համառ, անամոթ, մեջքը պինդ՝ ամուր հենարան ունեցող և այլն: Այսպիսի սոմատիկ դարձվածների թիվը անցնում է հազարից, որովհետև, նախ՝ միևնույն ածականը կարող է դրվել մարմնի մասերի տարբեր անվանումների վրա՝ երեսը բաց, սիրտը բաց, ձեռքը բաց և այլն, և ապա՝ մարմնի միևնույն մասի անվանումը կարող է հանդես գալ բազմաթիվ ածականների հետ՝ աչքը ծակ, աչքը

կուշտ, աշֆր լիֆր, աշֆր սուր, աշֆր շոռ, աշֆր քաց, աշֆր ֆաղք, աշֆր քարի, աշֆր շար, աշֆր ծանր և այլն:

Այդպիսի զուգորդումներից ստաջանում են դարձվածային հարյուրավոր փնջեր, ինչպես՝

ձեռքը	թերև
ոտքը	
շունչը	
լեզուն	
իսկը	

ձեռքը	պինդ
	մաքուր
	երկար
	կարճ
	բաց

Դարձվածային այսպիսի փնջեր են կազմվում նաև ֆիք, սիրտ, գլուխ, բերան, ականջ, լեզու, նակատ և սոմատիկ այլ անվանումներից ու ածականներից:

Նույն կառուցվածքի դարձվածներ են կազմվում նաև ոչ սոմատիկ անվանումներով՝ դուռը բաց—հյուրասեր, շապիկը կարճ—խելքը պակաս, ջուրը փափուկ—բարեհամբույր, հանգիստ բնավորության տեր մարդ, մաղը ծակ—անգաղտնապահ, բացբերան և այլն:

Նման դարձվածներ են կազմվում նաև գոյականի բացառական հոլովով՝ խելից պակաս, բերանից քույլ, ձեռքից մաքուր, աշխարհից կուշտ, կյանքից կշտացած և այլն:

Գոյական + ածական կառուցվածքի դարձվածներից շատերը լեզվի մեջ ունեն իրենց հակահիշները, այսպես՝ ձեռքը բաց նշանակում է առատաձեռն, իսկ ձեռքը փակ՝ ժլատ, սիրտը բաց՝ ուրախ, զվարթ, սիրտը փակ՝ մոռյլ, անսեր, կամ՝ ձեռքը երկար դարձվածը ունևոր, հարուստ լինել է նշանակում, իսկ ձեռքը կարճ՝ չբավոր, աղքատ: Այդպես էլ՝ լեզուն երկար՝ համարձակ, երբեմն էլ ըմբոստ: Լեզուն կարճ՝ խոսելու բարոյական իրավունք չունեցող և այլն:

Ածական + գոյական

Հայերենում փոքր թիվ չեն կազմում նաև այնպիսի ածականական ԴՄ-ները, որոնցում, ի տարբերություն նախորդների, ածականն է նախորդում գոյականին, այսինքն այս տիպի կառույցները ավելի են հարադատ ժամանակակից հայերենի շարահյուսական համակարգին, որտեղ, որպես օրինակափութուն, որոշիչն է նախորդում որոշյալին՝ մեծ բաղաբ, նոր բնակարան, կտնաչ խոտ...

Ածական + գոյական կառույցը նախորդից՝ գոյական + ածական, տարբերվում է հետևյալ հատկանիշներով.

1. գերադաս գոյականը միշտ ետադաս է և եզակի,
2. գերադաս անդամը միշտ հանդես է գալիս անորոշ առումով,
3. սրանցում սոմատիկ ԴՄ-ները համեմատաբար քիչ են,

4. ածական բաղադրիչը, ի տարբերություն նախորդի, կարող է լինել և՛ որակական, և՛ հարաբերական:

Ածական (որակական) + գոյական (ուղղական-հայցական): Որակական ածական լրացում բաղադրիչով կազմված ածականական ԴՄ-ներից շատերն իմաստային առանձնահատկություններով չեն տարբերվում նախորդ տիպից (գոյական + ածական), դրանց տարբերությունը միայն կառուցվածքի մեջ է (դա, իհարկե, միայն սոմատիկների դեպքում). օրինակ՝ մեծ բերան-գոռոզ, ամբարտավան, պոռոտախոտ, նույնն է՝ բերանը մեծ: բաց նակատ — աղնիվ, հպարտ, նույնն է՝ նակատը բաց: բաց ձեռք — առատաձեռն, նույնն է՝ ձեռքը բաց և այլն:

Ածական + գոյական տիպի կառույցներում, սակայն, ավելի մեծ թիվ են կազմում ոչ սոմատիկ դարձվածները. ահա դրանցից մի քանիսը՝ մարմանդ ջուր — արտաքուստ հանգիստ, բարեհոգի, բայց իրականում խորամանկ ու նենդ մարդ, գիծ մոզի — շարաճճի, թուլուս, խենթություն անող, ֆին ոսկուր — դիմացկուն, երկարակյաց, ծեռ աղվես — փորձված, խորամանկ և այլն:

Բարի դրական իմաստ ունեցող ածականը պտուղ գոյականի հետ համադրվելիս բացասական իմաստ է ձևոր բերում, և կապակցությունը՝ բարի պտուղ գործածվում է գրեթե միայն անարժան, անպետք մարդկանց բնութագրելու համար. իհարկե, այդ իմաստը արտահայտությունը հաղորդում է չէ ժխտական հանգույցը (Մարդն էլ մի բարի պտուղ չէ, մեջքից եղած երեխաներին թողել, գնացել է մի ծամ կտրածին է բերել (Սև)):

Բացասականությունը արտահայտվում է նաև հարցական հնչերանգով արտաբերվելիս (Դու ի՞նչ մի բարի պտուղն ես, որ միջամտում ես):

Ըղծական եղանակի հետ էլ է բացասական իմաստ արտահայտում (մի բարի պտուղն էլ չինի...)

Որակական ածական + գոյական կառույցներում շատ հաճախ ածականը հանդես է գալիս ևս ժխտական նախածանցով՝ անհոտ ծաղիկ — ոչ մի բանի պետք չեկող, անտակ ծով — անշափ մեծ, նաև շատ առատ, անոսկոր լեզու — բամբասող, շաղկրատ և այլն:

Գոյականների հետ դարձվածներ են կազմում նաև հարաբերական ածականները, միայն թե դրանց թիվը խիստ սահմանափակ է. ահա դրանցից մի քանիսը՝ ոսկե միջին (ամենաընտիր), թղթե վագր (անվտանգ, անվնաս), հրեղեն սուր (հատու, զորեղ):

Դերբայներով կառույցներ

Ածականական ԴՄ-ներից շատերը կազմվում են նաև գոյականի ու դերբայների համադրումով. դերբայներից բնականաբար նման կառույցներին մասնակցում են անկախները, ընդ որում՝ սրանցից անորոշի միայն հղովված ձևը (սեռական-տրական) կարող է մասնակցել շատ սահմանափակ թվով կառույցների, այսպես՝ վառելու ապրանք, քավելու բան:

Իսկ հարակատար և ենթակայական դերբայներից ածականական ԴՄ-ներ կազմելու հարցում ավելի շատ օժտված է:

հարակատարը. նրա հետ գոյականը կարող է գրվել ոչ միայն ուղղական-հայցական, այլև թեք հոլովներով, ոչ միայն եղակի, այլև հոգնակի թվով (ծեռֆերը ծալած, ոտֆերը կալած, աշֆերը չոած, քթերը կախած). հարակատար դերբայի հետ գոյականը կարող է գրվել և՛ նախադաս, և՛ հտադաս, ուղղականով գրված նախադաս գոյականը կարող է գրվել և՛ որոշյալ, և՛ անորոշ առումներով: Մինչդեռ ենթակայական դերբայի հետ հանդես եկող գոյականները այս բոլոր հնարավորություններից զուրկ են:

Գոյականն + հարակատար դերբայ: Երբ գոյականն է նախորդում հարակատար դերբային, այս դեպքում որպես կառույցի գերադաս անդամ հանդես է գալիս հարակատար դերբայը, իսկ նախադաս գոյականը այս դեպքում արդեն օժտվում է քերականական ավելի հարուստ կարգերով, քան այն կարող էր ունենալ հտադաս դիրքում (նախորդ կառույցում): Դրվելով գերադաս դերբայից առաջ, գոյական բաղադրիչը հանդես է գալիս լրացման պաշտոնով, այդ պատճառով էլ կարող է հանդես գալ թե՛ որոշյալ և թե՛ անորոշ առումներով, թե՛ ուղիղ և թե՛ թեք ձևերով, ինչպես նաև եղակի ու հոգնակի թվերով:

Անորոշ առումով գրված գոյականներով կառույցներին դեպքում ավելի որոշակի է ղգացվում հարակատար դերբայ գերադաս անդամի դերը (երկիր տեսած, աշխարհ տեսած, կյանք տեսած, առու քոած, ծամ կտրած, լոբի կերած)*, իսկ երբ նույն դերբայը հանդես է գալիս որոշյալ առումով օգտագործվող գոյականի հետ, այդ դեպքում լրացման և լրացյալի իմաստային կապը ավելի է սերտանում: Սա հենց այն դեպքերից է, երբ իսկապես զգվար է ասել, թե դարձվածը կապ-

* Տալ բայի հարակատար ձևը հարադրություն է կազմում կույ բաղադրիչի հետ՝ կույ տալ, սա էլ իր հերթին միանում է որևէ գոյականի հետ և կազմում ածականական ԴՄ (ասեղ կույ տված-սաստիկ նիհար, փայտ կույ տված-կռանալ շխարհացող, նույն դերբայը շուտ բառի հետ մեկ այլ հարադրություն է կազմում, որից էլ կազմվել է աստուր շուտ տված դարձվածը (զավանանքը, իր համոզմունքը փոխած):

մող բաղադրիչներից որն է գերադասը, որը նրան ստորագասվածը. այստեղ որոշիչ հոգի զորեղ դերը չպետք է անտեսել, դրա շնորհիվ է, որ կառույցը դարձել է ավելի ամուր և անքակտելի՝

կողը տաքած — շշմած, անհամարձակ, անշրջահայաց,

երեսը պատռած — շատ համարձակ, աներես,

դեմքը թթված — մոայլ, խոժոռ,

ջուրը տաքած — խեղճ ու կրակ,

զուխը ծախված — խիստ զբաղված,

կապը կտրած — լիրք, անառակ, անզգամ,

խիզը մեռած — անխիղճ, անդուլթ,

քանափը շշուրացած — շատ թարմ, անմշակ:

Սրանք պետք է համարել անտարրալուծելի կառույցներ: Հարակատար դերբայի հետ նախադաս կիրառությամբ հանդես են գալիս նաև այլ հոլովներով դրված գոյականներ. այսպիսի կառույցներում նորից ժամանակակից հայերենի չրացում-չրացյալի՝ շարադասական կանոնի համաձայն դարձվածի գերադաս անդամը մնում է հարակատար դերբայը. օրինակներ սեռական հոլովով դրված գոյականներով.

օձի կծած — ահավոր չար,

ջրի տաքած — 1. խեղճ, անօգնական, միամիտ,

2. խղուր, անօգուտ վատնված, կորած,

աստծու աղոթած — հիմար, տիմար, ապուշ,

մոլոք պահած — քնքուշ մեծացած,

աստծու օրհնած — բարի, առաքինի, ազնիվ,

Տրական հոլովով (սրանք շատ քիչ են)

զլխին եկած — իր կյանքում պատահած,

գետնին կպած — ցածր, կարճ,

Գործիական հոլովով (նույնպես շատ քիչ են)

թքով կպցրած — խախուտ, անտրամաբանական, անհիմն,

ավելով հավաքած — ոչ պիտանի, անօգտապործելի,

Բացառական հոլովով (սրանք ավելի շատ են)

թոկից փախած — ապերասան, շենթարկւող, անիշ-
խանական,

բքից (պնչից) թռած — մեկին շատ նման, միեւնոյն
բնավորութեան,

թելից (մազից) կախւած — խիստ վտանգավոր,

աշիից (երեսից) բնկած — արհամարհւած, ան-
տարբերութեան մատնւած,

արեկից բնկած — կյանքից զրկւած, մահացած...

Հարակատար դերբայի և գոյականի համադրումով կազմ-
ւած ածականական ԴՄ-ի կազմում հանդես եկող գոյական
ստորագաս անդամը, ինչպէս ասւից, կարող է հոգնակի թվով
էլ հանդես գալ՝ ձեռները կապւած, աչքերը շոած, քթերը
ցցած, ականջները կախած, ամպերից իջած և այլն:

Պոյական + ենթակայական դերբայ: Այս ենթատիպին
պատկանող ածականական ԴՄ-ները նախորդների նման լայն
կիրառութեանն են ու իմաստներ չունեն: Որպէս զերազաս ան-
դամ ենթակայական դերբայը ծավալւելու և բաղմաթիւ կի-
րառութեանն երով հանդես գալու ավելի պակաս հնարավորու-
թեանն են ունի, քան որպէս լրացում հանդես գալիս:

Պոյական + հարակատար դերբայ դարձվածային կա-
ռուցում գոյականով արտահայտւած լրացում-անդամը սահ-
մանափակ հոլովներով և միայն եզակի թվի անորոշ առումով
է հանդես գալիս. ձու (հալկիք) խուզող-ուրիշներին գջլելով՝
ժլատութեամբ ապրող, ձու (հալկիք) կշռող-շատ նրբամիտ,
խորամանկ, լու քերթող-չափազանց ժլատ, օձ հարթող (շատ
ճարպիկ), սսեղ մաշկող (ծայրահեղ խաբեբա, ստահակ,
ժլատ), ծով կրակող (ստախոս, շաշանակ), արշ խաղացնող
(կոշտ ու կոպիտ, անճոռնի), քոտք մրուտող (անօգտակար
գործ կատարող) և այլն:

Ենթակայական դերբայը ժողովրդախոսակցական լեզ-
վում ավելի հաճախ է հանդես գալիս սատանա բառի հետ՝
սատանա նալող (շատ աչքաբաց, ճարպիկ), սատանա խա-
բող (խորամանկ, հնարագետ), սատանա հեծնող (ճարպիկ,
համարձակ), սատանա բշող (քաջ, անվախ) և այլն:

Ենթակայական դերբայը սոմատիկ ԴՄ-ներ է կազմում մարմնի մասերի անվանումների հետ՝ սիրտ մաշող (տանջող, շարժարող), աչք ծակող (խիստ ակնառու), ձեռք բռնող (օգնող, կարեկից), կաշի փերթող (դաժան, կեղեքող) և այլն:

Ածական + ենթակայական դերբայ— Հայերենում շատ սահմանափակ են այն ԴՄ-ները, որոնք կազմվում են ածականի և ենթակայական դերբայի համադրումից՝ բարակ մալոդ (սաստիկ նիհար, հիվանդոտ), մեծ խոսող (պոռոտախոս, մեծաբերան), լավ ուտող (կաշառք վերցնելու մեջ հմտացած), շատ հաշող (շատախոս՝ հիմնականում անժնաս):

Թվական + գոյական

Ածականական ԴՄ-ներ են կազմում նաեւ թվականի և գոյականի համադրումով կազմված կապակցությունները. այսպիսի կառույցներում մեծ մասամբ հանդես է գալիս մի բառը, որը նայած խոսքային միջավայրին ու տեքստին, ոչ այնքան թվականի, որքան բնություն, փոփոխություն, պակասություն նշելու իմաստ ունի. մի բառ-փոքրածիվ, շատ քիչ, փոքրամարմին, մի քիչ-շատ փոքր, մի մառ-տաքիքով փոքր:

Մի թվականը, հակառակ նախորդների, աշխարհ բառի հետ անշափ մեծություն, շատություն դադափար է արտահայտում. այստեղ, իհարկե, դարձվածին (մի աշխարհ) այս իմաստը աշխարհ գոյականն է հաղորդում:

Սրանցում մի սպասարկու անդամի և գոյական գերադաս անդամների միջև նույնպես իմաստային սերտաճում կա:

Որոշ կապակցություններում էլ մի-ն քառյթյան, փոքրության իմաստը չի արտահայտում, այլ նմանության՝ մի խել-փի-բնավորությամբ իրար նման, մի մաքի-նույն կարծիքի, մի խնձոր-իրար շատ նման:

Թվական + ածական

Թվականի և ածականի համադրումով էլ է կազմվում ածականական ԴՄ. ճիշտ է, սրանց թիվք բաղականին սահմա-

նափակ է, բայց հատկապես բանալոր խոսքում դրանք լայն կիրառություն ունեն, դրանցում նորից թվականի և ածականի իմաստային կապը շատ սերտ է. գերազաս անդամը մնում է ածականը՝ երկու երեսանի-կեղծավոր, չորս ոտանի-հիմար մարդու մասին, անասուն, յոթ գլխանի-հրեշավոր:

Կապերով ու կապական բառերով ածականական ԴՄ-ներ

Թեև կապերն ու կապական բառերը հիմնականում պարզական կիրառություն ունեն և ավելի հաճախ բայական ստորոգյալների հետ են հանդես գալիս, բայց որոշ կառույցի ԴՄ-ների կազմի մեջ մտնելով, նրանց ածականական իմաստ են հաղորդում: Ահա այդպիսի դարձվածներ են կազմվում որևէ խոսքի մասի (գոյական, ածական, դերբայ) և կապի կամ կապական բառի համադրումով: Նման կառույցներում բնականաբար երկու բաղադրիչների սերտաճումը ավելի ուժեղ է. դրանք իմաստային ավելի կոու կապակցություններ են, որովհետև կապը, ինչպես հայտնի է, թերիմաստ խոսքի մաս է և առանց որևէ լիիմաստ խոսքի մասի, զուրկ է նյութական իմաստից: Այսպիսի կառույցները սովորաբար անվանվում են միագագաթ (տե՛ս 70, էջ 136 և 163, էջ 34...), որովհետև դրանցում չեն առանձնացվում գերազաս և սպասարկու բաղադրիչները:

Դրանք կազմվում են՝ ա) տարբեր հոլովներով դրված գոյականից ու կապական բառից (ականջը դուրս-մի բանի սպասող, խելից հեռու-անհավանական, անհնար, սարի պես-հաղթանդամ, եղունգի չափ-փոքր, շատ քիչ, աչքը դուրս-թեթևաբար), բ) ածականից ու կապական բառից (տակը լիք-հարուստ, ունևոր, տակը դատարկ-աղքատ, ոչինչ չունեցող, վերնահարկը դատարկ-հիմար, անխելք)..., գ) հարակատար դերբայից ու կապից (ե՛տ ընկած-հետամնաց, դեն գցած-անպետք, վեր վառած-անուշադրություն մատնված, ասկ-գուրկած-տուժած...):

Սրանք մեկ բառի արժեք ունեն, քանի որ հանդես են գալիս որպես հարադրություններ:

Կապերն ու կապական բառերը ածականական ԴՄ-ներն են կազմում նաև երկու գոյականների կամ մեկ գոյականի և մեկ հարակատար դերբայի զուգորդությամբ:

Երկու գոյականների հետ սովորաբար հանդես է գալիս շափ կապական բառը. այս դեպքում դարձվածը համեմատության արժեք է ստանում և հիմնականում շատության կամ քչության իմաստ է արտահայտում (ծտի աչքի շափ, ծովի ավազի շափ, երկնքի աստղերի շափ, մազերիս համրանքի շափ):

Ավելի մեծ հաճախականություն ունեն գոյականի և հարակատար դերբայի հետ կիրառվող կապերով կամ կապական բառերով կազմվող դարձվածները. դրանց առատության պատճառը հարակատար դերբայն է, որը վիճակային դերբայ է և ավելի շատ ածականական կիրառությամբ է հանդես գալիս: Բերենք դրանցից մի քանիսը, որոնցում կապերն ու կապական բառերը դրվում են թե՛ նախադաս և թե՛ միջադաս՝ մինչև ատամները զինված, կոպեկի համար մեռած, կարկուտի տակ բնկած, ավետարանի մեջ գրված, ականջի վրա փնած և այլն:

Ե ո ա ն դ ա մ կ ա ո ու լ ջ ն ե ր

Գոյականական եռանդամ կառույցների նման ածականական եռանդամները նույնպես ավելի բարդ կապակցություններ են. սրանցում ևս կարող են հանդես գալ մեկից մինչև երեք խոսքի մասեր. օրինակ, հետաքրքիր երևույթ է, երբ երեք գոյականների համադրումից ստացվում է ածականական դարձված՝ սիրտը լեզվի ծայրին-զգացմունքները չթաքցնող, դյուրահավատ, շան մսի գին-չափազանց էժան, արժեք չունեցող, ասածու ձեռքի թաշկինակ-շատ խելոք, համեստ, հեղաբարո:

Եռանդամ դարձվածներ են կազմվում նաև երկու գոյականներից ու մեկ դերբայից, երկու գոյականներից ու մեկ

ածականից, թվականից կամ դերանունից կամ մեկական խոսքի մասերից՝ գոյական + ածական + դերբայ և այլն:

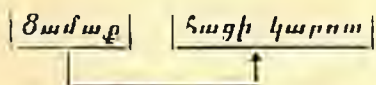
Հետաքրքիր է նաև այն, որ այս տիպի կառույցներում կառուցվածքին խիստ բնորոշ ու կայուն օրենք գրեթե չկա. դրանց ներսում յուրաքանչյուր ԴՄ-ի համար առանձին օրենք գոյություն ունի. այդպես է նաև դրանց բաղադրիչների շարադասության հարցը. միևնույն խմբի մեջ մտնող յուրաքանչյուր դարձվածային միավոր ունի ուրույն շարադասություն:

Ածականական եռանդամ դարձվածային միավորները նույնպես իմաստային ու կառուցվածքային տեսակետից երկու խմբի են բաժանվում՝ միաձուլյ և տարանջատ: Ավելի մեծ թիվ են կազմում, իհարկե, միաձուլյ կառույցները, որոնց բոլոր բաղադրիչները սերտորեն կապված են իրար հետ, ձուլված իրար մեջ, և կառույցի բաղադրիչներից մեկն ու մեկի անջատումը քայքայում է ողջ կառույցը, օրինակ, հնարավոր չէ՞ հետևյալ դարձվածներից անջատել մեկն ու մեկի որևէ բաղադրիչը (լեզուն պոկած զանգակ, ուղտի ականջում Բնած, աչքի սուրմա քոցնող, լվից ճրագու հանող և այլն):

Ավելի քիչ են այն ԴՄ-ները, որոնք կառուցվել են երկանդամի հիմքի վրա. նման դեպքում դարձվածը մի դեպքում պահում է իր նախկին իմաստը (կողը տառած և մի կողը տառած, հացի կարոտ և ցամաք հացի կարոտ, սրբի տված և յոթ սրբի տված), իսկ մյուս դեպքում փոխում է այն, օրինակ, բոլորովին այլ իմաստներ ունեն լեզվի ծայրին և սիրտը լեզվի ծայրին դարձվածները, այդպես էլ՝ կապը կտրած և բերանի կապը կտրած, կապելու շուն և դա՛նը կապելու շուն և այլն:

Սրանց կառուցվածքային բանաձևը կարտահայտվի այսպես՝

[ածական + (գոյական + ածական)]

և

[գոյական + (գոյական + դերբայ)]

|Բերանի| |կապը կտրած|

Գոյական + գոյական + դերբայ

Ածականական եռանդամ դարձվածային կապակցություններում ամենագործուն ու տարածված ենթատիպը երկու գոյականից և մեկ դերբայից (հարակատար կամ ենթակայական) կազմվող տեսակն է: Սրանցում հարակատար դերբայը գրեթե միշտ վերջադաս է և գերադաս անդամի դեր է կատարում. նրան նախորդող երկու գոյականներից առաջինը առհասարակ հանդես է գալիս սեռական հոլովով, երբեմն էլ՝ ուղղական-հայցականով, իսկ երկրորդը՝ տարբեր հոլովներով.

Ուղղական-հայցականով — առյուծի սիրտ կերած, բերանի կապը կտրած, երեսի բոլոր պատռած, շան կաթ (ծիծ) կերած:

Բացառականով — աստծու երեսից ընկած, աղաքի փեշից կախված, բախտի աչքից ընկած:

Գործիականով — անցյալի հովերով տարված, աստծու տվածով բավարարված:

Ներգոյականով — ուղտի ականջում փնած, մոր գրկում մեծացած, շան բնում տախացած: Իսկ կաթը շրթունքներին սառած, խեյֆը փամուն տված, պորտը շանը զցած դարձվածներում առաջին բաղադրիչ գոյականը դրված է ուղղական-հայցականով, իսկ երկրորդը՝ տրականով:

Այս տիպի ուրիշ կառույցներում հարակատար դերբայը միջադաս դիրքում է հանդես գալիս, հետևաբար և զրկվում է գերադասությունից՝ վերածվելով որոշիչի. գերադասի դերում հանդես է գալիս վերջին բաղադրիչ գոյականը, իսկ առաջին բաղադրիչ գոյականը՝ ուղիղ խնդրի (թեերը խուզած թռչուն, լեզուն սլոկած զանգակ, ասեղ կերած շուն), կամ՝ տեղի պարագայի (ծովն ընկած փառ, ջուրն ընկած մուկ) պաշտոններով:

Նման իմաստային առումով ու կառուցվածքային առանձ-
նահատկությամբ գործող կառույց է նաև դռներ կապելու շուն
դարձվածը, որտեղ հարակատար դերբայի փոխարեն հանդես
է եկել անորոշ դերբայի սեռականը:

Գոյական + գոյական + դերբայ կառուցվածքով հան-
դես են գալիս նաև այնպիսի ածականական ԴՄ-ներ, որոն-
ցում երկու գոյականների հետ համագրվում է ենթակայական
դերբայը, որը հարակատարի նման վերջադաս է և գերադաս
անդամի դեր է կատարում. դրանց մեծ մասում առաջին գո-
յական բաղադրիչը դրվում է սեռական հոլովով և հատկա-
ցուցիչի դեր է կատարում, իսկ երկրորդ բաղադրիչ գոյակա-
նը՝ ուղիղ խնդրի՝ աշխի սուբյեկտ թոցնող-գող, ավաղակ, գոր-
տի արյուն ունեցող — սառնարյուն, ասլանի բերան նյող—
քաջ, կտրիճ, մոր մանածը ծախող — հրախտամուռ, գող, մոր
ծիծ կտրող — ճարպիկ, սրիկա, նապաստակի սիրտ ունե-
ցող — վախկոտ, կատվի աշխեր կապող — խիստ ժլատ,
գալլի ախորժակ ունեցող — աղահ: Կան սահմանափակ թվով
կառույցներ էլ, որոնցում առաջին կամ երկրորդ բաղադրիչ
գոյականները դրվում են բացառական կամ գործիական հո-
լովներով: ասելի ծակով (ծակից) անցնող-շատ նիհար, աշ-
Դից մազ հանող-շատ ճարպիկ, գող, լվից նրագու հանող-շատ
ժլատ, շնից մազ պոկող և այլն:

Դործածական է նաև շուր վերցնող խմբի դարձվածը,
որտեղ ենթակայական դերբայը միջադաս է և ոչ գերադաս.
այստեղ գերադաս անդամը խմբին է, վերցնող դերբայը նրա
համար որոշիչ է, իսկ ջուրը՝ ուղիղ խնդիր:

Գոյական + գոյական + ածական

Այս տիպի կառույցներում էլ տարբեր հոլովներով դրվող
երկու գոյականների հետ հանդես եկող ածականը իր իմաստը
ձուլում է իրենից՝ առաջ դրվող գոյականի հետ, և միասին
դառնում են դարձվածային սերտաճում, իսկ առաջին գոյա-
կանը լրացնում է այդ կապակցությամբ՝ ավուր հացի կա-
րոտ-աղբատ, ընչադուրիկ, խելի ծալը պակաս-թեթևուիկ,

երեսի կաշի՞ն հաստ-անի՞նքնասեր, գլուխը դարմանով լի-հի-մար, ապուշ, աշխերը արյունով լի-գաղաղած, կատաղած, աշխարհից աշխր կուշտ-շատ պահանջներ շունեցող:

Սրանք արտահայտվում են այսպիսի բանաձևով՝ [գոյական + (գոյական + ածական)]

Կան կառույցներ էլ, որոնցում ածականն է նախադաս դիրքով հանդես գալիս, ըստ որում ածականը լրացման դեր է կատարում՝ կախյալ բառն է. Ցամաք ձորի աղվես-հյուծված, շատ նիհար, շեն տան հարս-առատաձեռն: Ավելի սակավ են հանդես գալիս ածական + գոյական + ածական տիպի կառույցները, որոնցում երեք անդամներն էլ շատ սերտորեն են կապված իրար հետ և ունեն բացարձակ կայուն շարադասություն՝ ցամաք հացի կարոտ — ծայրահեղ աղքատ, տաք ճաշի կարոտ — սանից հեռու, խեղճ, թափառական, շուր աշխի կարոտ — դժբախտ, ապերջանիկ և այլն:

Թվական + գոյական + դերբայ

Այս տիպի կառույցների մի մասում թվականը երբեք թվի գաղափար չի արտահայտում. ըստ որում մի դեպքում շատության գաղափար է ցույց տալիս (հազար մաղով մաղված, հարյուր դոնեք ընկած), մեկ այլ դեպքում՝ նմանության, համեմատության (մի կտավից կտրած, մի շան կծած, մի խմորից հունցած, մի մկրատով կտրած): Նման գաղափարներ են արտահայտում նաև մի թվականով և հրկու գոյականներով կազմված դարձվածների մի մասը (մի ծառի պտուղ, մի աաշտի խմոր, մի սանրի կտավ, մի արտի ցորեն և այլն):

Մի կողը տարած (միամիտ, շշմած) դարձվածում թերևս թվական իմաստի շատ հեռավոր գաղափարը նկատելի է:

Մի կծած խնձոր դարձվածում թվականի գաղափարը լրիվ է չեզոքացել, և ոչ էլ անորոշության իմաստ կա դրանում. դարձվածն օգտագործվում է շատ գեղեցիկի իմաստով:

Աղջիկ մի ասա, մի կծած խնձոր ասա (Հայկական հեքիաթ-ներից):

Թվական + գոյական + դերբայ կաղապարով կառույցը երբեմն էլ պահում է թվի դադափարը՝ երկու դռան հաշոյ (միաժամանակ երկուսի համար ծառայող):

Դերանուն + գոյական + դերբայ

Այսպիսի ԴՄ-ներում մեծ մասամբ հանդես է գալիս ինքնանձնական գերանվան եզակի սեռականը՝ իր, որը կապակցության մեջ ավելի անորոշ է դառնում՝ իր դառն ասլբաժ, իր էշը փշող, իր հացը կերած*:

Քացի իր դերանունից, ԴՄ-ներ են կազմում նաև ուրիշ գերանուններ՝ գոյականի և դերբայի հետ համադրվելով՝ կոդերն իրար կպած-սաստիկ նիհար, այն աշխարհից եկած-անտեղյակ, այն երկիրը (աշխարհը) զնացած-մահացած (զգում է) ինչպես ձուկը ջրում-անկաշկանդ, աղատ և այլն:

Քառանդամ կառույցներ

Քառանդամ ածականական ԴՄ-ները մեծ մասամբ իրենց կազմում ունենում են հարակատար կամ ենթակայական դերբայներ: Այս դերբայներն են, որ դարձվածին ածականականի իմաստ են հաղորդում, մանավանդ հարակատարը, որն ավելի շատ է օժտված հատկանիշ արտահայտելու առանձնահատկությամբ (իմաստով):

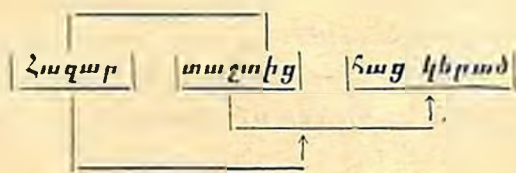
Կառույցներ հարակատար դերբայով

Հարակատար դերբայ պարունակող ԴՄ-ները շատ խայտաբղետ են, դրանց կազմում դերբայի հետ հանդես են գալիս գրեթե բոլոր խոսքի մասերը: Այս տիպի ԴՄ-ների քանակով քիչ լինելու պատճառով այստեղ դրանք չենք բաշխում ըստ խոսքի մասերի պատկանելության. ուղղակի մի փոքր

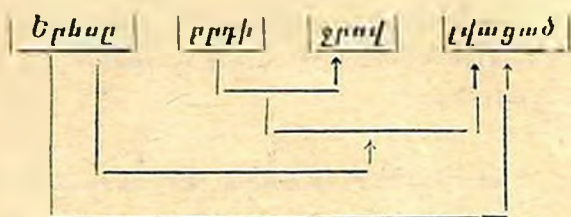
* Իր գերանունը կարող է հանդես գալ նաև երկու գոյականների հետ՝ իր գլխի տեր, իր խոսքի տեր և այլն:

ստորաբաժանում կկատարենք ըստ հարակատար դերբայի գրաված դիրքի. ըստ այդմ էլ հարակատար դերբայ պարունակող ածականական ԴՄ-ները բաժանում ենք երկու ենթախմբերի.

ա) երբ հարակատար դերբայը վերջադաս դիրքում է հանդես գալիս. այս դեպքում կառույցի պայմանականորեն ընդունվող գերադաս անդամը հենց այդ դերբայն է. նրան նախորդող անդամները աստիճանական կարգով լրացնում են իրար, և նախավերջինը նոր միայն լրացնում է դերբային, իսկ ամբողջ կառույցը մի համաձույլ կապակցություն է, այդպիսի լրացում-լրացյալի հարաբերությունը միայն պայմանականորեն ենք դիտում.

Իսկ երեսը բրդի ջրով լվացած դարձվածի հիմքը երեսը լվացած կապակցությունն է. բրդի ջրով՝ նրա ծավալիչը, որը միջադաս դիրքով է հանդես եկել.

խանձարուրից դեռ դուրս չեկած-մանուկ, փոքր, ձվից նստ դուրս եկած-անփորձ:

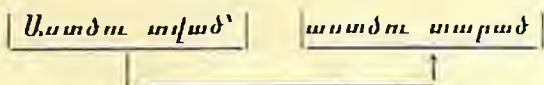
բ) երբ հարակատար դերբայը միջադաս է. այս դեպքում այն գերադաս անդամի դեր չի կատարում, որովհետև գերադաս անդամը դառնում է վերջին բաղադրիչ գոյականը, և մյուս բաղադրիչները նորից աստիճանական կարգով լրացնում են իրար և նոր միայն վերջին բաղադրիչին. գետի երե-

սին ընկած տաշեղ-անդոր, անօպնական, գալլի բերան ընկած զառ-փորձանքի ենթարկված, շան բերան ընկած շաքար-ռ: ըստ արժանվույն գնահատված: Սահմանափակ թվով կառույցներ էլ կան, որտեղ հարակատար դերբայը հանդես է գալիս թե կապակցության մեջտեղում և թե վերջում, և դրանով էլ պայմանավորված՝ դարձվածը ստանում է բարդ ասույթի իմաստ՝ փամու բերած՝ փամու տարած, ջրի բերած՝ ջրի տարած, աստծու տված՝ աստծու տարած և այլն:

Սրանց բանաձևն արտահայտվում է այսպես՝

$$[(\text{գոյական} + \text{դերբայ})] + [(\text{գոյական} + \text{դերբայ})],$$

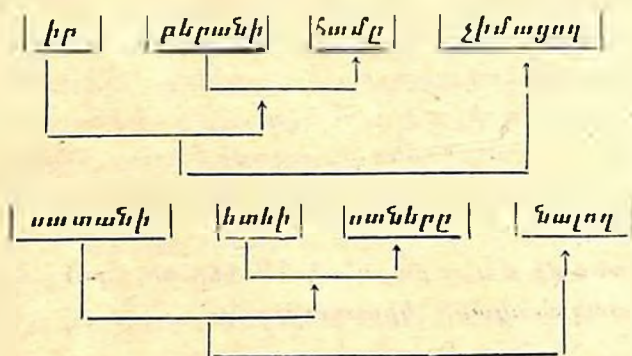
իսկ կառույցը կունենա հետևյալ տեսքը՝

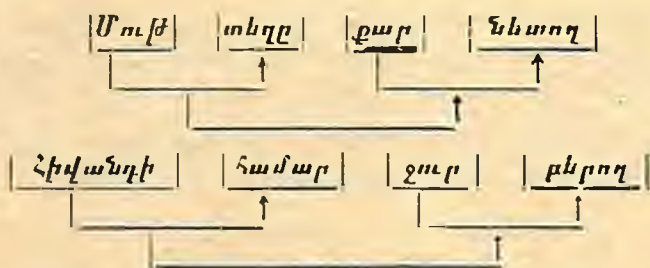
Կառույցներ ենթակայական դերբայով

Ենթակայական դերբայով կառույցները ավելի սակավ են. դրանցում դերբայը հանդես է գալիս որպես վերջին բաղադրիչ և ինքն էլ գերադաս անդամի դեր է կատարում. սրանցում բաղադրիչները երկու կարգի հարաբերություն ունեն.

ա) երեք բաղադրիչները աստիճանաբար իրար լրացնելով՝ լրացնում են դերբային՝ ահա այսպես.

բ) առաջին բաղադրիչը լրացնում է երկրորդին, երրորդը՝ չորրորդին, որտեղ առաջին կապակցությունը լրացնում է երկրորդին՝

ՀԱՊԱՆՊԱՄ ԿԱՌՈՒՅԳՆԵՐ

Հնգանդամ ածականական ԴՄ-ները համեմատաբար ավելի քիչ են. սրանց կառուցվածքի հիմնական բաղադրիչը նույնպես հարակատար (երբեմն էլ ենթակայական) դերբայն է. որը հանդես է գալիս որպես կառույցի գերադաս անդամ, հետևաբար և միշտ վերջադաս է լինում: Կառույցի մյուս բաղադրիչները կարող են լինել ցանկացած խոսքի մասեր (բացի վերաբերականներից ու ձայնարկություններից): Բերենք մի քանի օրինակ. սատանից յոթ օր առաջ ծնված-չափազանց խորամանկ, գործարար, մյուս օրվա ձվից դուրս եկած-անլարժ, անփորձ, դեռահաս, մինչև կոկորդր գործի մեջ քաղված-բազմազբաղ, խիստ ղբաղված, տուն արած՝ դուռն երեսին փակած-անտեր, անսարբերության մատնած...:

Ենթակայական դերբայով կառույցները համեմատաբար ավելի սակավ են՝ (ամեն) քառի տակից դուրս եկող-հնարագետ, ճարպիկ, նաև շատ բանի ընդունակ, (յո՛ր) բերանի համը լավ իմացող-ապրելու ձևն ու եղանակը լավ իմացող, մի ձեռքով երկու ձմերուկ բռնող-միանգամից շատ հարցեր լուծել ցանկացող, մի բոռ կոպեկի խելք շունեցող-հիմար, անխելք և այլն:

Սրանց մի մասը բայական ԴՄ-ներ են, որոնք հանդես են եկել ածականականի կիրառությամբ:

Գոյականական ԴՄ-ների նման ածականականները ևս լինում են ստորադասական, համադասական և համաստորադասական: Ինչպես տեսանք, ստորադասականներում կառուցվածքի անդամներից մեկը գերադաս էր, մյուսը կամ մյուսները անմիջապես կամ աստիճանական կարգով ստորադասված էին նրան. այդ կառույցներում առկա էր լրացում-լրացյալի հարաբերությունը: Համադասականներում կառույցի բաղադրիչների մեջ իմաստային այդպիսի հարաբերություն չկա. նրա անդամները իրար նկատմամբ համազոր են ու համադաս. ստորադասություն գաղափարը սրանցում բացակայում է:

Համադասական ածականական ԴՄ-ները նույնպես, ինչպես գոյականականները, հիմնականում երկանդամ են լինում և կազմվում են երկու եղանակով.

ա) երբ բաղադրիչները միանում են ու համադասական միավորիչ շաղկապով. դրանց բաղադրիչները մեծ մասամբ լինում են ածականներ՝ հաստ ու բարակ, քանկ ու էծան, տաֆ ու պաղ, ծախ ու թեթև, կոշտ ու կոպիտ, լավ ու վատ, լուռ ու մունչ, երկար ու ձիգ: Թանկ ու կրակ համադասական ԴՄ-ի երկրորդ բաղադրիչը գոյական է: Իհարկե, սրանք հարադրություններ են, որոնք հանդես են գալիս նաև ԴՄ-ների արժեքով:

բ) երբ ԴՄ-ի բաղադրիչները զուլում են գծիկով. բաղադրիչները դերբայներ, ածականներ և գոյականներ են: Դերբայներով՝ անող-ղնող, կտրող-կապող, կտրած-կապած, հալած-քափած, ածականներով՝ պակաս-պռառ նույնն է՝ կիսատ-պռառ, երկար-բարակ, լոթի-փոթի, գոյականներով՝ համով-հոտով (սիրելի, հաճելի), ոտով-ձեռով (զործունյա), աչքով-ունքով (գեղեցիկ, դուրեկան): Այս վերջին երեք ԴՄ-ները հավասարապես կարող են հանդես գալ նաև որպես մակբայականներ:

Համադասական ածականական ԴՄ-ներում, թեև սահմանափակ քանակությամբ, հանդիպում են նաև քառանդամ,

երբեմն էլ հնգանդամ կառույցներ՝ առանց դերբայների: Դրանք սովորաբար կազմված են լինում երկու մասից, որտեղ հրկրորդ մասը հակադրվում է առաջինին, երբեմն էլ ժխտում նրա արտահայտած գաղափարը: Այդպիսի դարձվածները սովորաբար կիրառվում են համեմատությունների դեպքում, կամ երբ ցանկանում են մարդկանց մեջ եղած հակադրությունները ընդգծել: Օրինակ, երբ ասվում է երեսից ֆահանս՝ աակից սաաանս, կամ՝ դեսից հայելի՝ ներսից ածելի, նշանակում է խոսողը մատնանշում է այնպիսի մարդու, որն արտաքինապես իրեն ազնիվ ու հարազատ է ցույց տալիս, մինչդեռ իրականում նենգ է, խորամանկ ու վնասակար: Երբ ասվում է աչիւն մոտիկ՝ սրտից հեռու, հասկանալի է, որ խոսքը անտարբեր, անուշադիր մարդու մասին է: Այս կարգի դարձվածներ են նաև՝ ոչ մեռած՝ ոչ կենդանի, ոչ աղ՝ ոչ համեմ, ոչ խունկ՝ ոչ մոմ: Համեմատության իմաստով են գործածվում նաև այս կարգի ԴՄ-ները՝ ինչպես ջրի երկու կաթիլ, ինչպես մի ծառի սլտուղ և այլն:

Համադասական ածականական ԴՄ-ներում շատ սակավ հանդիպում են նաև հնգանդամ կառույցներ՝ նույնպես առանց դերբայների. դրանք կարելի է անվանել նկարագրական դարձվածներ. սրանք իրենց կազմության մեջ գրեթե նույնանում են անհանգույց բարդ համադասական նախադասություններին: Ահա մի երկու օրինակ՝

Մի ձեռքը յուղում, մյուսը՝ մեղրում-նյութապես ապահով կյանքով ապրող, Մի աչքը հյուսիս, մյուսը՝ Մասիս-շիւ և այլն:

ՀԱՄԱՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱՅՈՒԹՅԱՄԲ ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐ

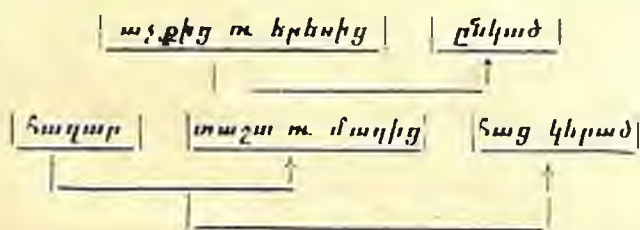
Այս կարգի կառույցները նույնպես մեծ թիվ չեն կազմում, սրանց կառուցվածքային առանձնահատկությունն այն է, որ կառույցի բաղադրիչներից երկուսը համադոր են և իրար հետ կապակցվում են մեծ մասամբ ու համադասական շաղկապով կամ միություն գծիկով: Այդ երկանդամ կառույցը դարձվածի գերադաս անդամի համար հանդես է գալիս որ-

պես լրացում: Այս տիպի կառույցներում որպես գերադաս անդամ հիմնականում գործածվում է հարակատար դերայը. նրան լրացնող համադաս կառույցը կարող է արտահայտված լինել գոյականի թե՛ ուղիղ և թե՛ թեք ձևերով: Ահա մի քանի օրինակներ՝ ձեռքն ու ոտքը կապված-կաշկանդված, նաև՝ խիստ զբաղված, աչքն ու ականջները երեսին խաղացող-շարժ ու ձևի մեջ ազատ, նաև՝ թեթևաբար, ձեռքն ու ոտքը քուլացած-անգործունյա, անկյալ:

Ավելի մեծ թիվ են կազմում թեք հոլովներով (հատկապես բացառականով) լրացում ունեցող դարձվածները՝ աչքից ու երեսից ընկած-արհամարհված, վարկը, համարումը կորցրած, ոտքից-ձեռքից ընկած (ծերացած կամ հիվանդացած), տնից-տեղից կտրված (օտարական դարձած, վտարանդի) և այլն:

Կան կառույցներ էլ, որոնցում համադասական մասի հարադրավոր բաղադրիչներից մեկը ուղիղ ձևով է գործածվում, մյուսը՝ թեք՝ աչք ու ականջից զուրկ (ոչ շատ աշխույժ, նաև՝ լրտեսիլուց, հետախուզութունից հեռու), հազար տաշա ու մաղից հաց կերած (խիստ ճարպիկ, գործարար, փորձառու):

Այս տիպի ԴՄ-ներն ունեն հետևյալ կառուցվածքը՝

ԱՅԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ԶԵՎԱՐԱՆՑԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Թեև ածական խոսքի մասը տառնաձևապես ձևաբանական հարուստ հատկանիշներով չի օժտված, բայց ածականի դեր կատարող, նրան հարաբերակից դարձվածները իրենց իմաստային ու կառուցվածքային բաղմադանություն շնորհիվ հան-

դեպ են բերում ձևաբանական մի շարք առանձնահատկություններ:

Ինչպես տեսանք վերևում, ածականական ԴՄ-ները կազմվում են գոյականների և ածականների զուգորդումով, բայց քիչ չեն դեպքերը, երբ դրանք կազմվում են նույնիսկ առանց ածականի՝ երկու կամ երեք գոյականների և դերբայների, գոյականների ու թվականների կամ դերանունների, ինչպես նաև կապերի ու կապական բառերի համադրումով: Բնականաբար, այդպիսի բարդ ու տարաբնույթ կառույցները պետք է օժտված լինեն նաև ձևաբանական ավելի բազմազան հատկանիշներով, որոնք մեծ մասամբ վերաբերում են կառույցի ներքին կողմին, նրա առանձին բաղադրիչներին: Արդ տեսնենք, թե ինչ առանձնահատկություններ են դրանք.

1. Ածականը գոյականի հետ դարձված կազմելիս երբեք նույն կառույցում, առանձին վերցված, համեմատության աստիճաններ չի ստանում. բոլոր ԴՄ-ներում այն գործածվում է միայն դրական աստիճանով (աբյուրը փաղցր, սիրտը սև, ձեռքը բաց, մեջքը պինդ, երեսը ներմալ), չկան արյունը ավելի քաղցր կամ ամենաքաղցր, սիրտը ավելի սև կամ ամենասև, մեջքը ավելի պինդ կամ ամենապինդ կառուցվածքի ԴՄ-ներ: Համեմատության աստիճանները կարող են կիրառվել միայն երկու դարձվածների միասին գործածվելու դեպքում, երբ որակավորվում են այդ ԴՄ-ներով բնութագրվող տարբեր անձնավորություններ. օրինակ, Արամը պինդ մեջք ունի, Ռենչից չի վախենում, բայց Կարոն ավելի պինդ մեջք ունի...

2. Ածականակերտ ածանցները նույնպես գործուն չեն ածականական ԴՄ-ներում. հարաբերական ածականներ կերտող մի քանի ածանցներ (և, յա, ային, եղեն) միայն սահմանափակ բառերի հետ են մասնակցում ԴՄ-ներ կազմելուն (թլթե վագր, ոսկե միջին, մետաղյա ձայն, գերեզմանային յոություն, հրեղեն սուր և այլն):

3. Երբ ածականի դերում հանդես են գալիս երկու գոյականներ. այդ դեպքում կախյալ բառը անպայման դրվում է թեք հոլովներով (հիմնականում՝ սեռականով՝ արծ-

վի աշխ, չրի գին, կրակի գին, օձի շապիկ, օգոստոսի աղվես, առյուծի սիրտ, աշխի լույս, ծախ աշխ և այլն), ավելի սահմանափակ թվով՝ տրական, գործիական և ներգոյական հոլովներով (խոտը բերանին, Աղամի զգեստով, ոտքը գերեզմանում):

Նման դարձվածները ձևավորվում են միմիայն նշված ձևերով, այլ հոլովների հետ, կամ այլ կառույցներով դրանք հանդես չեն գալիս:

Ավելի պակաս են 2,3 գոյականներից կազմված այն ածականական ԴՄ-ները, որոնք երկուսն էլ դրվում են ուղղական-հայցական հոլովով (ծով աշխե, քար սիրտ): Խելիք գլուխը դարձվածի մեջ ը որոշիչ հոգի շնորհիվ կապակցության գերադաս անդամը՝ խելիք, նախադաս կիրառությունը է ձևոր բերել: Որոշիչ հոգի զորեղ դերով է պայմանավորված նաև 3 գոյականների զուգորդումով կազմված ածականական ԴՄ-ների գոյությունը՝ սիրտը լեզվի ծայրին, աշխը դռան շինին, ասելիքը խանչալի ծայրին: Սրանցում որոշիչ հոգը հանդես է եկել գոյականների և ուղղական, և տրական հոլովների հետ:

4. Երբ ածականն է հանդես գալիս գոյականի հետ. այս դեպքում գոյականը ավելի լայն կիրառություններ է ստանում. սակայն նման տիպի կառույցներում խիստ որոշակի դեր ունի շարահասությունը: Շարահասությունով է պայմանավորված առաջին հերթին կառույցի գերադաս անդամը. այսպես, եթե կառույցը ածական + գոյական տիպի է, ապա նրա գերադաս անդամը անպայման գոյականն է, որը միայն եզակի թվով է հանդես գալիս և դրվում է անորոշ ուղղակալով (ծակ աշխ, բաց ճակատ, մարմանդ ջուր, գիծ մոզի, անձյուն ձմեռ):

5. Եթե կառույցը գոյական + ածական տիպի է, այս դեպքում ածականն է գերադաս անդամի պաշտոն ստանձնում, իսկ նրան նախորդող գոյականը՝ կախյալ անդամը, դրվում է բացառական հոլովով (խելիք պակաս, բերանից քույլ, աշխից հեռու):

6. Իսկ եթե նախագաս գոյականը ուղիղ ձևով է հանդես գալիս ածականի հետ, այս դեպքում որոշիչ հոգի դերը խիստ պարտադիր է. առանց հոգի նման ԴՄ-ի գոյությունը աներևակայելի է (աչքը սուր, բերանը փակ, լեզուն երկար, ոտքը ծանր, դաւոր բաց, շապիկք կարճ, կրունկը ծակ, օտքը քերե, բիրը կախ)։

7. Այս տիպի կառույցի դարձվածների ձևաբանական հատկանիշներից մեկն էլ այն է, որ դրանց մի մասը կարող է ստանալ ուրջուն գոյականակերտ ածանցը և դարձվածային կապակցությունը վերածել ոչ թանձրացական գոյականի. այսպես՝ աչքը ծակ + ություն = աչքածակոթյուն, սիրտը նեղ + ություն = սրտենդոթյուն, բերանը բաց + ություն = բերանբացոթյուն և այլն։

Նկատելի է, որ ուրջուն ածանցը հավասարապես դրվում է թե՛ ածական (աչքածակոթյուն) և թե՛ գոյական (ծակաչքոթյուն) բաղադրիչների վրա։

8. Միայն գոյական + ածական կառուցվածքի դեպքում է, որ գոյականը կարող է հանդես գալ նաև հոգնակի բովով (ստներն ամպոտ, ականջները սուր)։ Սա նույնպես ներքին կառուցվածքային գործոն է։

9. Գոյականի և ածականի առկայության դեպքում է, որ կարող է հանդես գալ նաև կապը կամ կապական բառը (տալիք լիք, ներսը դատարկ, ականջը դուրս, սառի պես, խելից հեռու)։

10. Ածականական ԴՄ-ներ կաղմելու գործում շափաղանց մեծ է նաև հարակատար և ենթակայական դերբայների դերը. դրանք միանալով գոյականներին կամ այլ խոսքի մասերի, ստացված դարձվածներն օժտում են ձևաբանական զանազան առանձնահատկություններով. այսպես, եթե հարակատար դերբայը նախագաս է դրվում, նրա հետ հանդես եկող գոյականները ավելի քիչ ձևաբանական հատկանիշներ են հանդես բերում (չեն հղումվում, հոգ չեն ստանում, հոգնակի թվով չեն դրվում), այդ հատկանիշներով դրանք հանդես են գալիս հարակատար դերբայից առաջ դրվելիս։ Այդպիսի հատկանիշներով են օժտված նաև ենթակայական դեր-

քայի հետ հանդես եկող գոյական բաղադրիչները (օրինակ-ները բերված են իրենց տեղերում):

ԱԾԱԿԱՆԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ածականական ԴՄ-ները խոսքի մեջ օժտված են գրեթե նույն շարահյուսական պաշտոններով, ինչ որ ածականները: Շարահյուսական պաշտոններում հանդես գալու դեպքում սրանց կառուցվածքային առանձնահատկությունները գրեթե դեր չեն խաղում: Անկախ այն հանգամանքից, թե դրանք քանի բաղադրիչներից են կազմված, և ինչ խոսքի մասեր են մասնակցում նրանց կազմությանը, դրանք նախադասություններում կատարում են այն դերը, ինչ որ ածականները: Որոշ դարձվածներ էլ տեքստերում կարող են հավասարապես դիտվել թե՛ ածականական և թե՛ գոյականական՝ ածականի կիրառմամբ:

1. Ինչպես ածականի, այնպես էլ ածականական ԴՄ-ի հիմնական կիրառությունը որոշչային հատկանիշն է. Հայրը աշխարհ ման եկած, կյանքի հարուստ փորձ ունեցող մարդ էր (Մամուլ): Ախար մինը կրակի կտոր գալ է, մյուսը՝ բոշոշխար. ինչպես են իրարու աչք մտել (Շիրվ.): Մի կատարը տա՛ տղա ունեինք, ռուս, հյուսիսի կողմից (Բառ.): Նրան չի կարելի վստահել, աստառը շուտ տված մարդ է (Բառ.): Էլ ձեռից մա՛հուր մարդ չկա քաղաքում: Մովլի ավազի շափ մարդ էր խոնվել: Ինչ համով-հոտով սողչիկ էր, — անցավ տղայի մտքով (Բառ.):

2. Ածականը իր սովորական կիրառությամբ, բայերի հետ հանդես գալիս, կատարում է ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն, նույն դերում հանդես են գալիս նաև ածականական ԴՄ-ները և շարահյուսական մակարդակում նույնանում են մակբայականների հետ՝ էսպես համով-հոտով ապրում էին, քան ասում, ջան լսում (Բառ.): Խեղճ ֆամուն, հովին տված՝ երթամ ընկենսմ դուքան ու բաղ... (Չարենց): Թողեց, հեռացավ՝ քեռքը կախ (Թարգմ.):

3. Ածականը կարող է լինել նաև նախադասության ստորոգելին, նույնը լինում են նաև ածականական ԴՄ-ները. Դատարկ կտրաս է, հիմար-հիմար դուրս է տալիս: Լավ մարդ չէ, մարմանդ ջուր է (Թարգմ.): Գալուն մի կույր գործիք էր, ինչպես ուղենային, այնպես էլ կօգտագործեին նրան (ՔԹ): Բոլոր տղամարդիկ մի տաշտի խմոր են, գիտեմ դրանց (Մուր.): Նա որ կա, մածնի մերան է, խոռվություններ կձգե (Բառ.): Գալի բերան ընկած գառ ենք, շունենք տեր ու տիրական (Թարգմ.): Պարտականի երեսը սև կլինի, իսկ լեզուն՝ կարն: Թոկից փախած է, ուլ իմանա, թե ինչ կանի (ՔԹ):

Այդպիսի ԴՄ-ները հաճախ էլ հանդես են գալիս որպես անհամգույց, երբեմն էլ զեղչված հանգույցներով ստորոգյալներ՝ նրա երկու տղաները կատարյալ ավազակներ էին, ամուսինը՝ խելից պալկաս (Թարգմ.): Ամեն տեղից գրում են միշտ, թե տգետ է մեր տերտերը, խիղճը մեռած, բարքն՝ ամբարիշտ (ՀԹ): Ոչ օրենք գիտի, ոչ կարգն ու լեզուն, Բերանը կապած սառի անասուն (ՀԹ): Դրսից հայելի՝ ներսից ածելի, էդպիսին է Մուկուլը (ՂԱ): Զհավատաս կնկա ոչ ծիծաղին, ոչ լացին, սուտ են... Դրսից ֆահանա՝ ներսից սատանա (ՔԹ): Իր բնավորության պատճառով նա աչից ու երեսից ընկած, բոլորից արհամարհված է (Բառ.):

Փոխանվանաբար գործածվելիս ինչպես ածականները, այնպես էլ ածականական ԴՄ-ները հանդես են գալիս ենթականի, կոշականի, բացահայտիչի խնդիրների ու պարագաների դերում:

4. Ենթակայի դերում. — Այդ բոկից փախածը կամենում էր իրեն ընկեր գտնել (ՍԶ): Եվ կքանդի երկիրը... սատանայի ծնունդը (ԴԴ): Ես թույլ չեմ տա, որ ամեն մեկել օրվա ձվից դուրս եկածը վրաս բերան բաց անի (Բառ.): Խընդրեցի մի հինգ ուրբի տալ, բայց մերժեց այդ մուր տեղը մազ մանողը (Բառ.): Ինչ-որ մածնի աման լպստող, որի դրսյանում մկները պար են գալիս, հարստացել է և ինձ էլ օգնություն է առաջարկում (ՆԴ):

5. Բացահայտիչի դերում հանդես եկող ածականական ԴՄ-ներ. — Երկուսն էլ խելից բոբիկ են՝ գործի համար ան-

պետք: Այն մյուսը մեծ գիտելիքների տեր է՝ խելքի ծով: Մի բարի, առաքինի մարդ էր մեր ուսուցիչը՝ աստծու օրհնած (Բաֆֆի):

6. Ածականական ԴՄ-ներից շատերը հանդես են գալիս նաև կոչականի շարահյուսական դերում. Ամպի տակի լուսնյակներ, հաղիվ երեացիք, Այդպես կհարկադրվիս գալ ոտս, շառ օծի ծնունդ (ՄԶ), Խելքի ծով... հեգնեց մի հաղթանդամ սուորի քահանա (ԴԴ): Տո հազար տաշտից ու մաղից հաց կերած, բավական շեղա՞վ մեզ դռնեդուռ գցես (Թարգմ.) Սատանի ետի ոտները նալաղ, քիթդ ինչու ես վեր ցցել (Թարգմ.): Տո ձվից նոր դուրս եկած, դո՞ւ էլ ես գործին մասնակցել:

— էյ,— գոռաց սպան,— սատանայի նուտ, նրանցից ես, ի՞նչ է (Թարգմ.):

Որոշ ածականական ԴՄ-ներ էլ նախադասություններում հանդես են գալիս խոնարհված բայով արտահայտված ստորոգյալների հետ և կատարում են բայական լրացումների՝ խնդիրների ու պարագանների պաշտոններ:

7. Խնդիրների դերում ածականական ԴՄ-ները մեծ մասամբ ուղիղ խնդիրներ են դառնում՝ Այդ ձվից նոր դուրս եկածին ո՞վ մեզ հսկիչ նշանակեց (Ավ): Յարար սատված, էս մարդուն մի ծտի խելք էիր տվել, էդ ինչու խլեցիր (Շերվ.): Մեկին մեր գյուղում մի քիզ հոգ ունի, թքես՝ մի ծերից մյուսը կընկնի (ՀԹ): Այդ օծի կծածին, որ հեռացնեն, ամեն բան տեղը կընկնի:

Ներգործող խնդիր.— Այդ կողը տարածից ինչո՞ւ ես վախենում: Լվից նրազու հանողից էլ մարդ սպասելիքներ ունե՞նա՞ (ՊՂ): Մի ձեռքով երկու ձմերուկ բռնողից դժվար է շատ բան սպասել (Թարգմ.):

8. Պարագաների դերում.— ածականական ԴՄ-ները ավելի շատ ձևի պարագայի դեր են կատարում՝ Սիրահարված ու խենթ անվանի տիկնանց այդ բոլոր պատմությունները ջրի երկու կաթիլների նման իրարից չեն տարբերվում (Թարգմ.): Թֆած կպցրածի նման հք արեւ, դա երկար չի դիմանա (ՄԽ): Փայտ կուլ տվածի նման է քայլում, բոլորովին էլ կողքերը չի

նայում (Թարգմ.): Նա իրեն զգում է ինչպես ծուկը ջրում (Գա-
րուն):

Փամանակի պարագա.— Ասում են, որ իբր խանձարու-
րից դեռ դուրս չեկած՝ նա բանաստեղծություններ էր գրում
(Դարձ. բառ.): Իր անելիքը լավ գիտի այդ անիծյալը. սա-
տանայից յոթ օր սուս է ծնվել (Թարգմ.): Աչք ու ունքից
զգիվելուց հետո Տերենտի գործերը վատացան (ՍԶ):

Միասնության պարագայի դերում նույնպես բավակա-
նին ածականական ԴՄ-ներ են գործածվում. օրինակներ՝ ինչ
գործ ունես այդ երեսը բրդի ջրով լվացածի հետ (Բառ.): Այդ
օձի կծածի հետ այլևս ընկերություն չանես (ՊՂ): Նա ի՞նչ
մարդ է որ, ձվից նոր դուրս եկածի հետ էլ է գործ բռնում
(Թարգմ.): — Բա մածնի աման լպստողի հետ կարելի՞ է
մտերմանալ (ՔԹ):

Ահա հիմնականում սրանք են ածականական ԴՄ-ների
շարահյուսական կիրառությունների դեպքերը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԲԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ

Իրենց իմաստաբերականական բաղմաղան առանձնա-
հատկությունների, քերականական կարգերի հարստության,
կառուցվածքային տիպերի բաղմաղանության շնորհիվ ինչ-
պես շատ լեզուների, այնպես էլ հայերենի դարձվածաբանա-
կան համակարգում, ամենամեծ կշիռն ու գործածության
ամենալայն ոլորտն ունեն բայական դարձվածային միավոր-
ները:

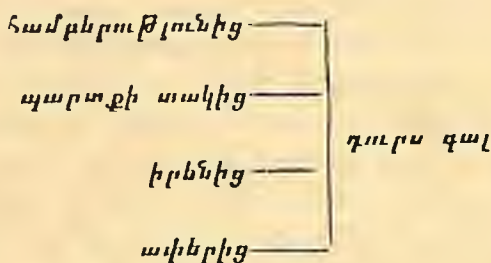
Հայտնի է, որ բայը խոսքի մասերի համակարգում քե-
րականական ամենահարուստ առանձնահատկություններով
օժտված խոսքի մասն է և խոսքի մեջ ամենակարևոր դերն է
խաղում. այդ նույն հատկանիշներն էլ բայից անցնում են

բայական ԴՄ-ներին, որոնք հիմնականում օժտված են դի-
նամիզմով, որը խոսքի անկապտելի հատկանիշն է:

Վերաիմաստավորված՝ բայական կառույցները առաջին
հերթին բնութագրում են մարդկային գործունեության, ապա-
րելակերպի, սովորույթների, իրար նկատմամբ ունեցած դա-
նազան վերաբերմունքի, հարաբերությունների ու վարքագծի,
ինչպես նաև հոգեկան ու ֆիզիկական վիճակի, մտավոր ու
բարոյական բնութագրումների ամենաբազմազան դրսևո-
րումներ, որոնք արվյունք են սոմնից առաջ կառույցի գերա-
դաս անդամի՝ բայի վերաիմաստավորման:

Դառնալով դարձվածի բաղադրիչ, բայն իր իմաստա-
յին, բառաբերականական ու գործառական հատկանիշնե-
րով է օժտում նաև դարձվածային կապակցությունը, որը աշ-
միայն անվանում է գործողությունը, եղելությունը կամ դրու-
թյունը, այլև արտահայտում է բայերի հետ կապված ամենա-
բազմազան վերաիմաստավորված հարաբերություններ, որոնք
այդ իմաստով չէին կարող արտահայտվել սովորական շարա-
հյուսական կապակցություններում: Այսպես՝ իր սովորական
իմաստով, սովորական շարահյուսական կապակցություննե-
րում գնալ բայը շարժում, տեղաշարժ է նշանակում (գյուղ
գնալ, դասի գնալ, մեքենայով գնալ, գիշերով ճանապարհ
գնալ): Ցանկացած ազատ բառակապակցության մեջ այդ բառը
պահում է իր հիմնական իմաստը, բայց դարձվածային կա-
պակցությունում այն հաճախ դադարում է շարժման գաղա-
փար արտահայտելուց և բոլորովին նոր իմաստ է ձեռք բե-
րում՝ կապակցության մյուս բաղադրիչների շնորհիվ: Սրի-
նակ, ձեռքից գնալ, ուղից գնալ, գլուխը գնալ, խելքը գնալ
դարձվածներում շարժման կամ տեղաշարժի գաղափարը
գրեթե բացառվում է: Խելքը գնալ երկու իմաստով է հանդես
գալիս՝ ուշաթափվելու և հիանալու (Սոնայի համար խելքը
գնում էր): Նույնը կարելի է ասել նաև առնել (հոգին առնել,
լեզու առնել, երես առնել, քն առնել, առաջն առնել), տալ (թե
տալ, երես տալ, կյանք տալ, բուրդը փամուռ տալ), հանել
(խելքից հանել, ճանապարհից հանել, ձեռքից հանել), բերել
(խելքի բերել, ձեռք բերել, գլխին օշին բերել), տանել (գլուխը

տանել, ականջը տանել, խելիք տանել), դնել (անցավ գլուխը ավետարանի տակ դնել, կծիկը դնել՝ հավասարության նշան դնել) և բազմաթիվ այլ բայերի մասին, որոնք դարձվածի բաղադրիչ դառնալիս որոշ դեպքերում էլ նույնիսկ կորցնում են իրենց հատուկ բայիմաստը, կամ ավելի ճիշտ, այն չեղադրանում է. իսկապես, մի՞թե գործողության իմաստ կա երես լսոնել, քե տալ, խելից ճանել, խելի բերել, գլուխ տանել կապակցություններում: Նույն բանը կարելի է ասել նաև հայերենի որոշ հարադրական բայերի մասին, որոնք առանց դարձվածային արժեքի գործածվում են սովորական՝ բայական իմաստով, իսկ դարձվածային արժեքով իմաստափոխվում են: Այսպես, օրինակ՝ դուրս գալ հարադրական բայը իր իսկական իմաստով նշանակում է ելնել, հեռանալ, անջատվել և հիմնաէջանում կապվում է այնպիսի գոյականների հետ, որոնք տեղ են ցույց տալիս (դուրս գալ→տանից, անտառից, մեքենայից), բայց դարձվածային իմաստով նույն հարադրությունը դուրսդրվում է այնպիսի գոյականների հետ, որոնցում բացառապես բացակայում է տեղի գաղափարը, ինչպես նաև որոշ շափով միացնում է հեռանալու իմաստը՝

Նկատելի է, որ ինչպես վերևի՝ դարձվածային, այնպես էլ այս կապակցությունները անանջատելի միավորներ են դառնում թե՛ իմաստային և թե՛ շարահյուսական տեսակետից, այդ պատճառով էլ նման կառույցները մեծ մասամբ ստանում են մեկ բառի արժեք՝ հիմնականում մեկ իմաստով (տե՛ս Гипнер Ю. Р. Об основных принципах ФЕ и типах их видоизменения.—В. кн.: «Проблемы фразеологии» 198)

(под. ред. А. М. Бабкина) Изд. «Наука», М.-Л, 1964, с. 59):

Բայական ԴՄ-ները խոսքի մեջ կրկնակի դեր են կատարում. դրանք մի դեպքում հանդես են գալիս որպես ոչ հաղորդակցական արժեք ունեցող ԴՄ-ներ (ծեռները լվանալ՝ մի կողմ կանգնել, սիրտը սառչել, նամփին փառ գցել, աչքերին բոգ փչել և այլն), իսկ մյուս դեպքում ստորոգման շնորհիվ հաղորդակցական արժեք են ստանում և հանդես գալիս որպես նախադասություն (Արանգներով սև կատու է անցել: Զին գլխին փացի է տվել: Գլուխ դնելու տեղ չունի: Աչքերիս բոգ մի՛ փչիր: Զեռները լվաց՝ մի կողմ կանգնեց և այլն):

Հայերենի բայական ԴՄ-ների առատությունը կարելի է բացատրել նաև այն հանգամանքով, որ մեր լեզուն չափազանց հարուստ է հարադրական բայերով, որոնք բայական ԴՄ-ների ստեղծման համար կարևոր աղբյուր են՝ գլուխ բերել, ջուր ծեծել, աչքից գցել, գլուխ պահել, լեղին ջուր դառնալ (սրանց մասին ավելի մանրամասնորեն խոսվելու է ներքևում):

Հայերենի բայական ԴՄ-ների առատության պատճառներից մեկն էլ այն է, որ շատ անվանական ԴՄ-ներ պոտենցիալ հնարավորություններ ունեն համալրվելու անորոշ դերբայով և վերածվելու բայականի. այսպես, օրինակ՝ կանաչ հանապարհ-ը գոյականական դարձված է, այն հեշտությամբ համալրվում է անորոշ դերբայով և վերածվում է բայականի՝ $\{[(\text{կանաչ հանապարհ}) + \text{տալ}] + \text{մեկին}\}$, այդպես էլ՝ $\{[(\text{հին երգը}) + \text{երգել}]$, $\{[(\text{յոթերորդ երկինք}) + \text{հանել}]$, $\{[(\text{ցամաք հացի}) + \text{կարոտ}] + \text{դարձնել}\}$:

Բայական ԴՄ-ները անպայմանորեն կազմվում են երկու հիմնական մասերից՝ անվանական և բայական. անվանական մասը կարող է բաղկացած լինել մեկ, երկու, երեք և նույնիսկ ավելի բաղադրիչներից, իսկ բայական մասը, որի մասն կառույցի գերադաս անդամն է, անպայման անորոշ դերբայն է (մեջքը պնդացնել, ձվի մեջ մազ փնտրել, քացր չորի հետ վառել) կամ էլ որևէ հարադիր բայը (մատով ցույց տալ, բերանի ծամոն դառնալ, ջանք բոլ ընկնել):

Բայական ԴՄ-ները բնորոշվում են բայական այն քերականական կարգերի ծավալմամբ, որոնք հանդես են գալիս բայահիմքերի միջոցով՝ անկախ ստորոգումից:

Անվանական ԴՄ-ների նման բայականները նույնպես ըստ բաղադրիչների՝ իրար նկատմամբ ունեցած շարահյուսական կախվածության և իմաստի կայունության բաժանվում են 3 տիպի՝

1. Ստորադասական, երբ կառույցի բաղադրիչներից մեկը գերադաս է, դոմինանտ կա՛մ միջուկային անդամ, իսկ մյուսը կա՛մ մյուսները՝ ծավալիչներ, այսինքն միջուկին տարբեր կողմերից լրացնող անդամներ (գլխին խաբարալա դառնալ, խոսքը կտուրը գցել, լեղին ջուր կտրել, դունչը ջարդել):

2. Համադասական, երբ կառույցի բաղադրիչները գրեթե նույնն են շարահյուսական միենույն մակարդակի վրա, նրանցից մեկը գերադաս չէ մյուսի կա՛մ մյուսների նկատմամբ, այսպիսի բայական ԴՄ-ները շատ չեն և գրեթե միայն հարադիրներ են (հալել-մաշել, բողբոջ-փախչել, տանել-բերել, դնել-վերցնել, ուտել-խմել, ընկնել-մեռնել, ընկնել-ելնել և այլն):

3. Համաստորադասական, երբ կառույցի բաղադրիչներից երկուսը գտնվում են շարահյուսական միենույն մակարդակի վրա, համարժեք են, և երկուսով ստորադասվում են միջուկին՝ գերադաս անդամին: Այս տիպի կառույցները բնականաբար երկանդամ լինել չեն կարող, դրանք միայն բաղմանդամ են. դրանց համադաս անդամները կարող են լինել բաղահյուսական բարդություններ՝ գրվել գծիկով կա՛մ ու շաղկապով (ոտից-գլուխ չափել, ձեռքից-ոտքից ընկնել, հոբով-մոբով անել, հող ու մոխիր դառնալ, աղ ու հաց կտրել, շուն ու կատու դառնալ, իգն ու թոզը կորցնել, փախն-հողին հավասարեցնել, աղ ու հացին բոռ նայել, գարուն-աշուն իրար խառնել, տաշտ ու մաղը կախել և այլն):

Հայտնի է, որ լեզվական որևէ համակարգի կառուցվածքը ներկայացնում է այն ամենաբարձր մակարդակը, որի մեջ միավորները բնորոշվում են իրենց ունեցած փոխհարաբերություններով ու դերով (8, էջ 18): Ահա հենց այդպիսի հարաբերություններով ու դերով էլ բնութագրվում են բա-

յական ԴՄ-ների բաղադրիչները, որոնք թեև իմաստային տեսակետից ձուլվում ու անանջատելի ամբողջություն են կազմում, բայց այնուամենայնիվ, այդ ամբողջության մեջ յուրաքանչյուր բաղադրիչ մյուսի հետ կապվում է ձևաբանական ու շարահյուսական այն գործոններով, որոնք առկա են ազատ կապակցություններում. սրանցում նույնպես գործում են քերականական կարգերը, որոնք առաջին հայացքից աննկատելի են, մինչդեռ խորապես ուսումնասիրության շնորհիվ հնարավոր է հայտնաբերել ու վերականգնել նույնիսկ ամենաաննկատելի քերականական իրողությունները, որոնք թաքնված են դարձվածներում:

Գրեթե ամեն մի դարձված կառուցվածքային տեսակետից բաղկացած է միջուկային անդամից և ծավալիչից (կամ ծավալիչներից):

Բայական դարձվածի միջուկային անդամը անորոշ դեր-բայն է, որը կարող է ծավալվել տարբեր խոսքի մասերով, և ըստ ծավալման սահմանների էլ բայական ԴՄ-ները բաժանվում են երկանդամ և բազմանդամ հիմնատիպերի, որոնք էլ իրենց հերթին բաժանվում են մանրակազմարարների:

Քննենք այդ կառուցվածքային տիպերն առանձին-առանձին:

Երկանդամ կառույցներ

Ինչպես ամեն մի դարձվածային միավորի, այնպես էլ բայականի նախասկզբնական ձևը երկանդամ կառույցն է. դա ցանկացած դարձվածի ամենաստորին հիմնատիպն է. այդ տիպի ԴՄ-ներից շատերը պոտենցիալ հնարավորություն ունեն նոր բաղադրիչներով ծավալվելու:

Երկանդամ բայական ԴՄ-ների գերադաս անդամը անպայման անորոշ դերբայն է, որն օժտված է տարբեր խոսքի մասերով ծավալվելու հատկանիշներով: Երկանդամ կառույցները բայական դարձվածների համակարգում թվով ավելի շատ են ու ամենամեծ կիրառությունն ունեն. պատճառը կարճ և հեշտ վերարտադրելի լինելն է: Բացի դրանից հայերենում

հաւադրական բայերի վերաիմաստավորումից առաջացած ԴՄ-ների մեծ մասը նույնպես երկանդամ է:

Ինչպէս արդեն ասվել է վերևում (էջ 68—70), լեզվաբանութեան դժվար հարցերից մեկն է հարադրական բայերի և դրանց վերաիմաստավորումից առաջացած բայական դարձվածների սահմանների որոշումը: Այս հարցը հետաքրքրել է հայերենի հարադրական բայերով ու հոգի գործածութեամբ զբաղված գրեթէ բոլոր լեզվաբաններին. նրանցից շատերն են աշխատել տալ հարադիրներից առաջացած դարձվածային միավորների և սովորական հարադրական բայերի նմանութուններն ու իմաստային տարբերութունները: Թեև բնականորեն նրանց կարծիքները իրարից շատ չեն տարբերվում (ներանք բոլորն էլ ելնում են հարադրութեան բաղադրիչների իմաստափոխութունից ու վերաիմաստավորումից), բայց տեղին ենք համարում անդրադառնալ նրանցից մի քանիսին: Մ. Աբեղյանը գրում է. «...Հարադրական բայերի մեջ պետք է դնել և այնպիսի դարձվածները (ընդգծումը իրենն է), որոնց շարահյուսական կապակցութունը թեպետ հասկանալի է, բայց բայն ու հարադիրը միասին, իմաստի փոփոխութեամբ, ստանում են մի նոր, ընդհանուր նշանակութուն» (1, էջ 143): Աբեղյանը սովորական հարադիրների և դրանցից առաջացած դարձվածների տարբերակիչ հատկանիշը վերջիններիս հոդ շտանալն է համարում (ընդգծումը մերն է):

Պրոֆ. Գ. Սևակը հարադրական բարդութունների մի զգալի մասը համարում է «այլաբանական, այլաբերական և փոխաբերական իմաստ ստացած յուրահատուկ անթարգմանելի դարձվածներ (իդիոմներ)» (56, էջ 162):

Ա. Մուրվալյանը լեզվական այդ երկու իրողութունները քննում է իրարից անանջատ՝ հրեմն նշելով նրանց իմաստային տարբերութունները (41, էջ 72—128):

Հարադրական բայերը համեմատաբար հանգամանորեն են ուսումնասիրված պրոֆ. Ա. Աբրահամյանի կողմից (2, էջ 156—208): Նա հարադրական բայերը քննում է ըստ կազմավորման հիմունքների՝ դրանք բաժանելով 7 տեսակների և յուրաքանչյուր տեսակի մեջ սովորական իմաստներով կազմ-

վողներին հետ բերում է նաև փոխաբերական նշանակությամբ կաղմվողները՝ առանց դարձված անվանման: Հոլովառական հիմունքներով կաղմված հարադրական բայերում նա անդրադառնում է նաև հարադրության անվանական բաղադրիչի նոդով գործածության հարցերին և նշում, որ հոդը որոշ դեպքերում դառնում է բաժանման ցուցիչ, այսինքն՝ քայքայում է հարադրությունը (ձեռք մեկնել և ձեռքը մեկնել), որոշ դեպքերում էլ առանձին իմաստ չի տալիս կապակցությանը (զլուխ տանել և զլուխս տանում է):

Հետևելով ավանդական ըմբռնմանը, Ս. էլոյանը նույնպես հարադիր բայերի մեջ առանձնացնում է դրանց այն տեսակը, որոնց բաղադրիչների կոնկրետ իմաստները չեն ներմուծվում բարդության ընդհանուր իմաստի մեջ: Այլ երկուսով միասին արտահայտում են փոխաբերական կամ անթարգմանելի դարձվածի (իդիոմի) իմաստ, ուստի և դրանք կոչում է «դարձվածքային հարադրական բայեր» (27, էջ 274):

Հարադրական բայերի և ԴՄ-ների առնչությունների մասին է խոսում նաև Ռ. Մկրտչյանը (տե՛ս 39, էջ 86—87):

Որոշիչ հոդի իմաստազատիչ դերի մասին, թեև թուուցիկ, բայց արժեքավոր դիտողություններ ունի նաև պրոֆ. էդ. Աղալյանը (տե՛ս 9, էջ 222—223):

Հարադիր բայերի և դրանցից առաջացած բայական ԴՄ-ների լավագույն ու մանրամասն քննությունը կատարել է պրոֆ. Ալ. Մաքսաբյանը: Նա գրում է. «Բաղմաթիվ դարձվածային հարադրավոր բայեր առաջ են եկել բառերի սովորական շարահյուսական կապակցություններից՝ դրանց շարահյուսական կապի մթադնման և ընդհանուր նշանակություն ստանալու ճանապարհով» (36, էջ 222): Այնուհետև նա հարադրավոր դարձվածները սահմանում է այսպես. «Դարձվածային են կոչվում այն հարադրավոր բայերը, որոնց հարադիրն ու բայական բաղադրիչը միասին առանձնահատուկ իմաստային նշանակություն են արտահայտում և հանդես են գալիս որպես մտքի արտահայտման պատկերավոր ձևեր» (ն. տ., էջ 225):

Հարադրավոր բայերից առաջացած դարձվածների մի զգալի մասը կազմված է մարմնի մասերի անվանումներից: Այսպես, աչք, ականջ, փք, բերան, գլուխ, ձեռք, ոտք, մատ, սիրտ, լեզու, երես և այլ բառեր ուղիղ և թեք ձևերով, եզակի և հոգնակի թվերով բայական բաղադրիչների հետ հայոց լեզվում կազմում են հազարավոր դարձվածներ՝ աչք մտնել, աչք ծակել, աչքը հանել, աչքից գցել, ականջ մտնել, ականջները կախել, փքը ջարդել, փքերը կախել, գլխին նստել, գլուխ տանել, գլխի ընկնել, գլխից գցել, ձեռք փաշել, սիրտ տալ, լեզու առնել, երես թելել, բերան բանալ, ոտները տնկել և այլն:

Բավական է ասել, որ Ա. Սուփասյանի և Ս. Գալստյանի կազմած «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանում» աչք բառով վկայված են 612 հարադրություններ, որոնց մեծ մասը դարձվածներ են (282, էջ 30—59), իսկ էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» այդ նույն բառով բերված է 135 դարձվածային միավոր (256, էջ 92—94):

Ձեռք բառի ուղիղ և թեք հոլովներով, եզակի և հոգնակի թվերով դարձվածաբանական բառարանում բերված է 387 դարձված՝ ձեռք առնել, ձեռք բերել, ձեռք տալ, ձեռք փաշել, ձեռքը պարզել, ձեռքից գնալ, ձեռքից հանել, ձեռները բրունել, ձեռները լվաճալ, ձեռները կապել: Բաղմասթիվ ԴՄ-ները են կազմվում նաև գլուխ բառով՝ գլուխ տալ, գլուխ պահել, գլուխ բերել, գլուխը յուզել, գլուխը ծեծել, գլխից անցնել, գլխից հանել, գլխին նստել, գլխում նստել, գլխին դմփել, գլխի ընկնել, գլխի գցել:

Կլուխ, սիրտ, փք, բերան մարմնի մասերի անունների հոգնակի թվով կազմվող ԴՄ-ները բնականաբար մատնանշում են ոչ թե մեկ, այլ մի քանի անձնավորություններ՝ գլուխները ջարդել, գլուխներից դուրս տալ, գլուխներում շտեղավորվել: Սրտերը ուտել, սրտերով շիկնել, սրտերից հանել, փքերը կախել, փքերը ջարդել, փքերից բերել, փքերով շիկնել, բերանները բանալ, բերաններում շիռ չբռնվել, բերաններից բոցնել և այլն:

Մեծ թիվ են կազմում նաև այնպիսի հարադրավոր դարձվածները, որոնք կապվում են մարդու հոգեկան աշխարհի, ունակութունների, կարողութունների, վարքագծի և դանդաղ հատկանիշների անվանումների հետ. դրանք կազմվում են հոգի, շունչ, խելք, միտք, կյանք, ուժ, ուժք և նման բառերի և որևէ բայի հարադրությամբ՝ հոգի տալ, հոգին հանել, շունչը փչել, շունչ առնել, խելքից հանել, կյանքը ուտել, կյանք մտնել, ուժից գնալ, ուժի բերել, ուժի գալ և այլն:

Մեծ թվով բայական երկանդամ և եռանդամ ԴՄ-ներ են կազմվում նաև բնության երևույթների, տարվա եղանակների, մոլորակների անվանումների և որևէ բայի զուգորդումով՝ արև ունենալ, արևով երգվել, արևից զրկվել, արևը խավարել, աստղը փայլել, բախտավոր աստղի տակ ծնվել, աստղերը հաշվել, գլխին ձյուն գալ, գլխին ֆարե կարկուտ քափվել, կյանքի գարունը անցնել, երկնքից կռակ քափվել, երկինք համբարձվել, գետնի տակ անցնել, գետնին հավասարեցնել, ֆամի կուլ տալ, փոքորիկ հնձել և այլն:

Բայական հարադրական ԴՄ-ների երկանդամ կառույցների ավելի մեծ թիվ են կազմում տալ, գալ, անել, լինել, դնել, բերել, գցել, փաշել, կտրել, հանել, ընկնել, կապել, առնել, բռնել, տանել, գնալ և նման բայերը տարբեր խոսքամասային բաղադրիչների հետ հարադրվելիս. ըստ որում այդ բայերից ԴՄ-ներ կազմելու ամենամեծ հաճախականությունն ունեն տալ, անել, գալ, լինել, ընկնել, դնել, գցել, առնել, կտրել, դառնալ բայերը:

Ինչ խոսք, որ այս նույն բայական բաղադրիչները այլ բառերի, կամ նույն բառերի հետ այլ խոսքաշարում ու հարաբերություններում հանդես են գալիս նաև իրենց սովորական իմաստներով, որոնցում, անշուշտ, վճռորոշ դեր են խաղում նաև ԴՄ-ների անվանական և բայական բաղադրիչների քերականական կարգերը, որոնց մասին հանգամանորեն խոսվելու է «Բայական ԴՄ-ների ձևաբանական առանձնահատկությունները» բաժնում:

Բերենք այդ բայերից մի քանիսով կազմված դարձվածների օրինակներ՝

թիւ		քիթ	
երես		բմբւահան	
կլանք	տալ	աղցան	անել
քթին		սիրտ	
հոգի		դարդ	
երես		հարը	
լեզու		քունը	
սիրտ	առնել	աանձը	կտրել
տարիքն		շուր	✓
սրտին		քալ	
ձևաք		գլուխ	
ծնկի		անուն	
խեղճի	բերել	հոգին	հանել
դուրս		համը	
վրա		հրապարակ	

Էստ էլ. Եղիազարյանի հաշվարկների, բայական հարադրավոր դարձվածների ամենամեծ թիվն ստացվում է շարժում և գործողություն ցույց տվող բայերից, նրանցից ավելի պակաս՝ գոյություն, իսկ ամենափոքր հաճախականություն ունեն մտածողություն, դատողություն ցույց տվող բայերը: Այստեղ բերում ենք նրա կատարած վիճակագրությունից մի քանի տվյալներ. այսպես, հայերենի բայական դարձվածային համակարգում շարժում և գործողություն ցույց տվող բայերը ունեն հետևյալ աղտիվությունը՝ տալ բայը կազմում է 789 դարձված, անել-ը՝ 691, գալ-ը՝ 613, ընկնել-ը՝ 560, դնել-ը՝ 384, բերել-ը՝ 201, տանել-ը՝ 117,

իջնել-ը՝ 52 և այլն, գոյության իմաստ արտահայտող բայերից՝ լինել-ը՝ 603, վառնալ-ը՝ 137, ունենալ-ը՝ 191, մնալ-ը՝ 177, տեսնել-ը՝ 80, ապրել-ը՝ 25 և այլն, իսկ մտածողութուն, դատողութուն ցույց տվող բայերից՝ ասել-ը՝ 100, գիտնալ-ը՝ 34, իմանալ-ը՝ 25, հարցնել-ը՝ 16, խնդրել-ը՝ 11, երդվել-ը՝ 9 և այլն (տե՛ս 125):

Բացի բայական հարադրութուն ԴՄ-ներից հայերենում բավական մեծ թիվ են կազմում բայական երկանդամ այնպիսի կառույցները, որտեղ անորոշ դերբայը զուգորդվում է տարբեր խոսքի մասերի հետ: Քննենք այդպիսի կառույցների բոլոր հնարավոր ենթատիպերը.

Գոյական + անորոշ դերբայ

Բայական երկանդամ կառույցներում հարադիր ԴՄ-ներից հետո իրենց տարածվածությամբ ու գործառույթով աչքի են ընկնում գոյական և անորոշ դերբայ բաղադրիչներով կազմված ԴՄ-ները, որոնցում գոյականը կարող է հանդես գալ թե՛ ուղիղ և թե՛ թեք ձևերով, թե՛ հղակի և թե՛ հոգնակի թվերով՝ անորոշ դերբայի համար կատարելով շարահյուսական տարբեր պաշտոններ:

Հայտնի է, որ բառը լուծվելով ԴՄ-ների մեջ, գրեթե կորցնում է իր բառական ինքնուրույնությունը, բայց այդ դեպքում էլ պահում է իր շարահյուսական կապը դարձվածի մյուս բաղադրիչների հետ, քանի որ առանց դրա անիմաստ է ամեն մի բառակապակցություն՝ լինի դա ազատ թե կայուն (տե՛ս 186, էջ 69):

Գոյական (եղակի ուղղական-հայցական) + անորոշ դերբայ: Նման կառույցներում, եթե գոյականը դրված է բուն ուղղականով, բնականաբար ենթակայի դեր է կատարում՝ աչքի կշտանալ, աչքի վախենալ, բունը փախչել, փառք ճախել, սիրտը փառանալ, սիրտը մառել, արևը հանգչել, արյունը եռալ, աստղը խավարել և այլն:

Գոյական բաղադրիչը ենթակայի պաշտոնում է հանդես գալիս նաև այնպիսի կառույցներում, որտեղ անորոշ դերբայ գերադաս անդամը գործածված է Վ կրավորական ածանցով,

ինչպես օրինակ՝ սիրտը պղտորվել, մեջքը կոտրվել, կոկորդը սեղմվել, դիմակը պատռվել, կծիկը բացվել, կրակ բափվել, երգը եռգվել, աչքերը բացվել և այլն:

Երկանդամ բայական ԴՄ-ներում ամենամեծ թիվը կազմում են գոյականի եզակի թվի ուղղական-հայցական բաղադրիչներով կառույցները, որտեղ գոյական ծավալիչ անդամը ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոն է կատարում. օրինակ՝ սիրտը դատարկել, սիրտը նվաճել, սչիք խաբել, ոտքը կոխել, ոտքը պաշել, ծոծրակը բռնել, օծիվը սզատել...:

Երկանդամ բայական ԴՄ-ներում գոյական բաղադրիչները շարահյուսական նույն հարաբերությունների մեջ են նաև, երբ անորոշ դերբայ գերադաս անդամը արտահայտված է լինում պատճառական բայերով՝ զույս տրաֆացնել, սիրտ մղկտացնել, սիրտը հովացնել, հրազը հանգցնել, նախապահը մոլորեցնել և այլն:

Գոյական (հոգնակի ուղղական-հայցական) + անորոշ դերբայ: Անորոշ դերբայ գերադաս անդամի հետ հոգնակի ուղղական-հայցականով հանդես եկող գոյական բաղադրիչը նույնպես շարահյուսական այն պաշտոններն է կատարում, գերադաս անդամի նկատմամբ, ինչ որ եզակի թվով դրվածը. տարբերությունը միայն թվի մեջ է:

Բուն ուղղականով դրվող հոգնակի գոյական բաղադրիչները հանդես են գալիս չեղոք սեռի բայերի հետ և նրանց համար ենթակայի շարահյուսական պաշտոն են կատարում՝ աչքերը խավարել, քները թուլանալ, այծերը գալ, քները թափվել (օգնականից, նեցուկից ղրկվել), ծնկները թուլանալ, ծնկները ծալվել, ոտները բաշվել և այլն:

Ավելի մեծ տարածում ունեն ներգործական սեռի բայերի հետ հանդես եկող հոգնակի գոյական բաղադրիչները, որոնք ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոն են կատարում, հետևաբար և դրվում են ուղղական-հայցական հոլովով. ահա դրանցից մի քանիսը՝ ակնջները սրել, ոտները տնկել, ատամները հաշվել, քները բաշել, էծերը բերել, ոտները պաշել, ուսերը թռվել, աչքերը բռնացնել և այլն:

Գոյական (եզակի տրական) + անորոշ դերբայ: Նման կառույցները հայերենում այնքան էլ քիչ չեն. սրանցում տրական հոլովով դրվող գոյականն ծավալիչը կարող է հանդես գալ որոշյալ և անորոշ առումներով. վերջինս ավելի պակաս տարածում ունի՝ աչքի անցկացնել, շնորհի գալ, գրոյի հավասարեցնել և այլն:

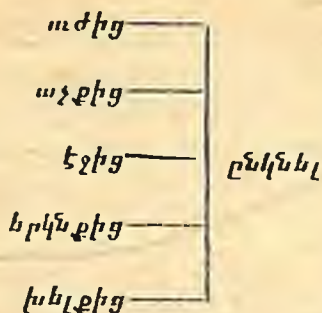
Օրինակներ որոշյալ առումով՝ լեզվին տալ, քիկունքին կանգնել, վզին չոփել, վզին նստել, գլխին նստել, պատին սեղմել, փաթին փսել, մազին դիպչել, բախտին նստել, նողին հավասարեցնել և այլն:

Հոգնակի տրականով շատ քիչ օրինակներ են հանդիպում. ահա դրանցից մի քանիսը՝ ոտներին մեռնել, շներին աղ տալ, շներին գցել, ծնկներին զարկել, գլխներին տալ և այլն:

Գոյական (եզակի բացառական) + անորոշ դերբայ: Անորոշ դերբայը գոյականի բացառական հոլովի հետ զուգորդվելիս մեծ մասամբ կազմում է բայական այնպիսի դարձվածներ, որոնք հիմնականում հարադրական բայերի արժեք են ունենում, մանավանդ երբ կառույցի գերադաս անդամը արտահայտվում է ընկնել, զցել, հանել բայերով: Այս դեպքում նման բայերը գրեթե զրկվում են իրենց նյութական արժեքից և կապակցության մեջ համարժեք են դառնում վերացական բայերին:

Օրինակ՝

խեղճից		աչքից	
շարժից		բերքից	
քթից	հանել	դահից	զցել
ճամփից		փառքից	
շահից		խեղճից	

Բերված դարձվածներում թեև առաջին հայացքից ղգացվում է ինչ-որ բանից անշատվելու, հեռանալու, ղրկվելու գաղափարը, բայց դա այնքան է մթազնել, որ խելից հանել, աչքից ղցել, աչքից ընկնել և նման կապակցություններում այդ իմաստը գրեթե լրիվ ղեղոքացել է, իսկ որոշ կառույցներում այն ինչ-որ ղափով նկատելի է (փառից ղցել, ուծից ընկնել, ղարքից հանել): Իմաստային այդպիսի հատկանիշներով են օժտվում նաև ղեղել, փախշել, կառել, կառվել, առնել, ղրկել, ղրկվել և նման բայերով կաղմվող կառույցները (նամփից ղեղել, բախտից փախշել, օձից փախշել, կյանքից ղրկել): Սրանց հակառակ, որոշ կառույցներում էլ ոչ թե ղրկվելու, հեռանալու, անշատվելու հեռավոր իմաստ է նկատվում, այլ ինչ-որ ղափով կառելու (երկնքից կախվել, մաղից կառշել): Նման կառույցի որոշ ԴՄ-ներում էլ պարզապես գործելակերպի եղանակն է ընդգծվում՝ քիկունքից հարվածել, արմատից բանդել և այլն:

Շատ սակավաթիվ դարձվածներ են կաղմվում հոգնակի բացառականով՝ ամպերից իջնել, աստղերից հայտնվել, քերից բերել և այլն:

Գոյական (գործիական) + անորոշ ղերբայ: Գործիականով կառույցները նույնպես բավականին հեռանում են հոլովական իմաստից և մարդու գործնակերպի տարբեր ձևերու եղանակներ են արտահայտում. այսպես՝ դրանց մեծ մասը գործողության սաստկության գաղափար է նշում՝ արշուճով ողողել, գլխով երաշխավորել, նրազով փնտրել, մատով ղիպշել, գլխով հատուցել և այլն: Դրանց մյուս մասը հիմնականում հարադրական բայերի արժեքով է հանդես գալիս՝ խոս-

Ֆոլ բնկնել, սրտով լինել, ձեռքով աճել, ակամջով բնկնել, երեսով տալ և այլն:

Հոգնակի գործիականով կառույցներում ավելի է ընդգրծվում գործողության սաստկությունը. այս դեպքում նկատելի է նաև գործողության կատարման ձևը՝ սվիններով դիմավորել, ատամներով պաշտպանել, աչքերով ուտել, շներով հշել...:

Գոյական (ներգոյական) + անորոշ դերբայ: Ներգոյականով երկանդամ կառույցները բավական սահմանափակ են, և դրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր ուրույն իմաստը, այդ պատճառով էլ հնարավոր չէ դրանց միջև միավորող իմաստային կապ գտնել և ըստ այդմ էլ որոշ ստորաբաժանում կատարել ու դասակարգել. թերևս կարելի է դրանցում ընդունել վերաիմաստավորված տեղի գաղափարը: Ահա մեզ հանդիպած գոյականի ներգոյական հոլովով և անորոշ դերբայով կազմված բայական ԴՄ-ներից մի քանիսը՝ երկնքում նախել, աչքում բարձրանալ, գլխում նստել, կոկորդում մնալ, քիկունքում քաֆնվել, ծոցում տափացնել և այլն:

Ավելի սակավաթիվ են ներգոյականի հոգնակի թվով ձևավորվող ԴՄ-ները՝ ամպերում սավառնել, աչքերում կարդալ...:

Ածական + անորոշ դերբայ

Բացի գոյականներից հայերենում մի քանի ածականներ նույնպես կարող են զուգորդվել անորոշ դերբայ գերադասանդամի հետ և կազմել երկանդամ բայական դարձվածներ, որոնք խոսքի մեջ հիմնականում հարադիր բայերի արժեքով են կիրառվում. այս դեպքում ածականի խոսքամասային իմաստը հիմնականում չեղոքանում է: Ահա այդպիսի կառույցներից մի քանիսը՝ սև կապել, սև հագնել, կանաչ կապել, կանաչ հագնել, կարմիր հագնել, ծանր նստել, մեծ խոսել, անդամակ մորթել, անկրակ վառել...:

Որոշ ածականներ էլ գոյականաբար գործածվելիս դրվում են այս կամ այն հոլովով և անորոշ դերբայի հետ կազմում ղանազան բայական դարձվածներ, որոնց մեծ մասը

նույնպէս հարադրական բայերի արժեք է ունենում (սեք տալ, բարձրից նայել, նեովից գալ...):

Մակբայ (կապական բառ) + անորոշ դերբայ

Ածականների համեմատությամբ ավելի փոքր թիվ են կաղմում մակբայներով, երբեմն էլ կապական բառերով և անորոշ դերբայով զուգորդող բայական երկանդամ ԴՄ-ները, որոնք նույնպէս հանդես են գալիս հարադրական բայի իմաստով: Բերենք մի քանի օրինակ, դուրս ընկնել, վերև բարձրանալ, մեջ ընկնել, վերեւից նայել, առաջ փաշվել, հետեւից խոսել, տակից գործել, միջից լինել (մի բանի պիտանի լինել), տակով անել, երեսով տալ, վրայով անցնել (թեթեակի նայել, թռուցիկ կերպով կարդալ) և այլն:

Երկանդամ կառույց՝ արտահայտված կապով

Երկանդամ բայական ԴՄ-ների կաղմում պետք է քննել նաև գոյականով, կապով կամ կապական բառով և անորոշ դերբայով բաղադրված բայական կառույցները, որոնք թեև բաղադրիչների քանակով եռանդամ են, բայց շարահյուսական մակարդակում կապերն ու կապական բառերը առանձին բաղադրիչներ չեն դիտվում, որովհետև դրանք ինքնուրույն իմաստակիր միավորներ չեն և զուտ քերականական դեր են կատարում, ցույց են տալիս կառույցի բաղադրիչների միջև եղած տարբեր հարաբերություններ: Այս մասին ավելի հանգամանորեն խոսում է Ն. Պառնասյանը (տե՛ս 46, էջ 17):

Նման կառույցները միաձուլվ են. այսինքն՝ չունեն դարձվածի հիմք և ծավալիչ, չի կարելի գոյականը անջատել կապ + անորոշ դերբայ երկանդամ կառույցից և ոչ էլ կապը անջատել գոյական + անորոշ դերբայ կառույցից՝ քնի տակ առնել, ականջի ետև գցել, բռան մեջ հավաքել, սառույցի վրա գրել. նման ԴՄ-ները չունեն հիմք ու ծավալիչ. դրանցից ոչ մեկը չի կարելի երկանդամով արտահայտել (այ-

սինէն՝ չկա քեի առնել, կամ տակ առնել, ականջի գցել կամ ետն գցել): Վրա կապի բացակայութեամբ դարձվածը երկանդամ կառուցվածք կունենա այն էլ միայն գոյականի սրոշյալ առման դեպքում՝ սառույցի վրա գրել = սառույցին գրել, նանապարհի վրա կանգնել = նանապարհին կանգնել, մոխրի վրա նստեցնել = մոխրին նստեցնել և այլն:

Ասվեց, որ կապով կառույցները միաձուլվել են. դրանց մի մասը կարող է հիմք դառնալ եռանդամ, քառանդամ և հընգանդամ դարձվածների համար՝ ունենալով իրենց դերանուն կամ այլ խոսքի մաս ծավալիչները՝ ֆթից հետո շտեսնել → (իր) ֆթից հետո շտեսնել, ոտի տակը փորել → (մեկի) ոտի տակը փորել, բլին դեմ անել → դանակը (մեկի) բլին դեմ անել:

Բերենք գոյական + կապ + անորոշ դերբայ ԴՄ-ների այլ օրինակներ՝ բարձի տակին ուտել, ոսկու մեջ թաղվել, մեջքի վրա պառկել, լեզվի տակ չմնալ:

Կապը կարող է հանդես գալ նաև գոյականների հոգնակի թվի հետ՝ փշերի վրա նստել, մատների վրա հաշվել, մատները հետն ուտել, դափնիների վրա ննջել, ամպերի մեջ սավառնել, աստղերի հետ խոսել, ասեղների վրա նստել:

Բերված կապակցություններից մի քանիսը, անշուշտ, ունեն նաև իրենց իսկական, ոչ դարձվածային իմաստներն ու կիրառությունները:

Ե Ո Ա Ն Պ Ա Մ Կ Ա Ռ Ո Վ Յ Ո Ւ Ն Ե Ր

Լեզվի մեջ իրենց տարածվածությամբ ու գործածության հաճախականությամբ քիչ չեն նաև բայական եռանդամ դարձվածային միավորները, որոնց ղեբադաս անդամը նորից անորոշ դերբայն է, որը գրեթե միշտ վերջադաս գիրքում է հանդես գալիս: Եռանդամ կառույցներում Նույնպես մեծ տեղ են գրավում հարադիր բայերը, որոնք զուգորդվելով գոյականի կամ այլ խոսքի մասի հետ՝ ամբողջ կառույցով վերաիմաստավորվում են: Այս դեպքում եռանդամ կառույցը կունենա հիմնականում հետևյալ կաղապարը՝

[գոյական + (հարադիր բայ)]

Նկատելի է, որ հրեման հարադիր բայը, որպես երկանդամ դարձված, բոլորովին այլ իմաստ է արտահայտում, իսկ երբ ղուգորդվում է որևէ գոյականով, այդ գոյական ծավալիչը քանակական կողմի հետ փոխում է նաև ամբողջ կառույցի որակական կողմը՝ բոլորովին նոր իմաստ հաղորդելով նրան:

Այսպես, ջուր դառնալ նշանակում է շատ թրջվել, փշանալ, ինչպես նաև ծիծաղից թուլանալ, բայց աչքը ջուր դառնալ արդեն երկար սպասել է նշանակում, կամ ֆամուն տալ վատնել է նշանակում, բայց բուրդը ֆամուն տալ՝ արդեն բոլորովին ուրիշ է: Այսպես էլ ցույց տալ հարադիրը իր իմաստը փոխում է շատ բարդություններում. բռնեցի ցույց տալ, առամ ցույց տալ, կռնակը ցույց տալ, դուռը ցույց տալ դարձվածներում ցույց տալու իմաստը համեմատաբար չեզոքանում է:

Դուրս գալ հարադիրը դարձվածային կապակցություններում հրեման էլ զրկվում է անշատվելու, հեռանալու իմաստից և, դրան հակառակ, ինչ-որ բան ձեռք բերելու իմաստ է ստանում: Այսպես, անունը դուրս գալ, ձեռքը դուրս գալ, հոգին դուրս գալ, աչքը դուրս գալ ԴՄ-ներով նշվում է այն փաստը, որ մարդուն վերագրվում են բարոյական, ֆիզիկական ինչ-ինչ հատկանիշներ. այսպես՝ հոգին դուրս գալ նշանակում է չարշարվելով, տառապելով հոգնածություն ստանալ, իսկ անունը դուրս գալ նշանակում է մի լավ կամ վատ արարք կատարելու հետևանքով ինչ-որ անուն, համբավ ձեռք բերել:

Հարադրական բայով և գոյական ծավալիչով են կազմվել նաև հետևյալ բայական ԴՄ-ները, որոնք առանց գոյականական բաղադրիչի այլ իմաստ են արտահայտում կամ գործածական չեն՝

աչքը		ոտները	
գիրքը	բաց անել	օրերը	քարշ տալ
սիրտը		գործերը	

Այդպես էլ՝ մագը կրակին տալ, ջանը բո՛ւ ընկնել, գլուխը ցած դնել, գործը գլուխ բերել և այլն:

Հայերենում բավական տարածված են նաև այնպիսի հռանդամ բայական ԴՄ-ներ, որոնք կազմված են ոչ թե հարադրական բայերից ու գոյականներից, այլ հարադիր գոյականներից ու անորոշ դերբայ գերադաս անդամից. հարադիրները միանում են շաղկապով կամ միացման գծիկով՝ ադ ու հաց կիսել (ուտել), ֆեֆն ու հալը հաբցնել, հող ու մոխի՞ր դարձնել, ձեռն ու ոտը դողալ, կուշ ու ձիգ անել, ծերը-ծերին հասցնել, փեշը-փեշին կապել, հուրով-մուրով անել, աչքով-ունքով անել...:

Նման դարձվածային միավորները մտնում են համա-ստորադասական կառույցների մեջ, որովհետև գոյականները իրար նկատմամբ համադաս են, անորոշ դերբայի նկատմամբ՝ ստորադաս:

Այժմ առանձին-առանձին քննենք հայերենի բայական հռանդամ մյուս ԴՄ-ները և ցույց տանք, թե ինչպիսի կառուցվածքային տիպերով են հանդես գալիս դրանք և թե դարձվածի հիմքի* հետ որպես ծավալիչներ ինչ խոսքի մասեր կարող են զուգորդվել:

Գոյական + գոյական + անորոշ դերբայ

Հայերենում ավելի մեծ թիվ են կազմում այնպիսի բայական հռանդամ ԴՄ-ները, որոնց կազմում հանդես են գալիս տարբեր հոլովներով դրված երկու գոյականներ և անորոշ դերբայ: Այսպիսի դարձվածներից շատերը փաստորեն հիմնականում բայական երկանդամ կառույցներ են՝ որևէ

* Դարձվածի հիմք մենք անվանում ենք այն երկանդամ կառույցները, որոնք կազմված են մեկ միջուկային և մեկ ծավալվող անդամներից (ծամոն դառնալ → բերանի ծամոն դառնալ): Իսկ կապի առկայության դեպքում հիմքը կարող է նաև եռաբաղադրիչ լինել (բռան մեջ հավաքել → (իբ) բռան մեջ հավաքել):

հոլովով գրված գոյական ծավալիչի հարադրումով*։ դրանց կառուցվածքը կարտահայտվի հետևյալ բանաձևով՝

[գոյական + (գոյական + անորոշ դերբայ)]

Ինչպես երևում է բանաձևից, ծավալիչ գոյականը դարձվածի հիմքի համար միշտ նախադաս դիրքում է հանդես գալիս. գերադաս անդամը՝ անորոշ դերբայը, գրեթե միշտ

* Ինչպես եռանդամ, այնպես էլ քառանդամ, հնգանդամ և ավելի բազմանդամ ԴՄ-ները, ձիշտ է, հաճախ կազմվում են դարձվածի հիմքի վրա այ ծավալիչների հարադրումից, և կառուցվածքային տեսակետից ունենում են վերևում բերված բանաձևի տեսքը, բայց իմաստային տեսակետից դրանք իրականում դառնում են միաձույլ ու միատարր, և սրանցում ամբողջ դարձվածը բոլորովին իմաստափոխվում է, երբ հարադրվում է այլ բաղադրիչների՝ ծավալիչների հետ. այսպես, օրինակ, բախտ ունենալ նշանակում է բախտավոր լինել, բայց շան բախտ ունենալ դարձվածն արդեն հաշոդակ լինել է նշանակում, իսկ ուրբի բախտ ունենալը՝ անհաջողակ։ Այդպես էլ ջուր խմել-ը այլ բան է, մեկի սրտից ջուր խմել-ը՝ բոլորովին այլ։ Դարձվածի հիմքը իր ծավալիչից անջատելիս՝ հաճախ նույնիսկ դադարում է դարձված լինելուց և վերածվում է սովորական կապակցության (այդպես է բերված օրինակներում)։ Հետևաբար, եռանդամ, քառանդամ և ընդհանրապես բազմանդամ ԴՄ-ների բաղադրիչները սովորաբար իրարից չպետք է անջատել, այլապես շատ հաճախ իմաստի փոփոխություն կամ խաթարում տեղի կունենա։ Այդ սկզբունքից ելնելով էլ բազմարարողիչ ԴՄ-ների կառուցվածքային տիպերը վերլուծելիս մենք աշխատել ենք ոչ թե կառույցը քանդակելու, դրա բաղադրիչները անջատելու տեսանկյունով, այլ մեր նպատակն է եղել ցույց տալ, թե ամբողջ դարձվածը ինչպիսի կազմություն ունի, ինչ տարրերից է բաղադրված. այդ պատճառով էլ մեր վերլուծությունները հաճախ էլ տեսական նպատակ են հետապնդում։ Այդպիսի օրինակներ շատ կան. այսպես՝ մինչև գղալով ջրել կապակցության հետ ուղտ բաղադրիչը չլինի, դարձվածի իմաստը որոշակի չի լինի։ Կամ՝ կապեւն արձակելը այլ բան է, լեզվի կտպեւն արձակելը՝ բոլորովին այլ, այդպես էլ՝ դուռը բախել և բաց դուռը բախել։ էլ չենք խոսում այն մասին, որ ծալվալիչը երբեմն էլ հակառակ իմաստներ է հաղորդում ԴՄ-ին. սրտին յուզ փնել նշանակում է մի բանից բավարարված զգալ, իսկ գլխին յուզ փնել նշանակում է համոզել, խաբել մեկին։ Բացի դրանից առաջին դարձվածում ենթական գործողությունը ինքն իր հետ է կատարում (նպատակիդ հասար, գնա սրտիդ յուզ փախ — Գաբուն), իսկ երկրորդում ենթական գործողությունը ուրիշի վրա է կատարում (Սաքոն ում գլխին ասես յուզ չի փնել — (ՊՊ)։

ետադաս է: Խիստ սահմանափակ են այն բայական ԴՄ-ները, որոնցում անորոշ դերբայը միջադաս է. այս դեպքում դարձվածի ծավալիչ գոյականն է իր դիրքը փոխում՝ կապված ԴՄ-ի որևէ անդամը շեշտելու և ընդգծելու հետ. օրինակ՝ Բար գցել նանապարհին, ցեխ փսել երեսին, փորձանք բերել զլխին դարձվածներում դարձվածների հիմքերն են ոչ թե գցել նանապարհին, փսել երեսին, բերել զլխին, այլ՝ Բար գցել, ցեխ փսել, փորձանք բերել, որտեղ Բար, ցեխ, փորձանք բաղադրիչները շեշտվելու պատճառով և նախադաս դիրքով հանդես եկել, իսկ դրանք շեշտվել են անորոշ դերբայի՝ անմիջապես իրենց հաջորդելու շնորհիվ:

Քերված ԴՄ-ները կունենան կառուցվածքային հետևյալ բանաձևը՝

[(գոյական + անորոշ դերբայ) + գոյական]

Կատու խփել	սլատ'րը
------------	---------

Գոյական (ուղղական-հայցական) + գոյական (ուղղական-հայցական) + անորոշ դերբայ: Այս տիպի կառույցներում ուղղական-հայցական հոլովով դրվող գոյականները անորոշ գերադաս անդամի նկատմամբ հիմնականում երկու կարգի շարահյուսական կապի մեջ են լինում.

ա) եթե անորոշ դերբայը ներգործական սեռի է, ուրեմն գոյականներից մեկը հանդես է գալիս ուղիղ խնդրի, իսկ մյուսը տեղի պարագայի շարահյուսական պաշտոններով. ըստ որում՝ մի դեպքում ուղիղ խնդիրն է նախորդում տեղի պարագային (խոսքը կտուրը գցել, բոզը երկինք հանել, թուրը պատյանը դնել, այծին բանջարանոց թողնել, հոգին բուրը հալափել, լեզուն տակը դնել, շունչը բերանը հասցնել...), մյուս դեպքում՝ տեղի պարագան է նախորդում ուղիղ խնդրին (բերանը հող գցել, փոխանը կատու գցել, գլուխը ֆոլոզ դնել, ծոցը Բար դնել, կաուցը մեղր փսել, աչքը կորեկ գցել, բոստանը Բար գցել և այլն):

Ձաղացք մածուն աղալ և շունը տերը շնանաչել դարձվածներում ենթակաների հետ ուղիղ խնդիրներն են հանդես եկել:

բ) եթե անորոշ դերբայը շեղոք սեռի է, գոյականներից մեկը անպայման ենթակայի շարահյուսական պաշտոն կկատարի, իսկ մյուսը՝ տեղի պարագայի (ծայրն երկինք համեմել, փռաքր գետին շրնկնել, խոսքը ջուրն ընկնել, լեզուն փորն ընկնել, թուքը կատիկը բռնել, հոգին բերանը գալ, բոզը երկինք հասնել...):

Նման կառուցվածքային տիպում գոյականները հոգնակի թվով շատ քիչ են կիրառվում (ոտքերը գետին շառնել, առամները սնդուկը դնել, հոգին ծնկները իջնել)։ այստեղ գործում է քերականական նույն օրենքը, ինչ որ եզակի թվի գոյականների համար:

Նման կառուցվածքի ԴՄ-ներից շատերը կարելի է դիտել նաև եռանդամ հարադրություններ (հոգին բերանը գալ, ախրաք փորն ընկնել, գլխարկը գետնովը տալ, սիրտը կրակ գցել, անունը մաստակ շինել, բերանը լեզու դնել և այլն):

Գոյական (սեռական) + գոյական (ուղղական-հայցական) + անորոշ դերբայ: Գոյականի սեռական հոլովը իրեն հաջորդող գոյականի համար բնականաբար հատկացուցիչի շարահյուսական պաշտոն է կատարում (սրտի ճանապարհը գտնել, ջաղացի ոտը վերցնել, աչքի ուղի կտրել, ֆակի բերանը բանալ, մտքի թելը կտրել, տան նւագը մտնել):

Որոշ կառույցներում էլ սեռականով բաղադրիչը որոշչային պաշտոնով է հանդես գալիս (արշի ծառայություն ստացել, շան բախտ ունենալ, հավի խելք ունենալ, ջրի նամփա դարձնել, օձի լեզու բանեցնել...):

Սեռականին հաջորդող գոյական բաղադրիչը, նայած բայի խնդրառության, սեռի հատկանիշի, կարող է ուղիղ խնդրի կամ ենթակայի դերում հանդես գալ (բերված բոլոր օրինականերում այն խնդիր է): Օրկորող գոյական բաղադրիչը ենթակայի շարահյուսական պաշտոնով է հանդես գալիս շեղոք և կրավորական բայերի հետ (դառնության բաժակը լցվել, մտքի թելը կտրվել, բախտի անիվը թեփվել, սրտի յուղը հալվել, երեսի գույնը գնալ, բերանի ջուրը գնալ...):

Որոշ կառույցներում էլ նույն գոյականը կարելի է դիտել թե՛ ենթակայի և թե՛ խնդրի պաշտոնում՝ նայած խոսքա-

յին միջավայրին: Օրինակ՝ սրտի նրազը մաւել դարձւածում ճրագը ուղիւ խնդիր է, եթե միջնորդավորված գործողութեան հետ է կապված (վատ մարդ էր, սրտիս նրազը մաւեց), իսկ եթե գործողութեանը ուրիշի կողմից չի կատարուել՝ ենթակա է (երբեք լավ օր չեմ տեսել, սրտիս նրազն էլ մաւեց):

Սահմանափակ կառույցներում էլ երկրորդ բաղադրիչ գոյականը տեղի պարագայի դերում կարող է հանդես գալ (Բամու բերանը գցել, փշի հովը նստել, ականջի բամբակը հանել):

Երբ գոյականը դրված է լինում ներգոյական հոլովով, տեղի պարագայի իմաստը ավելի որոշակի է լինում՝ էջի ականջում Բնել, շիրք բերանում շրջվել:

Սեռական հոլովով գոյականին կարող են հաջորդել նաև այլ հոլովներով դրվող գոյական բաղադրիչներ, որոնք բնականաբար հանդես կգան տարբեր անդամների պաշտոններով՝ սալի հովին պառկել, ասեղի ծակով անցնել, գրողի ստից ընկնել, ասածու երեսից ընկնել և այլն:

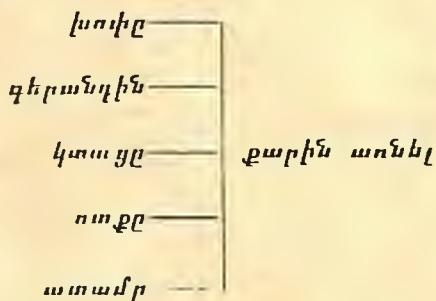
Հոգնակի գոյական բաղադրիչներով կառույցները այս դեպքում էլ շատ սակավ են՝ քների միսն ուտել, կոկորդիլոսի արցունքներ քափել, ասածու փեշերից կախվել, լեզվի կապերն արձակել և այլն:

Գոյական (ուղղական-հայցական) + գոյական (տրական) + անորոշ դերբայ: Գոյականի ուղղական-հայցական հոլովը շատ ակտիվ մասնակցություն ունի բայական ԴՄ-ների կառուցվածքում. այն որպես ծավալիչ անդամ հանդես է գալիս բոլոր հոլովներով դրվող դարձվածների հիմքի հետ և նրա հետ մտնելով իմաստային սերտ կապի մեջ՝ ըստ անորոշ դերբայի սեռի ու խնդրառութեան հատկանիշի էլ հանդես է գալիս թե՛ ենթակայի (չեղոք և կրավորական բայերի դեպքում) և թե՛ ուղիղ խնդրի (ներգործական և պատճառական բայերի դեպքում) շարահյուսական պաշտոններում:

Գոյականի ուղղական-հայցական հոլովը գոյականի տրական + անորոշ դերբայ կառույցի հետ հետևյալ ԴՄ-ներում հանդես է գալիս ենթակայի շարահյուսական պաշտո-

նում՝ երկինքը (աշխարհը) գլխին մթնել, դանակը ոսկորին
փառնել, ուղտը դռանը շոփել:

Այդպես էլ՝

Թվով ավելի շատ են այն ԴՄ-ները, որտեղ ուղղական-
հայցական բաղադրիչը ուղիղ խնդրի պաշտոն է կատարում՝
կտուցը փարին փել, սանձը ձեռքին սլահել, մատը մատին
չխփել, տունը ափսոսին բարձել, խոսքը նակատին ասել,
բերանը փամուն բռնել, ծայրը ծայրին հասցնել, նիպտը
կամին դնել. այս վերջին դարձվածում դնել գերադաս անդա-
մի հետ ոչ թե կամին գոյականն է դարձվածի հիմք կազմում,
այլ նիպտը գոյականը: Կա նիպտը դնել, ապա՝ դրան է զու-
գորդվել կամին գոյականը, հմմտ. նիպտը ցած դնել, նի-
պտը մի կողմ դնել, նիպտը փարին դնել:

Այս տիպի կառույցներում անորոշ գերբայի հետ հան-
դես եկող տրական հոլովով զրվող գոյականը հիմնականում
հանգման անուղղակի խնդրի դեր է կատարում (տե՛ս բեր-
ված օրինակները), որոշ դեպքերում էլ այն տեղի պարագայի
պաշտոնով է հանդես գալիս՝ ուղտը դռանը շոփել, դանակը
բլին դնել: Իսկ խոսքը նակատին ասել դարձվածը՝ ամբող-
ջովթյամբ ձևի պարագայի իմաստ ունի:

Նման կառույցների մի մասն էլ գրեթե հարադրովթյան
արժեք ունի՝ հատկապես երբ բայական անդամը տալ անո-
րոշ դերբայն է: Օրինակ՝ դառմանը փամուն տալ, ծուխը փ-
մուն տալ, փարը գլխին տալ, բմբուլները փամուն տալ և
այլն:

Գոյական (տրական) + գոյական (ուղղական-հայցա-
կան) + անորոշ դերբայ: Այս տիպի կառույցները նախորդ-

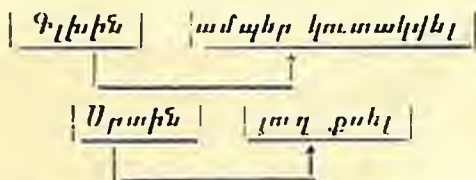
ներից տարբերվում են նրանով, որ անորոշ դերբայ գերադասանդամը ուղղական-հայցականով դրվող գոյականի հետ է դարձվածի հիմք կազմում, իսկ ծավալիչ անդամը գոյականի տրական հոլովն է: Բաղադրիչների շարահյուսական պաշտոնները նույնն են, ինչ որ նախորդ տիպում: Այստեղ նույնպես ուղղական-հայցականով դրված անդամները ենթակայի պաշտոնում ավելի սակավ են, քան ուղիղ խնդրի. ահա ենթակայի մի քանի օրինակ՝ գլխին ձյուն գալ (իջնել, նստել), գլխին ամպեր կուտակվել, գլխին կոտոշներ բուսնել: Ուղիղ խնդրի օրինակներ՝ գլխին ավետարան կարդալ, գլխին ջրաղաց աղալ, գլխին կակալ կոտրել, նակատին մուր փել, աչքերին բոգ փշել, շներին աղ տալ, բերանին կողպեք դնել, նամփին ֆար գցել, ջրաղացին ջուր լցնել, սրտին յուղ փել, բախտին ֆար գցել:

Տրական հոլովով դրված բաղադրիչները նորից հանգաման խնդրի կամ տեղի պարագայի պաշտոնով են հանդես գալիս (տեղի պարագայի օրինակներ՝ նամփին ֆար գցել, գլխին ամպեր կուտակվել, գլխին ֆար աղալ, գլխին կարկուտ բերել, աչքերին բոգ փշել...):

Մնացած ԴՄ-ներում տրականով գոյական բաղադրիչը հանգաման անուղղակի խնդրի է, միայն շներին աղ տալ ԴՄ-ում շներին մատուցման խնդրի է:

Այս տիպի կառույցներում նույնպես հարադրական բայերը ակտիվ են՝ գլխին կրակ դառնալ, ականջին օղ անել, սրտին սյուն լինել, գլխին փորձանք գալ:

Սրանց կառույցվածքային սխեման կունենա հետևյալ տեսքը՝

Գոյական (ուղղական-հայցական) + գոյական (բացառական) + անորոշ դերբայ: Նման կառույցների համար ավելի հատկանշական է ծավալիչ գոյական բաղադրիչի՝

ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոնում հանդես գալը, իսկ բացառականով դրվող բաղադրիչը, ամենայն հավանականութեամբ, նախապես անջատման խնդրի դեր է կատարել: Դրանք հիմնականում պայմանավորված են անջատման, սահմանադատման, հեռացման և նման իմաստներ արտահայտող բայ բաղադրիչով (նիպոտը փոխ կտրել, կարպետը ջրից հանել, ֆամին գլխից հանել, այբը բենից ջոկել):

Ճիշտ է, նման կառույցներում այժմ անջատման խնդրի և տեղի պարագայի սահմանների խիստ տարրորոշումը դրված է, բայց որոշ կապակցություններում դա ակնհայտ է: Օրինակ՝ սալը տեղից շարժել, ֆաբը գոգից քափել, օձը բնից հանել, էշը ցեխից հանել, սուրը պատյանից հանել, իսկ ձուկը գլխից բռնել, ուլտը պոչից բարձրացնել, գործը գլխից բռնել և նման դարձվածային կապակցություններում բացարձակապես վերանում են տեղի կամ անջատման իմաստները. դրանցում առկա է միայն գործելակերպի եղանակը:

Բնականաբար բայի չեզոք և կրավորական սեռերի դեպքում նման կառույցներում ուղիղ խնդրի փոխարեն կիրառվում են ենթակայի շարահյուսական պաշտոնով հանդես եկող գոյական ծավալիչ բաղադրիչներ (սալը տեղից շարժվել, սագը պատից կախվել):

Սակավագեպ են նաև ուղղական-հայցական կամ բացառական հոլովներով դրվող հոգնակի բաղադրիչներով կառույցները (այծերը ոչխարից չջոկել, շորերը վրայից քափվել, ոտները գետնից կտրվել, լիթը ունեներից բարձրացնել և այլն):

* * *

Նման քերականական հատկանիշներով են օժտված նաև բացառական + ուղղական-հայցական + անորոշ դերբայ բայական ԴՄ-ները, որտեղ ծավալիչ բաղադրիչը բացառականով դրվող գոյականն է, որի մասին պետք է ասել այն, ինչ ասվել է նախորդ կառույցի նույն բաղադրիչի վերաբերյալ. ահա մի քանի օրինակներ՝ մատից փուշ հանել, ֆաբից հաց ֆամել, լվից նրագու հանել, ֆթից ծուխ հանել, կրակից

շագանակներ հանել, սրտից ջուր խմել, շնից մազ պոկել, գլխից ձեռք փաշել: Այս տիպի կառույցներում ավելի հաճախադեպ են բուն ուղղականով դրվող գոյական բաղադրիչներով կապակցությունները, որովհետև անորոշ դերբայը մեծ մասամբ շեղոք կամ կրավորական սեռի է (երկնից կրակ քափվել, երկնից հրեշտակ իջնել, սրտից արյուն կաքել, աչից արյուն կաքել, գլխից մազ չպակասել): Հետաքրքիր է նաև այն, որ ուղղական-հայցական + բացառական + անորոշ դերբայ կառույցներում ուղղական-հայցականով դրված գոյականները անպայման որոշիչ հոգով են հանդես գալիս (մաղը պատից կախել, ծովսը ֆրից հանել, կաքը ֆրից բերել, լեզուն ծոծրակից հանել, սազը պատից կախել), իսկ բացառական + ուղղական-հայցական + անորոշ դերբայ կառույցներում՝ անպայման անորոշ (մատից փուշ հանել, փառից հաց փամել, սրտից ջուր խմել, գլխից ձեռք փաշել, շնից մազ պոկել և այլն):

Իմաստային տեսակետից ավելի միաձուլվ կառույցներ են հարադրավոր կապակցությունները, որտեղ բացառական + ուղղական-հայցական բաղադրիչները անորոշ դերբայների հետ տարբեր հարաբերություններ են արտահայտում՝ ձեռքից-ձեռք անցնել, աշխարհից-աշխարհ ընկնել, հոգոց-հոգի կորչել:

Հանդիպում են նաև բացառական + բացառական + անորոշ դերբայ տիպի կառույցներ՝ տնից-տեղից զրկվել, ոտից-ձեռքից ընկնել, աչից-երեսից ընկնել, ֆրից-պնչից քափվել և այլն:

Փոյական (ուղղական-հայցական) + գոյական (գործիական) + անորոշ դերբայ: Համեմատաբար ավելի սակավաթիվ են գոյականի ուղղական-հայցական և գործիական բաղադրիչներով կազմված բայական նախադրում ԴՄ-ները: Այս դեպքում էլ գրեթե հավասարապես գործուն են և ուղղական-հայցական + գործիական (սեպը սեպով հանել, ուղտը գդալով ջրել, լեզուն ծոծրակով հանել, խոսքը շափարով կրտրել, գլուխը փառով տալ) և գործիական + ուղղական-հայց-

ցական (մտնով Թեհրան հասնել, զլխով փամի անցնել, մաղոմ ջուր կրել, լեզվով նննդով բռնել) կառույցները:

Այս դեպքում ևս գոյական բաղադրիչներից մեկն ու մեկը կարող է հոգնակի թվով գործածվել. դրանց թիվը նույնպես շատ քիչ է՝ գլուխը փամինեռով լցնել, աչքի քարքիչնեռով հավաքել, ձեռքերը արյունով ներկել:

Հանդիպում են նաև գործիական հոլովի հետ գոյականի սեռական-տրական հոլովներով բաղադրված դարձվածներ՝ ասեղի ծակով անցնել, մաղի ծակով անցկացնել, աչքի պոչով նայել, սրտի դողով ապրել և այլն:

Գոյական (ուղղական-հայցական) + գոյական (ներգոյական) + անորոշ դերբայ: Ավելի հետաքրքիր կառուցվածք ունեն ուղղական և ներգոյական հոլովներով դրված գոյականներով ու անորոշ դերբայով բաղադրված եռանդամ դարձվածները. այս դեպքում ծավալիչ բաղադրիչը ոչ թե ուղղական-հայցականով, այլ ներգոյականով դրված գոյականն է, որը դարձվածի հիմքի բաղադրիչները բաժանել է և դրվել նրանց արանքում. արյունը երակներում ցամաքել, թուփ բերանում չորանալ, սիրտը փորում խորովել կառույցներում անորոշ դերբայը դարձվածի հիմք է կազմում ոչ թե ներգոյականով դրված գոյականների հետ, թեև դրված է նրանցից հետո, այլ բուն ուղղականների՝

թուփը չորանալ — ոչ թե բերանում չորանալ,
արյունը ցամաքել — ոչ թե երակներում ցամաքել,
լեզուն շաղվել — և ոչ թե բերանում շաղվել,
սիրտը խորովվել — և ոչ թե փորում խորովվել:

Իսկ եթե կառուցվածքն ունի գոյականի ներգոյական + ուղղական + անորոշ դերբայ կաղապարը, այդ դեպքում, նախորդ տիպերի նման ծավալիչ անդամը դրվում է դարձվածի հիմքից առաջ (աչքում մազ բուսնել, մտնում շուն ցնկնել, բերանում լեզու շլինել, ականջներում բամբակ լինել, փորում սիրտ շունենալ և այլն):

Նկատելի է, որ գոյականի ուղղական-հայցական և ներգոյական հոլովներով կառույցներում գործողությունը հիմնականում միջնորդավորված չէ, այդ պատճառով էլ ուղիղ

ձեռով գործածվող գոյականները ճնշող մեծամասնությամբ բուն ուղղականով են դրվում և ենթականեր են: Նման կառույցներում ավելի քիչ են գոյականի հայցական հոլովով, այսինքն ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոնով հանդես եկող ԴՄ-ները. ահա դրանցից մի երկուսը՝ մախաթը պարկում բախցնել, ծոցում օձ տախցնել, նախիրում էջ ունենալ: Բերված գրեթե բոլոր դարձվածներում ներգոյական հոլովով դրված գոյականը տեղի պարագայի պաշտոն է կատարել. դա հատուկ է այս տիպի գրեթե բոլոր ԴՄ-ներին:

Ուղտի ականջում բնել ԴՄ-ում ներգոյական + անորոշը զուգադրվել է սեռական հոլովի հետ:

Հոգնակի ներգոյականով կաղապարվողները նույնպես շատ քիչ են՝ ականջներում բամբակ լինել, բերաններում շիր չքռչվել:

Քիչ են նաև հոգնակի ուղղական բաղադրիչով կառույցները՝ հորիզոնում ամպեր կուտակվել, երկնքում աստղեր փնտրել:

Գոյական -| ածական + անորոշ դերբայ

Հայերենում բավականին տարածված են այնպիսի բայական ԴՄ-ները, որոնք բաղադրված են գոյականով, ածականով և անորոշ դերբայ գերադաս անդամով, որտեղ գոյականը կարող է հանդես գալ տարբեր հոլովներով:

Այսպիսի ԴՄ-ները հետաքրքրական կառուցվածք ունեն. դրանց մեծ մասում անորոշ դերբայ գերադաս անդամը դարձվածի հիմք է կազմում այս կամ այն հոլովով դրված գոյականի հետ, թեև դրանք միջնորդավորված են ածական ծավալիչ անդամով, այսպես՝ գլուխը բարձր պահել դարձվածի հիմքը գլուխը պահելն է, իսկ բարձր ածականը՝ նրա ծավալիչ անդամը, թեև գլուխը պահելը առանձին վերջված, որպես երկանդամ դարձված, բոլորովին այլ իմաստ ունի (մի կերպ յուրա գնալ, նաև ակտիվությունից խուսափել), իսկ բարձր ածականը բոլորովին փոխել է նրա իմաստը՝ միշտ հպարտ լինել:

Ակնհայտ է, որ դարձվածի ծավալիչ անդամը բանակա-
կան կազմի հետ փոխել է նաև նրա որակական կողմը:

Այսպիսի կառուցվածք ունեն նաև հետևյալ ԴՄ-ները՝
նացր ցամաք ուտել, փափախիւր ծուռ դնել, քները (ականջ-
ները, աչքերը) լայն բանալ, երեսին պարզ նայել, բերանը
կարգին բանալ:

Նույն բաղադրիչներն ունեցող ԴՄ-ների մյուս մասում
ԴՄ-ի հիմքը կազմում են ածականն ու անորոշ դերբայը,
գոյականը դառնում է նրանց ծավալիչը. այսպես՝ քանին
քրու չասել ԴՄ-ի հիմքը ոչ թե քանին չասել-ն է, այլ՝ քրու
չասելը, իսկ քանինը նրա ծավալիչն է: Այդպես են նաև երե-
սը պարզ լինել, աչքերը բոռ լինել, օրը սև անել, գլխին սև
գալ, ինչպես նաև՝ երեսը (մեջքը, տեղը) պինդ լինել և այլն:

Պետք է ասել, որ նման կառույցներում ածականները
ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոն են կատարում,
իսկ գոյականները՝ հիմնականում ուղիղ խնդրի, ինչպես նաև
հանգման խնդրի: Որպես վերջին դեպքի օրինակներ կարելի
է հիշել մի երկուսը՝ գլխին սև գալ, հացին կույր նայել, երե-
սին պարզ նայել և այլն:

Այլ խոսքի մաս + գոյական + անորոշ դերբայ

Բավականին հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև
այնպիսի ԴՄ-ները, որտեղ նախադաս դիրքում հանդես են
գալիս ածականը, թվականը, դերանունը և հարակատար
կամ անորոշ դերբայները: Նման կառույցներում, ինչ խոսք,
նախադաս զրվող այդ խոսքի մասերը հանդես են գալիս որ-
պես ծավալիչ անդամներ, իսկ գոյականը իրեն հաջորդող անո-
րոշ դերբայի հետ կազմում է ԴՄ-ի հիմքը:

Ածական + գոյական + անորոշ դերբայ: Նման կա-
ռույցները նշված տեսակի ԴՄ-ներում ամենամեծ թիվն են
կազմում՝ գոյական + անորոշ դերբայի հետ համադրվում են
և՛ որակական, և՛ հարաբերական ածականներ, որոնք հիմնա-
կանում որոշչային դերում են հանդես գալիս, իսկ գոյական
բաղադրիչը կարող է գործածված լինել տարբեր հոլովներով
և շարահյուսական տարբեր անդամների դեր կատարել:

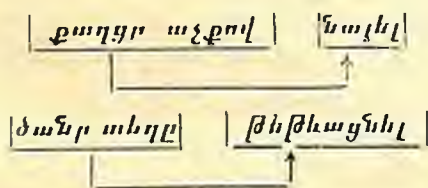
Ավելի մանրամասնությունների մեջ շմտնելու նպատակով նման տիպի կառույցների ստորաբաժանումը կանենք ոչ թե ըստ գոյականների հոլովածների, այլ ըստ ածականների տեսակների. նախ բերենք գոյականների ուղիղ, ապա՝ թեք ձևերով կառույցները:

Որակական ածականը գոյականի ուղղական-հայցականի հետ՝ բաց տեղ չպառկել, բուխ ամպը պատել, ծանր տեղը բերկացնել, սև աղվես դառնալ, սև կատու անցնել, սպիտակ դրոշակ բարձրացնել, կակուղ դամար բռնել, կարճ զառի հոսել, հարամ կար ուտել, հին երգը երգել, չոր տախտակ դառնալ, նոր էջ բացել:

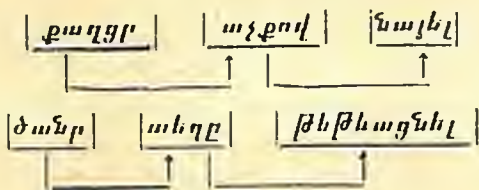
Գոյականի թեք հոլովներով՝ սև շան հանդիպել, ուղիղ նանապարհի բերել, սև փափն գրել, նուրբ լարերին կպչել, մարմանդ ջրից վախենալ, հին գայլերից զգուշանալ, ծեր աղվեսից հեռանալ, ծուռ, (չար, լավ, փաղցր, թեքև. խոբբ) աչքով նայել:

Հարաբերական ածականները որակականների համեմատությամբ ավելի սակավ են մասնակցում ԴՄ-ների կազմությանը, ահա դրանցից մի քանիսը՝ երկնային բուն մտնեչ, ավգյան աստղները մափրել, զորոյան հանգույցը լուծել, շինական պարիսպ փաշել, մոգական գավազան ունենալ:

Ահա այս կարգի կառույցների սխեման՝

Հնարավոր է նաև՝

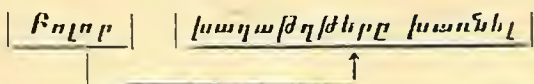

Թվական + գոյական + անորոշ դերբայ: Թվականնև-
րով կառույցներում շատ սահմանափակ են այնպիսի ԴՄ-նե-
րը, որոնց համար որպես ծավալիչ անդամ անորոշ դերբայն է
հանդես գալիս, բայց և այնպես այն դառնում է գերադաս.
այսպես՝ առաջին ջութակ նվագել և յոթերորդ երկինք բարձ-
րանալ ԴՄ-ներում հիմք դարձվածները առաջին ջութակ և յո-
թերորդ երկինք երկանդամ անվանական կառույցներն են.
դրանք ծավալվել են նվագել և բարձրանալ անորոշ դերբայ-
ներով, որոնք դոմինանտ անդամի մակարդակի են բարձրա-
ցել, որովհետև դրանց շնորհիվ կառույցները անվանական
տիպից վերածվել են բայականի:

Թվականով բաղադրված ԴՄ-ներից շատերը միաձուլվ
կառույցների են և կապ պարունակող ԴՄ-ների նման (միլիոն-
ների հետ խաղալ) անանջատելի: Այդպես՝ ականջները շուրս
անել, խոսքը երկու շանել, մի* արշիճով չափել, մի շապիկով
մնալ, երկու կտոր դառնալ, մի խաշով քաղվել, մի եղունգը
չարժենալ, մի մագին չդիպչել և այլն:

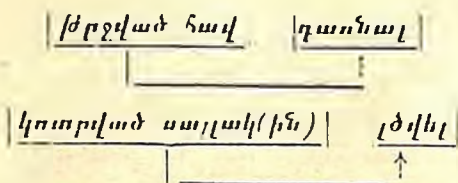
Դերանուն + գոյական + անորոշ դերբայ: Սրանցից շատե-
րը նախորդների նման նույնպես միաձուլվ են, մանավանդ այն
ԴՄ-ները, որոնք միջնորդավորված գործողություն են ցույց
տալիս (մեկի խոսքով շարժվել, մեկի խաշով քաղվել, մեկի
թևով բռնել, այն աշխարհը ուղարկել): Անանջատելի են նաև
ոչ միջնորդավորված գործողություն ցույց տվող ԴՄ-ներից
շատերը՝ իր էլը բշել, նույն երգը երգել, իր խաշը կրել, ուրի-
շի ասեղը թելել, այն աշխարհը չվել, իրար միս կրծել և այլն:

Այս կարգի դարձվածներից մի քանիսում դերանունը
իսկական ծավալիչ անդամ է. օրինակ, բոլոր խաղաղըրերը
խառնել և ուրիշի հացը կտրել ԴՄ-ների հիմքերն են խա-
ղաղըրերը խառնել և հացը կտրել, բոլոր և ուրիշի դերա-
նունները դրանց ծավալիչներն են:

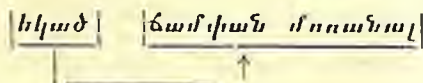

* Մի բառը, ինչպես այս, այնպես էլ շատ կապակցություններում թվա-
կանի իմաստից վերանում և ձևը է բերում նույն դերանվան (կամ ընդհան-
րապես անորոշ դերանվան արժեք):

Դերբայ + գոյական + անորոշ դերբայ: Ինչպես աս-
վել է, անվանական դարձվածներից շատերը պոտենցիալ
հնարավորություններ ունեն համալրվելու անորոշ դերբայով
և դառնալու բայական դարձվածային միավոր: Այսպես, օրի-
նակ, հարակատար դերբայ + գոյական կառույցը հեշտու-
թյամբ. կարող է վերածվել բայականի՝ գումարվելով անո-
րոշի հետ՝

Որոշ ԴՄ-ներում էլ հարակատար դերբայն է գումարվում
գոյական + անորոշ դերբայ կառույցին՝ նամփան մոռանալ—
եկած նամփան մոռանալ, քից բերել → կերածը քից բերել:
Սրանք էլ կունենան հետևյալ կաղապարը՝

Հանդիպում են նաև երկու անորոշ դերբայներով և մեկ
գոյականով կազմված բայական ԴՄ-ներ, որոնցում նախա-
դաս անորոշ դերբայը ծավալիչ անդամ է գոյական + ետա-
դաս անորոշին՝ ծամել բերանը ղնել, հալել ականջը լցնել,
հաշվել բուռը ղնել և այլն:

Ձուգադրական հարադրությամբ կազմված կառույցներ

Բայական դարձվածային միավորների ենթահամակար-
գում հարադրական կազմությունների կողքին հանդես են
գալիս նաև այնպիսի ԴՄ-ներ, որոնք կաղապարվում են միև-
նույն խոսքի մասին պատկանող միավորների զուգադրումով
(կամ կրկնությամբ) և անորոշ դերբայով: Այսպիսի ԴՄ-ների
մեջ ամենամեծ թիվը կազմում են զուգադրական գոյական-
ներով ու անորոշ դերբայով համադրվածները, իսկ զուգադ-
րական ածականներով, թվականներով, մակբայներով

ձայնարկություններով կազմվող ԴՄ-ները մեծ թիվ չեն կազմում: Բերենք դրանցից ամենատարածվածները.

Գոյական + գոյական + անորոշ դերբայ: Սրանց կազմում հիմնականում հանդես են գալիս հարադրական գոյականները, որոնք ղուգորդվելով անորոշ դերբայի հետ, բոլորովին վերախմաստավորվում են. ահա մի քանի օրինակներ՝ մուր ու լեղի ուտել, բուր ու մուր տալ, ոտ ու ձեռք բնկնել, համ ու հոտ առնել, յուղ ու մեղր բաժանել, թուր ու թվանգ դառնալ, չուր ու ջրաղաց կանգնեցնել, աղ ու հաց ուտել...

Ածական + ածական + անորոշ դերբայ: Նման կառույցներում ածականները (կամ նրանցից մեկը) կարող են հանդես գալ փոխանվանաբար (լավ ու վատ լինել, բաց ու շուր չչափել, տախ ու պաղ անել): Մեր կես միլիոնները այնքան էլ շատ տախ ու պաղ չեն արել — (22):

Թվական + թվական + անորոշ դերբայ: Երկու թվականով և անորոշ դերբայով ղուգորդվող ԴՄ-ները ավելի սերտ կապակցություններ են, քան երկու հարադրական գոյականներով ու անորոշ դերբայով կազմվածները, որովհետև եթե հնարավոր է առանձին-առանձին օգտագործել՝ մուր ուտել, լեղի ուտել, կամ համ առնել, հոտ առնել, ապա այդպիսի բաժանում հնարավոր չէ երկու թվականների դեպքում՝ մեկը երկու շանել, մեկը տասը անել, մեկը հազար լինել, սրանք ավելի միաձույլ կառույցներ են:

Մակբայ + մակբայ + անորոշ դերբայ: Սրանք նույնպես միաձույլ կապակցություններ են (հա ու չէ անել, հա ու չեն չհասկանալ, մոտ-մոտ անել, վեր-վեր քոչել):

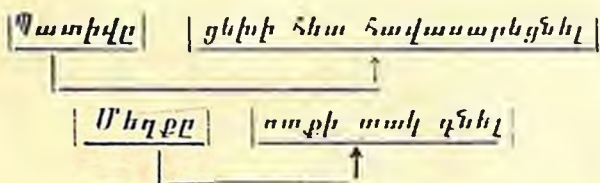
Ձայնարկություն + ձայնարկություն + անորոշ դերբայ. (ախ ու վախ անել, վաշ ու վիշ անել, հարայ-հրոց դնել, փիշի-փիշի անել (Երեխային փիշի-փիշի անելով պետք է համողել — Սկ):

Չի բացառվում, որ լեզվում կան կամ կազմվում են նաև այլ բաղադրիչներով և այլ կառուցվածք ունեցող դարձվածաբան միավորներ:

Գոյական + գոյական + կապ + անորոշ դերբայ: Ինչպես երկանդամ, այնպես էլ եռանդամ կառույցներում քանակային

մեծ թիվ են կազմում կապով կամ կապական բառով բաղադրու-
ված դարձվածային միավորները, որոնք սովորական (ոչ կա-
պային) ԴՄ-ներից տարբերվում են իրենց բաղադրիչների քա-
նակային կազմով. կթե երկանդամ ԴՄ-ներում կապային կա-
ռույցները հանդես են գալիս եռաբաղադրիչ միավորների
տեսքով, ապա եռանդամ ԴՄ-ներում դրանք հանդես են
գալիս քառաբաղադրիչների տեսքով (թերիմաստ խոսքի
մաս լինելու պատճառով կապը ինքնուրույն իմաստակիր
միավոր չի դիտվում):

Կապային կառույցներում թեև կապը անմիջապես նա-
խորդում է անորոշ դերբային, բայց նրա հետ իմաստակիր
միավոր չի դառնում, այլ անպայման կապվում է իրեն նա-
խորդող գոյականի հետ, և երեք խոսքի մաս միաձուլվելով
(կապ + գոյական + անորոշ դերբայ) դառնում են ամբողջ
դարձվածի հիմքը, որի վրա էլ կարող է գումարվել մի այլ՝
ծավալիչ անդամ՝

Ահա այս կառույցի դարձվածների այլ օրինակներ՝ խովր
ֆարին դեմ առնել, փափախը ցեխի մեջ ընկնել, գործը ականջի
ետև գցել, ուլը քոցի տակ շմնալ և այլն:

Կապի կամ կապական բառի առկայությունը դեպքում հա-
ճախ քառանդամ ամբողջ դարձվածը այնքան միաձուլ է դառ-
նում, որ նույնիսկ երեք բաղադրիչների համադրումն էլ ԴՄ-ի
հիմք չի կազմում, օրինակ՝ աչքի լույսի հետ շփոխել ԴՄ-ն
իսկապես այնքան միաձուլ է, որ որևէ բաղադրիչ անջատե-
լիս մյուսները դառնում են անիմաստ ու անկիրառելի: Ահա
այդպիսի դարձվածների մի քանի օրինակներ՝ խելքը հացի
հետ ուտել, միսը ատամի տակ տալ, բախտը նծարի վրա դնել,
ատամի տակ բան գցել, ֆարը ֆարի վրա շքողնել, քացը շորի
հետ վառել, հոր գինը վրան դնել, մատը վերքի վրա դնել...
Այլ կառույցներում գոյականներից մեկը կարող է փոխա-

րինվել հարակատար դերբայով (կոտրած տաշտակի առաջ կանգնել, հալած յուղի տեղ ընդունել, ծնած կովի հետ շփոխել) = Գոյականներից մեկի փոխարեն կարող է հանդես գալ նաև անորոշ դերբայի սեռական հոլովածներ, ինչպես նաև ածականներ, թվականներ ու դերանուններ, որոնց կանդրադառնանք ներքևում:

Կապերը առատությամբ են հանդես գալիս հատկապես բայական ԴՄ-ներում. դրանցով շատ հեշտությամբ են կազմվում բայական հարադրություններ, որոնք էլ իրենց հերթին դառնում են դարձվածների բաղադրիչներ: Այս փաստի մասին է վկայում մեր կատարած փոքրիկ վիճակագրությունը: Մեր քարտադրած միայն եռանդամ և բառանդամ բայական 675 ԴՄ-ներից 431-ում առկա է կապ կամ կապական բառ, այսինքն՝ բերված բայական ԴՄ-ների մոտ 64 տոկոսը բաղադրված է կապերով: Երևույթը բացատրվում է հայերենի կապերի առատությամբ: Շատ բայական ԴՄ-ներ նույն իմաստն արտահայտելու համար զուգահեռաբար կազմվում են և՛ կապերով, և՛ առանց դրանց՝ գոյականների հոլովական վերջավորությունների փոխարինմամբ.

Համատ.

Հոգին բուռն հավաքել → հոգին բռան մեջ հավաքել,

Խոփը փառին առնել → խոփը փառին դեմ առնել,

Գլուխը բարձին դնել → գլուխը բարձի վրա դնել,

Ձեռքից հոռ փաշել → ձեռքի միջից հոռ փաշել:

Կրակին յուղ լցնել → կրակի վրա յուղ լցնել,

Թուցը շորին խառնել → թացը շորի հետ խառնել:

Բերված երկու զուգահեռ ձևերն էլ արտահայտում են քերականական նույն հարաբերությունները, այդ պատճառով էլ դրանք քերականական համանիշներ են, ունեն իրենց ոճական ու կիրառական յուրահատկությունները և ավելի հաճախ հնարավոր է դրանք փոխարինել իրարով՝ նայած խոսքի բնութթին (գրավոր, բանավոր, ժողովրդախոսակցական և այլն), ինչպես նաև ոճական առանձնահատկություններին:

Շարահյուսական նման համանիշության մասին շատ հանգամանորեն խոսում է Ն. Պառնասյանը (տե՛ս 44):

Սակայն ասվածից և բերված օրինակներից չի կարելի մտածել, թե կապական բոլոր կառույցներն ունեն իրենց համանիշ ձևերը. կան բազմաթիվ բայական ԴՄ-ներ, որոնք առանց կապերի և կապական բառերի չեն ձևավորվում, ահա դրանցից մի քանիսը՝ առվից վերև սերմ ցանել, եզան տակ հորք փնտրել, աչքի վրա տեղ ունենալ, մատների վրա խաղացնել, խղճի առաջ մաքուր լինել, խղճի հետ գործարհ չկրն-
ֆել, նեխած ջրերի հետ էլ յուր գնալ...:

Անշափ շատ են նաև այնպիսի բայական ԴՄ-ները, որոնց ձևավորմանը մասնակցում են կապական բառերը՝ թերված ձևերով. առանց դրանց կապակցությունը դարձված չի կազմի և բնականաբար իմաստ էլ չի արտահայտի (ականջի ետևը ցույց տալ, ոտքի տակի հողը կորցնել, ծտի ետևից հրացան կրակել, ետևից կարմիր խնձոր ուլարկել, ծառերի ետևում անտառը չտեսնել...):

Ք ա ո ա ն դ ա մ կ ա ո ու յ ց ն եր

Բայական քառանդամ կառույցները թեև թվով չեն գերազանցում եռանդամներին, բայց բաղադրիչների բաղմա-
ղանությունը ու կառուցվածքային առանձնահատկություննե-
րով իմաստային ավելի հարուստ հատկանիշներ են հանդես
բերում:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս տիպի համար գերա-
դաս անդամը նորից մնում է ետադաս անոռոշ դերբայը: Նա-
խորդ տիպերի նման սրանցում ևս հարադրավոր կառույց-
ները տոկոսային ամենամեծ թիվ են կազմում, որոնք մեծ
մասամբ ձևավորվում են տալ, գալ, անել, տռնել, լինել, դնել,
ընկնել, դառնալ, քողնել և նման բայերով ու որևէ խոսքի մաս
բաղադրիչով՝ գառը գայլին պահ տալ, տունը ափորին պահ
տալ. բախտի անվըր շուռ գալ, հոգին բերանով դուրս գալ,
տունը գլխին փուլ գալ, դանակը կոկորդին դեմ անել, ձուկը
ծովում բազառ անել, հացը գլխին հարամ լինել (ահել), ձիու-
զուլսը բաց քողնել, հոգին կորեկի հատ դառնալ, խաչը կո-
րով կուլ տալ և այլն:

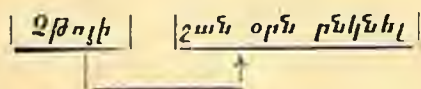
Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, նման կառույցներում դարձվածի հիմքը կապակցության վերջում ընկած հարադրությունն է, որն ունի երկու ծավալիչ գոյականներ, որոնք գտնվում են լրացում-լրացյալ հարաբերության մեջ: Նման կապակցություններից շատերի համար բնորոշ է այսպիսի կառուցվածքային տիպը՝

{գոյական + [գոյական + (հարադիր բալ)]}

օրինակ՝

Բայց որոշ ԴՄ-ների համար էլ որպես դարձվածի հիմք կարող է եռանդամ կապակցությունը լինել, ասենք՝ Չքոյի շան օրն ընկնել ԴՄ-ի ծավալիչ անդամը միայն Չքո գոյականի սեռական հոլովն է՝

Բայական քառանդամ կառույցներում քիչ չեն նաև այնպիսի ԴՄ-ները, որոնք կազմվում են անվանական և բայական հարադիրների զուգորդումից, որոնցում անվանական հարադրությունը մեծ մասամբ բաղհյուսական բարդություն է՝ շան ու գելի բաժին դառնալ, մսի ու եղունգի առանձր մըտնել, ֆար ու կարկուտ գլխին թափել, աղ ու հացը գետնով տալ, ձեռն ու ոտը դող ընկնել, հող ու մոխիր ֆամուն տալ:

Անվանական հարադրության բաղադրիչները գրվում են նաև անջատման գծիկով՝ ֆարից-հողից հաց ֆամել, երկինք-գետին իրար խառնել, սիրտը կտոր-կտոր անել: Գոյական բաղադրիչները կարող են նաև տարբեր հոլովներով զրբվել՝ խոսք ու զրույցի առարկա դառնալ, ոսկորը ոսկորին ձայն տալ, աչք-ունեից կրակ թափվել, բարև-սատծու բարին մոռանալ:

Անվանական հարադրությունը կարող է արտահայտված

լինել նաև ածականներով կամ թվականներով՝ գլխից մեծ-
մեծ դուրս տալ, բարձր-բարձ տեղերից գալ և այլն:

Քառանդամ բայական ԴՄ-ներում մի առանձին, ավելի
հետաքրքիր տեսակ են կազմում կրկնակի հարադրություննե-
րով բաղադրված կառույցները. այս տիպերը հատուկ են միայն
բայական քառանդամ կառույցներին, քանի որ դրանք երկու
առանձին հարադիրներ են՝ կազմված մեկական գոյականնե-
րից ու բայերից, և կառույցի աջ կողմի իմաստը կամ բխում
է ձախից, կամ պայմանավորված է նրանով, կամ էլ նրա ար-
դյունքն է: Այսպիսի ԴՄ-ների կառուցվածքային բանաձևը
հետևյալն է՝

[(գոյական + բայ) + (գոյական + բայ)]

Օրինակներ՝ էշից վախենալ՝ վալանը ծեծել, ջրադալը
կորցնել՝ շախշախը հարցնել, մանգաղը սրել՝ սնից կախել,
միսը պոկել՝ բերանը տալ, ֆաբը սեղմել՝ ջուր հանել, հոգին
տալ՝ գաղտնի ապրել:

Բերված դարձվածներում անպայման առկա է գործողու-
թյունների փոխադարձ պայմանավորվածությունը, առանց
մեկի մյուսի գոյությունն ու գործածությունը բացառվում է:
Դրանց որոշ մասն էլ կազմվում է այլ խոսքի մասի և անորոշ
դերբայի հարադրումից՝ ծուռ նստել՝ շիտակ խոսել, հալնալը
գնալ՝ վալվալը մնալ:

Որոշ ԴՄ-ներում էլ աջ մասը ձախի շարունակությունն է՝
կամերն առնել՝ չոլերն ընկնել, մրից ելնել՝ մրջուրն ընկնել,
ալյուրը մաղել՝ մաղը կախել, էշը ուտել՝ պոչին խոռվել և
այլն:

Այս տիպի դարձվածներից մի քանիսում էլ առկա է
միաժամանակյա գործողություն՝ աշխերը փակել՝ բերանը
բանալ, կուտ ուտել՝ երկինք ելնել, ֆաբ ուտել՝ ֆացախ խմել:

Բայական քառանդամ ԴՄ-ների կազմում անորոշ դեր-
բայի նման պարտադիր բաղադրիչ է նաև գոյականը: Նրա
հետ կարող են հանդես գալ ածականը, թվականը, դերանունը,
դերբայը, կապը:

Որոշ քառանդամ դարձվածներում էլ անորոշ դերբայի
հետ կարող են հանդես գալ նույնիսկ միայն գոյականներ՝

տարբեր հոլովներով: Մեծ թիվ են կազմում երեք գոյականներով և անորոշ դերբայով բաղադրված ԴՄ-ները, որոնք կառուցվածքային տարբեր տիպերով են հանդես գալիս. դրանցից ամենատարածվածը «շան լափը գլխին լցնել (թափել)» տիպն է, որտեղ գլխին լցնել-ը ԴՄ-ի հիմքն է, որը ծավալված է շան լափը կապակցությունով, այսպիսով ստացվում է՝

Շան լափը | գլխին լցնել | (թափել)

Եթե բաղադրիչների տեղերը փոխվեն էլ, կառույցը նորից նույն բանաձևը կունենա՝

Գլխին | շան լափ | լցնել | (թափել)

Կամ՝

Ազդավը | սիրամարգի | փետուրներով զարդարել

Նույն բանաձևը կարելի է արտահայտել նաև այսպես՝

{Ազդավը + [սիրամարգի + (փետուրներով + զարդարել)]}

Բերենք այս տիպի կառույցներից մի քանիսը՝ բախտի գլխին ֆար գցել, շան բերանը շաֆար գցել, շունը ձեռքից հաց շառնել, շապիկի փեշը գլխին ֆաշել, էշի ականջին զուռնա փչել, բզի գլխին բռունցքով խփել, գալլի գլխին ավետարան կարդալ, հոր հարսանիքը միտքը բերել...

Նման կառույցների բանաձևի ճշտությունը կարելի է բացատրել հետևյալ հանգամանքով. բախտի գլխին ֆար գցել կառույցի հիմքը ֆար գցել-ն է, որը կարող է այլ բաղադրիչների հետ էլ միանալ՝ նորից դարձվածային իմաստով՝ ճանապարհին ֆար գցել, կամ գլխին ֆար գցել. ևտանդամ ԴՄ-ն կարող է ծավալվել նաև մեկ ուրիշ բաղադրիչով՝ մեկի գլխին ֆար գցել:

Նույն բաղադրիչներով կազմված ԴՄ-ներից մի քանիսն էլ այլ տիպի կառուցվածք ունեն. դրանցում ԴՄ-ի հիմքը ոչ թե երկանդամ, այլ եռանդամ կապակցությունն է՝ բաղադրված երկու գոյականներով և անորոշ դերբայով, իսկ որպես նրանց ծավալիչ հանդես է գալիս նախադաս գոյականը, այսպես՝ հոգին սատանայի բաժին դարձնել ԴՄ-ում բաժին դարձնել երկանդամ կապակցությունը ոչինչ չի նշանակում և երբեք ինքնուրույն չի գործածվում. այն իմաստակիր միավոր է դառնում միայն իրեն նախորդող գոյականի հետ՝ սատանայի բաժին դարձնել, իսկ սա արդեն հեշտությամբ բաղադրվում է հոգին ծավալիչի հետ՝

[Հոգին] [սատանայի բաժին դարձնել]

Այսպիսի կառուցվածք ունեն նաև հետևյալ դարձվածային միավորները՝ հոգին ֆրի ծակով հանել, երեսը գոմշի կաշի դարձնել, երեսի գույնը գետին կաթել, խոսքը լեզվի ծայրին լինել, երեսը բոշայի երես անել և այլն:

Երեք գոյականով և անորոշ դերբայով բաղադրված բայական ԴՄ-ներում թեև սակավ, բայց հանդիպում են նաև այնպիսի կառույցներ, որտեղ առաջին և երկրորդ գոյականները միասին ետադաս անորոշ դերբայի հետ են դարձվածի հիմք կազմում, իսկ միջադաս գոյական բաղադրիչը ծավալիչի դերում է հանդես գալիս, այսպես՝ խոսքը բերանից ափցանով հանել ԴՄ-ի հիմքը խոսքը բերանից հանել-ն է, նրա ծավալիչը ափցանով գոյականն է, չի բացառվում, որ ծավալիչի դերում հանդես գա նաև խոսքը բաղադրիչը:

Համեմատաբար ավելի ամուր կառույցներ են շան ֆրից ջուր խմել և բամբակի ծայրով ջուր կաթեցնել ԴՄ-ները, որոնք կարելի է հատույթավորել միայն այսպես՝

[(գոյական + գոյական) + (գոյական + անորոշ դերբայ)]

Անորոշ դերբայի հետ բաղադրվող երեք գոյականները բնականաբար տարբեր հոլովներով են դրվում և շարահյուսական տարբեր պաշտոններ են կատարում. բերվածներից

բացի կան նաև այս կարգի ԴՄ-ներ՝ բախտի գլխին փառ զցել-
շան լափը գլխին լցնել: Դրանցից ավելի պակաս յարածված
են սեռական + տրական + գործիական + անորոշ դերբայ
(բզի գլխին բռնեցի խփել) և ուղղական + բացառական +
հայցական + անորոշ դերբայ (շունը ձեռքից հաց շռնել)
տիպի կառույցները: Ամենից քիչ հանդիպող տիպերը ներգո-
յականով գոյական պարունակող դարձվածներն են՝ փորում
այբուրեների կտոր շինել, ուղտի ականջում ֆնած լինել և այլն:

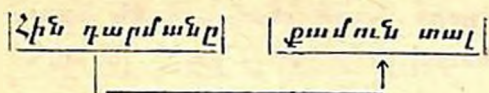
Քառանգամ ԴՄ-ներում բավական լայն տարածում
ունեն նաև այնպիսի կառույցները, որոնց բաղադրիչներից
մեկը ածական է: Այսպիսի կառույցների առատությունը
նույնպես բնական է, որովհետև խոսողը երբ ցանկանում է
մարդու որևէ արարքը, հատկանիշը, վարքագիծը բնութագրել,
անպայման պետք է գործածի դրանք որակող բառեր, իսկ այդ
բառերը հիմնականում ածականներն են, որոնք բնութագրում
են ոչ միայն առարկաները, այլև նրանց գործողությունները:
Օրինակ՝ ինչքան արտահայտիչ է տկլոր ջանին կատու շալա-
կել դարձվածը, որտեղ տկլոր ածականը այնքան դիպուկ է
ընդգծում կատարվելիք իրադրության սաստկությունը, որ
ուրիշ ոչ մի կերպ հնարավոր չէ այն արտահայտել:

Կամ՝

Ջրից չոր դուրս գալ պարադոքսալ դարձվածով շատ
հարմար է բնութագրել այն մարդուն, որը իր ինչ-որ արարքի
համար կարող էր խիստ պատիժ ստանալ, բայց անպատիժ է
մնացել:

Նման ԴՄ-ներում գերիշխող տիպը [(ածական + գոյա-
կան)] + [(գոյական + անորոշ դերբայ)] կառույցն է, ԴՄ-ի
հիմքը գոյական + անորոշ դերբայ կապակցությունն է, որը
հաճախ հարադրության արժեքով է հանդես գալիս, իսկ նրան
նախորդող ածական + գոյական լրացում-լրացյալի կապակ-
ցությունը ավելի որոշակի է դարձնում այդ հարադրությունը:
Օրինակ հին դարմանը փամուն տալ դարձվածը երկու մասից է
կազմված՝ հին դարմանը և փամուն տալ, որտեղ ածական +
գոյական բաղադրիչը հարադրության համար ծավալիչ է:

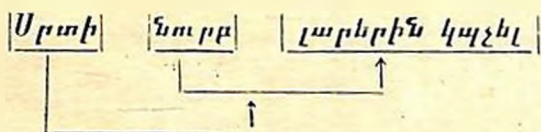
Ահա դրա կառուցվածքային սխեման՝

Այս տիպի դարձվածներից են՝ փշե պսակ գլխին դնել, կարմիր խնձորին ֆար գցել, կաղ էշով ֆարվան մտնել, մուլ տեղը լույս տալ, ցամաք հացին աստված կանչել, մեծ կտորը ականջը թողնել, մեծ պատառը կոկորդում մնալ, լավ աստղի տակ ծնվել, սև գրողի բաժին դառնալ:

Քանակապես այս տիպին չեն զիջում նաև այն կառույցները, որտեղ ածականը նախադաս չէ, հետևաբար այն ծավալիչ անդամ է դառնում ԴՄ-ի հիմք բաղադրիչի՝ գոյական + անորոշ դերբայի համար, իսկ նախադաս գոյականը ծավալիչ է դառնում արդեն ածական + գոյական + անորոշ դերբայ կապակցության համար. այսպես՝

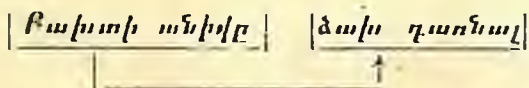
{Գոյական + [ածական + (գոյական + անորոշ դերբայ)]}

նման կառուցվածք ունեն հետևյալ ԴՄ-ները՝

Ուռները սև ջուր իջնել, սրտի փակ դռները բանալ, անուճը սև ֆաբին գրել, գլխին պաղ ջուր լցնել, դուր սև ֆարով շարել, կյանքին վարդագույն ակնոցներով նայել, գլխատակին փափուկ բարձ դնել, ճակատին սև գիր գրել, գլխին սև ամսլեռ կուտակվել, գլուխը շոր ֆաբին դնել և այլն: Ավելի սակավադեպ են այնպիսի կառույցները, որտեղ ածականը համադրվում է ոչ թե գոյականների, այլ դերբայի հետ. դրա բանաձևը կարտահայտվի այսպես՝

[(գոյական + գոյական)] + [(ածական + անորոշ դերբայ)]

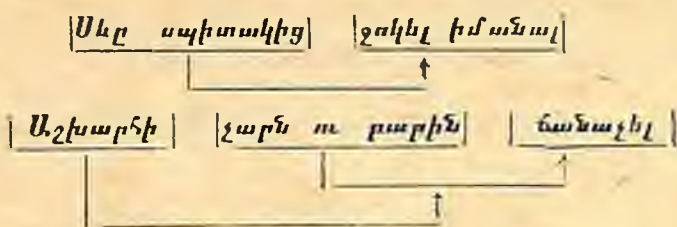

Դրանց նման են նաև՝

Աստված գլխին խոով կենալ, լեզվի կապերն ազատ արձակել, փոքր օձերով լիք լցնել, բանը գեղական կարգով վերջացնել:

Ածականով կառույցների շարքին կարելի է դասել նաև այնպիսի բայական ԴՄ-ները, որոնցում ածականները գոյականաբար գործածվելով, հանդես են եկել տարբեր հոլովներով. դրանք կարող են և՛ նախադաս լինել, և՛ միջադաս՝ սևը սպիտակից ջոկել իմանալ. աշխարհի շարն ու բարին ճանաչել, գրի սևն ու սպիտակը չջոկել:

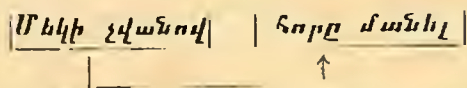
Այս կարգի դարձվածքների համար որոշակի, ընդհանուր կառուցվածքային բանաձև գոյություն չունի, դրանցից զրեթե յուրաքանչյուրն ունի իր առանձնահատուկ կառուցվածքային տիպը: Օրինակ՝

Բայական քառանդամ դարձվածքների տեսակներից մեկն էլ դերանուններով կառույցներն են, որոնք մեծ մասամբ հանդես են գալիս հրկու գոյականների հետ: Սրանք հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի.

ա. երբ դերանունը նախադաս է և գուգորդվում է իրեն անմիջապես հաջորդող գոյականի հետ, ու երկուսով միասին լրացում են գոյական + անորոշ դերբայ կապակցությունը, որն ամբողջ կառույցի հիմքն է՝ իր բայական անդամի շնորհիվ. սրանց բանաձևը կարտահայտվի հետևյալ տեսքով՝

$[(\text{դերանուն} + \text{գոյական})] + [(\text{գոյական} + \text{անորոշ դերբայ})]$

Կարելի է հիմքի ծավալիչ ընդունել նաև միայն դերանունը՝
 $\{\text{դերանուն} + [\text{գոյական} + (\text{գոյական} + \text{անորոշ դերբայ})]\}$

Մեկի | քանչարանոցը քար գցել |

Քերենք նման կապակցություններից մի քանիսը՝

Մեկի գլխին սափրիչությունն սովորել, ուրիշի բերանով հաց ուզել, ուրիշի բնում ձու դնել:

Բ. երբ դերանունը միջադաս է, դրվում է երկու գոյականների մեջտեղում և ղուգորդվում է իրեն հաջորդող գոյականի հետ: Այս դեպքում դերանվանական կապը ավելի սերտանում է գոյական + անորոշ դերբայ կապակցության հետ, իսկ նախադաս գոյականը դառնում է հոանված կապակցության ծավալիչը՝

Հոգին | մյուս աշխարհն ուղարկել |

Կառուցվածքը կունենա հետևյալ բանաձևը՝

{գոյական + [դերանուն + (գոյական + անորոշ դերբայ)]}

Այդպիսի ԴՄ-ներ են նաև՝ խոսքը իրար բերանից խլել, նիսպտը իր քույր կտրել, գլուխը ո՞ր փափն զարկել:

Կառուցվածքային այս տիպն ունեն նաև այն ԴՄ-ները, որոնցում երկու գոյականներից մեկի փոխարեն կապ կամ մակբայ է գործածված՝ իր էջը առաջ բռնել, առաջ իր ծառը ջրել, ուժը մեկի վրա փորձել, մեկի դիակի վաշյով բարձրանալ, ոտքը իր կիսրպետի շափ մեկնել և այլն:

Շատ քիչ են այս կարգի այնպիսի ԴՄ-ները, որոնցում դերանունը ղուգորդվի անորոշ դերբայի հետ, ինչպես՝ բերանի բռնունը ուրիշին տալ:

Ավելի սակավաթիվ են բայական այնպիսի ԴՄ-ները, որտեղ բացի գերադաս անորոշ դերբայից հանդես են գալիս նաև հարակատար դերբայը, ինչպես նաև մեկ ուրիշ անորոշ դերբայ՝ սեռական հոլովով:

Այսպիսի կառուցներում հարակատար դերբայը կարող է լինել և՛ նախադաս, և՛ միջադաս: Նախադասի դեպքում հա-

րականատարը ծավալիչի արժեք է ստանում իրեն հաջորդող
ևռանդամ կապակցության համար՝

{հարակատար + [գոյական + (գոյական + անորոշ դերբայ)]}

|կոտարած| |գրողի արժեք չունենալ|

Այդպիսի ԴՄ-ներից են՝ այբված սրտին մանանելս դնել,
խմած ջուրը քթից բերել, կերած հացը հաւամ անել:

Վերջին դարձվածում գոյականներից մեկի փոխարեն
ածական է գործածվել: Գոյականներից վերջինի փոխարեն կա-
րող է հանդես գալ նաև կապ, որը անորոշ դերբայ գերադասի
հետ հարադրություն է կազմում՝ կոտրած տաշտակի առաջ
կանգնել, հալած յուղի տեղ ընդունել:

Միջադաս դրվելիս հարակատար դերբայը իմաստով կապ-
վում է իրեն նախորդող գոյականի հետ. հետևաբար կառույց-
վածքը կունենա հետևյալ բանաձևը՝

[(գոյական + հարակատար դերբայ) + (հարադրություն)]

|Քթից բռնած| |մահն ածել|

Նման կապակցություններ են նաև՝ ցեխն ընկածին քացի
տալ, փետուրը փոխած հավ դառնալ, արջը շապանած՝ մոր-
թին քիսել, ջուրը շտեսած՝ ոտները հանել, մազի քելից կախ-
ված լինել:

Սեռական հոլովով դրվող անորոշ դերբայը նույնպես
միայն միջադաս դիրքում է հանդես գալիս և կապվում է
իրեն նախորդող գոյականին՝ նրա հետ կազմելով մի կապակ-
ցություն. կառույցը նորից կունենա նույն տեսքը, ինչ որ վե-
րևում է՝

|Քիթը սրբելու| |Ժամանակ չունենալ|

Սրանց նման է նաև հետևյալ ԴՄ-ն՝ ծոծրակը փռելու
ժամանակ չունենալ:

Հատուկենա հանդիպում են նաև ենթակայական դե-
բայով կառույցներ՝ նույն բանաձևով՝ (մեկից) փառվան կրա-
րող դուրս չգալ, մածնի աման լսատող մնալ...:

Այսպիսի դարձվածներում ամենափոքր թիվը կազմում
են քվական պարունակող կառույցները, որտեղ թվականները
գրեթե լրիվ զրկվում են թվի դադարաբար արտահայտելու իմաս-
տից և ամբողջ էությունը ձուլվում են կառույցի մյուս բա-
ղադրիչներին. հենց այդ պատճառով էլ նման կապակցու-
թյունները այնքան միաձուլ են, որ գրեթե հնարավոր չէ դրանք
բաժանել առանձին իմաստակիր միավորների: Այսպես՝ եր-
կու ջրի արանքում մնալ դարձվածը չի կարելի երկու ջրի և
արանքում մնալ կապակցությունների բաժանել, որովհետև
դրանք առանձին-առանձին չեն գործածվում. այս ամբողջ
դարձվածում կարելի է միայն ջուր գոյականը փոխարինել
կրակ, փառ, պատ գոյականներով, և նորից դարձվածը նույն
իմաստը կարտահայտի:

Երկու (ջրի, կրակի, փառի) արանքում մնալ: Ավելի կա-
յուն են՝ զբփի սի երեսը կարդալ, մի սանդեբփի կտավ լինել,
մի շապիկի մեջ փնել, մի ականջը շորս անել ԴՄ-ները:

Որոշ ԴՄ-ներում, իհարկե, կարելի է առանձնացնել
իմաստակիր միավորներ, սակայն դա հնարավոր կլինի կա-
տարել միայն ԴՄ-ի մի մասի՝ բայական անդամի նկատ-
մամբ, այդ դեպքում ԴՄ-ի մյուս մասը անիմաստ կդառնա.
այսպես, օրինակ՝ մի աղբյուրից ջուր խմել ԴՄ-ում ջուր
խմել-ը կարելի է անջատել և այլ կապակցությունների հետ
միացնել, բայց մի աղբյուրից-ը որպես ԴՄ-ի բաղադրիչ ան-
իմաստ կմնա: Այդպես էլ՝ երկու տիրոջ ծառա դառնալ ԴՄ-ից
դառնալ-ը կարելի է անջատել, բայց երկու տիրոջ-ը նորից
անիմաստ կմնա:

Խոսքի մեկը երկու շանել ԴՄ-ում էլ կարելի է մեկը երկու
շանել-ը առանձնացնել որպես ԴՄ-ի հիմք, իսկ խոսք գոյա-
կանը դիտել որպես նրա ծավալիչ անդամ:

Խոսքի	մեկը երկու շանել
-------	------------------

Հիմնականում, ահա, սրանք են բայական բառանդամ ԴՄ-ների կառուցվածքային տիպերն ու նրանց իմաստային առանձնահատկությունները:

Հ Ա Ղ Ա Ն Պ Ա Մ Կ Ա Ռ Ո Վ Յ Ո Ւ Ն Ե Ր

Նկատելի է, որ ինչքան ավելանում է դարձվածի բաղադրիչների քանակը, այնքան պակասում է նման կառույցների թիվը. այսպես, բայական հնգանդամ կառույցների թիվը հասնում է մոտ 200-ի, վեցանդամ կառույցներինը՝ 50-ից չի անցնում, յոթ բաղադրիչ պարունակող միայն 18 դարձված է մեզ հանդիպել, իսկ ութ բաղադրիչով՝ միայն երկուսը՝ վան-ֆի հավերը ուտել, մեղքը խեղճ ուխտավորների վրա գցել, իր աչքի գերանը մոռանալ, ուրիշի աչքի շյուղը նկատել: Դուցն դրանց քանակը բերված թվերով չի սահմանափակվում, բայց մեզ հայտնի են միայն այդքանը:

Բայական ավելի բազմանդամ կառույցներում հարադրությունների գործածության հաճախականությունը ավելի է մեծանում, այսպես՝ երկու հարյուր հնգանդամ բայական կառույցներից 146-ում առկա են հարադիրներ: Դրանցից մի քիչ պակաս հաճախականություն ունեն կապերն ու կապական բառերը, որոնցից շատերը կառույցի վերջին բաղադրիչի՝ անորոշ դերբայ գերադաս անդամի հետ հարադրություններ են կազմում:

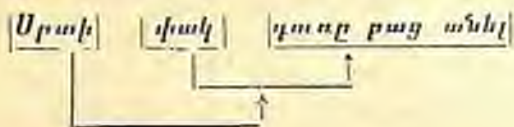
Այժմ տեսնենք, թե բայական հնգանդամ ԴՄ-ները կառուցվածքային ինչպիսի առանձնահատկություններ ունեն: Սրանցում, ինչպես ասվեց, տոկոսային մեծ թիվ են կազմում բայական հարադրավոր կառույցները. անորոշ դերբայը իրեն նախորդող կապի կամ գոյականի, երբեմն էլ երկուսի հետ միասին իմաստային մի ամբողջություն է կազմում և հանդես է գալիս որպես ամբողջ ԴՄ-ի հիմք. նրան նախորդում են տարբեր խոսքի մասերով հանդես եկող ծավալիչներ: Այդպիսի ԴՄ-ները մեծ մասամբ հատույթավորվում են երկու մասով, այսպես՝

|Ուրիշի ձևերով| |կրակից շագանակներ հանել|

որտեղ կառույցի ձախ մասը աջ մասի՝ հիմքի համար ծավալի զեր է կատարում. իհարկե ձեռքով գոյականն էլ կարելի է միացնել կրակից շագանակներ հանել կապակցությանը՝ ձեռքով կրակից շագանակներ հանել, որը բոլորովին այլ իմաստ կունենա նախորդի համեմատությամբ՝

Այդպես է նաև սրտի փակ դուռը բաց անել դարձվածը, որտեղ դուռը բաց անել հիմքը իմաստակիր է և բոլորովին այլ բան է նշանակում փակ դուռը բաց անել մյուս իմաստակիր հիմքի համեմատությամբ. մինչդեռ սրտի գոյականի առկայությամբ դարձվածն արդեն ուրիշ իմաստ է ստանում, այն կարող է ունենալ հետևյալ կառուցվածքային առիթներ՝ դուռը բաց անել, փակ դուռը բաց անել և սրտի փակ դուռը բաց անել. և կարտահայտվի այսպիսի տեսքով՝

Կան, սակայն, շատ ԴՄ-ներ էլ, որոնցում գոյական ծավալիչ անդամը իմաստային տեսակետից գրեթե ոչինչ չի ավելացնում ԴՄ-ի հիմքին: Օրինակ, բերանից խոսքը ավցանով դուրս ֆաշել դարձվածը առանց բերանից գոյականի էլ նույն իմաստն է արտահայտում: Այդպես են նաև բերանի պատառը մեկի հետ կիսել և բերանի պատառը կտրել՝ ուրիշին տալ դարձվածները:

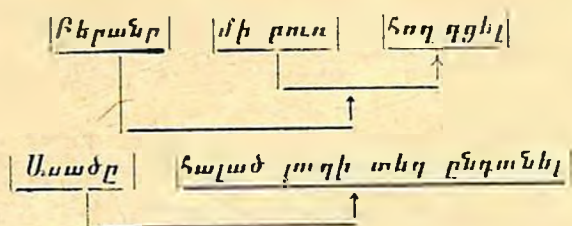
Հնդկացիները ԴՄ-ների այլ օրինակներ՝ մկան ծակին հազար բուման տալ, ջուր խմած աղբյուրը փար չգցել, մի գրնդակով երկու նապաստակ որսալ, մի ձեռքով երկու ձմերուկ բռնել, գլխի տակ փափուկ բարձ դնել, հուր ու մուր հաբսանիք միտքը բերել, դառնություն բաժակը մինչև հատակը խմել, մեկի հետևից կարմիր խնձոր ուղարկել, մի կտոր հացի տեր դառնալ և այլն:

Բավական լայն տարածում ունեն նաև այնպիսի հնգանդամ ԴՄ-ները, որոնցում հանդես են գալիս երկու անորոշ դերաչյաներ, դրանց շնորհիվ նույն դարձվածի մեջ զուգադիր կապակցություններ են կազմվում, որտեղ մի կապակցությունը պայմանավորվում է մյուսով, բխում է նրանից, այսինքն՝ ԴՄ-ի աջ ու ձախ կողմերը փոխադարձաբար պայմանավորված են լինում իրարով՝ ծովը տանել՝ ծառավ ետ բերել, մրից դուրս գալ՝ մրջուրն ընկնել, սևը ներսն անել՝ սպիտակը դուրսը (անել-ը զեղչված է), եզը վերցնել՝ տակը հորք փնտրել, նախիրը մտնել՝ էշի ճակատը սլաշել:

Հանդիպում են նաև այնպիսի ԴՄ-ներ, որոնցում դարձվածի հիմքը քսուանդամ կապակցությունն է, իսկ նրա ծավալիչ անդամը՝ նախադաս գոյականը, որը մեկ այլ գոյակաւնով փոխարինելիս լրիվ փոխում է դարձվածի իմաստը, այսպես՝

Երեսին մի բուռ հող գցել նշանակում է մեկին հողին հանձնել, թաղել. բայց բավական է երես գոյականը փոխարինել բերանով, որ լրիվ փոխվի դարձվածի իմաստը՝ բերանը մի բուռ հող գցել արդեն նշանակում է ինչ-որ բանից հրկյուղել, գործը ձախողվել, բռնած գործից ձեռք քաշել: Այդպես չէ, սակայն, խոսքը հալած յուզի տեղ ընդունել դարձվածը. այստեղ կարելի է խոսքը փոխել ասածը, պատմածը, լսածը բառերով, և ոչինչ չփոխվի դարձվածի մեջ:

Դրանց կառուցվածքը կունենա հետևյալ տեսքը՝

Բայական հնգանդամ կառույցներում կան նաև այնպիսի դարձվածներ, որոնք միաձույլ են, և ոչ մի բազադրիչ չի կարելի անջատել ընդհանուր կառույցից կամ այն փոխարինել այլ բառով, ինչպես, օրինակ՝ Երկու էշի վարի չկարողանալ

չոկել, ոտները իր կարպետի շափ մեկնել, պղտոր ջրի մէջ ձուկ որսալ, քացն էլ շորի հետ վառել, քրի երկու կողմն էլ կտրել և այլն:

Ինչպէս դժվար չէ նկատել, բայական հնգանդամ կառուցներում հանդիս են գալիս գոյականներ (տարբեր հոլովներով), ածականներ, թվականներ, դերանուններ ու դերբայներ, որոնք ԴՄ-ի ներսում տարբեր պաշտոններ են կատարում:

Հայոց լեզվում կան բազմաթիւ բայական հնգանդամ կառուցներ էլ, որոնց կազմում հանդիս են գալիս կապեր ու կապական բառեր կամ հարադրական բայեր. այդպիսի ԴՄ-ները կարելի է բաժանել երկու մասի.

ա) երբ կառույցին ավելանում է որևէ կապ կամ կապական բառ՝ էջը կորցնել, փալանի ետևից ման գալ — ավելացել է ետևից բառը, սրտի վրա մի թիզ յուղ բռնել — ավելացել է վրա կապը՝ տրական հոլովի ն-ի փոխարեն (սրտին). շուր խմած աղբյուրի մեջ քաւ չգցել — ավելացել է մեջ կապը, և աղբյուր բառը դրվել է սեռական հոլովով.

բ) երբ կառույցի սովորական բայը վերածվել է հարադիր բայի՝ ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակներ հանել տալ — հանելու փոխարեն, հուր ու մուր հարսանիք միտք գցել տալ — գցելու փոխարեն, եզր բարձրացնել՝ տակը հուրք ման գալ — փնտրելու փոխարեն:

Հարադրական բայերով են կազմվել նաև անունը բերանում մի մատ մեղր դառնալ, սատանին ջուրը տանել՝ ծառով ետ բերել դարձվածները:

Ինչպէս երևում է, բերված օրինակները բաղկացած են ոչ թե հինգ, այլ վեց բառերից, որտեղ կապերը առանձին իմաստակիր միավորներ չեն, իսկ հարադրական բայերն էլ դիտվել են մեկ միավոր-բաղադրիչի արժեքով:

Համեմատաբար ավելի քիչ են բայական ավելի բազմանդամ կառուցները. դրանք նույնպէս հիմնականում կարելի է բաժանել երկու խմբի՝

1) երբ կառույցների մեծ մասը նույնպէս ղուգադիր մասերից է կազմված, որտեղ մի մասը հակադրվում է մյուսին

կամ պայմանավորված է մյուսով՝ հոնքը շինելու տեղ աչքն
էլ հանել, ուղտը կուլ տալ՝ պոչը կոկորդուս մնալ, ձին ձորում,
բառակր փորում՝ բազար անել, մի ակաճեղձ մտնել՝ մյուսով
զուրս գալ, մեկի դռանը ուտել՝ մյուսի դռանը հաչել, հողի
նետ մաղվել, փառի հետ փաղվել, գդալ-գդալ հավաքել՝ շե-
րեփ-շերեփի դուրս տալ, գալլի հետ ոչխար ուտել՝ տիրոջ հետ
վայ տեր կանչել և այլն:

2) երբ բաղմանդամ բայական դարձվածք տվելի միա-
ծույլ է, երբ այն երկու առանձին մասերից չի կազմված, օրի-
նակ, մարդու գլուխը սոխի գլխից էժան լինել, սատանայից
լոթ օր առաջ աշխարհի գալ, երկու ձեռքերն էլ յուղի ու մեղրի
մեջ լինել և այլն:

Առաջին խմբի ԴՄ-ները կունենան կառուցվածքային հե-
տևյալ տեսքը՝

| Մեկի դռանը ուտել | | մյուսի դռանը հաչել |

Երկրորդ խմբի ԴՄ-ների համար դժվար է որոշակի կա-
ղապար նշել, դրանցից ամեն մեկը իր ուրույն կառուցվածքն
ունի. ահա դրանցից մեկը՝

| Մարդու գլուխը | | սոխի գլխից | | էժան լինել |

Այսպիսով, հայերենի բայական դարձվածքային միավոր-
ներն ունեն իմաստային ու կառուցվածքային բաղմապիսի
ձևեր ու եղանակներ, որոնք պայմանավորված են տարբեր
գործոններով:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ԶԵՎԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ինչպես ասվել է, դարձվածքային միավորը իր իմաստա-
լիքն, բուռաբերականական և գործառական հատկանիշներով
բավարարում է լեզվի ձևաբանական և շարահյուսական մա-
կարդականերին ներկայացվող պահանջները. ձևաբանական
մակարդակի արտահայտության պլանում այն առնվազն երկ-

բաղադրիչ միավոր է՝ կայուն բառակապակցություն, իսկ բովանդակության պլանում՝ հասկացություն՝ յոթոված բառի բովանդակությանը համապատասխան այս կամ այն խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգերով ու գործառույթուններով: Բայական ԴՄ-ն էլ բնականաբար յոթոված է բային հատուկ քերականական կարգերով ու գործառույթով: Քանի որ բայական ԴՄ-ի կազմում անպայմանորեն առկա են անվանական և բայական բաղադրիչներ, հետևաբար նրանցից յուրաքանչյուրում հանդես են գալիս տվյալ խոսքի մասին հատուկ քերականական կարգեր. այսպես՝ բայական ԴՄ-ի գոյականական բաղադրիչին հատուկ են առկալացման, քվի, հոլովի, դիմային առման, ինչպես նաև անձի և իրի քերականական կարգերը, իսկ բայական բաղադրիչին՝ սեռի, եղանակի, ժամանակի, դեմքի և քվի ինչպես նաև հաստատման ժխտման կարգերը:

Հայտնի է, որ քերականական իմաստները և դրանց արտահայտման ձևերը գտնվում են անխզելի կապերի մեջ, որով և պայմանավորված է քերականական կարգերի առաջացումը, որոնք որոշվում են համազոր քերականական ձևերի իմաստային հակադրությունների ամբողջությամբ կամ ինչպես պրոֆ. Զահեդկյանն է սահմանում. «Քերականական կարգը ուրիշ կարգի չհանդիցվող, բովանդակության պլանում մեկ կամ ավելի հատկանիշներով հակադրվող և ձևաբանական կամ շարահյուսական միջոցներով արտահայտվող երկու կամ ավելի քերականությունների ամբողջությունն է» (121, էջ 113 և 12, էջ 9):

Ահա այդպիսի կարգերով են երբեմն էլ պայմանավորված միեւնույն բաղադրիչներով կազմված կապակցությունների՝ մի դեպքում դարձված լինելու, իսկ մյուս դեպքում չլինելու հանգամանքը, ինչպես նաև դարձվածների իմաստային բաղման դրսևորումներն ու տարբերակները:

Այստեղ կաշխատենք հնարավորին չափ հանգամանորեն ներկայացնել, թե ինչպիսի դեր են կատարում քերականական կարգերը բայական ԴՄ-ներում. որ դեպքերում են դրանք

իմաստադատիչ դեր կատարում և որ դեպքերում են շեղորջանում:

Նման հարցերը քննում ենք՝ մի դեպքում բայական ԴՄ-ի գոյականական բաղադրիչի հետ կապված անվանական բերականական կարգերի, մյուս դեպքում՝ նույն կապակցության բայական բաղադրիչի բայական բերականական կարգերի առնչությամբ:

Ա. Անվանական քերականական կարգերի գործառնությունն ու նրանց իմաստադատիչ դերը բայական ԴՄ-ներում*

Բայական դարձվածային միավորի գոյականական բաղադրիչի անկայացման, քվի, հոլովի, դիմալին առման, ինչպես նաև անձի ու իրի հակադրությունների շնորհիվ հայերենի բայական ԴՄ-ները հանդես են բերում իմաստային և գործառական բազմազան դրսևորումներ: Դիտարկենք դրանք առանձին-առանձին:

1. Անկայացման բերականական կարգը վճռորոշ նշանակություն ունի ԴՄ-ի ձևավորման և իմաստադատման գործում. հայերենում բազմաթիվ ԴՄ-ներ կաղապարվում են միմիայն որոշիչ հոգի շնորհիվ, առանց հոգի դրանք նույնիսկ ազատ կապակցություններ էլ չեն կազմում (աչքի ջուր կտրել, ոտքի փափուկ առնել, լեզուն պապանձվել, կապր կտրել, բերանը ջուր առնել, ուղտը գդալով ջրել և այլն): Եթե սրանք առանց հոգի չեն ձևավորվում ու գործածվում, ապա սրանց նախադաս, լեզվում կան բազմաթիվ ԴՄ-ներ, որոնք ձևավորվում են միմիայն հոգի բացակայությամբ (ջուր ծեծել, կրակ դառնալ, խելք հավաքել, երես տալ, գլուխ բերել, աչք ունենալ, կապը բնկնել և այլն):

Ժամանակակից հայերենի երկու որոշիչ հոգերը՝ ք-ն, ն-ն որոշյալության իմաստի արտահայտության տեսակետից

* Այս թեմայով մենք զեկուցում ենք կարդացել 1982 թ. սեպտեմբերի 21—25-ին Երևանում կայացած Միջազգային հայերենագիտական դիտաժողովում (տե՛ս զեկուցման թեզիսները, «Вопросы языкознания» 1983, № 6, «Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով» նյութերի ժողովածուն, Երևան, 1984, էջ 637—647):

հանդես են դալիս որպես միևնույն անփոփոխակի դիրքային տարբերակներ (53, էջ 210)*, այդ հոդերը բավականին մեծ դեր են կատարում նաև հայերենի դարձվածների իմաստազատման գործում: Անորոշ-որոշյալ հակադրությունը երբեմն լրիվ իմաստափոխում է դարձվածային կապակցությունը. որոշիչ հոդը լրիվ իմաստազատիչ դեր է կատարում հետևյալ լույսերում՝

ԱՆՈՐՈՇ

Հաց կտրել — բարեկամա-
նալ, ընկերանալ
կյանք առնել — կենդանու-
թյուն ստանալ
զուլս տալ — խոնարհվել,
բարևել
զուլս գալ — հաջողվել,
ստացվել
հասակ առնել — հասունա-
նալ
ձեռք բռնել — օգնել, օժան-
դակել
շունչ տալ — կենդանություն
ներշնչել
սիրտ առնել — սրտալքնդ-
վել, քաջալերվել

ՈՐՈՇՅԱԼ

հացը կտրել — ապրուստից
դրկել,
կյանքն առնել — սպանել.
զուլսը տալ — ոչինչ չխնայել,
կյանքը զոհաբերել,
զուլսը գալ — փորձանքի
ենթարկվել,
հասակն առնել — ծերանալ,
մեծանալ,
ձեռքը բռնել — արգելել,
թույլ չտալ,
շունչը տալ — անշնչանալ,
մեռնել,
սիրտը առնել — մխիթարել,
ամոքել,

Դժվար չէ նկատել, որ որոշիչ հոդը որոշ ԴՄ-ների լրիվ հակադիր իմաստների է հաղորդել:

Ավելի հաճախ հոդի շնորհիվ սովորական կապակցու-
թյունները վերածվում են ԴՄ-ների. այս հարցում կարևոր

* Որոշիչ հոդի իմաստազատիչ դերի մասին բավականին արժեքավոր դիտողություններ ունի նաև պրոֆ. էրեքի Թումանյանը (տե՛ս Յ. Կյուր-
յան, Артикли в современном армянском языке, Москва—Ереван,
1963, изд. Ереванского гос-унта, с. 120—124, 137—142, 214):

Այս մասին տե՛ս նաև գրքի 48 և 165 էջերում բերված վկայությունները:

նշանակութիւն ունի նաև խոսքային միջավայրը. օրինակ՝ ապուր եփել, դաս տալ, ձայն տալ, հաց ուտել, բուրդ գգել կապակցութիւնները գործածվում են նաև իրենց սովորական իմաստներով, բայց երբ հանդես են գալիս որոշիչ հոդով, ձևեր են բերում դարձվածի իմաստ՝ ապուր եփել նշանակում է մեկի դատաստանը տեսնել (Ես նրանց ապուրը կեփեմ — ԴԴ), դասը տալ՝ խրատել, պատժել, սովորեցնել (Այսօր հայրը նրա դասը կտա — Մամուլ), հացը ուտել՝ պատժել, տուժել կամ՝ նույն բախտին արժանանալ (Նա էլ իր հացը կերավ — ՊՊ), բուրդը գգել՝ մեկին խիստ քննադատել, վնասել, լավ ծածել (Կոմսոմոլի ժողովին բուրդը լավ գգել են — ՔԹ: Եթե դու չգալիր, մենք դրա բուրդը լավ կգգեինք, ասաց պառաւներից մեկը — ԽԴ):

Երբեմն էլ կապակցութիւնը հոդից զրկվելու դեպքում է ձևեր բերում ԴՄ-ի արժեք, օրինակ՝ երեսը դարձնել, գլուխը բարձրացնել, ձեռքը փաշել, ջուրը կտրել, հացը հալափել (սեղանից, դաշտից) ունեն սովորական իմաստներ՝ առանց իմաստափոխութեան, բայց հոդից զրկվելով՝ ձևեր են բերում երկրորդական՝ փոխաբերական իմաստներ և վեր են ածվում ԴՄ-ներին.

Երես դարձնել — արհամարհել, անուշադրութեան մատնել (Ամենքը երեսը են դարձրել նրանից — Շիրվ.),

Գլուխ բարձրացնել — ըմբոստանալ, դեմ դուրս գալ (Գլուխ կբարձրացնի հայոց աշխարհը — ԴԴ),

Հաց հալափել — մուրացկանութեամբ զբաղվել (Հաց հալափողի մեկն էր — Բաֆֆի),

Ձեռք փաշել — հրաժարվել, նաև ստորագրել (Ես արդեն վաղուց եմ նրանից ձեռք փաշել — ՍԽ: Ես ով եմ, որ դուք երնատորի հեռագրի տակ ձեռք փաշեմ — բառարանից),

Ջուր կտրել — վախենալ, թրջվել, ծիծաղից թուլանալ (Ծիծաղից ջուր էինք կտրել — ՔԹ):

Հաճախ էլ որոշիչ հոդի իմաստադատիչ դերը պայմանավորված է միայն խոսքաշարով. միևնույն բառակապակցութիւնը տարբեր խոսքային միջավայրում տարբեր իմաստ-

Ներքին է ստանում՝ մի գեպքում ունենալով սովորական, մյուս գեպքում՝ դարձվածային արժեք:

Համեմատենք հետևյալ կապակցությունները՝ տարբեր խոսքային միջավայրերում

Կապակցութ- յուն	Իսկական իմաստով	Դարձվածալին իմաստով
Ջուրն ընկնել	Երեխայի խաղալիքը ջուրն ընկավ:	Ամբողջ տարվա աշ- խատանքը ջուրն ըն- կավ:
Հաշիվը մաք- րել	Արագ հաշիվը մաքրե- լու համար ես մոտե- ցա մատուցողին (Մա- մուլ):	Հաշիվը մաքրելու համար ընկերոջը քա- ղաքից դուրս էր տա- րել (Մամուլ):
Թոկը քաշել	Հորթուկը թոկը քաշել ու գոմից դուրս էր ե- կել (ԲԹ):	Ձեռ կարող էի երես առած լակոտի թոկը քաշել (ՆԶ):
Կապը կտրել	Թե ինչպես էր ձին կապը կտրել ու գնա- ցել, ոչ ոք չիմացավ:	Ասում են՝ կնիկը կա- պը կտրել և, Արջանց Ասլանի հետ ընկել (ՍԽ):

2. Ինքնի ֆերականական կարգը, որը առարկաների դա-
սակարգումն է ըստ հաղորդակցմանն ունեցած մասնակցու-
թյան (121, էջ 218), նույնպես կարևոր դործոն է ԴՄ-ների
ձևավորման և իմաստների տարբերակման գործում: Քանի որ
ԴՄ-ների բաղադրիչները իմաստային սերտ միասնություն մեջ
ունեն մի նոր, ընդհանուր իմաստ, հետևաբար բայական ԴՄ-
ներում հանդես եկող գոյական բաղադրիչների գիմային
առման բերականական մասնիկները (Ս, Դ) ձուլվում են ԴՄ-
ների ամբողջական իմաստների հետ (42, էջ 82):

Ս և Դ ստացական հոգերը երբեմն լրիվ տարբեր իմաստ-
ներ են հաղորդում միևնույն շարահյուսական կառուցվածք
ունեցող կապակցություններին: Առաջին դեմքի հոգի առկա-
յությամբ՝ Ս-ով ձևավորվելիս, կառույցները մեծ մասամբ

ափսոսանքի արտահայտություն են ստանում (աչխ դուրս գա, լույսս խավարի, մագս կտրվի), իսկ երկրորդ դեմքի ցուցիչով՝ Դ-ով ձևավորվելիս, միևնույն կառույցները անեծքի արտահայտություններ են դառնում (աչֆդ դուրս գա, լույսդ խավարի, մագդ կտրվի):

Ս-ով հոդավորվելիս կառույցը կարող է նաև երդման իմաստով գործածվել (արևս մեռնի, գլուխս մեռնի, աչխ բռնի), նույն արտահայտությունները Ս-ի փոխարեն Դ ստանալիս նորից անեծքի իմաստ են ստանում:

Որոշ կառույցներում էլ այդպիսի հակադրությունները չեզոքանում են, տարբերությունը լինում է միայն դիմային՝

Գլխիս վրա, աչխս վրա — սիրով, հանույժով

Գլխիդ վրա (կպահես), աչֆիդ վրա — (կընդունես) — նույնն են:

Տարբերությունը միայն դիմային է նաև հետևյալ կառույցներում՝

բանս —	բուրդ է,	խոփս —	քարին դեմ առավ:
բանդ —		խոփդ —	
բանը —		խոփը —	

Ավել բրդուճը	աչքս —	չի հանի:
	աչքդ —	
	աչքը —	

խանչալիս —	քարը հո չի ընկնի:
խանչալիդ —	
խանչալի —	

Միայն դիմային տարբերություններով են զանազանվում նաև հետևյալ նախադասություն-արտահայտությունները՝

Աչֆիցս ընկել ես:

Աչֆիցդ ընկել եմ:

Նման կառույցներում Ս, Դ երբեմն էլ Ը հոգերը ոչ թե առարկաների կոնկրետությունն են նշում, այլ դրանց շնորհիվ առարկաները վերառված ձևով մտնում են ԴՄ-ի ընդհանուր կազմի մեջ և մոդելավորում են դարձվածը:

Սակայն երբեմն էլ այդ հոգերը ԴՄ-ին դիմային հատկանիշ վերագրելով, այն զրկում են վերախմաստավորումից և վերածում սովորական նախադասության: Օրինակ՝ ձեռք ֆաշիք — դարձված է՝ մի բանից հրաժարվիր, սակայն՝ ձեռք ֆաշիք — արդեն իսկական իմաստով է կիրառվել:

3. Թվի ֆեռականական կարգը* նույնպես վճռորոշ նշանակություն ունի ԴՄ-ների իմաստադատման գործում: Եզուկի-հոգնակի հակադրությունը դարձվածների համար ինքնուրույն իմաստային բեռնվածություն ունի. այսինքն՝ միևնույն դարձվածային կառույցի գոյական բաղադրիչը եզակի քվում այլ իմաստ է արտահայտում, իսկ հոգնակի քվում՝ բուլբուլվին այլ. հոգնակի թվի ցուցիչը հաճախ վճռական դեր է կատարում կապակցության իմաստադատման գործում. այս դեպքում նույնպես հոգնակիության իմաստը վերագրվում է ոչ միայն ԴՄ-ի գոյականական անդամին, այլ նրա իմաստը ձուլվում է ամբողջ ԴՄ-ի ընդհանուր իմաստի մեջ: Այսպես՝ ջուրն ընկնել եղակի գոյական բաղադրիչով կազմված կապակցությունը նշանակում է ի դերն լինել (նրա պլանները ջուրն ընկան), բայց ջրերն ընկնել հոգնակի բաղադրիչով կազմված կապակցությունը նշանակում է ուրիշից օգտվել (ես էլ ծերության օրերում իր ջրերն ընկած կապրեմ — ԱԲ):

Ձեռք բարձրացնել նշանակում է ձայն (թուլավորություն) խնդրել, նաև՝ հարվածել, սպառնալ (մեկի վրա ձեռք բարձրացնել), մինչդեռ ձեռքերը բարձրացնել կապակցության մեջ ներ հոգնակերտ ցուցիչը բոլորովին այլ իմաստ է հաղորդել նախորդ ԴՄ-ին՝ անձնատուր լինելու, հնազանդվելու իմաստը

* Թվի իմաստադատիչ դերի մասին բավականին հստակմանորեն խոսում է նաև Պ. Բեդիրյանը իր «Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն» գրքի (Երևան, 1973) 124—126 էջերում:

(Անծանոթը երկար չդիմադրեց, շտապեց ձեռները բարձրաց-
նել — ՍԽ):

Եզակի-հոգնակի իմաստային հակադրությունները ակ-
նառու են նաև ոտքը գետնից կտրվել (այլևս ոտաբոբիկ չլի-
նել) և ոտները գետնից կտրվել (շատ ուրախանալ) ԴՄ-նե-
րում, կամ ոտքը երկարացնել կապակցությունը ուղղակի
իմաստ ունի, մինչդեռ ոտները երկարացնել նաև մեռնել է
նշանակում:

Միևնույն բաղադրիչներով կազմված կապակցություննե-
րում թվի քերականական կարգը մի դեպքում կարող է կապակ-
ցությունը վերաիմաստավորել՝ նրան դարձվածային իմաստ
հաղորդել, իսկ մյուս դեպքում՝ ոչ: Այստեղ արդեն կապակցու-
թյունների իմաստների ձևավորման գործում հիմնական ու
վճռական նշանակություն ունի խոսքաշարը. խոսքային միջա-
վայրն է, որ կապակցությունը մերթ սովորական, մերթ վերա-
իմաստավորման զսղափար է հաղորդում: Սրինակ, ձեռները
լվալ (լվանալ) կապակցությունը, նայած խոսքային միջավայ-
րին, մի դեպքում ուղղակի իմաստով է գործածվում (երեխան
ձեռները լվաց և գնաց քնելու), իսկ մեկ ուրիշ խոսքաշարում
նշանակում է պատասխանատվությունը իր վրայից գցել, մի
բանից հրաժարվել (Պիղատոսի նման մենք լվանում ենք մեր
ձեռները այս մութ, անհասկանալի, անիմանալի գործից —
ԵԶ): Այդպես էլ՝ աչները բաց անել մի խոսքաշարում նշա-
նակում է ֆնից արթնանալ (Երեսան չէր ուզում աչները բա-
ցել, բաց անել), իսկ մեկ ուրիշ խոսքաշարում՝ շրջահայաց,
ուշադիր, խորամուխ լինել որևէ գործի մեջ (Մեծ տղա ես,
աչներդ բաց արա, ինքդ տես ու մտածիր — ՇԵՔԱ.):

Հայերենում ավելի շատ են այն ԴՄ-ները, որոնցում թվի
քերականական կարգը իմաստադատիչ դեր չի կատարում.
ԴՄ-ները ձևավորվում են գոյականական բաղադրիչի կամ
միայն եզակի կամ միայն հոգնակի թվերով: Հետևյալ ԴՄ-
ներում գոյական բաղադրիչը հանդես է գալիս միայն եզակի
թվով (հին դարմանը փամուռ տալ, իգուր տեղը ջուր ձեծել,
ավագի վրա տուն շինել, աչքը փաղցրացնել, ուղտը գդալով
ջրել, պղտոր ջրում ձուկ որսալ...):

Համեմատաբար ավելի պակաս են այն ԴՄ-ները, որոնք ձևավորվում են գոյականական բաղադրիչի հոգնակի թվով (սիրամարգի փետուրներով զարդարվել, ականջները շորս անել, ատամները հաշվել, փետուրները փամուռ տալ, ձեռքերը հիմա դնել, դռներն բնկնել, աշխերին հող ու մոխիր փչել, գույները խտացնել, սվիճներով դիմավորել...):

Ավելի սակավ են այնպիսի դարձվածքները, որոնցում թվի քերականական կարգը իմաստազատիչ դեր չի խաղում և ոչնչով չի ազդում ԴՄ-ի իմաստի վրա. այսինքն տեղի է ունենում եզակիության և հոգնակիության հակադրության շեղում. նույն իմաստով հավասարապես գործածվում են՝ մատի վրա խաղացնել և մատների վրա խաղացնել, ականջը սրել և ականջները սրել, աշխին փոշի փչել և աշխերին փոշի փչել, (մեկի) ոտքը բնկնել և ոտները բնկնել և այլն:

Ընդհանրապես դարձվածաբանության հետ կապված որոշ հարցեր ու իրողություններ հաճախ դժվար է քերականական ձևերով ու իմաստներով բացատրել, որովհետև դրանց մի մասը արդյունք է տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողության և երևակայության ամենաբազմազան դրսևորումների, շատ դարձվածքներ էլ պարզապես ժողովրդի մտքի թռիչքի, երևակայության և վերացական գատողության արդյունք են: Օրինակ, դժվար է ասել, թե ջուրն բնկնել և ջրերն բնկնել դարձվածքներում ինչու է հնարավոր ջուր բաղադրիչի և եղակի, և՛ հոգնակի թվերով գործածությունը, իսկ ջուր ձեծել կամ ջրից շոր դուրս գալ կապակցություններում հնարավոր չէ ջուրը հոգնակի թվով գործածել: Այդպես էլ՝ ինչու՞ աչքը փաղցրացնել ԴՄ-ում աչքը եղակի է, իսկ աշխերին հող ու մոխիր փչել ԴՄ-ում՝ միայն հոգնակի, կամ՝ ինչով է բացատրվում այժերն եկան և աֆլորը բարձրացել է կտուրը ԴՄ-ների գոյական բաղադրիչների՝ մի դեպքում միայն եղակի, մյուս դեպքում միայն հոգնակի թվով հանդես գալը: Իհարկե, դա բոլորովին էլ չի նշանակում, թե ԴՄ-ները կառուցված են անտրամաբանական հիմունքով. պարզապես որոշ ԴՄ-ներում տրամաբանական կապերն ու հարաբերությունները շատ են հեռացել իրենց նախնական հիմքից, մթազննել են ու քարացել (տե՛ս վերևի օրինակները):

րը), իսկ մյուսներում դեռ պահպանվում են. օրինակ, հաշվել անորոշ գերբայով կազմվող ԴՄ-ի գոյական բաղադրիչը բայի իմաստի և սեռի պահանջով անպայման պետք է հոգնակի թվով գործածվի (ատամները հաշվել, աստղերը հաշվել, օրերը հաշվել), նույնպես և զարդարվել բայի պահանջով նրա խնդիրը պետք է հոգնակի թիվ ունենա, որովհետև զարդարվելու համար մի քանի առարկաներ են պետք (սիրամարգի փետուրներով զարդարվել), իսկ խտացնելու համար էլ մի քանի գույներ են հարկավոր (գույները խտացնել), բևմում էլ երբեք մեկ կուլիս չի լինում (կուլիսների ետևում լինել) և այլն: Այդպես էլ՝ դարմանը և ավազը սովորաբար հոգնակի թվով չեն գործածվում (դարմանը ֆամուս տալ, ավազի վրա տուն շինել) և այլն:

Մյուս կողմից պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ հայերենում երբեմն էլ եղակին ունենում է ընդհանուր իմաստ, և հաճախ եղակիով հասկանում ենք նաև հոգնակի:

Այսպիսով, թվի քերականական կարգը կարող է դործածվել մերթ որպես ձևաբանական, մերթ որպես իմաստաքերականական և մերթ էլ որպես տրամաբանական գործոն:

4. Հսկվել, որպես բառափոխական ձևաիմաստային հատկանիշ, նույնպես հատուկ է բայական ԴՄ-ների գոյական բաղադրիչներին. միևնույն գոյական բաղադրիչները տարբեր հոլովներով դրվելիս տարբեր իմաստներ են հաղորդում ամբողջ դարձվածին. այսպես՝ սիրտ առնել ԴՄ-ն գոյական բաղադրիչի ուղղական-հայցական հոլովով նշանակում է փախվել, իսկ երբ փոխվում է նույն կառույցի գոյական բաղադրիչի հոլովը, լրիվ փոխվում է նաև ամբողջ դարձվածի իմաստը՝ սրտին առնել, որն արդեն վիրավորվել է նշանակում: Այսինքն գոյականական բաղադրիչի իմաստային կողմը ձուլվում է ամբողջ դարձվածի իմաստին: Իրողությունը թույլ է տալիս ելրակացնելու, որ ԴՄ-ի գոյականական անդամի յուրաքանչյուր հոլովածն նրա կեղևն է, արտաքին ու նյութական կողմը, որի մեջ էլ ամփոփվում է ամբողջ դարձվածի բովանդակությունը (235, էջ 22), իսկ երբ փոխվում է այդ գոյական անդամի հոլովածն, այն իր հետ հիմնականում բե-

րում է նաև ամբողջ ԴՄ-ի բովանդակության փոփոխություն, Այստեղից էլ դժվար չէ ասել, որ հայերենի որոշ ԴՄ-ների ներքին կառուցվածքում գործում է նաև հոլովման հա-
ցույց, որը նայած ԴՄ-ների իմաստների և կիրառության ոլորտների, լինում է լրիվ կամ քերի: Այդ հարացույցը հայ-
երենի բայական դարձվածային միավորներում կարող է առ-
տանվել 2-ից մինչև 5-ի սահմաններում: Յուրաքանչյուր հա-
րացուցային ձև դարձվածին բնականաբար հաղորդում է
առանձին իմաստ և նրան օժտում առանձին միավորի արժե-
քով:

Հայերենում այնքան էլ շատ չեն հոլովական լրիվ հարա-
ցույց ունեցող ԴՄ-ները, բերենք դրանցից թեկուզ մեկ նմուշ.

Ուղղ.-հայցական — աչիք ընկնել (մի բանի աչքադըր-
վել),

Տրակ.- (անորոշ) — աչիք ընկնել (ճանաչվել, ուշադրու-
թյուն գրավել),

Տրակ.- (որոշյալ) — աչիքն ընկնել (երևալ, պատահա-
բար տեսնվել),

Բաց. — աչից ընկնել — (նախկին հարգանքը շունչնալ,
այլևս չհարգվել),

Դործ. — աչիք ընկնել (նույնն է, ինչ որ որոշյալ տրա-
կանը),

Ներգ. — աչիքում ընկնել (հեղինակությունը, վարչի
կորցնել):

ԴՄ-ների իմաստների նման փոփոխությունները ակնե-
րաբար պայմանավորված են հոլովական քերականական
կարգի իմաստադատիչ դերով:

Հայերենում ավելի շատ են թերի հարացույցով հանդես
եկող ԴՄ-ները, որոնցում նույնպես ակնհայտ են իմաստա-
յին հակադրությունները: Համեմատենք տարբեր հոլովներով
հանդես եկող միևնույն կառուցվածքային միավորներին
իմաստային տարբերություններն ու հակադրությունները:

Երեսին ընկնել — անօգնական մնալ և երեսից ընկնել —
արհամարհվել:

Սիրտ առնել — քաջալերվել և սրտին առնել — վիրա-
վորվել.

Ուտներն ընկնել — խնդրել, աղերսել և ուտներից ընկ-
նել — ծերանալ, հիվանդանալ.

Վզին ընկնել — բեռ դառնալ և վզից ընկնել — բեռից ազատ-
վել.

Գլխին նստել — շատ երես առնել և գլխում նստել —
լմբոնել, հասկանալ.

Մի բան ձեռք գցել — մի բան ճարել, գտնել, ձեռք բե-
րել և մի բանի ձեռք գցել — ձեռնամուխ լինել մի բանի.

Մեկի սիրտը բաց անել — ուրախացնել, տրամադրու-
թյունը բարձրացնել և մեկին սիրտը բաց անել — մեկի
հետ կիսվել, բացատրվել:

Ավելի տարածված են գոյականների միայն մեկ հոլովով
կաղապարված ԴՄ-ները, դրանց մեծ մասը այլ հոլովաձևերով
գրեթե հանդես չի գալիս, և միայն մեկ հոլովով հանդես եկող-
ները մի տեսակ քարացած կառույցներ են դարձել: Փաստը
բացատրվում է նրանով, որ փոփոխվող գոյական բաղադրիչը
իր հոլովաձևի փոփոխությամբ խախտում է ամբողջ դարձ-
վածի իմաստը, և փոփոխվող բաղադրիչը լսողների կողմից
արդեն ընկալվում է ոչ որպես ԴՄ-ի բաղադրիչ, այլ որպես
սովորական գոյական՝ լեզվում ունենալով իր հոլովման լրիվ
հարացույցը: Օրինակ՝ մատից փուշ հանել կապակցությու-
նը դարձվածային իմաստով նշանակում է մեկին օգնել, որևէ
հարցում օգտակար լինել. այս ԴՄ-ում մատ գոյական ԴՄ-ի
անգամ է դառնում միմիայն բացառական հոլովաձևով, բա-
վական է փորձել այն գործածել գործիական հոլովով, որ
լրիվ դադարի ԴՄ-ի բաղադրիչ լինելուց, վերանա նրա վերա-
խմաստավորումը և այն վերածվի սովորական գոյականի ու
կապակցության մեջ ունենա իր սովորական՝ բուն իմաստը՝
մատով փուշ հանել:

Իսկ մաղով ջուր կրել (անօգտակար, ապարդյուն գործ
կատարել) ԴՄ-ում էլ մաղ գոյականը միայն գործիական հո-
լովով է վերախմաստավորվում:

Ասվածից, սակայն, չպետք է ենթադրել, որ եթե այս կամ այն գոյականը որպես ԴՄ-ի բաղադրիչ լրիվ հարացուց-
ցով հանդես չի գալիս, ուրեմն միայն մեկ հոլովաձևով կարող
է մտնել դարձվածային կապակցության մեջ: Ոչ իհարկե, աշ-
տեղ խոսքը միևնույն կառույցի մասին է: Այլ կառույցներում,
ինչ խոսք, որ նույն գոյականը կարող է հանդես գալ տարբեր
հոլովաձևերով: Օրինակ՝ ականջով փողի շարժե դարձվածում
ականջ գոյականը միայն գործիականով կարող է կիրառվել:
Փողի և շարժե բաղադրիչների հետ ականջ գոյականը ուրիշ
ոչ մի դարձվածային կապակցություն չի կազմի, մինչդեռ
այն տարբեր հոլովաձևերով կարող է հանդես գալ բոլորովին
ուրիշ բաղադրիչների հետ և բնականաբար այլ իմաստներ
արտահայտել, այսպես՝ ականջին օղ անել, ականջի ետև
զցել, ականջը ձայնի պահել, ականջին տալ, ուղտի ականջում
ֆնած լինել, ականջից ծանր և այլն:

Հայերենում բայական դարձված կազմելու գործում
ամենամեծ ակտիվությունն ու հաճախականությունը բացա-
ռական հոլովն ունի (ջրից չոր դուրս գալ, մատից փուշ հանել,
երկնքից աստղեր ցած բերել, շան ֆրից ջուր խմել, մատից
հոտ փաշել, սրտից արյուն գնալ, բերանից ջուր վազել, մա-
զից պրծնել, լվից ճրագու հանել, աղբը տնից դուրս հանել,
ծեռքից բաց թողնել և այլն): Իր ակտիվությամբ բացառա-
կանին չի զիջում տրականը (զլխին ջուր մաղել, աշխին բռն
փշել, զլխին խաղ խաղալ, խելին փամփաշել, զլխին գալլի
ավետարան կարդալ, զլխին շան լափ լցնել, հողին հավաստ-
եցնել և այլն):

Պակաս գործումն չէ նաև ուղղական-հայցական հոլովը
(օձիքը բռնել, կյանքը ուտել, աշխ հանել, ֆիքը ջարդել,
ատամները հաշվել (փաշել), հողին բերանը բերել, բուրձը
փամուն տալ, օր ու արև չտալ, ջաղացը մածուն աղալ, ջուրը
տանել, ծառավ ետ բերել և այլն):

Իր հաճախականությամբ ու կիրառությամբ այս հոլով-
ներին զիջում է գործիականը (մաղով ջուր կրել, ատամներով
պաշտպանել, խաղով հասկացնել, օդով սնվել, աշխերով
ուտել, (մեկի) խաշով քաղվել և այլն):

Ամենից քիչ դարձվածային միավորներն են կազմվում նեօֆոյական հոլովով (գրպաններում մկներ ման գալ, օղում կախված լինել, լվացիլ դրսում անել, գլխում նստել և այլն)։

Շատ ԴՄ-ներում հոլովների լրիվ հարացույցի բացակայությունը հիմնականում պետք է բացատրել ԴՄ-ների իմաստների կայունությամբ. այսինքն՝ ավելի շատ ԴՄ-ներ կայունացել են միայն մեկ կամ երկու հոլովաձևերի վրա և այդպես էլ քարացել։

ԴՄ-ների մեծամասնության ոչ լրիվ հոլովական հարացույց ունենալը բացատրվում է նաև այն հանգամանքով, որ որոշ հոլովաձևեր բացակայում են նաև որոշ գոյականների համար. օրինակ՝ հայերենում շատ գոյականներ չունեն ներգոյականի հոլովաձև (տուն, շուն, հայր, մայր, բույր, հաջողություն և այլն)։

5. Ժամանակակից հայերենում բայական ԴՄ-ները հաճախ էլ իմաստափոխվում են անձի անունը իրի անունով կամ իրի անունը անձի անունով փոխարինելիս. նման դեպքերում դարձվածք կաղապարվում է հատուկ բառերի օգնությամբ՝ անձի համար՝ մեկը անորոշ դերանվամբ, իրի համար՝ մի բան կապակցությամբ։

Համեմատենք հետևյալ դույզները՝

Մեկի նրեսը շտեսնել — (մեկին) չհանդիպել, երկար ժամանակ տեսած չլինել.

և Մի բանի երեսը շտեսնել — (մի բանից) ղուրկ լինել.

Մեկի պոչը բռնել — անընդհատ մեկով զբաղվել.

և Մի բանի պոչը բռնել — ուշադրությունը մի բանի սեռել.

Մեկի համար հոգի տալ — անսահմանորեն նվիրված լինել մեկին (Խաչին Թամարի համար հոգի էր տալիս — Շիրվ.)։

և Մի բանի համար հոգի տալ — 1. սաստիկ փափագել, ջանկատալ (Հայկական գինու համար հոգի էր տալիս — ՍԶ)։

2. Ժլատության աստիճանի խնայել (Փողի համար հոգի էր տալիս — Շիրվ.)։

Բերված ԴՄ-ներում հանդես են եկել ներգործական սեռի քայեր: Այդպիսի հակադրություններ կարող են ստեղծվել նաև չեզոք սեռի բայերով կազմված ԴՄ-ներում:

Հմտ.

Մեկի հետևից ընկնել — հալածել, հետապնդել (մեկին).

և Մի բանի հետևից ընկնել — մի բանով ղբաղվել, հետամուտ լինել.

Մեկի վրա ծանրանալ — (մեկին) նեղություն պատճառել, ծախսի տակ գցել.

և Մի բանի վրա ծանրանալ — խորամուկս լինել մի հարցի մեջ.

Մեկի հետ հաշվի նստել — խորհրդակցել, կարծիքներ քաժանել.

և Մի բանի հետ հաշվի նստել — կարևորություն տալ, նկատի ունենալ:

Այսպիսով, ԴՄ-ների իմաստային հատկանիշները և քերականական իմաստները սերտորեն կապված են իրար հետ և հիփադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով:

Բ. Բայական քերականական կարգերի գործառնությունն ու նրանց իմաստազատիչ դերը բայական ԴՄ-ներում

Բայական քերականական կարգերը ԴՄ-ներում ավելի բարդ բաղմաղանություններ ու հատկանիշներ են հանդես բերում, քան առանձին բառերում. երևույթը բացատրվում է ամենից առաջ ԴՄ-ի իմաստային, քերականական ու կառուցվածքային առանձնահատկություններով, քանի որ այն բառից ու աղատ բառակապակցությունից լեղվական ավելի բարձր ու բարդ համակարգ է:

Բայական ԴՄ-ի բայ բաղադրիչի քերականական կարգերի՝ սեռի, եղանակի, ժամանակի, դեմփի, թվի, ինչպես նաև հաստատական-ժխտական հակադրություններում դարձվածների իմաստների և իմաստափոխությունների մի ամբողջ աշխարհ կա թաքնված:

1. Սեռի ֆերականական կարգը — Ինչպես բայի, այնպե՛ս էլ բայական ԴՄ-ի բայ գերադաս բաղադրիչի համար շատ կարևոր հատկանիշ է սեռի ֆերականական կարգը, որը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ զործողության կզրերի՝ ներգործողի և ներգործվողի, օբյեկտիվ փոխհարաբերության սուբյեկտիվ փոխակերպում (53, էջ 348): Եվ քանի որ բայական ԴՄ-ի գերադաս բաղադրիչն էլ բայ է (անդեմ կամ դիմավոր), հետևաբար այն նույնպես ունի իր սեռն ու սեռային դասը: Բայական ԴՄ-ները լինելով շարահյուսական կապակցություններ, խնդրառության տեսակետից կարող են լինել անցողական կամ անանցողական: Քանի որ անցողական բայերը պահանջում են ներգործվող օբյեկտ՝ ուղիղ խնդիր, հետևաբար անցողական սեռագասի մեջ մտնում են ներգործական սեռը և պատճառական սեռային առումը, իսկ անանցողական սեռագասի մեջ մտնում են կրավորական, չեղոք սեռերը և միջին անդրադարձ սեռային առումը (2, էջ 515—517):

Քանի որ քերականական կարգերը բայական ԴՄ-ներում իմաստային ավելի բարդ ու բաղմաղան հատկանիշներ են հանդես բերում, այդ պատճառով էլ դժվարանում է ԴՄ-ի կազմի մեջ մտնող բայական գերադաս անդամի սեռի ու սեռային առումների, ինչպես նաև սեռային հակադրությունների բացարձակորեն հստակ որոշելը: Երբեմն սովորական կապակցություններում՝ ուղղակի իմաստով գործածվելիս, բայը այլ խնդրառություն է ունենում, իսկ ԴՄ-ի բաղադրիչ դառնալիս, փոխում է իր սեռը, հետևաբար և խնդրառությունը, այսինքն՝ ինչպես իրավացիորեն նկատել են պրոֆ. Ա. Աբրահամյանն ու դոցենտ Պ. Բեդիրյանը, տեղի է ունենում «չեղոք սեռի որոշ համադրական բայերի գործողության իմաստի ակտիվացում» (2, էջ 708—711 և 20, էջ 147—149): Այսպես, լալ, երգել, թռչել բայերը սովորական իմաստներով ու կիրառություններով անանցողական են, չեղոք սեռի, բայց ԴՄ-ի բաղադրիչ դառնալիս կարող են անցողական դառնալ և դարձվածի ներսում ունենալ իրենց ուղիղ խնդիրները. օրինակ՝ Ամեն մարդ իր մեղքն է լալիս (ՊՊ), Դերձակը նորից նույն

Ֆրգն է երգում (Մամ.), երիտասարդ հասակում իսկ ո՞վ առու
չի բռնել (Թարգմ.):

Բայց հայերենում ավելի տարածված են ԴՄ-ներում
հանդես եկող բայերի գործողության իմաստի պատկերաց-
ման կամ չեզոքացման երևույթները, որոնք ուսումնասիրող-
ների կողմից չեն նկատվել. այսպես, բաղմամբիլ բայեր,
որոնք սովորական գործածություններում ներգործական սեռի
են, դարձվածի կազմում հանդես գալիս կորցնում են իրենց
խնդրառական հատկանիշը և վերածվում չեզոք բայերի: Բե-
րենք մի քանի օրինակ. կտրել բայը իր բուն իմաստով ներ-
գործական է (փայտ կտրել, ծառ կտրել, մատը կտրել, թուղ-
թը կտրել), բայց որոշ ԴՄ-ներում նրա իմաստը պատկերաց-
նում է, բայց զրկվում է խնդիր առնելու հատկանիշից, հե-
տևաբար և վերածվում չեզոք սեռի (ջուր կտրել, քար կտրել,
առյուծ կտրել, ոտը մեկի տանից կտրել և այլն): Նույնը կա-
րելի է ասել նաև բերել, բռնել, կապել և ուրիշ բայերի մա-
սին, որոնք իրենց իսկական իմաստով ներգործական են, իսկ
դարձվածային իմաստով՝ չեզոք, կամ համարյա չեզոք.

Համատ.

հաց բերել	ծնկի բերել
ջուր բերել	ուշքի բերել
դիրքը բերել	(գործը) զուլի բերել
մատիտ բռնել	ձեռք բռնել
ձուկ բռնել	գործ բռնել
դրոշ բռնել	պաս բռնել

(Համեմատության աչ կողմերը պետք է դիտել միայն դարձ-
վածային իմաստով):

Բայի սեռի քերականական կարգը հաճախ վճռորոշ նշա-
նակություն ունի բայական ԴՄ-ների ձևալորման և նրանց
իմաստների տարբերակման գործում. իմաստների տարբե-
րակումը հիմնականում կատարվում է անանցողական →
անցողական սեռադասերի և դրանցից բխող չեզոք → ներ-

գործակալն սեռային հակադրությունների միջոցով: Այդպիսի հակադրությունները դրսևորվում են երեք ճանապարհով.

1. նույն բայական ԴՄ-ի բայ-գերադաս անդամի սեռափոխությունամբ (մասնիկավորման ճանապարհով).

2. սուպլետիվիզմի (տարահիմքության և տարարմատության) առկայությամբ (53, էջ 227).

3. տալ բայի հարադրությամբ:

Փորձենք քննել այդ երևույթները առանձին-առանձին:

1. Շարահյուսական նույն կազմությունն ունեցող բայական ԴՄ-ի սեռային երկսնդամ հակադրությունն ստացվում է ցն (դառնալ և վերադառնալ բայերի համար ձև) սեռանիշ ցուցիչի միջոցով, որի շնորհիվ բայը շեզուբ (անանցողականությունից) ակտիվանում, դառնում է ներգործակալ (անցողական) և պահանջում է կրող խնդիր: Դարձվածի բայական գերադաս բաղադրիչը այդ նույն իմաստն էլ հաղորդում է բայական ամբողջ կառույցին: Օրինակ, դառնալ վերացական բայը պասսիվ է, անառակա գործողություն է. ցույց տալիս. նույն իմաստն էլ հաղորդվում է նրանով կազմված դարձվածներին (իրար հետ շուն ու կատու դառնալ, գլուղի մեջ մի մատ մեղր դառնալ, շան ու գելի բաժին դառնալ, մի կտուր հացի տեղ դառնալ, հող ու մոխիր դառնալ, աչքի փուռ դառնալ): Նշված ԴՄ-ներում բայ գերադաս բաղադրիչի սեռի թեղադրանքով խոսքը այն մասին է, որ ինչ-որ գործողություն, իրողություն, վիճակ ենթական ինքն է իր հետ կատարում, կամ այն կատարվում է իր նկատմամբ, առանց ուրիշի միջամտության կամ ներգործության, մինչդեռ պատճառական սեռանիշ բայածանցի շնորհիվ այդ նույն ԴՄ-ները իմաստափոխվելով, ձևոք են բերում միջնորդավորված գործողության հատկանիշ: Այս դեպքում ուշադրության կենտրոնում հանդես է գալիս ներգործվողը, որն արդեն հաղորդման ելակետն է: Այսպես, եթե շան ու գելի բաժին դառնալ ԴՄ-ում խոսքը ինչ-որ բանի փշանալու, անտեղի վատնվելու մասին է (չեզոք դրությամբ), ապա շան ու գելի բաժին դառնել ԴՄ-ում խոսքի ելակետը արդեն միջնորդավորվող անձն է կամ առարկան, որի անունը նույնիսկ չի էլ հիշատակվում. այստեղ ար-

դեն նշվում է այն փաստը, որ ինչ-որ մեկը պատճառ է դարձել ինչ-որ բանի փշանալուն, անտեղի վատնվելուն: Այդպես էլ սեռով որակապես վերևի ԴՄ-ներին տարբերվում են իրար հետ շուն ու կատու դարձնել, գյուղի մեջ մի մատ մեղր դարձնել, մի կտոր հացի տեղ դարձնել, հող ու մոխիր դարձնել, աչքի փուշ դարձնել ԴՄ-ները:

Այսպես էլ հայերենում գործառվում են բաղմամբիվ բայական ԴՄ-ներ, որոնց բայ-բաղադրիչների անանցողական—անցողական սեռային հակադրությամբ տարբեր իմաստակիր միավորներ են առաջանում.

Անանցողական (չեզոք)

Անցողական (պատճառական)

Աչքը կշտանալ, քոռանալ, լիանալ, կուրանալ, վախենալ.

աչքը կշտացնել, քոռացնել, լիացնել, կուրացնել, վախեցնել.

Սիրտը քարանալ, սևանալ, մաշել, սառել.

սիրտը քարացնել, սևացնել, մաշեցնել, սառեցնել.

Օրը խաւարել, սևանալ, մթնել.

օրը խաւարեցնել, սևացնել, մթնեցնել.

Այսպես էլ՝ լվին նստել (նստեցնել), բլին շոֆել (շոֆեցնել), նրազը հանգել (հանգեցնել), կտուցը բաղցրանալ (բաղցրացնել), հոգին բերանը հասնել (հասցնել), կոտրած տաշտակի առաջ կանգնել (կանգնեցնել), պանակը ոսկորին հասնել (հասցնել)...

Որոշ ԴՄ-ներում էլ Յ-ի միջոցով ձևավորված սեռային հակադրությունը վճռորոշ իմաստադատիչ դեր է կատարում. այն ավելանալով շեղոք ԴՄ-ների բայական գերադաս բաղադրիչին, սեռից բացի արմատապես փոխում է նաև նրա իմաստը: Օրինակ, աչքը մտնել շեղոք իմաստով նշանակում է սիրելի դառնալ, մեկի համակրանքին արժանանալ (Սոնան իր աշխատանքով Հովսեփի աչքը մտավ — թթ), միանգիւն ունյն ԴՄ-ն Յ պատճառանիշ սեռային ցուցիչով՝ աչքը մըտցրնել, հանդիմանել, երես տալ է նշանակում (նա իր լավությունը աչքս է մտցնում — ԴԴ):

Կամ՝

Մեջի վրա պառկել դարձվածը նշանակում է շաշխատել, պարապ մնալ, մեկի հաշվին ապրել (Մեջի վրա պառկելով տուն չես պահի — Մամուլից), իսկ մեջքի վրա պառկեցնել — հաղթել, նվաստացնել է նշանակում (Երեւի երբեք մտքով չէր անցնում, որ մի օր էլ իրեն մեջքի վրա կպառկեցնեն — ՊՊ)։

Այդպես էլ՝ դնչին հասնել՝ մեկին ինչ-որ բանից բաժին հանել (և դնչին հասցնել) հարվածել, ծեծել, ինչպես նաև՝ մեկին զսպել, իր տեղը ցույց տալ։ Կամ՝ մեջքը կռանալ նշանակում է շատ աշխատելուց հոգնել, ուժասպառ լինել, իսկ մեջքը կռացնել՝ խոնարհվել, մեջք ծռել և այլն։

Ժամանակակից հայերենում քիչ չեն նաև այնպիսի բայական ԴՄ-ները, որոնցում պատճառանիշ Յ-ն իմաստադատիչ դեր չի խաղում, այսինքն՝ անանցողական-անցողական հակադրությունը վերանում է. այսպես՝ աչքի լույսը սպիտակել և սպիտակեցնել, նույն բանն են նշանակում (երկար տարիներ սպասել, նաև՝ կուրանալ, տեսողությունից զրկվել), նույնն էլ աչքերը բռնանալ և բռնացնել (շատ լաց լինել, նաև՝ շատ կարգալուց աչքերը տկարացնել)։ Իմաստով չեն տարբերվում նաև խելիք քոչել և խելիք քոցնել դարձվածները։ Նույն բանը կարելի է ասել մեջքը պնդանալ և մեջքը պրնդացնել ԴՄ-ների մասին, երկուսն էլ նշանակում են հզոր պաշտպան ձեռք բերել, նաև հսրստանալ։

Հայերենում կան նաև ԴՄ-ներ, որոնց կազմում թեև կա Յ ածանցը, բայց այն միայն ձևային ցուցիչ է և անցողականության իմաստ չի հաղորդում բային, այն դարձվածին միայն գործողության սաստկացման նշանակություն է հաղորդում. օրինակ՝ ֆիքը բարձրացնել (ամբարտաւանանալ, մեծամրտանալ) ԴՄ-ի իմաստում ոչ մի արտաքին գործոն չկա, գործողությունը սուբյեկտը ինքն իր հետ է կատարում։ Այդպես էլ պոչ խաղացնել, զլուխ տրախացնել, լեզուն երկարացնել, երեսը գոմշի կաշի դարձնել և այլն։

Շատ ԴՄ-ներ էլ ձևավորվում են միայն Յ ածանցով, առանց որի կամ ընդհանրապես գոյություն չունեն կամ գոյություն ունենալու դեպքում կապակցությանը վերաիմաս-

տավորման գաղափար չեն տալիս, այլ իսկական՝ բառական, օրինակ՝ առանց Ց-ի պոչ խաղացնել, փափախ փախցնել, օձի լեզու բանեցնել, աչքի սուրմա բոցնել դարձվածային կապակցությունները անգործածական են: Իսկ նամիան կորցնել, սանձերը բուլացնել, էշը կորցնել, բամբակի բքով ջուր խմեցնել, շուն հաշեցնել դարձվածների բայական գերադասանդամների սեռերը չեզոք դարձնելու դեպքում, դրանք կարող են վերածվել սովորական արտահայտությունների. աչսինքն՝ դրանցում Ց-ն իմաստադատիչ դեր է կատարել:

Սրանց հակառակ, որոշ ԴՄ-ներ էլ հիմնականում ձևավորվում են զուտ չեզոք սեռի բայերով և ոչ մի հակադրություն չեն ստեղծում. դրանց թիվը հայերենում բավական շատ է, թվենք դրանցից մի քանիսը (աչխում մազ բուսնել, աչքը ջուր կտրել, աչքը բաղցր լինել (մեկի վրա), աչխում մազ կանաչել, օրը վատ տեղ մքնել, սրտին մի քիզ յուղ կանգնել, բեղի տակով անցնել և այլն):

2. Բայական ԴՄ-ների անանցողական → անցողական (չեզոք-պատճառական) սեռային երկատման հակադրությունը կատարվում է նաև սուպլետիվիզմի ճանապարհով. աչսինքն, երբ միևնույն իմաստի արտահայտման համար տարբեր հարացույցային ձևերում տարբեր արմատներ և հիմքեր են հանդես գալիս*: Այդ հակադրությունները կատարվում են լինել-անել, գալ-բերել (հանել), րնկնել-զցել, զնալ-ուղարկել, ելնել-հանել, մնալ-թողնել, կենալ-սպանել, դառնալ-անել, դուրս գալ-դուրս բերել և նման տարարմատ բայերի շնորհիվ.

Անանցողական (չեզոք) Անցողական (պատճառական)

հալումաշ, փետրահան, քեաթափ	$\left. \begin{array}{c} \text{լինել} \\ + \\ \text{անել} \end{array} \right\}$
շան բաժին, օրը սև, օրվա հացի կարոտ	
բերանի ծամոն, սիրաը կտոր-կտոր	

* Գ. Բեդիրյանը թեև սուպլետիվիզմ տերմինը չի գործածում, բայց իր գրքում բերում է ալդայիսի կազմությանը հակադրվող կառույցների նմուշներ (տե՛ս 20, էջ 150):

լեզուն կապ, հոգին կրակը—	}	ընկենել +	}	զցել
ամակը ջուրը, խոսքը գետին—				
ձախսի տակ. ասածու երեսից—				
զլխին քար, պատվից, աչքից—				
փափախը ցեխի մեջ—				

մահու բերան, յոթ սարի ետև—	}	զնալ +	}	ուղարկել
այն աշխարհը, գրողի ծոցը—				

աչքը նամփին, օրվա հացի կարոտ—	}	մնալ +	}	բողնել
մեծ կտորը ականջը, ստվերի տակ—				
վիզը ծուռ, ամոթով—				

հեղ վիճակից, սիրտը բերանից—	}	դուրս գալ +	}	դուրս բերել
չրից չոր, մի բանի տակից—				
չարքից—				

հոգին, սիրտը, աչքը, անունը—	}	ելնել +	}	հանել
քթից ծուխ, շիտակ նամփից—				

Այդպես էլ՝ օշախը շեն, մեջքը պինդ, սիրտը լեն (կենալ-պա-
նել), գլխին փորձանք, հոգին բերանը, խոփ բառին (գալ-բե-
րել) և այլն:

Որոշ կառույցներում, սակայն, նման սեռային տարբե-
րակումը լրիվ չեզոքանում է, թեև նորից ԴՄ-ների բայ-բա-
ղադրիչներից մեկը լինում է անանցողական, մյուսը՝ անցո-
ղական: Այսպես՝

Կալ=բերել (շունչը տեղը գալ—շունչը տեղը բերել), երկու դեպքում էլ նշանակում է հանգստանալ, աղատ շունչ քաշել:

Լինել = անել (սիրտը բաց անել—սիրտը բաց լինել), երկու դեպքում էլ նշանակում է թեթևանալ: Երեսը գոմեշի կաշի անել — երեսը գոմեշի կաշի լինել, ամոթի զգացումից զրկվել:

Կնալ = բաց բողբոջ (ծեղից գնալ — ձեռքից բաց բողբոջ), մի բան կորցնել, մի բանից զրկվել, նաև հարմար առիթը կորցնել և այլն:

3. Բացի բնական երկու ձևերից, անանցողական → անցողական հակադրությունը ստեղծվում է նաև պատճառականի համար վերլուծական հղանակով՝ տալ բայի հարադրությունամբ, որտեղ տալ բայը փաստորեն կորցնելով իր բայական ինքնությունը նշանակությունը, ձևը է բերում պատճառական սևաթանցի արժեք, որը ավելի է սաստկացնում պատճառականություն իմաստը և ավելի է ընդգծում մեկ ուրիշ անձնավորության կողմից գործողության միջամտությունը (45, էջ 304): Այսպես, ծուխը ֆրից դուրս գալ շեղոք սևոի բայական դարձվածի դիմաց գործածվում է ծուխը ֆրից հանել ներգործական կառույցը, որտեղ բացի այն հանգամանքից, որ նույն ԴՄ-ն շեղոք սևոի իմաստով գործածվելիս զրկվում է ԴՄ լինելուց, այլ ներգործականի դեպքում էլ պատճառականություն իմաստը այնքան ուժեղ չէ, որքան ծուխը ֆրից հանել տալ դարձվածը:

Իսկ խոսք հասկանալ-հասկացնել և հասկացնել տալ կառույցներում ինչ խոսք, որ պատճառականությունը ավելի շատ ընդգծված է տալ-ով ձևում:

Դա բացատրվում է նաև բայի կրած կրկնակի պատճառականության հետևանքով:

Այժմ բերենք հայերենի մի քանի բայական ԴՄ-ների շեղում → պատճառական հակադրություններ՝ տալ բայի հարադրությամբ: Բերվող օրինակների ձևի կողմում թեև դարձվածի բայ բաղադրիչ գերադաս անդամը շեղոք սևոի չէ, բայց ամբողջ կապակցության մեջ այն համարյա կտրցրել է փո

ներգործականության հատկանիշը, պասսիվացել է, և ամբողջ դարձվածը գործածվում է շեղոք սեռի իմաստով.

Չեզոք

Պատճառական

Տունը ավերին բարձել —> տունը ավերին բարձել տալ,
Տկլոր մարմնին կատու շալկել —> տկլոր մարմնին կատու շալկել տալ,

Գլխին քար ու կարկուտ աղալ —> գլխին քար ու կարկուտ աղալ տալ,

Գլխի տակ փափուկ բարձ դնել —> գլխի տակ փափուկ բարձ դնել տալ,

Ոտքի տակ փորել —> ոտքի տակը փորել տալ,

Ատամները քաշել —> ատամները քաշել տալ,

պոչը կապել —

Այդպես էլ՝

մոմ վառել —

տալ

և այլն:

սիրտը շահել —

Հայոց լեզվում բավական մեծ թիվ են կաղմում այն բայական ԴՄ-ները, որոնք կաղապարվում են տալ բայով և զույգեր չեն կալմում, դրանց մի մասը բայական հարադրությունների տեսքով է հանդես գալիս, վերաիմաստավորվում է և ձևաբ. է բերում դարձվածի արժեք (կյանք տալ, խոսք տալ, լեզվին տալ, ծեծ տալ, վերջ տալ, օր ու արև տալ, ձեռք տալ և այլն), մյուս մասն էլ մաքուր բայական ԴՄ-ներ են, որոնք մեծ մասամբ շեղոք սեռի են (շներին աղ տալ, փետուրները քամուն տալ, շան ծեծ տալ, գոյությունը քաշ տալ, գլխին վալ տալ, խելքը քամուն տալ և այլն)*:

Այդպես էլ հակադրություններ չեն կաղմում և հիմնականում շեղոք իմաստով են հանդես գալիս գնալ, առնել, քաշել, կտրել, լինել, բերել և նման բայերով կաղմված դարձվածի արժեք ունեցող հարադրությունները (կուլ գնալ, առաջ

* Հարադիր բայ-դարձվածների մասին տվեցի մանրամասնորեն տե՛ս Ա. Մարգարյանի «Արդի հայերենի հարադիր բայերը», Երևան, 1966, էջ 198—241:

գնալ, խելիք գնալ, երես առնել, շունչ առնել, ձեռք առնել, քե առնել, հասակն առնել, քառ կառել, առյուծ կտրել, կրակ կտրել, կյանք քաշել, հասակ քաշել, դուրս քաշել, քառ քաշել և այլն),

Հայերենում քիչ չեն նաև այնպիսի բայական ԴՄ-ները, որոնցում վերևում բերվածների հակառակ երևույթն է կատարվում, այսինքն ներգործական կառուցվածքի դարձվածները հակադրության կազմելիս փոխում են իրենց սեռը՝ վերածվելով կրավորականի. այս դեպքում ԴՄ-ի գերադաս բայ-բաղադրիչը անցողականությունից է անցնում անանցողականության: Նման հակադրությունը խոսողը օգտագործում է հետևյալ դեպքերում. երբ նպատակ է դնում նշելու կատարող և կրող առարկաների գործողության իրականացում, այդ դեպքում դիմում է ներգործական կառուցվածքի ԴՄ-ի՝ «Մարդ գնում է առևտրի, հավաքվում են, քաշում սրի» (ՀԺ): Հասկանալի է, խոսքը այն մասին է, որ գործողությունը կատարվել է հնթակայի միջոցով՝ սրով կոտորել-ոչնչացրել են ինչ-որ մեկին: Իսկ եթե խոսողը նպատակ չունենար հատուկ ընդգծելու գործողություն կատարողին, այդ դեպքում կդիմեր կրավորական կառույցի ԴՄ-ի, որը կիրականացվեր Վ. կրավորական սեռանիշ ածանցի միջոցով, իսկ այն արտահայտում է գործողության հակառակ ուղղվածությունը՝ «Կասեմք միայն, որ քաղաքում մնաց բազում ժողովուրդ, որ և սրի քաշվեց ոսոխի հորդանների կողմից» (Ջարենց): Այսպիսի կառույցների մասին ակադեմիկոս Գ. Զահուկյանը նշում է, որ դրանցում տեղի է ունենում գործողության հեղինակի օտարում (53, էջ 269): Բերված օրինակում ընդգծված է այն միտքը, որ ժողովուրդը կրել է մեկ այլ անձի (հնթակայի) գործողությունը, որի հետևանքով այդ աղողը անձը՝ նախկին հնթական դարձել է ներգործող խնդիր (որը շատ դեպքերում կարող է բացակայել): «Այսպիսի դեպքերում,— ինչպես նշել է Ա. Մ. Պեղովսկին, սուբյեկտ դարձած օբյեկտը սուբյեկտի դերում ավելի է, քան ներգործական կառուցվածքի նախադասության օբյեկտի դերում է...» (177, 132 և 2, էջ 618): Հասկանալի է, ընդգծվում է այն փաստը, որ ուղադրությունը ավելի շատ

կենտրոնացվում է գործողության եզրից հատկապես երկրորդի վրա, այսինքն կրող առարկան հանդես է գալիս որպես նախադասության ելակետային անդամ:

Ի տարբերություն ներգործական կառուցվածքի դարձվածների, կրավորական կառույցների բովանդակության մեջ ավելի է ընդգծվում գործողության պատճառաճետեանքային հաղաբերությունը, որը և շատ ԴՄ-ներում իմաստների հակադրություն է առաջացնում, որտեղ որպես իմաստազատիչ գործոն հանդես է գալիս Վ սեռանիշ ցուցիչը:

Համեմատենք հետևյալ կառույցները.

Ներգործական

Լեզուն բռնել — մի բան ասելու, հայտնելու համարձակություն ունենալ.

սիրտը առնել — սիրաշահել, ամոքել, բարկությունը անցկացնել.

ոտքը փաշել — մի տեղից հեռանալ.

ֆիքը ջարդել — սաստիկ ծեծել, նաև՝ նվաստացնել, անարգել.

համբերության բաժակը լրցնել — համբերությունից հանել.

Կրավորական

Լեզուն բռնվել — չկարողանալ խոսել, արտահայտվել.

սիրտը առնվել — մեկից նեղանալ, վիրավորվել.

ոտքը փաշվել — խաղաղվել, երթեկությունը դադարել.

ֆիքը ջարդվել — գոռոզությունը նստել, նախատվել, նվաստանալ.

համբերության բաժակը լցվել — այլևս չկարողանալ համբերել:

Սակայն այս հակադրությունը անընդհատ չի շարունակվում, որոշ ԴՄ-ներում այն չեզոքանում է, և Վ-ի առկայությունը զրեթե ոչինչ չի ավելացնում գարծվածի իմաստին. այսպես՝ հոգին ազատել և ազատվել երկու դեպքում էլ նշանակում է շարչարանքից, տառապանքից փրկվել, մի բանից ազատվել, ինչպես նաև՝ մեռնել-պրծնել: Խոսքի կծիկը բացել և բացվել — նույնպես իմաստային հակադրությունը այն-

քան էլ մեծ չէ, նշանակում է մեկի կամ մի բանի մասին երկար խոսակցություն սկսել: Լեզուն պտտել և պտտվել — կարողանալ որևէ բան ասել, հաղորդել: Իմաստային տարբերությունը քիչ է նաև դիմակր պատռել և դիմակր պատռվել ԴՄ-ներում*:

Հայերենում կան նաև սակավաթիվ բայական բառակապակցություններ, որոնցում Վ սեռանիշ ցուցիչը վերաիմաստավորում է կասկածությունը՝ այն վերածելով դարձվածային միավորի. օրինակ՝ ոտները գետնից կտրել կապակցությունը ուղղակի իմաստով է գործածվում, բայց Վ ածանցի շնորհիվ լրիվ իմաստափոխվում է՝ ոտները գետնից կտրվել — սաստիկ ուրախանալ, ցնծալ (Ուրախությունիցս ոտներս գետնից կտրվեցին, երբ երկու հարյուր մանեթ կանխիկ տվեց — ՊՊ): Այդպես էլ դեմքը բացել սովորական իմաստով է գործածվում, իսկ դեմքը բացվել՝ դարձվածային-զվարթանալ, ուրախանալու իմաստով (Սեղայի դեմքը կամաց-կամաց բացվում էր, նույնիսկ պաշտառանում — ՍՍ): Նույնն էլ՝ ծնկները ծալել սովորական կառուցի դիմաց Վ ածանցի շնորհիվ կազմվել է ծնկները ծալվել դարձվածք, որը ոչ մի կապ չունի ծնկների կամ ծալվելու հետ, այլ նշանակում է՝ մեկից կամ մի բանից վախենալ, ինչպես նաև՝ թշվառությունից ընկճվել (Երբ բերք չէր լինում, ծնկները ծալվում էին — ՊՊ):

Ժամանակակից հայերենում կան նաև այնպիսի բայական ԴՄ-ներ, որոնցում թեև առկա է Վ ածանցը, բայց ենթական գործողությունը ուրիշից չի կրում, այլ հենց ինքն է այն կատարում կամ ինքն է հանդիսանում գործողության օբյեկտը: Այսպիսի ԴՄ-ները ունենում են ոչ թե կրավորական, այլ չեզոք սեռի արժեք (մազերը փշաֆաղվել, դեմքը բքվել, այն աշխարհը չփվել, սեփական յուղի մեջ տապալկվել, ուղտի պո-

* Ներգործական և կրավորական ԴՄ-ների հակադրությունների մասին է խոսում նաև Պ. Բեդիրյանը և բերում հետևյալ օրինակները. կրակ փտել և կրակ կտրվել, սրերը խաչածնել և սրերը խաչածնվել, աչքերը շոթել և աչքերը շովել (20, էջ 156—157):

չի նմանվել, շնորհիք վրայից քափվել): Սրանցում ներգործող խնդիր չկա և հնարավոր էլ չէ այն վերականգնել: Այստեղ սուբյեկտը այն անձը կամ առարկան է, որը միաժամանակ և գործողության կատարողն է ու կրողը:

Որպես բայական ԴՄ-ների ներգործական → կրավորական սեռային հակադրության մասին ասվածների ամփոփում, պետք է նշել, որ Վ սեռանիշը հանդես է գալիս որպես գործողության հակառակ ուղղվածության ցուցիչ. նրա առկայությունը ցույց է տալիս գործողության հեղինակի օտարում, իսկ բացակայությունը՝ իրական և քերականական ենթակաների համընկնում, և որ Վ-ով ձևավորվող ԴՄ-ները ստեղծում են պատճառահետևանքային հարաբերություն: Կան սահմանափակ թվով բայեր և բայական ԴՄ-ներ, որոնցում Վ-ի առկայությունը զուտ բառակազմական իմաստ ունի, առանց որի տվյալ բայի կամ ԴՄ-ի առկայությունը անհնար է:

Քանի որ բայի սեռի քերականական բովանդակության հիմքում ընկած է գործողության (եղելության) հարաբերումը իր սուբյեկտին կամ օբյեկտին, հետևաբար բացի վերևում նշված սեռային երկանդամ հակադրություններից, ինչպես բայերում, այնպես էլ բայական ԴՄ-ներում հանդես են գալիս նաև սեռային եռանդամ հակադրություններ՝ չեզոք → ներգործական → կրավորական, որոնցում առկա է սեռման գործոնը: Հայերենում թեև սակավաթիվ, կան այնպիսի բայական ԴՄ-ներ, որոնք իրենց սկզբնաձևից՝ չեզոք սեռից, բայական սեռածանցների, սուպլետիվիզմի, ինչպես նաև տալ բայի հարադրության շնորհիվ սերում են նաև ներգործական ու կրավորական ԴՄ-ներ, որոնք իմաստով հակադրվում են իրար՝ նայած այն հանգամանքին, թե հաղորդողը ինչն է մղում առաջին պլան՝ գործողության չեզոք վիճակը, այն կատարողին, թե՞ կրողին: Այսպես, լոթերոդ երկինք բարձրանալ դարձվածը ուղղակի նշում է մեկի չափազանց երջանիկ զգալու, խորապես բավարարված լինելու հանգամանքը. դրանից սերված լոթերոդ երկինք բարձրացնել դարձվածում արդեն առկա է այն փաստը, որ ուրիշներն են ինչ-որ մեկին անչափ գովել ու փառա-

քանել, իսկ այս վերջինից էլ սերված տարբերակում օտարվել է գործողության հեղինակը, և հիմնական շեշտը դրվել է գործողությունը կրողի վրա՝ յոթերորդ երկինգ բարձրացվել (կոչակտիվի ընդհանուր ժողովում շինարարության պետը յոթերորդ երկինգ բարձրացվեց — Մամուլից)։

Քերենք ԴՄ-ների սեռային եռանդամ հակադրությունների մի քանի օրինակներ.

Չեզոք	ներգործական	կրավորական
Ֆուխը պնչներից դուրս գալ	ծուխը պնչներից հանել	ծուխը պնչներից հանվել,
Երեսը սևանալ	Երեսը սևացնել	Երեսը սևացվել.
ասեղի ծակով անցնել~անցկացնել~	անցկացվել,	
ալգլան ախոռները մաքրել~մաքրել	ալգլ~մաքրվել,	
քերանի ծամոն դառնալ~դարձնել~	դարձվել,	
ոտքի կանգնել~	կանգնեցնել~	կանգնեցվել,
հօդս ցնդել~	ցնդեցնել~	ցնդեցվել,
սիրտը ջերմանալ~	ջերմացնել~	ջերմացվել:

2. Շղանակի բերականական կարգը — Բայական դարձվածների գերադաս անդամի արտահայտած գործողության և դրան առնչվող առարկաների միջև եղած բաղմադան փոխհարաբերությունները լեզվականորեն դրսևորվում են նաև եղանակի, ժամանակի, դեմքի ու քվի քերականական կարգերի միջոցով։ Հայտնի է, որ բայական եղանակը ստույթի բույնացվածության հարաբերությունն է իրականությանը (286, էջ 248) և, քանի որ գործողությունը հարաբերում է իրականությանը խոսողի հայեցակետից, հետևաբար եղանակի բերականական կարգը ստորոգումով հանդես եկող բայական ԴՄ-ների կաղապարման կարևոր գործոններից է։ Ստորոգման բայական ԴՄ-ների լեզվական կաղապարների խոսքային իրացումները կարող են դրսևորվել կամ բայական ամբողջական հարադրույցով, կամ էլ ներկայանալ որպես այդ հարադրույցի մի քանի (երբեմն էլ նույնիսկ մեկ) անդամներ

(67, էջ 10—11): Այս նշանակում է, որ հաճախ ԴՄ-ի բայ գերադաս բաղադրիչի իմաստի թելադրանքով ամբողջ դարձվածային կապակցությունը գործածվում է միայն այս կամ այն եղանակով, ժամանակով, ինչպես նաև դեմքով ու թվով: Բնականաբար բայական ԴՄ-ների մեծ մասը ունի թերի հարացույց, որովհետև բայը դրանցում շոնի այն «ազատությունը», ինչ սովորական (ոչ դարձվածային) կապակցությունների մեջ: Բացի դրանից քերականական կարգերով ձևվածվորված, հետևաբար և հաղորդակցական արժեք ձեռք բերած դարձվածային կապակցությունները իմաստաբանորեն ու քերականորեն ավարտուն ամբողջություններ են, այդ պատճառով էլ քերականական կարգերը վերաբերում են ոչ միայն ԴՄ-ի բայ բաղադրիչին, այլ ամբողջ կապակցությանը:

Հայերենում ստորոգական արժեք ունեցող դարձվածները թեև հանդես են գալիս բայական հինգ եղանակներով, բայց դրանք հավասարաչափ ակտիվ ու գործուն չեն: Այս տեսակետից ավելի բարձր հաճախականություն ունի բայի սահմանական եղանակը, որը ինչպես բայական համակարգում, այնպես էլ բայական դարձվածներում հաղորդողի կողմից հավաստի համարվող եղելություններ, իրողություններ է ցույց տալիս: Սահմանական եղանակը, շոնենալով եղանականիշ թեքություններ (ինչպիսիք ունեն հրամայականը, ենթադրականն ու հարկադրականը), իր քերականական իմաստները դրսևորելու համար ձևավորվում է ժամանակի, դեմքի, թվի ցուցիչներով, որոնք փոխադարձաբար կապված են իրար հետ և պայմանավորված միմյանցով: Հայերենում քիչ չեն նաև այնպիսի ԴՄ-ները, որոնցում իրականանում են հիշյալ քերականական կարգերի հարցուցային բոլոր հնարավոր դրսևորումները: Քննենք դրանցից մեկը.

Կոտրած տաշտակի առաջ կանգնել (նախկին թշվառ վիճակի, անեղանելի դրության մեջ ընկնել, ինչպես նաև՝ ձեռք բերածը կորցնել, ակնկալիքները չարդարանալ) ԴՄ-ն թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքում իրացնում է բայի (կանգնել) եղանակաժամանակային ամբողջական հարացույցը:

Սանմանական — անկատար ներկա — կոտրած տաշ-
տակի առաջ (եմ, ես, է, ենֆ, եֆ, են) կանգնում.

անկատար անցյալ — կոտրած տաշտակի առաջ (էի,
էիր, էր, էինֆ, էիֆ, էին) կանգնում.

կատարելի ներկա (ապահնի) — կոտրած տաշտակի առաջ
(եմ, ես, է, ենֆ, եֆ, են) կանգնելու.

կատարելի անցյալ — կոտրած տաշտակի առաջ (էի,
էիր, էր, էինֆ, էիֆ, էին) կանգնելու.

վաղակատար ներկա — կոտրած տաշտակի առաջ (եմ,
ես, է, ենֆ, եֆ, են) կանգնել.

վաղակատար անցյալ — կոտրած տաշտակի առաջ (էի,
էիր, էր, էինֆ, էիֆ, էին) կանգնել.

անցյալ կատարյալ — կոտրած տաշտակի առաջ կանգ-
նեցի, կանգնեցիր, կանգնեց, կանգնեցին, կանգնեցիք,
կանգնեցին.

հրամայական — կոտրած տաշտակի առաջ կանգնի՛ր
(կանգնեցե՛ք), մի՛ կանգնիր (մի՛ կանգնեք).

բղձական — կոտրած տաշտակի առաջ կանգնեմ...,
կանգնեի...

ենթադրական — կոտրած տաշտակի առաջ կկանգնեմ...,
կկանգնեի...

հաբակադրական — կոտրած տաշտակի առաջ պիտի կանգ-
նեմ..., պիտի կանգնեի...

*Խոնարհման հարացույցի բոլոր ձևերն ունեն նաև հետև-
յալ դարձվածները. (խոսքը կտուրք գցել, գլխի տակ փափուկ
բարձ դնել, կյանքին վարդագույն ակնոցներով նայել, անցա-
վել գլուխը ավետարանի տակ դնել, ուղտը գդալով ջրել, բե-
րանը ջուր առնել, կարպետը ջրից հանել և այլն):*

*Նման ԴՄ-ներից շատերը կարող են հանդես գալ նաև
Ժխտական և հարցական կապակցությունների ձևով (գլխիս
տակ փափուկ բարձ մի դնիր, բա ուղտը գդալով կջրե՞մ, մկան
բնին հագա՞ր բույան չէի՞ր տա):*

*Բնականաբար, այս և սրանց նման լրիվ հարացույց ունե-
ցող այլ ԴՄ-ները բայական բոլոր եղանակներում ու ժամա-*

ճակներում միևնույն հաջողությամբ հանդես չեն գալիս և միևնույն հաճախականությունն ու ոճական արժեքը չունեն:

Ինչպես ասվեց, հայերենում անհամեմատ ավելի շատ են աչնպիսի բայական ԴՄ-ները, որոնք ունեն քերի հարացույց կամ նույնիսկ հանդես են գալիս մեկ եղանակով ու ժամանակով: Այսպես, օրինակ՝ շան հետ բարեկամացիր՝ փայտը ձեռքիցդ մի՛ գցիր, ականջիդ բամբակը հանիր, ամեն մեկին քո արշինով մի՛ չափիր, լավություն արա՝ ջուրը գցի՛ր, էդ բարձր փեշիցդ քափի՛ր, ականջիդ օղ արա և նման ԴՄ-ների համար հիմնականում բնութագրական է հրամայական եղանակով հանդես գալը: Այս տիպի կառույցներին հատկանշական է գործողության հարկադրանքը, որը բխում է ինչ-որ իրավիճակից: Հրամայական ԴՄ-ներում բայական բաղադրիչի գեմքի և թվի միջոցով իրականացվում է խոսողի կամային ակտը (151, էջ 49):

Հայերենում բավական մեծ թիվ են կազմում ենթադրական եղանակով հանդես եկող ԴՄ-ները, որոնցում մեծ մասամբ հաղորդողի ենթադրությունը պայմանավորված է որևէ հանգամանքով. բերանում չիր չի քրջվի դարձվածը խոսողն ռատագործում է բացբերան, գաղտնիք չպահող մարդու նկատմամբ (Նրան ոչինչ պետք չէ ասել, բերանում չիր չի քրջվի — ՊՊ), ազդավները սև կիսգնեն դարձվածը բերվում է որևէ պայմանի հետ կապված (Դու որ չգաս, ազդավները սև կիսգնեն — ՍԽ):

Այդպես էլ՝

Խաճաչի փար վեր չի ընկնի, էդ խմորը շատ ջուր կվեցնի, (նրա) չվանին ցախ չի դրվի, նրանից պողոս-պետրոս դուրս չի գա և այլն:

Ենթադրական եղանակով կաղապարվող ԴՄ-ների մի մասում էլ արձանագրվում է հստակ փաստ, ենթադրություն: Օրինակ՝ մեղր ծախողը մատը կլիզի, ջուրը իր նամփով կգնա, այդ խմորը շատ ջուր կվեցնի, լուն քից ընկնի՝ հազար կտուր կլինի, շունը շան քաթ չի ծամի դարձվածքներում գործողության կատարումը գրեթե կապ չունի որևէ պայմանի հետ. դրանցում ավելի շատ նշվում, նկարագրվում է

որևէ փաստ, իրավիճակ, ենթադրություն կամ չափադանցություն. ասեղի ծակով կանցնի դարձվածում իսկապես կա այդ չափադանցությունը. այն գործածվում է մեկի շատ նիհարությունը նշելու, ընդգծելու համար, իսկ մեղր ծախողը մատը կլիզի, կամ գողացված ափսոսի պոչը վիշշի տակից կերևա ԴՄ-ներում մատնանշվում է ենթադրվող իրողություն և այլն:

Ավելի սակավ են ըղձական եղանակով կաղապարվող դարձվածները: Զարմանալի է նույնիսկ այն հանգամանքը, որ թեև ենթադրականը կաղմվում է ըղձականից, բայց ենթադրականով կաղապարվող ԴՄ-ներից Վ եղանակիչի բացասումով գրեթե հնարավոր չէ ըղձական ԴՄ-ներ ստանալ, իհարկե, դրանց մի մասը կարելի է բարդ ստորադասական նախադասությունների մեջ գործածել ըղձականով, բայց դրանք խմաստով նորից մնում են ենթադրական. այսպես՝ ջուրն իր նամփով կգնա ԴՄ-ն կարելի է գործածել նաև ըղձականով՝ (Երե օրուն իր նամփով գնա, էլ ինչու պետք է անհանգստանայինք — Թարգմ.), սակայն նրա իմաստը մնում է ենթադրական. դա է վկայում նաև երկրորդական նախադասության բնույթը՝ այն հիմնականում պայմանի պարագա է: Երևույթի պատճառներից մեկն էլ կարելի է համարել այն, որ «ենթադրականը բնութագրվում է հաղորդողի սուբյեկտիվ ակտիվությամբ, (որը դարձվածի համար կարևոր գործոն է), իսկ ըղձականը՝ ոչ» (տե՛ս 52, 249):

Ըղձականի այլ օրինակներ՝ Սեր գա՝ բաբին հետը, հողը խաբար չտանի, աստված հեռու տանի, ... ոչ շամփուրը էլվի, ոչ խորովածը, մինչև ձեռքը բերանը հասնի և այլն:

Ըղձականով են ձևավորվում նաև այն օրհնանքներն ու անեծքները, որոնք դարձվածային արժեք են ստանում (աստված երկար արև տա, անունդ սև ֆաբին գրվի, լեզուդ պապանեծվի, գլխիդ ձյուն գա, աղ ու հացը հալալ լինի, կյանքդ ջրի պես երկար լինի և այլն):

Ըղձականից էլ սակավ ձևավորում ու կիրառություն ունեն հատկապես հաբկադրական եղանակով կաղապարով դարձվածները, որոնցում հաղորդողը տեսնում է անհրաժեշտաբար կատարվող կամ կատարվելիք իրողություն, գործողություն

Հմարդ իր վերմակի շափ պետք է ոտքը պարզի, լեզուն ատամի տակ պետք է պահել, ծառերի ետևում անտառն էլ պետք է տեսնել, դեռ շատ հաց ու պանիր պետք է ուտի և այլն):

Հարկադրականի ժխտականով կարող են հանդես գալ նաև ուրիշ եղանակների ոլորտներին պատկանող ԴՄ-ներ (բզի գլխին բռնեցնով չպետք է խփել, ամեն ինչ հալած յուզի տեղ չպետք է ընդունել, անցավ գլուխը ավետաբանի տակ չպետք է դնել):

3. Ժամանակի փերականական կարգը բայական ԴՄ-ների ամենակարևոր ձևաբանական հատկանիշներից մեկն է: Ժամանակի կարգը հատուկ լինելով ինչպես առանձին բային, այնպես էլ բայական ԴՄ-ին, դրանցից յուրաքանչյուրում ունի յուրահատուկ դրսևորումներ. դա պայմանավորված է առանձին բայի և հատկապես բայական ԴՄ-ի իմաստի և կառուցվածքի խորքային, էական հատկանիշներով: Ժամանակի կարգը թեև ձևաբանորեն արտահայտվում է միայն բայական բաղադրիչով, բայց այն ներհատուկ է ամբողջական կառույցին: Սակայն ի տարբերություն առանձին սովորական իմաստով գործածվող բայերի, այն բոլոր տեսակի բայական ԴՄ-ներին հատուկ չէ, այլ հատուկ է ստորոգական արժեք ունեցող կառույցներին:

Ինչպես արդեն ասվել է, բայական գերադաս բաղադրիչով ԴՄ-ներն ունեն խոնարհման լրիվ կամ թերի հարացույց: Ժամանակային հարացույցի լրիվ կամ թերի լինելը կարող է պայմանավորված լինել տարբեր գործոններով, ինչպես՝ ԴՄ-ի բաղադրիչների իմաստային միաձուլության աստիճանով, ամբողջ կառույցի արտահայտած իմաստով, կիրառության տարածվածությամբ ու ոլորտներով և այլն (171, էջ 26):

Հայերենի բայական ԴՄ-ների սահմանափակ մասը հնարավորություն ունի հանդես գալու երեք ժամանակների՝ ներկա, անցյալ, ապառնի հերթագայությամբ, նրանց ավելի մեծ մասի համար ժամանակի հարացույցը սահմանափակ է, իսկ ԴՄ-ների մի մասն էլ՝ ոչ գործընթացայինները, չունեն ժամանակի բաշխման հակադրությունը և պահել են ժամանա-

կային հարացույցի անդամներից միայն մեկը կամ մի քանիսը (ֆիքը բոնես՝ հոգին կտա, կուժը ջրի նամփին է կոարը-վում, օրը վատ տեղ է մքնել և այլն):

Բայական ԴՄ-ներում իրադրական ժամանակները հաճախ շեղվում են ընկալականից, չեն համընկնում նրան, այսինքն՝ իրադրական որևէ ժամանակ կարող է կիրառվել ոչ իր բուն նշանակությամբ, այլ հանդես գալ ժամանակային ուրիշ արժեքով (160, էջ 11, 153 և 234, էջ 10—12): Այսպես՝ զըլխին ամպեր են կուտակվել, դեռ շատ ջրեր են հոսելու, կուր-կուտ ունի ծեծելու ԴՄ-ներից առաջինում թեև իրադրական ժամանակը անցյալ է, իսկ երկրորդում՝ ապառնի, բայց երկուսն էլ կարող են բերվել ներկայի իմաստով, ընկալվել որպես ներկա, այսինքն՝ հաղորդվող եղելությունը (անցյալի և ապագայի) կարող է համընկնել խոսելու պահին: Ահա դրանցից մի քանիսը՝ խոփը փարին դեմ առավ, մնացել է երկու փարի առանձնում, դանակը ոսկորին է հասել, աբեր վատ տեղ է մալր մտել, լեռը երկնեց և մուկ ծնեց, գալլի սիրտ է կերել... Սրանք բոլորն էլ ձևավորվել են իրադրական անցյալով, բայց խոսքի մեջ ափելի հաճախ բխում են խոսքի ներկայից և ընկալական ներկայի արժեք են ստանում:

Որպես ընկալական ներկա կարող են հանդես գալ նաև իրադրական ապառնիով ձևավորվող ԴՄ-ները (շատ հաց եւ պանիր ունի ուտելու, ֆիքը բոնես՝ հոգին կտա, փշես՝ կրնկնի, սրտին պանակ զարկես՝ աբյուն չի գա, խելֆո գլովսո հավա-ֆի):

Ավելի մեծ տարածում ունեն իրադրական ներկայով կաղապարվող և ընկալական ներկայով էլ հասկացվող ԴՄ-ները, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա) ԴՄ-ներ, որոնցում խոսքը կոնկրետ պահի մասին է. այսինքն՝ հաղորդողը տվյալ դարձվածով վերաիմաստավորված կերպով փաստարկում է որևէ անձի կամ ոչ անձի, ինչպես նաև երևույթի հատկանիշը, անձի հոգեկան ու բարոյաֆիզիկական վիճակը, նրա մտածական դործունեությունը, որոնք համընկնում են խոսքի պահին, դիտվում են որպես ընկալական ներկա. ահա դրանցից մի քանիսը՝ շունը տերը

չի նանաչում, ասեղ գցելու տեղ չկա, գլխիս քառոց է կար-
ւում, ոտքի վրա հագիվ է կանգնում, սիսեռակեր հարս է
ձևանում, տկլոր մեջքին կատու է շալակում և այլն:

բ) ԴՄ-ներ, որոնցում ընդհանրապես է բնութագրվում
անձը կամ առարկան, անձի բարոյաֆիզիկական վիճակը,
նրա մտածական գործունեությունը և այլն. (կուծը ջրի ճամ-
փին է կոտրվում, ջուրն ընկնողը ձեռքը գցում է փրվումներին,
խորամանկ աղվեսը երկու ոտով է թակարդն ընկնում, պսու-
ղը ծառից հեռու չի ընկնի, պատերն էլ ականջ ունեն և այլն):

Այսպիսի ներկան պրոֆ. Մ. Ասատրյանը կոչում է առա-
ծական ներկա (12, էջ 313), կարծում ենք ավելի նպատակա-
հարմար է այն կոչել ընդհանրական ժամանակ, ինչպես առա-
ջարկում են ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը (53, էջ 276) և ուրիշ-
ներ:

Ընդհանրական ժամանակի իմաստ են արտահայտում
նաև այնպիսի ԴՄ-ներ, որոնցում թեև գերադաս անդամը
բայ չէ (ստորոգելիական վերագիրը գոյական է, ածական,
անկախ դերբայ կամ կապի խնդիր), բայց օժանդակ բայի
ներկայի շնորհիվ ամբողջ կառույցը ընդհանրական ներկայի
իմաստ է ստանում (ծուռ ակոսը մեծ եզնից է, պատը ծակ է,
երգը երգված է, լեզուն դեմքի վրա է և այլն):

4. Դեմքի և քվի բերականական կարգերը ևս կարևոր
գործոններ են բայական ԴՄ-ների ձևավորման ու գործա-
ռույթի համար: Ինչպես հայտնի է, բայի դիմային իմաստնե-
րը պատկանում են լեզվահաղորդակցական պլանին և կապ-
ված են հաղորդակցության իրականացման հետ (ն. տ., 277),
հետևաբար դեմքի քերականական կարգը համընդհանուր գոր-
ծոն է ԴՄ-ի բայական գերադաս անդամի խոնարհման հա-
րացույցի բոլոր ձևերի համար, ուրեմն այն սերտորեն առնչ-
վում է նաև ստորոգման հետ (լինի այն լրիվ կամ թերի): Այս-
պիսով, բայական դարձվածները իրենց իմաստաձևաբանա-
կան առանձնահատկությունների շնորհիվ կարող են ներկա-
յացնել գործողությունների կամ եղելությունների բաղմազան
դրսևորումներ: Ինչպես արդեն նշել ենք, հայերենում բավական
մեծ թիվ են կազմում խոնարհման լրիվ հարացույցով հանդես

նկող բայական ԴՄ-ները, սակայն միևնույն ժամանակ հարկ է նաև նշել, որ հաղորդակցական արժեք ունեցող դարձվածքները, որպես կանոն, հիմնականում հանդես են գալիս իրենց հլակետային վիճակով, այսինքն տարբեր կառույցներ ձևավորվում ու ամրակայվում են նաև բայի տարբեր դեմքերով:

Վիճակագրական հաշվումներից որոշակիորեն երևում է, որ բայական ԴՄ-ների ճնշող մեծամասնությունը ձևավորվում և կիրառվում է բայի սահմանական եղանակի եզակի երբորդ դեմքով: Դրանք հատկապես այն ԴՄ-ներն են, որոնցով խոսողը պատկերավոր կերպով ներկայացնում է ընդհանուր ճանաչում գտած, հասարակության կողմից արժեքավորված իրադրություն, վիճակ, ինչպես նաև ժողովրդի դարավոր փորձից բխած ընդհանրական դատողություններ և այլն (տե՛ս ընդհանրական ներկայի համար բերված օրինակները):

Երրորդ դեմքով են ձևավորվում նաև բաղադրյալ ստորոգյալով հանդես եկող դարձվածքները (ձեռք բարձր տակ չէ, կամ աղն է պակաս, կամ մաղր, բարն էլ է իրենց ձեռքը, պուպոն էլ, համբերությունը կլանն է, պատը ծակ է և այլն):

Երրորդ դեմքով ձևավորվողներից համեմատաբար պակաս գործածություն ունեն բայի երկրորդ դեմքով կաղապարվող ԴՄ-ները: Սրանց առատությունն էլ բացատրվում է այն հանգամանքով, որ հրամայական եղանակով արտահայտվողների թիվը այնքան էլ քիչ չէ (ականջիդ օ՛ղ արա, նեխաքներ մի՛ պատմի՛ր, խոսքդ նանաչի՛ր), բացի դրանից կան բաղմամբիվ ԴՄ-ներ, որոնցով թեև խոսքը, ասելիքը ընդհանրական իմաստ ունի և վերաբերում է շատերին, բայց դրանցում գերադաս անդամը ձևավորվում է բայի երկրորդ դեմքով (լավութուն արա, ջուրը գցի՛ր, ելման գետից մի՛ վախենա, մարմանդ գետից վախեցի՛ր, անջուր տեղը մի՛ բորիկանա):

ԴՄ-ի արժեք ունեցող անեծքների ու օրհնանքների մեծ մասը նույնպես բայի եզակի երկրորդ դեմքով է կաղապարվում (յոթ ուղով սեղան նստես, երկար արև ունենաս, Սիմավոն ծերունի դառնաս և այլն):

Երկրորդ դեմքով են ձևավորվում նաև ժխտական նախադասության կառուցվածք ունեցող աջնպիսի ԴՄ-ները, որոնցում խոսքը նորից ընդհանրական իմաստ ունի՝ մախաբր պարելում չես քաֆցնի, ճրագով ման գաս՝ չես գտնի, մեխի գլխին բռնեցնով չես խփի և այլն:

Բարդ ստորադասական նախադասության կառուցվածքով հանդես եկող ԴՄ-ներից շատերում բայի երկրորդ և երրորդ դեմքերը կարող են հանդես գալ միաժամանակ. գլխավոր նախադասության բայ գերադաս անդամը արտահայտվում է երրորդ դեմքով, իսկ ստորադասականինը՝ երկրորդ (սրտին դաճակ զարկես՝ արյուն չի գա, կրակն ածես՝ շորահոտ չի գա, քֆում ես երեսին՝ ասում է անձրև է գալիս):

Ավելի սակավ են բայական այն դարձվածները, որոնց բայ գերադաս անդամը հանդես է գալիս բայի եզակի առաջին դեմքով. երևույթը բացատրվում է նրանով, որ խոսողը ինքն իրեն խորհուրդներ չի տալիս և ոչ էլ ընդհանուրին վերաբերող դատողություններ է անում առաջին դեմքով. այդ պատճառով էլ բայի առաջին դեմքով կաղապարվող ԴՄ-ները մեծ մասամբ միջանկյալ նախադասությունների, երբեմն էլ խոստովանանքների, պարծենկոտության արժեք են ունենում, բերենք դրանցից մի երկուսը. առաջնորդը ես եմ՝ բակլան խաշած եմ ցանում, մենակ մեռնելու օրը չգիտեմ, իմ խաչի գորությունը ես գիտեմ և այլն: Բարդ նախադասություններում առաջին դեմքի հետ կարող են հանդես գալ նաև երկրորդ և երրորդ դեմքեր (ժամից ես եմ գալիս՝ տերողորմյան օրը ես ասում, կուժ, քեզ կասեմ՝ կուպ, դո՛ւ լսի՛ր, ես այք կասեմ, դու բեն հասկացիր):

5. ԴՄ-ի բայական բաղադրիչի քվային հակադրությունները նույնպես սերտորեն կապված են նրա իմաստի հետ և բխում են ԴՄ-ի էությունից:

Եթե ԴՄ-ի գոյական գերադաս բաղադրիչի թվի կարգը արտահայտվում է մասնիկավորման միջոցով, ապա բայական գերադաս անդամի թվի կարգը իրականացվում է հրթրազայության եղանակով:

Հայտնի է, որ դարձվածները ժողովրդի լիզվամտածողության արտահայտություններ են, խոսքի պատկերավոր միջոցներ, հետևաբար ժողովուրդը դրանցով արտահայտում է նաև ընդհանրացման գաղափար, այսինքն եղակիով արտահայտում է հոգնակիության գաղափար: Եթե ասվում է դանակը ոսկորին է հասել, այդ խմբը շատ ջուր կվեցցնի, չուցեխը մարդու փեշին չի կայչի և այլն, սրանցում հզակի թիվը կարող է ընկալվել նաև որպես հոգնակի, որովհետև դրանցում կարելի է նկատի առնել նաև մեկից ավելի առարկաներ ու երևույթներ: Ահա թե ինչով է պատճառաբանվում այն հանգամանքը, որ բայական (և ոչ միայն բայական) ԴՄ-ների ճնշող մեծամասնությունը ձևավորվում է հզակի թիվով (հոգնակիները կարելի է մատնների վրա հաշվել), բայց ընդհանրացման շնորհիվ ընկալվում է նաև հոգնակի:

Խիստ սահմանափակ է հոգնակի թիվով կադապարվող ԴՄ-ների թիվը. շատ չեն նույնիսկ այն դեպքերը, երբ ԴՄ-ներում հոգնակի ենթակաները հանդես են գալիս հոգնակի ստորոգյալների հետ, ինչպես ասենք՝ ձեռքերդ հո փլավ չեն ուտում, բոլորը նույն զուռնան են փշում, գրպանում մկներ են խաղում, բոլոր նանապարհները Հոում են տանում և այլն:

Ավելի տարածված են այնպիսի ԴՄ-ները, որոնք անորոշ-դիմավոր նախադասություններ են, որտեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե կոնկրետ անձնավորությունների, այլ ընդհանուրին. դրանք կարող են լինել հաստատական և ժխտական նախադասություններ (ծվածեղի սիրուն բավի պոչը կպաչեն, ազվեսին հավանոցի պահակ կարգեցին, գառը գայլին պահ տվեցին (հաստատական), կրակի առաջ չախմախի չեն տա, դատարկ խոսքը պարսնին չեն դնի, փեշքեշ ձիու առամները չեն հաշվի (ժխտական):

6. Բայական ԴՄ-ներում մի առանձնահատուկ հետաքրքրություն, գործառույթ ու ձևավորում ունեն բայական գերադաս անդամի հաստատական-ժխտական հակադրություններով ձևավորված ԴՄ-ները:

Քննենք այդ դեպքերից ավելի տարածվածները:

Բայական մի քանի ԴՄ-ներ ձևավորվում են միայն Չ ժխտականի միջոցով, որը նման դեպքերում դարձվածակազմիչի արժեք է ձևաբերում. առանց Չ-ի, այսինքն հաստատական ձևավորմամբ դրանք կիրառելի չեն. Օրինակ, Քարը քարի վրա չբողնել — նշանակում է հիմնահատակ կործանել, նաև՝ մեկի տեսությունը ջախջախիչ քննադատության ենթարկել: Այս երկու իմաստները համատեղող հիշյալ ԴՄ-ին հոմանիշ ԴՄ՝ չկա նույնիսկ դրական ձևավորումով: Դրեթե նույն բանը կարելի է ասել նաև հետևյալ դարձվածների մասին. ականջի ետեր չտեսնել, ֆիքը սրբելու ժամանակ չունենալ, աչքի լույսը չխնայել, երկու էջի գաբի չկառուցանալ բաժանել, լեզվի տակ չմնալ, (մեկի) քանին քրու չասել, նստել-վերկենալ չիմանալ, քացը չորից չջոկել և այլն: Նման ժխտական ԴՄ-ները դրականով կիրառելիս մի հետաքրքիր առանձնահատկություն է նկատվում. այդ կապակցությունները անպայման ստորոգման հատկանիշ են ձևաբերում, վերածվում են նախադասությունների*, այն էլ միայն հարցական երանգի, դրանց մի մասն էլ հանդես է գալիս գլխավոր նախադասության դերում: Փորձենք դրանցից մի քանիսը գործածել դրական ձևավորումով՝ Քիբը սրբելու ժամանակ ունե՞ր, որ այլ: գործով էլ զբաղվեր (Մամուլից): Գրի սեն ու սպիտակը ջոկո՞ւմ էին, որ... (ԽԱ): Կարո՞ղ էր մեկը նրա քանին քրու ասել (ՔԹ): Քո քանին ո՞վ է քրու ասել (ՊՂ): Ասեղ գցելու տեղ կա՞ր որ... (ՊՊ) և այլն:

Նման ԴՄ-ների մի մասն էլ սակավ դեպքերում դրականորեն է ձևավորվում պետք է (սխի) եղանակավորիչի շնորհիվ (Մարդ պետք է ֆիքը սրբելու ժամանակ ունենա, որ ուրիշ գործով էլ զբաղվի: Պետք է քացը չորից ջոկել կառուցանալ: Նախ պետք է նստել-վերկենալ սովորել և այլն): Բերվածի հակառակ երևույթն էլ կա հայերենում. բայական որոշ հաստատական ԴՄ-ներ, որոնք բառակապակցություններ

* Ժխտականի դեպքում նույնպես կարող են ստորոգումով հանդիսգալ (լեզվի տակին փուշ չկա: Թանին քրու չեմ ասել: Նստել-վերկենալ չգիտի: Թացը չորից չի ջոկում):

արժեք ունեն, կարող են փոխարինվել ժխտականներով. այս դեպքում նորից ստորոգման հատկանիշ են ստանում և վերածվում անորոշ դիմավոր ժխտական նախադասությունների: Դրանք հաստատականի դեպքում նույնպես կարող են ստորոգում ստանալ՝ Դեզի մեջ ասել է փնտրում: Ժխտականի ձևափոխությունը նորից կատարվում է ԴՄ-ի բայ գերադաս անդամի՝ անորոշ դերբայի հետ՝ այն փոխարինվում է պայմանականի ժխտականով (ստացված նախադասություն-դարձվածները մեծ մասամբ խրատական բնույթի են լինում), Համեմատենք՝

Հաստատական՝ ԴՄ-ներ

Բացասական՝ նախադասու-
թյուններ

Մի ձեռքով երկու ձմերուկ
բռնել,

Անջուր տեղը բոբիկանալ,

Դեզի մեջ ասել փնտրել,

Կրակի վրա յուղ լցնել,

Գառը գալլին պահ տալ,

Ավազի վրա տուն շինել,

Մի ձեռքով երկու ձմերուկ
չեն բռնի:

Անջուր տեղը չեն բոբիկա-
նա:

Դեզի մեջ ասել չեն փնտրի:

Կրակի վրա յուղ չեն լցնի:

Գառը գալլին պահ չեն տա:

Ավազի վրա տուն չեն շինի:

Բառակապակցության կառուցվածք ունեցող ԴՄ-ների մի մասն էլ փոխակերպվում է հրամայական նախադասու-թյունների՝ հաճախ Դ հոգի հավելումով (խաղաղքերը բա-նալ-խաղաղքերդ բա՛ց արա, լեզուն ատամի տակ պահել-լեզուդ ատամիդ տակ պահի՛ր, աչքի փուշը կոտրել-աչքի փու-շը կոտրի՛ր, կակուղ դամարը բռնել-կակուղ դամարը բռնի՛ր, գոգի ֆաբը քափել-գոգիդ ֆաբը քափի՛ր և այլն): Իհարկե, չեն բացառվում նաև սրանց գործածության մյուս դեպքերն էլ (լեզուն ատամի տակ չի պահում...):

Բառային արժեք ունեցող որոշ ԴՄ-ներ էլ ժխտական խմա-տով գործածվելիս նորից հաղորդակցական արժեք են ստա-նում և արտաբերվում են հարցական հնչերանգով: Դրանց

մի մասը կարող է հանդես գալ նաև լրիվ, իսկ մյուս մասը՝
թերի հարացույցով:

Մեջներով սև կատու անց-
նել,

էշի ականջում ֆնել,

Գերանդին փարին առնել,
Ատամի տակին մի բան լի-
նել,

Խելքը հացի հետ ուտել,

Հալած յուլի տեղ ընդունել,

Հո մեջներովդ սև կատու չի՞
անցել:

Հո էշի ականջում ֆնած
չէի՞ր:

Հո գերանդիդ փարին չի՞
առել:

Ատամիդ տակին հո մի բան
չկա՞:

Խելքդ հո հացի հետ չե՞ս
կերել:

Ամեն ասած հո հալած յուլի
տեղ չե՞ն ընդունի և այլն:

Իհարկե, սրանցից մի քանիսը կարող են իբրև նախադա-
սություններ գործածվել նաև թե՛ պատմողական և թե՛ հար-
ցական հնչերանգով (Ատամիդ տակ մի բան կա: Գերանդիդ
փարին է առել: Էլի մեջներովդ սև կատու է անցել և այլն):

Չեն բացառվում նաև սրանց մի մասի լրիվ հարացույ-
ցով կիրառվելը՝ Գերանդին փարին առավ: Գերանդիդ փարին
է առնելու: Գերանդիդ փարին կառնի (չի առնի, բող չառնի) և
այլն:

Ավելի մեծ թիվ են կազմում բառային արժեք ունեցող
այն դարձվածները, որոնք փոխակերպվում են արգելական
հրամայականների՝ մեծ մասամբ խրատի կամ խորհրդի ար-
ժեքով (սրանց՝ հարացուցային ձևերում հանդես գալը նույն-
պես օրինաչափ է):

Խոսքը կտուրը գցել,
(Մեկին) ոսկի սարեր խոս-
տանալ,

Բոլորին մի արշինով չափել,

Խոսքը կտուրը մի՛ գցիր:

Ոչ մեկին ոսկի սարեր մի՛
խոստանա:

Բոլորին մի արշինով մի՛
չափիր:

Կոկորդիլոսի արցունքներ
թափել,
Կտուցը փափն փսել,

Կոկորդիլոսի արցունքներ
մի՛ թափիր:
Կտուցդ փափն մի՛ փսիւ և
այլն:

Ինչպես սրանք, այնպես էլ բայական ուրիշ ԴՄ-ներ հասարակական կարող են հանդես գալ թե՛ դրական և թե՛ ժրտական ձևավորմամբ, որոնցում հակադրությունը զուտ բացահայտված է (Մեկի վրա աչի ունենալ-չունենալ, արևի երևուկանել-չհանել, ձեռքը բերանը հասնել-չհասնել, օր ու արև տեսնել-չտեսնել, մատից փուշ հանել-չհանել, ձեռքում նարինջ-չլինել, (մեկի, մի բանի) լեզուն հասկանալ-չհասկանալ և այլն):

Հաստատական-ժխտական հակադրություններում Պ. Բեդիրյանը նկատում է մի կարևոր առանձնահատկություն ևս. դա այն է, որ նույն ԴՄ-ները դրական ձևավորումով մի իմաստ են արտահայտում, ժխտականով՝ մի այլ (կամ այնպիսի իմաստալիկ են երանդ, որ մյուսը չունի): Նա բերում է ձեռքը բռնել (օգնել, օժանդակել, զորավիգ լինել, ի վիճակի լինել գործ անելու՝ աշխատելու), իսկ ձեռքը չբռնել (չուզել, ներքուստ հակված չլինել), չհամարձակվել (մի բան անելու): Իր տեղը գտնել (իր կոշմանն ու բնորոշակություններին համապատասխան զբաղմունք կամ դիրք ունենալ): Իր տեղը չգտնել (խիստ հուզված, գրգռված վիճակում լինել (20, էջ 145): Դրանց կարելի է ավելացնել նաև՝ աչիին երևալ (թվալ, երևակայության ծնունդ լինել), աչիին չերևալ (չգնահատել, կարևորություն չտալ): Գլուխ(ը) դնել դարձվածք դրական ձևավորմամբ ունի 7 իմաստ (հանգստանալ, մեկով զբաղվել, մեկի հետ լեզու գտնել, հետամուտ լինել, վիճել, կռվել, մի բանի ղեկավար նշանակել, մեռնել, անձը մի բանի նվիրել), իսկ բացասականով՝ միայն երկուսը՝ գլուխ չդնել (մեկի հետ մեծի մեջ չմտնել, ինչպես նաև մի բանի չհետևել):

Բեդիրյանը չի մոռանում նշել, որ այսպիսի կառուցվածքում նույնպես կան հակադրության չեզոքացման օրինակներ այսպես, մի թիվ լինել և մի թիվ չլինել երկուսն էլ նշանակում

ննշատ փոքր, գրոշ արժեքով և գրոշ շարժեքով (աննշան, անարժեք, անկարևոր լինել) (նույն տեղում),

Հայերենում ավելի մեծ թիվ են կազմում այնպիսի բայական դարձվածային միավորները, որոնք ոչ բառային և ոչ էլ նախադասության արժեքով դրական-ժխտական հակադրություններ չեն կազմում. դրանք հիմնականում գործածվում են միայն դրական ձևով: Բերենք դրանցից մի քանիսը միայն՝ մեծ կտորը ականջը բողբոջել, ձուկը գլխից բռնել, ոտները ջուր անել՝ խմել, պղտոր չլուծ ձուկ որսալ, հող ու մոխիր փամուռ տալ և այլն:

Իհարկե, այս և նման ԴՄ-ները կարող են ստորոգման հատկանիշ ստանալ և խոսքի մեջ հանդես գալ տարբեր բնույթի, երանգի և կառուցվածքի նախադասությունների տեսքով:

ԲԱՅԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ՇԱՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բայական ԴՄ-ները լեզվի շարահյուսական մակարդակում հանդես են գալիս երկու ձևով.

ա) երբ ԴՄ-ի բայական գերադաս անդամը հանդես է գալիս անորոշ դերբայի տեսքով.

բ) երբ ԴՄ-ի բայական գերադաս անդամը հանդես է գալիս խոնարհման հարացույցի այս կամ այն ձևով (կամ լրիվ հարացույցով):

Առաջին դեպքում ամբողջ բայական ԴՄ-ն անվանողական արժեք է ունենում և նախադասությունների մեջ կատարում է տարբեր անդամների շարահյուսական պաշտոններ, մանավանդ, երբ անորոշ դերբայը հոգ է ստանում և հղովվում է:

Իսկ երկրորդ դեպքում՝ բայական ԴՄ-ն օժտվում է ստորագման հատկանիշով, ձևեր է բերում հաղորդակցական արժեք, ունենում է հարացույցային ձևեր և խոսքի մեջ հանդես է գալիս տարբեր նախադասությունների (պարզ և բարդ, միակազմ և երկկազմ) արժեքով:

Քննենք բայական ԴՄ-ների շարահյուսական գործառույթները.

ա) Բայական ԴՄ-ն որպես ստորոգյալ: Շարահյուսական մակարդակում բայական ԴՄ-ի ամենամեծ հաճախակա-

նությունը ստորոգյալի պաշտոնում հանդես գալն է. այս դեպքում նույնպես ամբողջ դարձվածային կապակցությունը պետք է դիտել որպէս շարահյուսական մեկ միավոր. չպետք է բացական բաղադրիչը անջատել կապակցության մյուս անդամներից ու առանձին ստորոգյալ դիտել, այլապես դարձվածքը դրկւլում է իր իսկական էութենից՝ վերաբերման տալիս միայն Այսպէս՝ նիպոտը կամին դնել դարձվածքը նշանակում է գործից, մի բանից ձեռք քաշել, հրաժարւել, հեռանալ (Մեր Այշամը վաղուց է նիպոտը կամին դրել, ուսումնարան էլ չի գնում — ՊՊ), իսկ կոտրած տաշտակի առաջ կանգնելը դարձվածն էլ մատնանշում է նախկին թշվառ վիճակի, անելանելի դրության մեջ ընկնելը (Շինարարական կադմակերպությունը հանախ է կոտրած տաշտակի առաջ կանգնում — ԵՆ, խոսքը կտուրը գցել դարձվածն էլ խոսակցության թեման փոխել է նշանակում (Երբ կողմնակի մարդ էր գալիս, ընկերահա խոսքը կտուրն էր գցում — ԶԽ): Բերված նախադասություններում ընդգծված կապակցությունները ամբողջութեամբ վերցված ստորոգյալի շարահյուսական պաշտոնի դերն են կատարում: Ստորոգյալի դերում հանդես գալիս բացական ԴՄ-ը կարող է արտահայտւել նաև բացական վերջավորություններով՝ Տնաշեն, դուն էլ լուն ուղտ շինեցիր (ԲԹ): Փորձված մարդ էր Դերասիմը, ձուկը գլխից բռնեց (Գար.), Գնանք նախագահի բեղի տակով անցնենք, հետո նոր մեր գործը սկսենք (ԳԹ), էն ժամանակ դե արի ու էշը ցեխից հանիք (ՍԽ):

բ) Անորոշ դերբայով ձևավորված ԴՄ-ները խոսքի մեջ հանդես են գալիս նաև ենթակայի շարահյուսական պաշտոնում. այս դեպքում անորոշ դերբայը կարող է հանդես գալ որոշիչ հոգով և առանց դրա: Անհոգ կիրառության օրինակներ՝

Պետք է ձուկը գլխից բռնել: Պետք չէ ձուկը ծովում բազար անել: Միշտ չի հաջողվում կաղ էշով ֆառավան մտնել: Պետք էր նրա ապուրը ժամանակին եփել, որ շատ վերև չթրչեր (Մամուլ): Օրինակներ որոշիչ հոգով՝

Շնից մագ պոկելը էլի մի բան է: Կտուցը քարին քսելը չափ բան չէ: Այդ անառակի դիմակը պատռելը այս դեպքում շատ էր անհրաժեշտ: Գործը աստծու հույսին թողնելն էլ մի բան չէ:

գ) Բայական ԴՄ-ները, թեև սահմանափակ կիրառութեամբ, կարող են հանդես գալ նաև որոշիչի շարահյուսական պաշտոնում: Այս դեպքում կառույցի գերադաս անդամը՝ անորոշ դերբայը, բնականաբար դրվում է սեռական-տրական հոլովով և ամբողջ կառույցի մյուս բաղադրիչները համախմբելով իր շուրջը՝ կապակցությանը որոշչային իմաստ է հաղորդում. օրինակներ՝ Գանձապահի պոչը սառույցին կապելու փորձեր էին անում (Մամ.), Ի՞նչ է, դու ինձ այն աշխարհը ուղարկելու ճանապարհ ես ցույց տալիս (ՔԹ), Նույնիսկ ծայրը ծայրին հասցնելու ձգտումն էլ չկատարվեց (Րաֆֆի): Իսկ այդ անբանը մատը մատին խփելու ցանկություն էլ չունի (ՂԱ), ժամանակ է լինում, որ աշխարհին հրաժեշտ տալու ցանկություն է առաջանում մեջս (Թարգմ.):

Բայական ԴՄ-ները ավելի հաճախ հանդես են գալիս բայական անդամի լրացումների շարահյուսական պաշտոններում. այստեղ էլ դրանք ավելի շատ սլարագայական, քան խնդրային կիրառություն ունեն:

Ուղիղ ինդրի սլաշտոնում բայական ԴՄ-ների անորոշ դերբայը կիրառվում է անորոշ առումով՝ եթե չես կարող մատից փուչ հանել, ինչո՞ւ ես գլուխդ գովում (ՆԶ): Տիգրանը միշտ հաջողացնում էր ընկերոջ կակուղ դամարը բռնել (ՔԹ): Փիլոն էր պահանջում բանը վերջացնել գյուղական կարգով (ՆԶ): Քարտուղարունհին սիրում էր միշտ շեֆի գլխի տակ փափուկ բարձ դնել (Մամուլ): Ով կցանկանա անցավ գլուխը ամբոտաբանի տակ դնել (Մամուլ): Կներեք, բայց դա արդեն էրինի գայլի գլխին ավետաբան կարդալ (ՆԶ):

Անուղղակի խնդիրների սլաշտոնում հանդես եկող բայական ԴՄ-ների անորոշ դերբայ գերադաս անդամը դրվում է տրական, գործիական և բացառական հոլովներով:

Ներգործման հարաբերություններ. — Եթե ուզում ես շատ առաջ գնալ, ուրեմն չպետք է վախենաս գլխիդ շատ ամպեր

կուտակվելուց: Բա շե՞ս վախենում ձեր տաշտ ու մաղը կախելուց: Ի՞ր խաշը կրելուց մարդ հեռու չի փախչի:

Համեմատության. — Քարից հաց փամելուց հալալ գործ չկա: Հավկիթի մեջ մազ փնտրելուց էլ վատ բա՞ն: Հին դարմանը փամուն տալուց անհաջող արգարացում չկա:

Վերաբերության. — Իբրև թե բոլոր հարցերը լուծել էին, հիմա էլ մեծ կտորը ականջը քողնելուց էին խոսում: Գեո արջը շսպանած, մորթին կիսելուց էին պատմում: Խեղճ վարոսը վատ աստղի տակ ծնվելուց էր բողոքում և այլն:

Բացառական հոլովից սակավ հաճախականություն ունեն տրական հոլովով դրվող անորոշ դերբայ գերադաս անդամ ունեցող ԴՄ-ների խնդրային կիրառությունները՝ Դու նրա՝ ոսկի սաւեր խոստանալուն մի հավատա: Խեղճ մարդն էլ հավատում էր կնոջ՝ կոկորդիլոսի արցունքներ քափելուն: Դու նրա՝ կաուցը Բարին լսելուն մի նայիր նրա տակին շատ բան կա: Փեփրոնի հոգին կրակը գցելուն ո՞ւր էր հավատում, նա միշտ էլ կեղծ երգում է ուտում (ԲԲ): Ով ծանոթ չէ Մայակ ապոր՝ մազը գերան դարձնելուն (ՆՁ):

Բայական ԴՄ-ների պարագայական կիրառություններ. — Թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքում ավելի շատ հանդիպում են ԴՄ-ներին՝ ձևի պարագայի կիրառության օրինակներ. այս դեպքում կապակցության բայական գերադաս անդամը՝ անորոշ դերբայը, անպայման հանդես է գալիս հոլովված ձևով, այն դրվում է գործիական հոլովով. Ուրիշի ձեռնով կրակից շագանակներ հանելով շատ հեռու չես գնա: Կայլի գլխին ավետարան կարդալով էլ չես կարող նրան հապահել իր բռնած գործից: Ուրիշի բնում ձու դնելով տուն պահել կլինի՞ (ՁԽ): Շներին աղ տալով ու ձեռքը ուրիշների փեշը գցելով ավարա ման է գալիս (Թարգմ.):

Ժամանակի պարագայի գործառույթով հանդես գալիս կապակցության հետ մեծ մասամբ միանում է ժամանակ կապական բառը, իսկ անորոշ դերբայը դրվում է սեռական-տրական հոլովով, կամ էլ կապակցության գերադաս բայական անդամը հանդես է գալիս համակատար դերբայի ձևով: Այս երկու կարգի կառույցները քերականական համանիշներ

են, իրարից իմաստով չեն տարբերվում և հավասարապես փոխարինում են իրար. այսպես՝ ագուստինը սիրամարգի փետուրներով զարդարելու ժամանակ (զարդարելիս) հետևանքների մասին էլ մտածիր։ Ուրիշներին ոսկի սաբեր խոստանալու ժամանակ (խոստանալիս) կարողութուններիդ էլ հաշվի առ։ Ուրիշի ձեռքով կրակից շագանակներ հանելու ժամանակ (հանելիս) լավ կլինի, որ այդ ուրիշի մասին էլ մտածես։ Շներին աղ տալու ժամանակ (տալիս) գործերիդ մասին բուրրովին չէիր հիշում։

Դարձվածները ժամանակի պարագայի կիրառությունը հանդես են գալիս նաև առաջ և հետո կապական բառերի հետ. այս դեպքում կապակցությունն անորոշ դերբայը դրվում է բացառական հոլովով. Բոլոր կամուրջները այրելուց առաջ ետդարձի մասին էլ պետք է մտածել։ Ճիպտոր կամին դնելուց առաջ նաև վաղվա օրվա մասին հոգա։ Սատանի ձին քամբելուց առաջ անելիքդ լավ կշռադատիր։ Նրկու քարի արանում մնալուց հետո էլ ի՞նչ պետք է անես։

Նպատակի պարագայի պաշտոնում հանդես գալիս բացական ԴՄ-ների հետ հիմնականում հանդես են գալիս նպատակով կապական բառը կամ համար կապը (բմբումները քամում տալու նպատակով էր եկել, բայց հաշիվների մեջ շարաշար սխալվել էր։ Օձիքը ազատելու համար ստիպված եղավ հեռանալ քաղաքից։ Գիտեմ՝ մատիցս փուշ հանելու համար չես եկել։ Քարտուղարուհու պոչը խուզելու համար սկսել էր ավելի կոպիտ վարվել հետը (Մամուլ)։

Ավելի սակավ ԴՄ-ներ կարող են հանդես գալ պայմանի և հիմունքի պարագաների շարահյուսական պաշտոններում։ Պայմանի պարագայի դերում հանդես գալիս կապակցության անորոշ դերբայ զերբայս անգամը դրվում է գործիական հոլովով. իսկ դեպքում, պայմանով բառերի հետ հանդես գալիս այն դրվում է սեռական-տրական հոլովով. ...Աչքի որդը կոտրելու դեպքում միայն կարելի է նրան ետ պահել իր բռնած գործից։ Այժմ բանջարանոց թողնելու պայմանով էլ նույնիսկ համաձայն էր գործը գլուխ բերել։ Գառը գալլին պահ տալու պայմանով էլ չէր կարող նպատակին հասնել։ Հի՛ն։

երգը երգելով էլ բան դուրս չէր գալիս: Խաչը կոքով կուլ տալով էլ չէր կարող իր անմեղությունը հաստատել (ՊՊ):

Հիմունքի պարագայի դեռում (որը շատ քիչ է հանդիպում) բայական ԴՄ-ի անորոշ գերադաս անդամը հիմնականում հանդես է գալիս գործիական հոլովով: Ամբողջ դարձվածք կարող է հանդես գալ նաև կապերով (ըստ, համաձայն, համեմատ, գնով և այլն): Կոկորդիլոսի արցունքներ քափելով (թափելու գնով էլ) աշխատում էր հորից մի բան կորդել: Արյուն-բռնիմ քափելով էլ չէր կարողանում ծայրը ծայրին հասցնել (ՊՊ):

Բայական ԴՄ-ներին՝ այլ պարագաների պաշտոններում հանդես գալու օրինակների չենք հանդիպել:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐ

ՄԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ. ՆՐԱՆՅ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ

Ոչ հաղորդակցական (անվանողական) դարձվածների թվին են դասվում նաև մակբայական ԴՄ-ները: Սրանք իրենց բառաքերականական առանձնահատկություններով էապես տարբերվում են գոյականական և բայական ԴՄ-ներից, որոնց կազմում գոյական (գոյականականի համար) և բայ (բայականի համար) բաղադրիչների առկայությունը պարտադիր է: Մակբայական դարձվածներից շատերում մակբայ բաղադրիչի առկայությունը պարտադիր չէ. այս տեսակետից մակբայական ԴՄ-ները նմանվում են ածականականների այն տեսակներին, որոնցում բացակայում են ածական բաղադրիչները:

Ի տարբերություն գոյականական, ածականական և բայական ԴՄ-ների, որոնց համար գրեթե միշտ պարտադիր է հերկու կամ ավելի լիիմաստ բառերի առկայությունը (բացի բայական հարադիր դարձվածներից), մակբայական դարձվածների մեծ մասը կազմվում է մեկ լիիմաստ և մեկ քեր-

իմաստ բառի՝ կապի կամ կապական բառի համադրումից (բթի տակ, ականջի ետև, աչքի առաջ), որոնք մասնագիտական գրականության մեջ անվանվում են միագլուխ դարձվածներ (70, էջ 136 և 163, էջ 154):

Մակբայական ԴՄ-ները կազմվում են նաև գոյականների, ածականների, թվականների, դերանունների, դերբայների և մակբայների զուգորդումներից:

Բնականաբար մակբայական ԴՄ-ները խոսքի մեջ հանդես են գալիս բայով արտահայտված ստորոգյալների կամ նախադասության այլ անդամների հետ և միշտ կատարում են սլարագաների շարահյուսական սլաշտոններ:

Ըստ իրենց բաղադրիչների՝ իրար նկատմամբ ունեցած իմաստային կախվածության մակբայական դարձվածները կարելի է բաժանել հետևյալ տիպերի՝

1. Միագլուխ մակբայական ԴՄ-ներ,

2. Մակբայական ԴՄ-ներ՝ ստորադասական կապակցությւններով,

3. Մակբայական ԴՄ-ներ՝ համադասական կապակցությւններով,

4. Մակբայական ԴՄ-ներ՝ համաստորադասական կապակցությւններով:

Առանձին-առանձին քննենք այդ տիպերն ու նրանց կառուցվածքային, ինչպես նաև իմաստային առանձնահատկությունները:

Միագլուխ մակբայական դարձվածային միավորներ

Միագլուխ մակբայական ԴՄ-ները, որպես կանոն, կազմվում են մեկ լիմաստ բառից և մեկ կապից կամ կապական բառից. այսինքն դրանք երկրադարձ կառույցներ են, որոնց գերադաս անդամը բնականաբար լիմաստ կամ ինքնուրույն բառն է, որը բացառապես արտահայտվում է գոյականի թեք հոլովներով, եթե կապը կամ կապական բառը հտադրությւն է, իսկ նախադրությւնների դեպքում (դրանք

շատ քիչ են մասնակցում դարձվածների կազմությանը) գոյականական գերադաս անդամը դրվում է ուղիղ ձևով՝ ուղղական-հայցական հոլովով: Նախադրություններից ամենամեծ կիրառություն ունի մինչև-ը (մինչև կոկորդը — լիովին, ամբողջապես, մինչև ուլն ու ծուծը — ամբողջապես, ամբողջ էությամբ, մինչև երուսաղեմ — շատ հեռու և այլն):

Ետադրություններից մակբայական ԴՄ-ների բաղադրիչներ են դառնում պես կապը և նման կապական բառը. մակբայական նման կառույցները լեզվաբանական գրականության մեջ անվանվում են համեմատական (компаративный) դարձվածային միավորներ: Սրանց իմաստային առանձնահատկությունն այն է, որ որևէ առարկայի գործողության հատկանիշը համեմատում են մեկ այլ առարկայի գործողության հատկանիշի հետ. այդ միջոցին մարդիկ դիմում են խոսքի ուժը ավելի սաստկացնելու և համեմատվող առարկայի գործողությունը ավելի տպավորիչ դարձնելու համար: Բերենք այդպիսի մի քանի օրինակներ.

Շան նման (պես) — շարշարաբար, ծայրահեղորեն շատ (մրսել, հոգնել, տանջվել, սովել),

ջրի նման (պես) — անարգել, հեշտությամբ, սահուն, անսայթաք,

ծտի նման — շատ արագ, շատ թեթև, թավռուն,

փայտի նման — անշարժ, դանդաղաշարժ, անճոռնի կերպով,

գետի նման — առատ, հորդառատ, անարգել առաջ ընթացող,

կրակի պես (նման) — չափազանց արագ, ճարպկորեն, նաև՝ շուտ բռնկվող,

մեռածի պես (նման) — դանդաղորեն, հապաղելով, նաև՝ շատ խոր քնել:

Համեմատական դարձվածային կառույցները խոսքի մեջ (հատկապես բանավոր խոսքում) մեծ կշիռ ու հաճախականություն ունեն:

ինչ խոսք, համեմատական դարձվածները միայն մակբայական չեն լինում, այլև՝ գոյականական, ածականական, բայական և այլն:

Ետադրություններից միագագաթ մակբայական դարձվածների կազմությանը ակտիվ մասնակցություն ունի նաև տակ կապական բառը՝ իր ուղիղ և թեք հոլովածներով (ընդհանրապես ԴՄ-ների կազմությանը մասնակցող պրեթե բոլոր կապական բառերն էլ հանդես են գալիս և՛ ուղիղ, և՛ թեք ձևերով): Դրանք միշտ հանդես են գալիս բայերի հետ և սաստկացնում գործողության կատարման հանգամանքները: Ահա տակ կապական բառով կառույցներ՝ նախ ուղիղ, ապա թեք ձևերով. ականջի տակ, ոտքի տակ, բեղի տակ, փեշի տակ, ատամի տակ, լուսնի տակ, աչքի տակ (հսկողության տակ), ձեռքի տակ (մեկի հսկողության տակ, ինչպես նաև պատրաստի), շվափի տակ (ուրիշի հովանավորության մեջ), քրի տակ (մոտիկ և մեկի տնօրինության տակ), արևի տակ (այս աշխարհում), ձեռքի տակից, ձեռքի տակով, աչքի տակով (ծածուկ, գաղտնի), քրի տակով (մեկի իշխանությանը ենթարկվելով), քրի տակից, հոնքերի տակից և այլն:

Վրա ետադրությունը ևս գործուն մասնակցություն ունի մակբայական ԴՄ-ներ կազմելու գործում, հանդես է գալիս բայի հետ և ընդգծում գործողության կատարման ձևն ու աստիճանը:

Կրունկի վրա (իսկույն, անմիջապես), ոտքի վրա (արագ, շտապ), գլխի վրա (մեծ պատվով, հարգանքով), ձեռքի վրա (մասնավոր վաճառքով), թղթի վրա (անհետևանք, ուշադրությունից դուրս), ուշքը վրան (ուշադրությունը տեղը):

Ավելի սակավ կիրառություն ունի մեջ կապական բառը՝ մտքի մեջ (ցածրաձայն, ինքն իրեն, անխելի), փակագծերի մեջ (հենց այնպես, ի միջի այլոց), ատամների միջով, քրի միջից, սրտի միջից և այլն:

Առաջ ետադրությունը բույն, ժամ, օր, տարի գոյականների հետ ժամանակի իմաստով է գործածվում, իսկ աչք, ոտք, քիթ բառերի հետ գործածվելիս ավելի շատ տարածական զաղափար է արտահայտում:

Տարբեր գոյականների հետ միագագաթ դարձվածներ են կազմում նաև հետևյալ կապական բառերը՝ չափ (հոգու չափ, մազի չափ, աշխարհի չափ, մահու չափ, սարի չափ, ամպի չափ, աշխի չափով...), դուրս (զվխից դուրս, խելից դուրս, աշխարհից դուրս...), մոտ (խելի մոտ, սրտի մոտ, հոգու մոտ), ետև (ականջի ետև, կուլիսների ետևում, սարերի ետևում), հեռու (աշխից հեռու, սրտից հեռու, բթից հեռու), արանք (մասների արանքով, առամների արանքից), դեմ (հոգու դեմ, խղճի դեմ, աչքերի դեմ) և այլն:

Միագագաթ մակբայական ԴՄ-ներ են նաև սրտի մտոք, խղճի մտոք գրաբարյան ձևերը:

ՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՄԱԿԲԱՅԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐ

Ստորագասական մակբայական ԴՄ-ները կազմվում են երկու կամ երեք, երբեմն էլ չորս խնքնություն, այսինքն լիմաստ բառերից, դրանց հետ կարող են հանդես գալ նաև կապեր կամ կապական բառեր, որոնք կապի խնդրի հետ միանալով մեկ բաղադրիչի դեր են կատարում և դիտվում են որպես կառույցի գերադաս անդամը, իսկ մյուս բաղադրիչները՝ ծավալիչներ. այսպես՝ յոթ սարի ետևում, մի դուռն շան պես կառույցներում գերադաս անդամներն են սարի ետևում և շան պես կապակցությունները, իսկ յոթ և մի դուռն բաղադրիչները նրանց ծավալիչներն են:

Մակբայական ստորագասական կառույցները նույնպես լինում են երկանդամ, եռանդամ, քառանդամ և այլն: Քննենք դրանք:

Երկանդամ կառույցներ

Ի տարբերություն միագագաթ կառույցների, երկանդամ մակբայական դարձվածները կազմվում են երկու խնքնություն կամ լիմաստ խոսքի մասերից. սրանց կազմում կապեր կամ կապական բառեր հանդես չեն գալիս:

Երկանդամ մակբայական ԴՄ-ները կարող են կազմվել՝

1. երկու գոյականներից (ուղիղ և թեք ձևերով),

2. գոյականի և ածականի զուգորդութեամբ (գոյականը ուղիղ և թեք ձևերով),

3. գոյականի և թվականի զուգորդութեամբ (գոյականը ուղիղ և թեք ձևերով),

4. գոյականի և դերանվան զուգորդութեամբ (գոյականը ուղիղ և թեք ձևերով),

5. գոյականի և դերբայների զուգորդութեամբ (գոյականը ուղիղ կամ թեք):

Քննենք այս կաղապարներն ու դրանց բաղադրիչների ձևաբանական դրսևորումները:

Գոյական + գոյական

Երկու գոյականների զուգորդումով կառույցները բայով արտահայտված ստորոգյալների հետ հանդես գալիս, երբ ցույց են տալիս գործողութեան կատարման տեղը, ձևը, ժամանակը և այլն, մակերայի արժեք են ստանում: Նման կիրառություններում գոյականներից երկուսն էլ կարող են հանդես գալ թե՛ ուղիղ և թե՛ թեք հոլովներով, ըստ որում երկու բաղադրիչների ուղիղ ձևով հանդես գալու քիչ դեպքեր կան, ահա դրանցից մի իրկուսը՝ ձեռքը ծոցը (կանգնել)-խեղճ, անօգնական վիճակում լինել, աչքը դուռը-մեկին սպասելիս, սիրտը դուր-վախենալով, ականջը դուռը (դռանը)-լարված, անհամբերութեամբ (սպասել):

Քիչ են նաև այնպիսի կառույցները, որոնց առաջին բաղադրիչն արտահայտվում է ուղղական, իսկ երկրորդը՝ սեռական հոլովով (կամ հակառակը)՝ ականջը ձայնի, գրգռվածոցը, սատանայի գիւղը, աստծու օրը, Նոյի տաբի:

Ավելի տարածված են այնպիսի կառույցները, որոնց առաջին բաղադրիչը սեռական հոլովով է, երկրորդը՝ սեռական-տրական՝ Աղամի թվին, աստծու օրվա, պապիս տաբին և այլն:

Հատկապես բանավոր խոսքում մեծ տարածում ունի էլի (իշի) զատկին դարձվածը, որն օգտագործվում է այն դեպքում, երբ խոսողը ցանկանում է շատ անորոշ կամ նույնիսկ անժամկետ գործողություն նշել: Ահա քրական երկու օրինակ՝ Խեղճը գործի մեջ խրված է, էլ երբ կսովորի, — իշի զատ-

կին (Սի)։ Այդ ճանապարհը մեզ շատ հեռու կտանի, և ցանկացած նպատակին կհասնենք գուցե էջի զատկին (Բաֆֆի)։

Սակավ շեն նաև այն դեպքերը, երբ գոյականի ուղիղ ձևը զուգորդվում է արական հոլովով դրվող գոյականի հետ՝ արտահայտելով պարագայական տարբեր հարաբերություններ, հատկապես ձև՝ աչքի նանապարհին, արտասուքն աչքերին, բունը գլխին, ձեռքերը ծոցին։

Ավելի մեծ տարածում ունեն երկու գոյականներով արտահայտված աջնալիսի մակբայական ԴՄ-ները, որոնց առաջին գոյական բաղադրիչը արտահայտված է սեռական, իսկ երկրորդը՝ գործիական հոլովներով։ Սրանցում առանձնապես մեծ թիվ են կազմում սոմատիկ դարձվածները.

օրինակներ՝

բերանի անկյունով-կիսաբերան, հարեանցի, ականջի ծայրով-ի միջի ալյուց, ոչ հավաստի, նակատի ֆրոնեով-մեծագույն ջանքերով, երեսի զոռով-պնդերեսորեն, աներեսաբար, մագերի համրանով-անհամար, շատ և այլն։ Նման կառույցները շատ են նաև ոչ սոմատիկ դարձվածներում՝ թուլունի (վշի) թևով-շատ արագ, կյանքի (տրան) գնով-կյանքը շինալուծ, փայտի զոռով-ստիպողաբար, կրիայի ֆայլերով-չափազանց դանդաղ, կայծակի արագությամբ, արևնի ծանրությամբ, բախտի բերմամբ և այլն։

Տարածված են նաև Աղամի հագուստով, Նվալի զգեստով դարձվածները, որոնք երկուսն էլ դործածվում են մերկ իմաստով և հավասարապես ունեն և մակբայական (Մովափին մի քանի աղջիկներ Նվալի զգեստով արևի լողանք էին ընդունում), և ածականական կիրառություն (Աղամի հագուստով մարդիկ էին՝ տաք ավալին պառկած)։

Ավելի պակաս կառույցներ են կազմվում գոյականների սեռականի և բացառականի զուգորդումով. սրանք մեծ մասամբ ժամանակի իմաստ են արտահայտում՝ Աղամի քվից, Նոյի տուրվանից, սլավիս քվից։ Նման կառույցներից մի քանիսն էլ տեղի գաղափար են արտահայտում՝ գրողի ծոցից, ծովի հատակից, Երկնի երեսից և այլն։

Զեի պարագայի պաշտոն են կատարում նաև գոյականի սեռական և ներգոյական հոլովներով կազմված մակբայական դարձվածները՝ սրտի խորքում — գաղտնի, թաքուն, ինքն իր մեջ, հոգու խորքում — նույնը:

Գոյական + ածական

Հետաքրքիր կառուցվածք ունեն գոյական + ածական և ածական + գոյական կաղապարները: Հետաքրքիրն այն է, որ եթե գոյականը ածականի նկատմամբ նախադաս դիրքում է, ապա գոյականը գրեթե միշտ դրվում է ուղիղ ձևով (աչքը փակ, աչքը բաց, սիրտը բաց, սիրտը կախ), իսկ երբ գոյականը ածականից հետո է շարադասվում, ապա մեծ մասամբ հանդես է գալիս գործիական հոլովով (հանգիստ խնդրով, փակ աչքերով, պարզ սրտով, մաքուր հոգով, դատարկ ձեռքով...):

Կես սիրտ, դատարկ գլուխ, դատարկ զրպան ԴՄ-ները կազմվել են գոյականի ուղիղ ձևով և ածականով (դրանք ունեն նաև ածականական կիրառություն):

Թվական + գոյական

Մակբայական ԴՄ-ների մեջ քիչ չեն նաև թվականի ու գոյականի զուգորդմամբ կառույցները, որտեղ գոյականները հանդես են գալիս ուղիղ և թեք հոլովներով, իսկ թվականը հիմնականում քանական տիպի է լինում: Որպես դարձվածի բաղադրիչ, բնականաբար թվականը շեղոքանում է կոնկրետ թվի գաղափար արտահայտելու իմաստից և միանալով գոյականի հետ, մի դեպքում շատության (հազար բերան, հարյուր գլուխ, միլիոն անգամ), մյուս դեպքում քչության (մի ականջով, մի հարվածով, երկու խոսքով) իմաստ է արտահայտում:

Մի թվականը որոշ կառույցներում էլ շատության գաղափար է արտահայտում, օրինակ՝ մի գլուխ (բղավել) — անընդհատ, մի բերան (խոսել) — նորից անընդհատ է նշանակում: Մի թվականը ավելի շատ հաճախ է գալիս գոյականների գործիական հոլովի հետ և մի դեպքում ձևի իմաստ է արտահայտում՝ մի շնչով — միանգամից, իսկույն, մի աչքով — թեթևակի, ի միջի այլոց, անցողակի, մյուս դեպքում՝

ժամանակի (մի հայացքով — կարճ ժամանակում, միանգամից):

Երկու թվականը նույնպես հանդես է գալիս գործիական հոլովով դրվող գոյականի հետ և նորից հիմնականում ձևի պարագայի դեր է կատարում՝ երկու ձեռքով (համաձայն եմ) — լրիվ, ամբողջովին, երկու խոսքով — համառոտ կերպով: Նույն իմաստի կառույց է կաղմվում նաև շոքս թվականով՝ շոքս աչքով — ամբողջ ուշադրությամբ, շոքս ակաֆեզով — լարված ուշադրությամբ, շոքս ոտքով (քակարդն ընկնել) — նորից ամբողջ էությամբ է նշանակում:

Ինչպես երևում է, բոլոր կառույցներում թվականը նախադաս է գոյականին. շատ սահմանափակ թվով կապակցություններում է միայն թվականը գոյականից հետո շարադասվում՝ աշխարհով մեկ, — ամբողջ աշխարհով, ամեն տեղ, աչքերը շոքս — շատ ուշադիր, ինչ-որ բանով տարված, կլանված, տնով մեկ — ամբողջությամբ, ամբողջ մակերեսով և այլն:

Գոյական + դերբայ

Դերբայներից մակբայական կառույցներին մասնակցում են հատկապես հարակատարը և անորոշի գործիականը, բայց որում ավելի շատ է գործածվում հարակատարը. այն մեծ մասամբ ետադաս դիրքով է հանդես գալիս. այս դեպքում գոյականը դրվում է ուղիղ ձևով՝ ատամները սեղմած, աչքը շքարած, փորը բռնած, ականջը սրած, իսկ եթե դերբայն է նախորդում գոյականին, այդ դեպքում գոյականը մեծ մասամբ դրվում է գործիական հոլովով՝ կոտրած սրտով, կոտրած ձեռքով, զինված աչքերով, փտած ուղեղով և այլն:

Միայն սահմանափակ թվով կառույցներում գոյականների թեք հոլովների հետ հարակատար դերբայը ետադաս դիրքով է հանդես գալիս՝ նամուսից խեղդված, ցախավելով հավաքված:

Անորոշ դերբայի գործիական հոլովը նույնպես կարող է լինել մակբայական դարձվածի բաղադրիչ. այս դեպքում այն գրեթե միշտ ետադաս դիրք է ունենում, իսկ նրան նախորդող գոյականը դրված է լինում ուղիղ ձևով՝ ուղղական-հայ-

ցականով՝ շուն քակելով (ապրել) — սաստիկ շարժարանքով, սյուշ խաղացնելով, երես սևացնելով, բոլոր մրոտելով...

Կերանուն + գոյական

Սրանք բավական սահմանափակ են. որպես կառույցի բաղադրիչ կարող են հանդես գալ տարբեր տեսակի դերանուններ, որոնք մեծ մասամբ նախադաս դիրքով են հանդես գալիս՝ ուրիշի պարանով (հորը մտնել), ուրիշի քնեցով (թուշել), էս զլխից, էն զլխից: Տարին բոլոր ժամանակի իմաստով գործածվող մակբայական դարձվածում դերանունը ետադաս է դրվել:

Եռանդամ և քառանդամ կառույցներ

Գոյականական, ածականական և բայական դարձվածներին համեմատությամբ մակբայական կառույցներում ավելի քիչ են այնպիսի դարձվածները, որոնք կազմվում են երեք կամ չորս լիիմաստ բառերի զուգորդումից. մակբայականների համար շատ բնորոշ է կապերի կամ կապական բառերի առկայությունը, որոնք բացի միազագաթ կառույցներից առատորեն հանդես են գալիս նաև երկու և երեք լիիմաստ բառերի հետ (սրանց մասին խոսվելու է ստորև):

Նշեցինք, որ բաղմանդամ մակբայական ԴՄ-ների շարքում համեմատաբար ուսկալ են այնպիսի կառույցները, որոնց կազմությանը կապերն ու կապական բառերը չեն մասնակցում. բերենք դրանցից մեզ հանդիպածները. եռանդամ և քառանդամ մակբայական կառույցներում երկու գոյականների կամ մեկ գոյականի և մեկ ուրիշ լիիմաստ խոսքի մասին հետ ավելի հաճախ զուգորդվում է հարակատար դերբայը, որը միշտ վերջադաս դիրքում է հանդես գալիս՝ ձիու ականջը մտած — ձին շատ արագ քշելով, Աղամ ու Եվայից սկսած — շատ հին ժամանակներից, աչքը դեռ չքաբքած — անմիջապես, իսկույն, խոսքեր մեկ արած — միաբանված, համագործակցված, քացն ու շորը իրար խառնած — առանց խըտրություն դնելու, մեռն ու մանուկն ուրացած — ամեն ինչ աչքաթող արած, խառնված...:

Տեղ ցույց տվող մակբայի հետաքրքիր ԴՄ է կաղմվել ուր հարաբերական դերանվան, սիրտ, աչք, ոտ՝ գոյականների և համապատասխան բայերի ըղձական եղանակի հվական երրորդ դեմքի հետ՝ ուր սիրտդ ուզի—ցանկացածդ տեղը, ուր աչքդ կտրի—ցանկացած ուղղությամբ, ուր ոտքդ հասնի—նույնը: (Իհարկե չի բացառվում նաև այս կառույցների հոդանակի թվով հանդես գալը):

Անորոշ դերբայի գործիական հոլովը նույնպես բազմանդամ մակբայական ԴՄ-ի բաղադրիչ է դառնում. շնեքին ալ տալով (ման գալ) — պարապ, անգործ թափառել, դարձվածի նման գործողության ձև ցույց տվող ԴՄ-ներ են նաև սաւրեր ու ձուրեր շափելով, երկրից երկիր ման գալով, ոտից գլուխ շափելով, լացը չորին խառնելով և նման կառույցները: Ժիշտ է, սրանք բայական ԴՄ-ներ են, բայց մակբայական կիրառություն ունեն:

Բազմանդամների մեջ կան նաև այնպիսի մակբայական ԴՄ-ներ, որոնք կաղմվում են իրար հակադրվող երկու մասերից. մի աչքը փուն, մյուսը արթուն դարձվածը մարդու ոչ ուշադիր, երբեմն էլ կիսարթմնի վիճակն է մատնանշում, իսկ անը սրտին, ամորթ երեսին դարձվածը բնութագրում է մի գործողություն, որը կատարվում կամ կատարվել է ահ ու դողով, քաշվելով, նաև պատկառելով:

Կապական կառույցներ

Ինչպես ասվեց, մակբայական դարձվածների կազմությանը ակտիվ մասնակցություն ունեն կապերն ու կապական բառերը. դրանցից ավելի մեծ հաճախականություն ունի մինչև նախադրությունը, որը մեծ մասամբ հանդես է գալիս երկու գոյականների, կամ ածականի ու գոյականի հետ, որոնցում վերջին բաղադրիչ գոյականը դրվում է ուղիղ ձևով, և ամբողջ կառույցը ձևի, շափ ու փանակի, երբեմն էլ տեղի պարագաների պաշտոն է կատարում՝ մինչև աշխարհի ծայրը, մինչև մագերի ծայրը, մինչև էջի գատիկը, մինչև արլան վերջին կաթիլը և այլն:

Մինչև-ը դարձվածային փունջ է կազմում վերջին ածականի և տարբեր գոյականների համադրմամբ՝

—կոպեկը—առանց խնայողութւան, ոչինչ չգիշերելով,

—թելը—ոչինչ չթողնելով, ամբողջութամբ,

Մինչև վերջին —կարիւր—ամբողջապես, լրիւ,

—շունչը—ընդհուպ մինչև մահը,

—մարդը—բոլորը, համատարած,

—կթանը—ապրուստի վերջին միջոցը:

Մինչև կապը կարող է հանդես գալ նաև գոյականի և հարակատար դերբայի հետ՝ մինչև ատամները զինված, մինչև կոկորդը քաղված, մինչև ականջները կաւմած, մինչև կոկորդը կշտացած: Սրանք նույնպես մակբայական կիրառություններ են:

Մինչև կապը կարող է հանդես գալ նաև երկու գոյականների մեջտեղում, այդ դեպքում նրան նախորդող գոյականը անպայման դրվում է բացառական հոլովով, իսկ նրան հաջորդողը՝ ուղղական-հայցականով՝ ոտից մինչև գլուխ, երկրբից մինչև գետին, մագերից մինչև կրունկները, այբից մինչև ֆէ և այլն: Սրանք բոլորն էլ ձևի պարագայի պաշտոն են կատարում:

Տակ, վրա, պես (նման), չափ, մեջ, միջև և նման կապերը նույնպես հիմնականում գոյականների (նաև ածականների) հետ կազմում են մակբայական ԴՄ-ներ, որոնք պարագայական բաղմապիսի հարաբերություններ են արտահայտում, բերենք դրանցից մի բանիսը՝

Լեզուն ատամների տակ — լուռ, անձայն, նաև՝
գաղտնապահ,

բաց երկնքի տակ — անօթևան, նաև՝ բացօթյա,

Երկու ֆայլի վրա — կարճ տարածություն, շատ մոտիկ,

սառը մոխիրների վրա — անսպառնալի վիճակով,
ծուռ հայելու մեջ — կեղծված, աղավաղված ձևով,
գլխի մազի շալի — անթիվ, անհամար,

կյանքի ու մահվան միջև — ծայրահեղ վտանգավոր:

Պես կամ նման էտադրությունները գոյականների և նրանց հետ դուգորդված ածականների կամ թվականների հետ համեմատական դարձվածները են կազմում՝ կարմիր քելի պես, մի մարդու պես, մի տան պես, երկու կաքիլ ջրի նման, մի դռան շան նման:

Առանց նախադրությունը գոյականի կամ այլ խոսքի մասի և անորոշ դերբայի տրական հոլովի հետ նույնպես մակբայական ԴՄ է կազմում՝ առանց աչք քարքելու, առանց շունչ փաշելու, առանց դեմքին ու դիրքին նայելու...

Ետև կապական բառի ներգոյական հոլովածիւր փակ դռներ բառակապակցության հետ կազմում է փակ դռների ետևում մակբայական դարձվածը, որը նշանակում է ծածուկ, գաղտնի: Իսկ նույն ետև բառը իր ուղիղ, ինչպես նաև ներգոյական հոլովածեով յոթ սառ բառակապակցության հետ ցործածվելիս նշանակում է շատ հեռու, անհասանելի տեղ՝ յոթ սառի ետև, հաւ՝ յոթ սառի ետևում:

Ինչպես տեսնում ենք, թվականները, թեև ոչ շատ ակտիվ, բայց և այնպես մասնակցում են մակբայական ԴՄ-ների կազմությանը, հատկապես մեկ, երկու, յոթ բանականները՝ գրչի մեկ հարվածով, մատի մեկ շարժումով, երկու քարի (սառի, կրակի, ջրի) արանքում, յոթ մղոնանոց ֆայլերով, յոթ սառից այն կողմ և այլն:

ՀԱՄԱՂՍԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՄԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐ

Ինչպես մյուս անվանական, այնպես էլ մակբայական համադասական դարձվածային կառույցները հիմնականում երկանդամ են. նրանց բաղադրիչները լրացում-լրացյալի ստորադասական հարաբերության մեջ չեն գտնվում, նրանք քերականորեն համարժեք են: Մակբայական համադասական

կառուցները, մյուսների նման հանդես են գալիս կառուցվածքային հետևյալ տիպերով.

1. Բաղադրիչները միանում են համադասական ու երբեմն էլ և շաղկապներով, ինչպես նաև առ, քնդ, ըստ նախդիրներով.

2. Բաղադրիչներն անջատվում են գծիկով.

3. կառուցները կազմվում են առանց շաղկապների և առանց գծիկի:

Այստեղ անհրաժեշտ է ասել, որ մակբայական համադասական կառուցների մեծ մասը նույն կամ տարբեր արմատներից կազմված սովորական բարդ մակբայներն են, պարզապես դրանք դարձվածային արժեք են ստանում խոսքային միջավայրում, համատեքստում, նայած խոսքի իրավիճակին ու գործառական ոճերին (դա ցույց կտանք դրանց շարահյուսական կիրառություններում):

1. Մակբայական համադասական ԴՄ-ների կառուցվածքում հիմնականում հանդես է գալիս ու համադասական միավորիչ շաղկապը, որը երկու նույնարմատ (տեղն ու տեղը, ինձ ու ինձ), կամ տարարմատ (ծանր ու մեծ, երկար ու բարակ) բաղադրիչներ է միավորում և ստացված կապակցությունը նոր իմաստ է հաղորդում:

Այդպիսի կառուցների արմատներից մեկն էլ կարող է լինել նույնիսկ առանձին, ինքնուրույն գործածություն չունեցող բառաձև, ինչպես՝ փոք ու փոշման դարձվածում առաջին բաղադրիչը միայն կապակցության մեջ է հանդես գալիս. այդպես էլ առո՛ք-փառո՛ք-ի առո՛ք մասը:

Ու շաղկապը միավորում է նաև ուղիղ և թեք հոլովներով դրվող գոյականներ, որոնցից երկրորդը սովորաբար դրվում է գործիական հոլովով՝ աղ ու հացով — բարեկամաբար, լաց ու կոծով — զժվարություն, ոչ կամովի, խաղ ու պարով — հաճույքով, ուրախությամբ, տուն ու տեղով — ամբողջությամբ, ֆիք ու մոքով — տհաճությամբ և այլն:

2. Մակբայական համադասական ԴՄ-ները ավելի շատ կազմվում են առանց շաղկապի, նույնարմատ կամ տարարմատ բաղադրիչներից, որոնք իրարից անջատվում են գծի-

կով, ընդ որում այդ բաղադրիչները կարող են լինել ածականներ՝ մեծ-մեծ (խոսել), անտուն-անտեղ (թափառել), անջուր-անկրակ..., մակբայներ՝ էսօր-էգուց-ձգձգելով, շափց-ֆշից — մասամբ, ոչ ամբողջությամբ, կապական բառեր (էրբեմն էլ գոյականի հետ), օրինակ՝ տակից-գլխից-վայրիվերո, առանց մտածելու, դեսից-դենից — անսխտեմ, չհամաժողոված և այլն:

Գծիկավոր կաղմություններում ավելի մեծ թիվ են կադմում գոյական բաղադրիչներով կաղմվող հարադրությունդարձվածները, որոնցում գոյականները կարող են դրվել՝

ա) ուղիղ ձևով՝ Գիշեր—ցերեկ — անընդհատ, անդադրում,

ամառ—ձմեռ — տարին բոլոր, առանց ընդմիջումների,

բ) ուղղական-հայցական և սեռական հոլովներով՝ ձեռք — ձեռքի — միասնաբար, միահամուռ կերպով,

գլուխ—գլխի — իրար շատ մոտիկ, նաև՝ միասնաբար, ատամ—ատամի — մի կերպ, հաղիվ հաղ (սպրեկ),

ծունկ—ծնկան — իրար կպած, համերաշխ կերպով և այլն:

գ) երկուսն էլ գործիական հոլովով՝

ոտֆով—գլխով (կորչել) — ամբողջապես, լրիվ,

աչֆով—ունֆով — նշանացի, աննկատելի հասկացնել,

ֆքով—մոքով — դժկամությամբ, ակամա,

հոգով—մաւմնով — ամբողջ էությամբ,

տեղով—բարձով — շատ ծանր վիճակով,

ձեռֆով—ոտֆով — մի կերպ, հաղիվհաղ հասկացնել (իսկ երբ այս նույն կապակցությունն օգտագործվում է գոյականի հետ, կատարում է որոշչի շարահյուսական պաշտոն՝ ձեռֆով—ոտֆով մաւդ — աշխույժ, տարիքի համեմատությամբ ավելի ջահել երևացող):

դ) առաջին բաղադրիչը բացառական, երկրորդը՝ ուղղական-հայցական հոլովներով՝

ոտից—գլուխ — ամբողջությամբ, լրիվ կերպով,

հոգոց—հոգի — անհույս, ամբողջովին (կորչել):

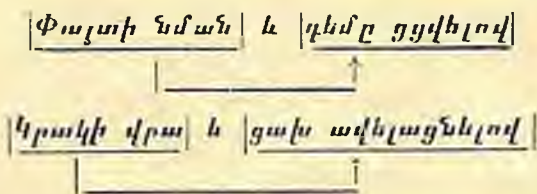
3. Լեւելի սակավաթիվ են այն համադասական ԴՄ-ները, որոնք կազմվում են առանց շաղկապների և առանց գծիկների, ահա դրանցից մի երկուսը՝ տեղը տեղին, հուր հավիտան, հեռվից հեռու, ուշի ուշով և այլն:

ՀԱՄԱՍՏՈՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ՄԱԿԱՅԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐ

Մակբայական այս կարգի կառույցները նույնպես բավական սահմանափակ են. սրանց բաղադրիչների նվազագույն քանակը երեքն է, որտեղ երկու բաղադրիչներ համադաս կապի մեջ են և ստորադասված են մյուս բաղադրիչին: Համաստորադասական կառույցների բաղադրիչների քանակը կարող է հասնել մինչև հինգի-վեցի. իհարկե, այս դեպքում կապերի կամ կապական բառերի առկայությունը գրեթե դառնում է պարտադիր:

Սրանք բավականին հետաքրքիր կառուցվածքային յուրահատկություններ ունեն. դրանք առաջանում են բայական հարադրություններից՝ անորոշ դերբայի գործիական հոլովի համադրմամբ, և փաստորեն բայական ԴՄ-ն մակբայականի կիրառություն է ստանում՝ ուսումնասիրել (գործը մի կերպ գլուխ բերել), լավ ու վատ լինել (մի կերպ յուրա գնալ), դռնեղուր ընկնել (կյանքը քարշ տալ) և այլն:

Հետաքրքիր կառույցներ են նաև փայտի մման դեմը ցցվելով, կրակի վրա ցախ ավելացնելով, մինչև ականջները կարմրելով, բեղի տակ մոմուալով դարձվածները, որոնցից առաջին երկուսը կազմված են երկուական բաղադրիչներով՝

իսկ երրորդն ու չորրորդը կազմվել են անորոշ դերբայ գերադաս անդամի գործիական հոլովով, որին ստորադասվել են կապով և կապի խնդրով բաղադրիչները՝

| Մինչև ակաճները | | կարմրելով |

| Բեղի տակ | | մոմալուով |

Կան ավելի բարդ կառույցներ, որոնց աջ և ձախ մասերը համադրվում են հետ կապով՝

| Անձրևի ու քամու հետ | | կոխվ տալով | (ապրել)

Շան ու գելի հետ | | լավ ու վատ լինելով | (մի կերպ լուրս գնալ)։

Դրանցից ավելի բարդ է հետևյալ կառույցը՝

| Մինչև կոկորդը | | Գործի մեջ | | թաղված լինելով |

(օրն անցկացնել)

որտեղ որպես կապող օղակ հանդես է եկել մեջ կապը՝ իր խնդրով։

Բերված օրինակները նույնպես բայական ԴՄ-ներ են, որոնք նայած կիրառության ու խոսքային շրջապատի, հավասարապես հանդես են գալիս նաև մակբայական կիրառություններով։

ՄԱԿԱՐԱՅԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ
ՇԱՐՍԱՅՈՒՄԱԿԱՆ ԱՌԱՋԱՆԱՏԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մակբայական դարձվածային միավորները, բնականաբար, ձևաբանական հարուստ առանձնահատկություններով օժտված լինել չեն կարող, բանի որ մակբայ խոսքի մասը ինքն էլ գուրկ է այդ հատկանիշներից։ Բայց բանի որ մակբայական ԴՄ-ների կազմում որպես բաղադրիչներ հանդես են գալիս նաև գոյականներ, ածականներ, թվականներ ու դերբայներ, հետևաբար այդ խոսքի մասերն էլ մակբայական

դարձվածային կառույցներում հանդես են բերում իրենց ձևա-
բանական հատկանիշները (հոլովի, թվի, սեռի և այլն), որոնց
մասին այս կամ այն չափով խոսվել է վերևում, այդ դարձված-
աների կառուցվածքային տիպերի հարցերը քննելիս: Ասվածնե-
րին ավելացնենք, որ մակբայական դարձվածներ կաղմելու
գործում ակտիվ մասնակցություն ունի անորոշ դերբայը, որի
գործիական հոլովը ամենագործուն միջոցն է բայական դարձ-
վածները մակբայաբար օգտագործելու հարցում. Հմմտ.

բայական ԴՄ-ներ

մակբայական ԴՄ-ներ

շուն քակել —> շուն քակելով,
պոչ խաղացնել —> պոչ խաղացնելով,
ոտ ու ձեռ ընկնել —> ոտ ու ձեռ ընկնելով,
հին դարմանը փամուն տալ —> հին դարմանը փամուն տալով
և այլն:

Գործիական հոլովը ևս վճռական գործոն է գոյականա-
կան կամ ածականական դարձվածները մակբայաբար կիրա-
ռելու հարցում. Հմմտ.

աչ մակբայական ԴՄ-ներ

մակբայական ԴՄ-ներ

արյուն փտինք —> արյուն փտինքով,
եղունգի ծայր —> եղունգի ծայրով,
կոտրած սիրտ —> կոտրած սրտով,
կայծակի արագություն —> կայծակի արագությամբ,
աղ ու հաց —> աղ ու հացով և այլն:

Հարակատար դերբայի միջոցով նույնպես բայական ԴՄ-
ները մակբայականի կիրառություն են ստանում. Երինակ՝
թացն ու չորը իրար խառնել —> քացն ու չորը իրար խառ-
նած, անը սիրտն առնել —> անը սիրտն առած, մինչև ականջ-
ները կարմրել —> մինչև ականջները կարմրած, ատամները
սեղմել —> ատամները սեղմած և այլն:

Ինչ վերաբերում է մակբայական ԴՄ-ների շարահյուսական առանձնահատկություններին, ապա բնականաբար դրանք նախադասություններում կատարում են այն շարահյուսական պաշտոնները, ինչ որ սովորական մակբայները: Հայտնի է, որ մակբայները լեզվի ձևաբանական մակարդակում բաժանվում են հինգ խմբի՝ ձևի, տեղի, ժամանակի, շարժում և փանակի և ընդհանրական, այդ նույն մակբայներն էլ լեզվի շարահյուսական մակարդակում կատարում են նույնանուն պարագաների դերը. նույն պաշտոններով էլ հանդես են գալիս մակբայական ԴՄ-ները: Տարբերությունն այն է, որ մակբայները ուղղակիորեն են նշում գործողության կատարման տեղը, ժամանակը, ձևը և այլն, իսկ մակբայական դարձվածները գործողության այդ հատկանիշները նշում են ավելի պատկերավոր կերպով, բառակապակցություններով արտահայտված անդամներին նոր իմաստ ու կշիռ հաղորդելով, միևնույն ժամանակ խոսքին տալով բազմիմաստություն և արտահայտչականություն: Այսպես, եթե գիտակցաբար մակբայով միայն մեկ իմաստ է հաղորդվում խոսքին (նա այդ քայլին դիմեց գիտակցաբար), ապա բաց աչքով մակբայական դարձվածով մի քանի իմաստներ կարելի է հաղորդել սովածին, բերենք այդ հնարավոր դեպքերից մի երկուսը.

ա) գիտակցաբար — եթե մնայի, նշանակում է բաց աչքով թույլ կտայի, որ հոռուներն անհին, ինչ կամենում էին (ՍԶ):

բ) աչալուրջ, զգոն — Դլուստեր, ճանապարհ չունեմ, ուրեմն աչքերը հարկավոր չեն ինձ, ես բաց աչքերով վայր սայթաքեցի (Շեքս.):

գ) անհուն, արքմնի — Որքան էլ հոգնած, բայց մտքերը, մասնավորապես վաղվան կովին վերաբերող մտքերը, ժամանց չէին թողնում քնել. կային մարդիկ, որ բաց աչքով, մութի մեջ մտորում էին (Բառ.):

Սոսն այդ գիշեր բաց աչքով լուսացրեց (ՊՊ):

Խիստ ուշադիր, լարված լսելու կամ ամբողջ ուշադրությամբ դիտելու համար երկու ականջի և երկու աչքի փոխա-

բնն ժողովուրդը իր խոսքը հասցնում է չափազանցության և գործածում է շուրս աչք, շուրս ականջ դարձվածային կապակցությունները. Զեացրու, թե գործի ես, բայց տես, ուշադիր եղիր, շուրս ականջով լսիր՝ ինչի մասին են խոսում (Բառ.):

Դե ուրեմն, շուրս աչքով հետևիր ինձ, ...աչքիցդ չպիտի վրիպի իմ կյանքի մանենաշնչին մանրուքը (Բառ.):

Կամ մեկի խիստ դանդաղաշարժությունն ընդգծելու համար ժողովուրդը շատ պատկերավոր դարձված է ստեղծել՝ կրիայի ֆայլերով. Մեր լրաբերն էլ հոգի էր հանում, մեզ էր մոտենում բառացիորեն կրիայի ֆայլերով (Մամուլ): Քո կրիայի ֆայլերով շատ հեռու չես գնա (Թարգմ.): Այդպես էլ մի բանի շատ հեռու, ավելի ճիշտ, անհասանելի լինելու փաստը ժողովուրդը նշում է յոթ սարի ետևում դարձվածով:

Այժմ բերենք մակբայական ԴՄ-ների շարահյուսական կիրառությունների բնագրային այլ գործածումներ.

Անի պարագա.— Զեի պարագայի պաշտոնում հանդես եկող մակբայական ԴՄ-ները մեծ մասամբ համեմատական դարձվածներ են, որոնք մի առարկայի գործողությունը համեմատում են մեկ այլ առարկայի ավելի պատկերավոր գործողության հետ. այդպիսի ԴՄ-ները, ինչպես ասվել է, մեծ մասամբ կազմվում են պես և նման կապերով՝ Զեկուցողները իրենց ելույթներում կարմիր քելի պես այն միտքն են չարգացնում, որ պարենային ծրագիրը շատ կարևոր հանգամանք է (Մամուլ): Սազմոսն ու Ավետարանը պապս ջրի պես գիտնու: Խեղճ գյուղացիները գիշեր-ցերեկ անորի շան նման յանջվում են (ՊՊ):

Զեի պարագայի՝ համեմատության իմաստով գործածվող օրինակները թե՛ գրավոր և թե՛ բանավոր խոսքում հազարների են հասնում, ևս մի երկու օրինակ.

Մավրը սովոր է Յագոյի ամուսնությանը նայել մատների արանքով (ՎՓ): Նա սովորություն ուներ հարցերը լուծել ոտի վրա (Մամուլ): Ատամը ոչինչ չխոսեց, միայն աչքի տակով ղննեց Գյուտին (ԴԴ): Աշխատիր ականջի ծայրով լսել, թե ինչ են խոսում պետի մասին (Մամուլ): Աղաչանքն ու.

պալատանքը շօգնեցին, և փոխգնդապետը կոտորված սրտով վերադարձավ ճաշասենյակ (ՔԹ):

Զեփ պարագայի պաշտոն կատարող ԴՄ-ները մեծ մասամբ արտահայտվում են նաև հարադրություններով՝ Կախարդը ուռլ-գլխով անհետացավ, կորավ (ՀԹ): Նրանից ստացած պատասխանները տխուր էին, անմիջապես անցնում էին բերնից բերան (ՍԶ): Ուղեկալի պետի մոտ հանդիպեցին երես առ երես, որտեղ անժանոթը փորձում էր ինչ-որ բան հասկացնել ձեռքով-ոտքով (Մամուլ):

Տեղի պարագա.— Տեղի պարագայի պաշտոնում հանդես եկող մակբայական ԴՄ-ները հիմնականում կազմվում են տակ, վրա, առաջ, ետև (ետևում) և նման հտադրությունների և որևէ գոյականի (հատկապես մարմնի մասերի անվանումների) համադրումով: Նման կապակցություններում նույնպես կապերը կորցնում են իրենց բառային իմաստները և, զուգորդվելով գոյականների հետ, երկու բաղադրիչներով բոլորովին նոր իմաստներ են ձևաբերում: Օրինակ, տակ կապը, եթե սեղանի տակ, արոտի տակ կապակցություններում իսկապես տակի իմաստ է արտահայտում, ապա դարձվածային կապակցություններում այդ գաղափարը լրիվ չեզոքանում է, և այն տարբեր գոյականների հետ մի գեպքում տեղի, մյուս գեպքում ձևի մակբայի դեր է կատարում. տեղի իմաստով՝ Աբրահամ աղան այն թմբած հայ վաճառականներից չէր, որոնք իրենց ֆրի տակ չեն նկատում (Շիրվ.): Անհետատես մարդ է, ֆրի տակից հեռուն չի տեսնում: Զեփ պարագայի իմաստով՝ Պալատականները իրար աչքով արին ու ծիծաղեցին ֆրեֆի տակ (ՀԹ): Հայրը բարձր չէր կանչում, այլ խոսում էր ֆրի տակ (Թարգմ.):

Աչի՛ի առուց* մակբայակազմ դարձվածը նույնպես մոտիկության իմաստ է մատնանշում՝ Ուղում եմ շարունակ էն

* Այս դարձվածը մի բանի նշանակություններ էլ ունի.

ա) մեկի հսկողությամբ տակ՝ Նրա աչքի առաջ ոչինչ չես կարող անել:

խաղաղ, աստղալի լուսնյակ գիշերներին նեսոյի պատկերը լինի աչֆիս առաջին, մտֆիս միջին (2Թ):

Ականջի ետև դարձվածը մի դեպքում հեռավորության իմաստ ունի՝ ժամանակային առումով (գործը ականջի ետև է գցել), մյուս դեպքում՝ մոտիկության՝ Մարդու մահը ականջի ետևն է:

Աչֆից հեռու-ն արդեն լրիվ հեռավորության (նաև թաքուն լինելու) գաղափար է արտահայտում. նա անմիջապես կարգադրեց տանել դրանք աչֆից հեռու... (ՍԶ): Վահանք նստել էր Բարսեղի աչֆից հեռու (Մուր.):

Տեղի պարագայի պաշտոն են կատարում հետևյալ մակբայական ԴՄ-ները՝ արևի տակ, աստղերի տակ, լուսնի տակ, սարերի ետևում և այլն:

Ժամանակի պարագա.— Բաղմաթիվ մակբայական դարձվածներ էլ խոսքի մեջ կատարում են ժամանակի պարագայի պաշտոն՝ վերանալով կոնկրետ ժամանակ նշելու փաստից. դրանց մի մասը նշում է ավելի հեռավոր, իսկ մյուս մասը՝ մոտալուտ ժամանակներ: Այսպես՝ Նոյի ժամանակներից, Ադամի տալանից դարձվածներով ավելի վաղ անցյալն է նշվում, իսկ այսօր չէ վաղը, օր առաջ, ժամ առաջ, այսօր-վաղը կապակցություններով՝ համեմատաբար ավելի մոտիկ ժամանակներ: Ահա մի քանի օրինակներ. Ադամի տալանից ճամփա ենք ելել, արդարության ետևից ենք դնում իբրև թե, բայց ոչ ճամփեն է վերջանում, ոչ էլ արդարությունն է երևում (ՂԱ): — Ախպեր, Ադամ ու Եվայից սկսած մեր Ղ-ի զլուխը բաց է եղել... (Շիրվ.): Պապին թվում էր, թե Վաղեսը այսօր-վաղը կարող է զորք ուղարկել իր վրա (ՍԶ): Աշխատում էր ժամ առաջ հասնել ամրոց՝ վերահաս աղետը գուժելու (ՍԶ):

բ) նիշադարձան մեջ՝ Մարագում դարձանը բխոցի մեջ լցնելիս Սաֆոյի աչֆի առաջ սպիտակ շորերով կինն էր (ՊՊ):

գ) նկատի ունենալ՝ Աչֆի առաջ ունեցիր, կարող է դու էլ մասնակցես...:

Տարին բոլոր կամ տարին տասներկու ամիս կապակցություններով էլ ոչ թե կոնկրետ մեկ տարի է նշվում, այլ՝ տարիներ շարունակ՝ Տարին տասներկու ամիս հիվանդ է ձևանում: Տարին բոլոր աշխատում է, բայց ծայրը-ծայրին չի հասցնում (Մամուլ):

Զափ ու ֆանակի պարագա.— Կան մակբայական ԴՄ-ներ էլ, որոնք գործողության կատարման աստիճանն են մատնանշում. դրանց ձևավորմանը մեծապես մասնակցում է մինչև նախադրությունը և ցույց է տալիս գործողության ձգտման ինչ-որ սահման: Այս մակբայները գործողության կատարման կոնկրետ սահման չեն նշում, այլ ավելի սաստկացնում կամ մեղմացնում են գործողության կատարման աստիճանը, չափը. օրինակ մինչև ատամները (զինված) ԴՄ-ն ճիշտ է, հիմնավորապես, ուժեղ զինված լինելու փաստն է մատնանշում, բայց որոշ դեպքերում էլ կարող է զինվածության ոչ մի փաստ էլ չնշել. Գիժ Հոռոմսիմը, մինչև ատամները զինված, հարձակվեց հարսի վրա (ՆԴ):

Մինչև ականջները դարձվածով նորից որևէ գործողության կատարման չափադանցության աստիճանն է նշվում՝ Մինչև ականջներս սիրահարված եմ,— ասաց Սուրենն ու կարմրեց մինչև ականջների ծայրը (Բառ.): Մինչև կոկորդը Մանուկյանը թաղված էր տաճկական օպերետի տիղմի մեջ (Շիրվ.):

Մինչև եղունգների ծայրը, մինչև ուղն ու ծուծը դարձվածները լիովին, ամբողջ էությամբ մակբայների արժեք ունեն, բայց ավելի սաստկության իմաստ են հաղորդում գործողությանը՝ ես մինչև ուղն ու ծուծը ճանաչում եմ նրան... (ՊՊ): Դու ուղում ես նրան դաստիարակել, բայց նա ամբողջապես, մինչև եղունգների ծայրը ասպակահաված է (Բառարանից):

Մինչև արյան վերջին կաթիլը և մինչև վերջին շունչը նույնպես հոմանիշ դարձվածներ են և նշանակում են մինչև մահ, մինչև կյանքի վերջը՝ Մեր պարտքն է մինչև արյան վերջին կաթիլը սլաշտպանել մեր հայրենիքը (Մամուլ): Տեր Հապորդ մինչև վերջին շունչը մնաց Կարբումը (ՊՊ):

Հոմանիշային արժեք ունեն նաև մինչև վերջին թելը, մինչև վերջին կաթիլը դարձվածները. երկուսն էլ նշանակում են լրիվ կերպով, ամբողջապես, միայն թե մի դեպքում խոսքը վերաբերում է ունեցվածքին (կալազակաները մինչև վերջին թելը պլոկեցին նրան), իսկ մյուսը կապվում է հեղուկի հետ (կռաջին թասը Մերուժանը խմեց մինչև վերջին կաթիլը — Բաֆֆի):

Չափ ու քանակի մակբայական ԴՄ-ները կազմվում են նաև շափ կապով, որը, նայած թե ինչ գոյականի հետ է դրվում, ըստ այդմ էլ արտահայտում է կամ շատ քիչ լինելու, կամ շափազանց մեծ, շատ լինելու գաղափար, օրինակ՝ Մազի շափ չեմ հարգում նրան նախադասության մեջ շափը մազ գոյականի հետ շատ քշության իմաստ է արտահայտում, իսկ աշխարհի շափ սիրում ու հարգում եմ նրան նախադասության մեջ նույն շափ-ը աշխարհ գոյականի հետ ամենաշատության գաղափարն է արտահայտում:

Որոշ մակբայական ԴՄ-ները խոսքի մեջ կատարում են նաև ստորոգելիի պաշտոն (Ձմեռը յոթ սառի ետևում չէ, պետք է շտապել: Տունդ ֆրիդ տակ է, էլի ուշանում ես), ինչպես նաև խնդիրների պաշտոններ (Տիկինը այժմ միայն նկատեց, որ սպարապետը ոտքի վրա էր — Բաֆֆի: Իր ֆրի առաջը չի տեսնում, ուրիշների վրա է խոսում: Շատ ես սիրում ուրիշների ոտքի տակը փռել...):

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ԵՂԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Հայերենի դարձվածաբանական համակարգում մի առանձին խումբ են կազմում այնպիսի դարձվածային միավորները, որոնցից շատերը չունեն անվանողական արժեք և արտահայտում են խոսողի իմացական կամ գնահատողական վերաբերմունքը, այսինքն եղանակավորում կամ երանգավորում են խոսքը, սոսկիքը: Դրանք եղանակավորող դարձվածներ են, որոնք ունեն հուղարտահայտչական բնույթ և իրենց իմաստով, ձևաբանական ու շարահյուսական առանձ-

նահատկություններով տարբերվում են անվանական և բայական արժեք ունեցող ԴՄ-ներից և հիմնականում հաղորդակցական արժեք ունեն. դրանց ճնշող մեծամասնությունը հարաբերակից է նախադասություններին:

Եղանակավորող ԴՄ-ները մեծ մասամբ հանդիս են գալիս բանավոր խոսքում և հիմնականում հատուկ են հասարակաբանությանը: Սրանք այն պատրաստի կառույցներն են, խոսքին յուրահատուկ երանգ ու լիցք տվող այն պատրաստի բլոկները, որոնք գրավոր խոսքին են անցել և շարունակում են անցնել բացառապես ժողովրդախոսակցական լեզվից ու բարբառներին:

Բոլոր տեսակի դարձվածներից թերևս եղանակավորողներին է ավելի հատուկ խոսքային միջավայրն ու հնչերանգը, որոնք հաճախ վճռորոշ նշանակություն ունեն սրանց իմաստների և գործառության հարցերում: Այսպես, օրինակ՝ գնա գուրծիդ կապակցությունը, նայած խոսքաշարին ու արտաբերման հնչերանգին, մի դեպքում իր սովորական իմաստով է գործածվում՝ — Գնա գործիդ, աշխատանքից շուշանաս, մնացածը ինքս կանեմ (Գար.): Այս դեպքում կապակցությունն արտաբերվում է գրեթե չեզոք հնչերանգով, առանց խոսքին հուզական կամ դնահատողական երանգ հաղորդելու: Այստեղ միայն գնա բայը հրամայական թեթև շեշտ է ստանում:

Այդ նույն կապակցությունը մեկ ուրիշ խոսքաշարում արտաբերվում է մի տեսակ հանդիմանական երանգով, որի մեջ խոսողը նույնիսկ իր արհամարհական վերաբերմունքն էլ է արտահայտում, դիտվում է որպես եղանակավորող դարձված՝

— Գնա գործիդ, իմ անելիքները ես լավ գիտեմ, հարցերս ես եմ լուծելու, խորհուրդներդ էլ քեզ պահիր (Թարգմ.):

Բավական է, լուսին, պատանի դու վես,

Գնա գործիդ, հեռացիր աչքես (ՀԹ):

Այս դեպքում արտահայտության հնչերանգային ուժգնությունն ընկնում է գործիդ բառի վերջին ձայնավորի վրա, և ամբողջ դարձվածն արտաբերվում է մի տեսակ իջնող հնչերանգով, հակառակ նախորդ կիրառության:

Եղանակավորող ԴՄ-ների իմաստային տարբերությունը մյուսներից այն է, որ սրանցում այնքան վերաիմաստավորում չկա, որքան խոսողի ղգացական, գնահատողական վերաբերմունք: Եղանակավորող ԴՄ-ների միջոցով խոսողը խոսքի նկատմամբ արտահայտում է տարբեր վերաբերմունքներ:

Կ ո Տ ու ն ա կ ու թ յ ու ն (զլխիս վրա, աչխիս վրա, փառ՝ ասածո, գոհություն ասածո...), գ ո վ ա ս ա ն ք (հոգուն մեւնեմ, զլխիդ մատաղ, բոյիդ մեռնեմ, բերանդ տանար), ա ղ ե ռ ս ա ն ք (դու ֆո աստված, վերև աստված՝ ներև դու...), մ տ ե ռ մ ա կ ա ն վ ե ռ ա բ ե ռ մ ու ն ք (խոսք մեր մեջ, ինչ մեղքս թաքցնեմ, աստված բերանիցդ լսի...), բ ա-
ր և մ ա ղ թ ու թ յ ու ն (բարի աջողում, բարի գալուստ, աստված բարին կատարի, աստված բարի վայելում տա, աստված ֆեզ (ձեզ) հետ...), Ե ղ ու մ (խաչը վկա, արևս վկա, կյանքս վկա, ֆո արև, հայրիկի արև...), ա փ ս ո ս ա ն ք (աչ-
ֆերս ֆոռանան, լույսս խավարի...), հ ի ա ց մ ու ն ք (ինչ եմ ասել, մերը չմեռնի...), գ ա ռ մ ա ն ք, թ ե ռ ա հ ա վ ա տ ու-
թ յ ու ն (այ ֆեզ բան, դու մի ասա, հաբա չես ասի, չէ մե չէ. պոզեր, տերդ խնդա, Բաղդասար...):

Եղանակավորող դարձվածների միջոցով արտահայտվում է նաև ղ ա յ Ր ու չ թ (անտեր անեմ, ջահանդամը գնաս, տերը թաղեմ...), հ ա ն գ ի մ ա ն ու թ յ ու ն (ֆո տունը շինվի, գետնի երեսը ման գաս, աչֆերը բռնի...), հ Ե գ ն տ ն ք (ֆե-
ռակինդ վանքը, ամակդ երուսաղեմ, իսելֆին նայիր...), ն ա-
խ ա տ ի ն ք (գետինը մտնես, ձյունս զլխիդ, իսելֆի տոպրակ, գետնի յոթ դարձն անցնես...), ա Ր հ ա մ ա Ր հ ա ն ք (գնա գործիդ, բանիդ գնա, նամփեդ չալիր...):

Վերաիմաստավորված անեծքներն ու օրհնանքները նույն-
պես այս դարձվածներով են արտահայտվում (աստված արևդ պահի, բարով մուրագիդ հասնես, աստված զլխիդ խոով մնա, հազար դարդ ու ցավի գաս, օրդ սև լինի և այլն):

Զիջական և երկբայական եղանակավորող դարձվածնե-
րով էլ խոսողը մի դեպքում իրողության հետ իր համակերպ-
վողական վերաբերմունքն է արտահայտում (զլուխը ֆարը,
աշխարհը մեռնել կա, աստված ողորմած է...), մյուս դեպ-

քում իր երկբայական, թեական վերաբերմունքն է հայտնում գործողության կատարման կամ չկատարման վերաբերյալ (աստված գիտի, աստծուն է հայտնի, ով գիտի, ինչ իմանաք) և այլն:

Իմաստային նման ստորաբաժանումների մասին խոսելիս ուսումնասիրողները նշում են, որ եղանակավորող ԴՄ-ներում բաղադրիչների բառային իմաստները ոչ միայն հանդում են, այլ, ի տարբերություն մյուս ԴՄ-ների, այլաբանական իմաստներից էլ են զրկվում և ձեռք են բերում զուտ ղգացմունքային երանգ (տե՛ս 23, էջ 125, 20, էջ 62, 14, էջ 17, 38, էջ 192—199): Այս ասվածը պետք է ընդունել վերապահության մե, որովհետև, ինչպես երևում է բերված օրինակներից, դրանցից շատերում ղգացմունքայնության հետ առկա է նաև բառ բաղադրիչի այլաբանական իմաստը (բերանջ տանաբ, ձյունս գլխիդ, օծի բնին նստես, ցամաք հացի կարոտ լինես, կրակի կտոր և այլն):

ԵԶԱՆԱԿԱՎՈՐՈՂ ԴՄ-ՆԵՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՏԻՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նշանակավորող բառերի նման եղանակավորող դարձվածներն էլ զուրկ են ձևաբանական հատկանիշներից, չունեն հոլովման, խոնարհման հարացույցներ, օծտված չեն նաև քերականական այլ կարգերով: Սակայն եղանակավորող բառերից դարձվածները տարբերվում են նաև իրենց բառակապակցություն լինելու հանգամանքով, այդ պատճառով էլ սրանց առանձին բաղադրիչները, լինելով տարբեր խոսքի մասեր, հրեմն հենց կապակցության մեջ էլ հանդես են բերում տվյալ խոսքի մասին հատուկ քերականական որոշ կարգերի դրսևորում, որոնք երբեմն ամբողջ դարձվածի համար վճռորոշ նշանակություն են ունենում: Այսպես, օրինակ, եղանակավորող դարձվածների մի մասի (հատկապես անեծքների ու օրհնանքների) գոյական բաղադրիչներին հատուկ է ստացական հոդ ստանալը. այդ հոդը երբեմն կարող է փոխել կամ շրջել ամբողջ դարձվածի իմաստը, այսպես՝ աչքերս ետնանա, լույսս խավաբի կապակցությունները Ս ստացական

Հոգով ավստոսանքի զգացում են արտահայտում, իսկ Դ-ով՝
աճեժքի՝ աշխերդ բռնանան, լույսդ խավարի:

Գրեթե նույնը կարելի է ասել աշխ բռնի, աշխ բռնի
դարձվածների մասին, որտեղ Ս-ով ձևը երգման արտահայ-
տություն է, Դ-ովը՝ հանդիմանության, ամոթանքի:

Շատ դեպքերում այս հոգերի առկայությունը միայն դի-
մային հակադրությամբ է օժտում ԴՄ-ին, ինչպես՝ լեզուս
պապանձվի, լեզուդ պապանձվի: Իսկ աշխ լույս, աշխ լույս
կապակցություններում, բացի դիմային տարբերակումից,
նայած խոսքային միջավայրին ու արտաբերման հնչերան-
գին, դրանք կարող են ծառայել նաև որպես հեգնանքի, հան-
դիմանության արտահայտություններ.

— Աշխ լույս, — ասաց բրիգադիրը, — այսօր էլ պլաննե-
րը չկատարվեցին (Ավ.):

— Դիտեք, որ նախագահին մեր պատճառով գրավոր
եկատողություն են հայտարարել.

— Դե լավ է, որ զգում ես, աշխ լույս (Գար.):

Ս և Դ հոգերը դարձվածակազմիչ նշանակություն ունեն
որոշ եղանակավորող դարձվածների համար. կյան մի քանի
ԴՄ-ներ, որոնք ձևավորվում են միայն Ս կամ միայն Դ հո-
գերով, առանց այդ հոգերի տվյալ ԴՄ-ները անգործածելի են
թեկուզ որպես սովորական կապակցություններ. այսպես՝ բե-
ռանդ տանաբ, խոսքդ շափարով կտրեմ, գործիդ կաց, աշխ
բառին տեսնի դարձվածները գործածական են միայն Դ հո-
գով. իսկ ինչ մեղքս թաքցնեմ, մահա տանի բեզ, գրողս ուտի
և այլն, միայն Ս հոգով:

Որոշիչ հոգը այս կտրգի դարձվածներում որոշիչ դեր չի
խաղում. եղանակավորող դարձվածներից շատերը գործա-
ծական են առանց որոշիչ հոգի, միայն սահմանափակ թվով
կառույցներում որոշիչ հոգը հանդես է գալիս որպես կառույ-
ցի գոյական բաղադրիչի անբաժանելի մասնիկ (զուլսր քա-
սբ, հեռն անիծած, երկինքը վկա, սատանի ականջը խուլ, մեղ-
հրն իր վիզը և այլն):

Հոլովի քերականական կարգը նույնպես գործուն միջոց
է եղանակավորող դարձվածներում. սրանք որպես խոսքա-

յին բեկորներ, քարացած ձևեր, ի սկզբանե ձևավորվել ու քարացել են գոյականական բաղադրիչների այս կամ այն հոլովի հոլովաձևով և այդպես էլ ավանդվել են: Ինչ խոսք, սր լեզվի հին վիճակից նորին անցնելիս դրանցից շատերը՝ իմաստների փոփոխություն հետ կրել են նաև լեզվի նոր վիճակի քերականական փոփոխությունները. «Եղանակավորող Դ-ները նոր չեն մեր լեզվում: Այդպիսիք կային դեռ գրաբարում (հիմ դաս, մոլիս դու, զի՞ գործես), միջին հայերենում (արևուդ համար, քո արև, քո հուր տնակն երեսայ...): «Մեր արդի լեզվի (մանավանդ խոսակցական) շատ եղանակավորող Դ-ների «նախահայերը» ավելի շատ գտնվում են միջին հայերենում. սրա լեզվամտածողությունը, ինչպես հայտնի է, ամենից ավելի մոտ է աշխարհագրին» (20, էջ 165):

Ժամանակակից հայերենի եղանակավորող դարձվածների մի մասում գոյական բաղադրիչները ձևավորվել են ուղղական-հայցական (լեզու դնել բերանը, աստված երկար արև տա, գլուխը փար, քո մեղքը քո վիզը), ինչպես նաև՝ մեկը ուղղական-հայցական, մյուսը՝ սեռական-տրական հոլովներով (գետնի երեսը ման գաս, սատանի ականջը խուլ, աստծու աչքը վրադ) և այլն:

Ավելի սակավ ԴՄ-ների գոյականական բաղադրիչները ձևավորվել են բացառական (աստված բերանիցդ լսի) և գործիական (խոսքդ շափառով կտրեմ) հոլովներով:

Թվի քերականական կարգը եղանակավորող դարձվածներում առանձնապես դեր չի խաղում. այս կարգի գրեթե բոլոր ԴՄ-ներում գոյականները հանդես են գալիս միայն եղակի թվով, հոգնակի թվով ձևավորվում են միայն աչք, ոտ, ձեռք, քն գոյականները, այն էլ ոչ բոլոր դեպքերում:

Գոյականի հոգնակի թվով ձևավորված դարձվածներից մեզ հանդիպել են հետևյալները՝ աչքերս (դ) բռնանա, թե՛ վերդ քափվեն, ոտներս (դ) կտրվեն, աստված քներիդ ուժ տա և այլն, որտեղ խոսքը վերաբերում է դույզ առարկաների:

Եղանակավորող դարձվածների բայ բաղադրիչի քերականական կարգերը նույնպես վճռորոշ նշանակություն չի ունեն դարձվածի համար: Սրանցում հիմնական գործոնը բա-

ի եղանակն է. քանի որ եղանակավորող դարձվածներով խոսողը իր կամային, մտածական վերաբերմունքն է արտահայտում, այդ պատճառով էլ ստորոգումով ձևավորված եղանակավորող դարձվածների բայ բաղադրիչները, չնչին բացառություններով, արտահայտվում են ըղձական եղանակի բայաձևերով, հիմնականում նրա եզակի երրորդ դեմքով՝ վերջը բարին լինի, գրողը տանի, աչիք բարին տեսնի, աստված բարի վայելում տա... և այլն:

Բավական տարածված են նաև ըղձականի եզակի առաջին դեմքով կազմված կառույցները՝ բոլիդ մեռնեմ, մատաղդ լինեմ, ինչ մեղիս քաֆցնեմ և այլն: Ավելի սակավ են նույն եղանակի եզակի (շատ քիչ դեպքերում նաև հոգնակի) երկրորդ դեմքով արտահայտվող դարձվածները՝ դու գիտես, ինչ իմանաս, յոթ որդով սեղան նստեմ, մի բարձի ծերանաք և այլն:

Միայն մատներին վրա կարելի է հաշվել հրամայական եղանակով ձևավորվող եղանակավորող դարձվածներ՝ զործիդ կաց, խելիքն նայիւ, արի ու տես. այսպիսի դարձվածներից և ոչ մեկում հրաման չի արտահայտվում, դրանցում կամ նախատինք, կամ արհամարհանք, կամ մեկ այլ վերաբերմունք և ոչ երբեք հրաման, կարգադրություն:

Ավելի սահմանափակ են սահմանական (ինչ ես կորցրել, ինչի ման գալիս) և ենթադրական (թե աստված սիրես) եղանակներով ձևավորվող եղանակավորող դարձվածները:

Եղանակավորող դարձվածները կառուցվածքային խայտաբղետ առանձնահատկություններով էլ աչքի չեն ընկնում. սրանք նույնպես լինում են ստորոգումային և ոչ ստորոգումային բառակապակցություններ (163, էջ 143):

Ոչ ստորոգումային դարձվածները լինում են միազագաթ և բազմաբաղադրիչ: Հայերենում շատ քիչ են միազագաթ եղանակավորող ԴՄ-ները. սրանք այն կապակցություններն են, որ կազմվում են մեկ լիմաստ բառից և մեկ կապից կամ կապական բառից (զլխիս վրա, աչիս վրա, ջիանդամի տակ...), մեկ լիմաստ բառից ու ձայնարկություններից (փառք աստծա, հեյ գիտի, վայ քո...):

Ավելի տարածված են երկանդամ կառույցները, որոնք հանդես են գալիս կառուցվածքային հետեյալ տիպերով.

1. գոյական + գոյական (բերանդ տանաւ, գլուխը քարը, մարդ աստծո...):

2. ածական + գոյական (բարի նախապահ, բարի գալուստ, բարի աշողում...):

3. գոյական + դերբայ (հեր օրհնած, մահի տաւած, հերն անիծած, գրողի տաւած...):

4. գոյական + բայ — սրանք ստորոգումային կառույցներ են, ունեն հաղորդակցական արժեք և հարաբերակից են նախադասություններին (աստված գիտի, լեզուդ չորանա, արես վկա, խելքի նայիր, մերը չմեռնի...):

5. դերանուն + բայ — սրանք նույնպես օժտված են ստորոգումով և նախադասություններ են (ով գիտի, ինչ էմ ասել...):

Ավելի սակավ են եռանդամ, սրանցից էլ ավելի պակաս քանդամ եղանակավորող դարձվածները, որոնք կաղմ-վում են.

1. դերանուն + դերանուն + գոյական (դու քո աստված, քո մութ քո գլուխ, քո մեղք քո վիզ...):

2. գոյական + գոյական + բայ — ունեն հաղորդակցական արժեք (գրողի բաժին դառնաս, կյանքիցդ խեղ չտեսնես...):

3. դերանուն + գոյական + բայ (ինչ մեղքս քանցնեմ, ինչ գլուխդ ցավացնեմ, ո՞ւմ տունն ես հարցնում...):

4. կապային կառույցներ — այս դեպքում որպես լիմաստ բառեր կարող են հանդես գալ տարբեր խոսքի մասեր (զույգ աչքիս վրա, մեր մեջ ասած, ի սեր աստծո...):

5. ձայնաբկություններով կառույցներ (այ քեզ բան, այ քեզ օյին, տո մահի տաւած, տո հեր օրհնած...):

Շարահյուսական մակարդակում եղանակավորող դարձ-վածքները հարաբերակից լինելով եղանակավորող բառերին, նախադասության կազմի մեջ չեն մտնում որպես նրա անդամներ, այլ միջանկյալ բառերի ու նախադասությունների դեր են կատարում, հաճախ տրոհվում են ստորակետերով և նախադասությունից առանձնանում են իրենց հատուկ, հուլարտահայտչական հնչերանգով:

Եղանակավորող ԴՄ-ները չեն զուգորդվում ուրիշ բառերի կամ բառակապակցությունների հետ, դրանց խոսքաշարային իրականացումը կատարվում է բացառակորեն հարաբերակցության եղանակով (տե՛ս 163, էջ 143 և 143, էջ 235):

Շարահյուսական մակարդակում եղանակավորող ԴՄ-ները խիստ իրավիճակային են. ունենալով հաղորդակցական արժեք և խոսքը գունավորելու դեր, դրանց օգտագործման անհրաժեշտությունն առաջանում է խոսելու պահին, երբ պետք է լինում որևէ խոսք, միտք հաստատել, ժխտել, կասկածանքի տակ առնել կամ ուղղակի որևէ վերաբերմունք ցույց տալ խոսքի ու խոսողի նկատմամբ:

Հաղորդակցական արժեք ունեցող եղանակավորող ԴՄ-ները շարահյուսական համակարգում նույնպես հետաքրքիր կառուցվածքային տիպեր ունեն. սրանցից շատերը սովորական, երկկազմ նախադասություններ են՝ օժտված բայական ստորոգումով ու նախադասությանը հատուկ քերականական կարգերով: Սրանց ճնշող մեծամասնության ստորոգյալները արտահայտվում են բայի ըղձական եղանակի եզուկի երրորդ դեմքով: Սյա տիպի կառույցները լինում են խնչպես համառոտ (աստված գիտի, աբեղ ապրի, գրողը տանի, տերդ մեռնի), այնպես էլ ընդարձակ (աստված մեկիդ հազար անի, խոսնդ շաֆառով կտրեմ, աչքդ բարին տեսնի...) նախադասություններ:

Թեև քիչ, բայց կան նաև այնպիսի դարձվածային նախադասություններ, որոնց բայական ստորոգյալներն արտահայտվում են սահմանական, հրամայական և ենթադրական

եղանակների բայերով (տե՛ս նախորդ էջում բերված օրինակները):

Եղանակավորող դարձվածային նախադասությունների մեջ մի առանձին խումբ են կազմում այն երկկազմ նախադասությունները, որոնք ունեն անվանական ստորոգյալներ (աստված ողորմած է, գործիղ անունն ի՞նչ է, ինչի մասին է խոսք, բո ի՞նչ բանն է և այլն):

Սրանց մեջ ավելի մեծ թիվ են կազմում այնպիսի կառույցները, որոնցում հանգույցները զեղչվել են. օրինակներ՝ Աստված պահապան: Լույսը քեզ տեսնողին: Փառք քեզ, աստված: Աչիք լույս: Աստված քեզ հետ: Անեծք քեզ, շար սատանա: Սրանցում զեղչված է լինի հանգույցը: Գլխիդ մատաղ: Հոգուդ մատաղ: Արևիդ մատաղ և նման կառույցներում էլ բացակայում է լինեմ բայ-ստորոգյալը: Սրանցում զեղչված է նաև անձնական դերանվան առաջին դեմքով արտահայտված ենթական: Նրկինք վկա: Խաչը վկա: Բերանդ տանաւ կառույցներում էլ բացակայում է քող լինի կապակցութեամբ արտահայտված հանգույցը:

Այժմ դժվար է ասել, այս կարգի թերի նախադասություններում այդ զեղչված անդամները նախադաս եղել են, թե ոչ, բայց մի փաստ անառարկելի է, որ այս տիպի դարձվածային նախադասությունները ավելի մեծ հուզարտահայտչական լիցք ու ներգործուն ուժ ունեն, քան դրանք կունենային առանց անդամների զեղչման:

Ե Ր Ր Ո Ր Դ Բ Ա Ժ Ի Ն

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՀԱՏԿԱՆԻԾՆԵՐԸ

Հայտնի է, որ մարդկանց միջև լեզվական հաղորդակցումը իրականանում է խոսքային հոսքի միջոցով: Բանավոր հաղորդակցումը կարող է տեղի ունենալ երկու կամ ավելի մարդկանց շրջանակներում, որոնք կարող են հաղորդակցվել ինչպես պարզ, այնպես էլ բարդ նախադասություններով, նայած խոսքի իրավիճակին ու հաղորդակցման բնույթին՝ նաև առանձին բառերով ու արտահայտություններով:

Խոսողության ընթացքում մարդիկ իրենց խոսքը սովորաբար կառուցում են լեզվի մեջ գոյություն ունեցող բառերի ազատ կապակցություններից՝ ելնելով տվյալ լեզվի ձևաբանական ու շարահյուսական օրենքներից ու կանոններից:

Սակայն, երբեմն էլ մարդիկ իրենց խոսքի ուժը սաստկացնելու, այն ավելի դիպուկ ու պատկերավոր դարձնելու նպատակով, նայած ստեղծված դրությանն ու իրավիճակին, իրենց խոսքում գործածում են որևէ անձի, առարկայի կամ երևույթի համար տվյալ պահին համապատասխան լեզվի մեջ արդեն գոյություն ունեցող, հասարակության անդամների կողմից արդեն ընդունված ու արժեքավորված դարձվածային այնպիսի կապակցություններ, որոնք հաղորդակցման արժեք

ունեն, թեև քառերի ազատ կապակցություններից չեն կազմվում. դրանք, այսպես կոչված, փակ կառույցներ են (200, էջ 85), պատրաստի վերարտադրելի միավորներ, որոնցում նույնպես գործում են «քերականական այն բոլոր հարաբերությունները, որպիսիք կան նախադասությունների մեջ, օրինակ, խնդրառություն, համաձայնություն, շարադասություն, հոլովման ու խոնարհման հարաբերություններ, սակայն դարձվածների մեջ սրանք մեծ մասամբ քարացած, հնացած են» (11, էջ 100): Դարձվածային նախադասություններում առկա են նաև եղանակավորման, ժամանակի, դեմքի, թվի, հաստատման-ժխտման քերականական կարգերը:

Ուրեմն, լեզվի մեջ դարձվածային միավորները հանդես են գալիս ոչ միայն բառագիտության ու ձևաբանության մակարդակներում, այլև շարահյուսական համակարգում որպես լեզվի հաղորդակցային մակարդակի իմաստակիր միավորներ՝ օժտված սովորական նախադասությամբ հատուկ էական հատկանիշներով ու քերականական կարգերով:

Նախադասության տիպի դարձվածները հայերենում բավական մեծ տարածում ունեն և դարձվածաբանության ենթահամակարգում առանձնանում են իրենց իմաստային, քերականական եւ կոոռդինացիային առանձնահատկություններով:

Դարձվածաբանության հարցերով զբաղվող լեզվաբաններից շատերը թեև ինչ-որ չափով խոսում են նախադասության արժեք ունեցող դարձվածների մասին, սակայն նրանք ոչ բավարար կերպով են դրանք սահմանադատում մյուս կայուն բառակապակցություններից, լրիվ չեն տալիս հաղորդակցական արժեք ունեցող դարձվածների իմաստային և առավելապես կառուցվածքային տիպերը, քերականական կարգերն ու առանձնահատկությունները, ինչպես նաև սովորական նախադասություններից դրանց տարբերակման հատկանիշները: Ահա այս հարցերին էլ նվիրված է մեր աշխատանքի այս գլուխը:

Նախ քննենք այն հարցը, թե հաղորդակցման արժեք ունեցող ԴՄ-ները իսկապե՞ս նախադասություններ են, բավա-

րարո՞ւմ են նախադասութիւններին ներկայացվող պահանջները, օժտված են այն քերականական կարգերով, ինչ ունեն նախադասութիւնները:

Ինչպէս ամեն մի սովորական նախադասութեանը (բայական թե անվանական), այնպէս էլ դարձվածայինին ամենից առաջ ներհատուկ է ստորոգումը, որպէս նրա ամենաէական հատկանիշ, որպէս նախադասութեան իմաստային կենտրոն*, առանց ստորոգման նախադասութիւն գոյութիւն չունի (92, էջ 446—447): «Ստորոգումը ներկայացնում է սուբյեկտիվ մտածողական հաղորդակցական պրոցեսների օբյեկտիվ բովանդակութիւնը... ստորոգումը աշխարհի պատմողական ճանաչումն է, որն իր խոսքային մակարդակում համընկնում է տրամաբանական դատողութեանը» (6, էջ 193): Եվ իսկայնս, նախադասութիւնը նախ բայական բառակապակցութիւն է՝ լրացված ստորոգումով (53, էջ 333):

Այսպէս՝ խոփր քարին դեմ առնել դարձվածք զուտ բայական բառակապակցութիւն է, չունի հաղորդակցական արժեք, որովհետեւ չկա հաղորդված բովանդակութեան վերադարձում իրականութեանը, չկան գործողութիւնը և նրա կատարողը, այսինքն բացակայում է ստորոգումը: Մինչդեռ խոփր քարին է դեմ առնել դարձվածով խոսողը արդեն միտք է արտահայտում, դատողութիւն է անում իրականութեան վերաբերյալ. ստորոգման շնորհիվ բայական բառակապակցութիւնը վեր է ածվել նախադասութեան, այսինքն այն ձեռք է բերել հաղորդային իրադրութեան դրսևորում. չէ՞ որ ստորոգումն իր սկզբնական ձևով մի տեսակ կամուրջ է՝ նետված լեզվական և արտալեզվական աշխարհների միջև (6, էջ 202): Այսպէս էլ բայական ԴՄ-ների մեծ մասը ստորոգման շնորհիվ հեշտութեամբ վեր է ածվում դարձվածային նախադասութիւնների (ԴՆ): Հմմտ.

* Տե՛ս Ն. Պատնասյան, նախադասութեան քերականական կարգերը ժամանակակից հայերէնում, Երևան, 1986:

Բայական ԴՄ-ներ Նախադասություն ԴՄ-ներ
Քիթ սրբելու ժամանակ շունենալ → Քիթը սրբելու ժամանակ շունի:

Ձուկը գլխից բռնել → Ձուկը գլխից են բռնում:

Շան ֆրից ջուր խմել → Շան ֆրից ջուր խմեցի:

Նղունգի ծայրը շարժենալ → Նղունգի ծայրը շարժի:

Մի կտոր հացի տեղ դառնալ → Մի կտոր հացի տեղ դարձել:

Լեզվում կան շատ ԴՄ-ներ, որոնք ձևավորվել են հենց նախադասությունների կառուցվածքով և հնարավոր չէ դրանք գործածել առանց ստորոգման, որպես բայական կապակցություններ. դրանք հանդես են գալիս թե՛ պարզ և թե՛ բարդ նախադասությունների կառուցվածքով և լինում են տարբեր բնույթի՝ պատմողական, հարցական, հրամայական, ինչպես նաև ժխտական տիպի: Ահա մի բանի օրինակներ: Պատերը ականջ ունեն: Այս ապուրը դեռ շատ ջուր կվերցնի: Կերած ապուրը տես: Օձին նայի՝ օձը կսատկի: Կուժ քեզ կսեսմ՝ կուլա, դու լսիր: Սոխ չես հերել՝ սիրող ինչո՞ւ է մեմում և այլն:

Դժվար չէ նկատել, որ նման տիպի դարձվածային նախադասություններում ստորոգումը արտահայտվել է բայի ձևաբանական կարգերով (դեմք, թիվ, հղանակ, ժամանակ), իսկ անմասնական դարձված-նախադասություններում ստորոգումն արտահայտվում է հանգույցի շնորհիվ՝ Պատը ծակ է: Փորձված քանը անփորձ մածնից լավ է: Հաստ ու բուրակ մի գին է: Բանը բուրդ է: Նրա երգը արդեն երգված է: Հակուն տանը չէ և այլն:

Ստորոգման հատկանիշով են օժտված ոչ միայն բայական ու անմասնական երկկաղմ դարձված-նախադասությունները, այլև դարձվածային միակաղմ նախադասությունները, որոնցում այն դրսևորվում է ոչ թե ձևաբանական կարգերով ու հանգույցով, այլ հնչերանգով: «Եթե ստորոգումը հատկանիշը վերադրում է առարկային, մի բան, որ շատ էական է նախադասության համար, ապա նախադասության հնչերանգը ձևավորում է մտքի ավարտվածությունը» (Յ, էջ 262):

Ուրեմն, նախադասության կարևոր ու էական հատկանիշներէից է նաև հնչեցմանը, որը մի ամբողջութեան մեջ է առնում նախադասութիւն կազմող միավորները և առանց քերականական-ձևական փոփոխութեան, երբեմն նույնիսկ հաղորդակցական արժեք չունեցող ԴՄ-ներին էլ մարդու ներքին դատողութիւններն արտահայտելու հնարավորութիւն է տալիս: Այսպես, խոսողութեան ընթացքում, ելնելով խոսքային կոնկրետ իրավիճակից, խոսակիցները հաճախ ցանկանում են կարճել խոսքը, աշխատում են քիչ բառերով շատ բան ասել, մանավանդ, երբ ցանկանում են, որ իրենց խոսքը, հատկապէս սլատասխանները, պատկերավոր ու արտահայտիչ լինեն. հաղորդակցւողները նման դեպքերում դիմում են այնպիսի դարձվածների, որոնք միակազմ կամ թերի նախադասութիւնների արժեք ունեն: Այսպիսի նախադասութիւնները լեզվաբանական գրականութեան մեջ անվանւում են «կծկված» կամ «սեղմված» (свертываемые) նախադասութիւններ (132, էջ 288): Բերենք դրանցից մի երկու օրինակ.

— Իսկ ինչպիսի՞ մարդ է այդ Սաքոն, — հարցնում է խեղանը:

— Նրեայից քահանա, տակից սատանա (ՊՊ):

— Հետաքրքիր է, քարտուղարուհու սուներ հիմնարկից շա՞տ է հեռու, որ միշտ աշխատանքից ուշանում է:

— Քթի տակ:

Սեւադան նոր բնակարան է ստացել, ընկերները դիմում են նրան.

— Իրերդ շա՞տ են, մեքենայի կարիք կա՞:

— Մի ափսոսի բեռ...

Ընդգծված դարձվածները իսկապէս նախադասութիւնների արժեքով են կիրառւել, որովհետև ավարտուն հնչերանդով են արտաբերուել, ունեն ներքին ստորոգում և դատողութիւններ են: Այդպիսի նախադասութիւնների արժեքով կարող են հանդես գալ նաև հետեւյալ բայական անդամ նախադասութիւն-դարձվածները՝ Բախտին քառ գցել: Մեծ էջը ակոռում

թուզնել: Խոսքը կառուրը գցել: Եզը վերցնել՝ տակը հուրք փրկա-
րել:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե վերհում բերված
և այս արտահայտություններում ստորոգում չկա, իրականում
այն կա. միայն ոչ ձևաբանորեն արտահայտված: Այսպիսի
նախադասությունների մասին պրոֆ. Ս. Աբրահամյանը գրում
է. «Պետք է ընդունել, որ անգամ նախադասությունները ամ-
բողջական ամփոփ նախադասության հատուկ հնչերանգ ունե-
նալով՝ դրանով իսկ տվյալ բառակապակցությունը կամ բա-
ռըն օժտում են նախադասության հատկանիշով, և ստորո-
գումն արտահայտվում է քերականական զրո միջոցով, այ-
սինքն առանց քերականական վերջավորության կամ միջոցի»
(3, էջ 265):

Նման ստորոգումը լեզվաբանական գրականության մեջ
անվանվում է հնչերանգային կամ ներքին՝ հոգեբանական
ստորոգում (119, էջ 184):

Ստորոգման ու հնչերանգի հետ շատ սերտորեն առնչ-
վում է նաև նախադասության մեկ ուրիշ կարևոր հատկանիշ,
որը նույնպես վճռական գործոն է նախադասության առկայու-
թյան համար. դա մտփի ավարտվածությունն է՝ մի հատկա-
նիշ, որի մասին լեզվաբանական գրականության մեջ վեր-
ջերս ավելի շատ է խոսվում: «Եթե բառերի դասավորվածու-
թյան կամ թեկուղ մեկ բառի մեջ առկա է միտքը, ուրեմն կա
և նախադասություն, իսկ եթե միտք չկա, չկա նաև նախադա-
սություն»,— գրում է Վ. Ա. Զվեգինցևը (132, էջ 177): Ուրեմն
նախադասության էությունը պայմանավորված է նաև մտքի
առկայությամբ ու ավարտվածությամբ: Ինչ խոսք, որ մտքի
ավարտվածությամբ է օժտված հաղորդակցման արժեք ունե-
ցող ցանկացած դարձված՝ լինի այն միակազմ, թե երկկազմ,
պարզ, թե բարդ. դեռ ավելին՝ դարձվածային նախադասու-
թյուններում ավելի տարողունակ միտք է արտահայտվում,
քան սովորականներում: Այսպես, օրինակ՝ շունը շապիկ է
հագել, կատուն՝ վառտիֆ դարձվածային նախադասության
մեջ ավելի խոր միտք կա, քան մեծ բազմություն է հավաքվել
և մեծ խառնաշփոթություն է տիրում սովորական նախադա-

սության մեջ: Եթե փորձենք անդամատել դարձված-նախա-դասությունը երկու մասի՝ շունը շապիկ է հագել և կատուն վարտիֆ (է հագել), դրանք առանձին-առանձին կդադարեն միտք արտահայտելուց, թեև քերականորեն ճիշտ ձևավորված միավորներ են՝ իրենց ստորոգումով ու հնչերանդային ավարտ-վածությամբ. դրանք միայն միասնաբար հանդես գալու դեպ-քում են դառնում խոսքի իմաստակիր միավոր և միայն այդ դեպքում են ավարտված միտք արտահայտում ու ընկնում մտածական կապի ոլորտում: Իսկ առանձին-առանձին դրանք մտածական կապից դուրս են թեկուզ ոչ դարձվածային՝ իրենց ուղղակի իմաստով գործածվելիս, որովհետև իրակա-նում ոչ շունն է շապիկ հագնում և ոչ էլ կատուն՝ վարտիֆ:

Ահա այսպիսի՝ նախադասության սոսկ արտաքին կողմ ունեցող կապակցություններին է, որ Վ. Ա. Զվեգինցևը ան-վանում է կեղծ, սուտ, սխալ նախադասությունների (псевдо-предложения) (132, էջ 185—188):

Ուրեմն, որպեսզի դարձված-նախադասությունը իսկա-պես մտքի իմաստակիր միավոր դառնա ու կեղծ չհնչի, այն պետք է անպայման իմաստային հարաբերությամբ կապվի խոսքի շղթայի հետ, այսինքն դիսկուրսի (132, էջ 77—80) մեջ մտնի և ոչ միայն նախադասության արտաքին կողմը՝ քերականական ձևավորվածությունը տպահովի, այլև բավա-րարի մտքի պահանջը, բխի նրա իմաստից, կապվի կոնկրետ իրադրության հետ: Եթե այս հատկանիշը անհրաժեշտ է սո-վորական նախադասության համար, ապա այն խիստ պար-տադիր է դարձվածային նախադասությանը:

Ուրեմն այս երեք կարևոր հատկանիշները՝ ստորոգում, ֆինչերանգ և մտքի ավարտվածություն, որոնք փոխադարձա-բար պայմանավորված են իրարով ու լրացնում են միմյանց, պետք է համարել նախադասության էությունը, իսկ եղանա-կավորման, ժամանակի, դեմքի, հաստատման-ծխտման քե-րականական կարգերը ածանցվում են այս հատկանիշներին և հանդես են գալիս միայն սրանց առկայության պայմաննե-րում: Սա առանձին քննության հարց է, որը մասամբ մենք

նվազագույնը՝ երկու, առավելագույնը՝ յոթից ութ բաղադրի-
254)։

Այժմ տեսնենք, թե դարձվածային նախադասություննե-
րը ինչ առանձնահատկություններով են տարբերվում սովոր-
ականներից։ Թեև դարձվածայինները նույնպես կազմվում
են սովորականների համար գոյություն ունեցող նույն քերա-
կանական օրենքներով ու սխեմաներով, օժտված են նույն
քերականական կարգերով ու օրինաչափություններով, սա-
կայն մի շարք հատկանիշներով տարբերվում են նրանցից։

1. Դարձվածային նախադասությունները խոսողության
ընթացքում առանձին բաղադրիչներից չեն կազմվում (не
монтируются) ինչպես սովորականները, այլ խոսողի կող-
մից վերարտադրվում են որպես խոսքային ամբողջական.
պատրաստի բլոկներ (74, էջ 83 և 75, էջ 6), որոնք մեծ մա-
սամբ հանդես են գալիս լեզվի խոսակցական ոճերում, առա-
վելապես երկխոսություններում, ունեն իրավիճակային բնույթ
և անպայմանորեն բխում են անհրաժեշտության պահանջից։
Այդ իսկ պատճառով էլ դարձվածային նախադասությունները
մեծ մասամբ ունենում են իրենց նախադրյալ գործոններն
ու դրդապատճառները, որոնց համար իրենք հանդես են գա-
լիս որպես մի տեսակ պարզաբանող, մեկնող կամ տեղեկա-
տու շարահյուսական պատրաստի կառույցներ։ Այսպես, քա-
նի դեռ խոսք չի բացվել ինչ-որ իրավիճակի համար որեէ բա-
նի հաղվադես ճարվելու, դժվար ձեռք բերվելու մասին, խո-
սողը չի հիշի ու վերարտադրի ճշգրտվ ման գա՝ շեռ գտնի
լեզվում պատրաստի գոյություն ունեցող դարձվածային նա-
խադասությունը։

2. Ճիշտ է, վերարտադրելիությունը համոզիչ փաստարկ
է ԴՄ-ի համար, բայց դա դեռ բավարար հիմք չէ այն լրիվ
բնութագրելու. վերարտադրելիության հետ սերտորեն կապ-
ված է նաև կայունության հանգամանքը։ Դարձվածային նա-
խադասություններն օժտված են իրենց բաղադրիչների քա-
նական և որակական կայուն կազմով, իմաստային կայու-
նությամբ, բառային կազմի կայունությամբ, ինչպես նաև
գործառության կայունությամբ։ Սրանք բնութագրվում են

նվազագույնը՝ երկու, առավելագույնը՝ յոթից ութ բաղադրիչային կազմով, մինչդեռ սովորական նախադասությունները կարող են ունենալ մեկ (Մթնեց: Լուսացավ: Տոթ: Ամառ:) և բազմաթիվ (մինչև 25—30) բաղադրիչներ: Սովորական նախադասություններ կազմելու ժամանակ խոսողն աղատ է բառերի և նրանց քերականական ձևերի ընտրության հարցում՝ ելնելով քերականական կանոնների և բառերի իմաստային կապակցելիության օրինաչափություններից, մինչդեռ դարձվածայինները բնութագրվում են բառերի կազմի որակական և քանակական որոշակիությամբ, բառերի անպայմանորեն փոխաբերական իմաստներով ու քերականական կայուն ձևվերով: Այս նշանակում է, որ դարձվածային նախադասություններում խոսողը կամ խոսակիցը, որպես կանոն, չեն կարող փոփոխել բառերը, նրանց քերականական ձևերը, իրենց ցանկությամբ կրճատել որոշ բառեր կամ նոր բառեր ավելացնել պատրաստի կառույցին՝ մի բան, որ աղատ կերպով հնարավոր է սովորական նախադասությունների դիպքում. սրանից էլ հետևում է, որ՝

3. դարձվածային նախադասությունները հիմնականում անմիջապես են, որը պայմանավորված է նրա բաղադրիչների՝ իրար նկատմամբ ունեցած իմաստային կապերի սերտությամբ ու անտարրալուծելիությամբ. այսինքն՝ դարձվածային նախադասության (ինչպես նաև ամեն մի դարձվածային միավորի) իմաստը առաջանում է կապակցության բոլոր բաղադրիչների իմաստների գումարից: Այսպես՝ դանակը ոսկորին է հասել դարձվածային նախադասության իմաստը առաջացել է նրա հրեք բաղադրիչների իմաստների գումարի վերամաստավորումից. բավական է սրա բաղադրիչներից մեկը փոխել, որ այն դադարի դարձված լինելուց, վերածվի սովորական նախադասության. ասենք՝ շունը ոսկորին է հասել:

Մեծ մասամբ հնարավոր չէ նաև այս դարձվածային նախադասությանը որևէ բառ-լրացում ավելացնել. ասենք՝ սուր դանակն է ոսկորին հասել կամ դանակը շուր ոսկորին է հասել: Թերևս հնարավոր է դանակը վաղուց է ոսկորին հասել

Ճկառույցը, որը սակայն նույն կիրառությունն ու հաճախականությունը չունի, ինչ առանց վաղուց բառի Հենց այստեղ էլ պետք է խոսել վերևում արված վերապահումների մասին: Քեկ ասվում է, որ դարձվածային նախադասությունները անմիջարկելի են, որ նրանցում բաղադրիչների փոփոխություն կամ նոր բաղադրիչների ավելացում սովորաբար հնարավոր չէ, բայց, այնուամենայնիվ, դա հնարավոր է սակայն մասնակի դեպքերում և (ի տարբերություն սովորական նախադասությունների) միայն որոշ դարձվածներում*, ըստ որում փոփոխությունը պետք է կատարվի ոչ պատահական բառերով, այլ փոխարինվող բաղադրիչին իմաստով մոտ բառով, որը նորից վերաիմաստավորված արժեք ունենա և դարձվածի բաղադրիչ համարվի:

Որպես փոփոխվող բաղադրիչներ հիմնականում կարող են հանդես գալ բայերը, ինչպես նաև նույն բայի խոնարհված ձևերը: Քննարկենք մախարը պարկում չես քաֆցնի դարձվածային նախադասության հնարավոր տարբերակները՝

Սախարը պարկում չի մնա: Մախարը պարկում չմնաց:
Մախարը պարկում կմնա: Մախարը պարկից դուրս եկավ:

Բերված բոլոր տարբերակներին, բացի վերջինից, կարելի է ավելացնել միայն երկար լրացումը՝ Մախարը պարկում երկար չի մնա (չես քաֆցնի, չմնաց, կմնա):

Որոշ դարձվածային նախադասություններում հնարավոր է փոփոխել նաև գոյական բաղադրիչները՝

Լեզվի տակին փուշ (ոսկոր) չկա:

Էս ապուր (խմոր) շատ ջուր կվերցնի:

Մի վախենա ելման գետից (ջրից), վախեցի մարմանդ գետից (ջրից):

Ավելի սակավ դեպքերում դարձվածային նախադասությունները կարող են հավելադրվել նաև տարբեր դերանուն-

* Դարձվածների ընդմիջարկելիության վերաբերյալ հետաքրքրական փաստություններ կան նաև Պ. Բեդիլյանի գրքի 171—177 էջերում:

ներով՝ Մարդ իր վերմակի չափ պետք է ուտեր մեկնի Դն-ին կարելի է հավելադրել ամեն դերանունը, որ խաչիցն է ԴՄ-ին՝ ալդ դերանունը և այլն:

Դարձվածային նախադասությունների ավելի շատ տարբերակներ են առաջանում կապերի և կապական բառերի շնորհիվ. Հմմտ.

Հոգին բուռն է հավաքել և հոգին բռն մեջ է հավաքել:
Ձեռքիցս հոտ չէի փաշում և ձեռքիս միջից հոտ չէի փաշում:
Կերանդին ֆարին առավ և գերանդին ֆարին դեմ առավ և
այլն:

4. Դարձվածային նախադասությունները սովորականներից տարբերվում են նաև նախադասության կազմիչների շարադասությամբ, որը սերտորեն առնչվում է դարձվածի միջարկելիությանը: Հայտնի է, որ ժամանակակից հայերենի սովորական նախադասությունների շարադասությունը հիմնականում ազատ է (մասնավոր դեպքերը նկատի չենք առնում), մինչդեռ դարձվածայիններում գոյություն ունի գրեթե միայն կայուն շարադասություն: Դարձվածային նախադասությունների բաղադրիչների շարադասության կայունությունը հիմնականում պայմանավորված է կառույցի կուռ լինելու և նրա բաղադրիչների իմաստային ամուր կապերի հանգամանքներով. «Հազիվ թե հնարավոր լինի դտնել միևնույն կազմն ու ձևաբանական ձևավորումն ունեցող երկու Դ, որոնց իմաստադատողը լինի միայն շարադասությունը» (Ջ, էջ 169): Այս միտքը հիմնականում ճիշտ է. կան միայն մասնակի բացառություններ: Այդպիսի օրինակ բերում է պրոֆ. Վ. Առաքելյանը. նա բերում է Աստված տա և Տա աստված դարձվածային նախադասությունները, որոնց իմաստները միայն շարադասությամբ են ղանազանվում՝ առաջինը՝ Աստված տա նշանակում է նաև՝ չկա, իսկ երկրորդը՝ Տա աստված նշանակում է միայն երանի թե: Եթե առաջինը ինչ-որ դեպքում նշանակում է նաև երանի թե (Աստված տա, որ մենք այդ դժոխքից ազատվենք — ՂԱ), տալա երկրորդը՝ Տա աստված երբեք չկա չի նշանակում:

Նույնիսկ ոճական առումով էլ գրեթե հնարավոր չէ
դարձվածային կառույցներում բաղադրիչների տեղաշարժ
կատարել. դեռ ոչ մի անգամ (նույնիսկ բանավոր խոսքում)
չենք հանդիպել դանակն է ոսկորին հասել, ոսկորին է հասել
դանակը կամ ոսկորին դանակն է հասել և այլն: Այդպես էլ
կայուն շարադասություն ունի հայերենի դարձվածային նա-
խադասությունների ճնշող մեծամասնությունը (Ձին գլխին
փացի է տվել: Վիզը տանձի կոք է դարձել: Նյունգի ծայրը
շարժի: Շան լեզու ունի և այլն):

5. Դարձվածային նախադասությունների քերականա-
կան առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ ի տար-
բերություն սովորական նախադասությունների, սրանց բա-
յով արտահայտված ստորոգյալը մեծ մասամբ զուրկ է լրիվ
հարացույցից. ամբողջ կառույց-նախադասությունը դարձ-
վածային իմաստով գործածվում է բայ պերագաս անդամի
գրեթե միայն այն հղանակաժամանակային ձևով ու դեմքով,
ինչպես այն կաղապարվել է որպես դարձված: Այսպես, Երե-
սին մեռնի չկա: Տաշած փառը գետնին չի մնա: Ջուրն իր համ-
վիով կգնա: Ասեղ կերած շուն է դարձել Դն-երը միայն այդ-
պիսի տեսքով կարող են հանդես գալ (որոշ դեպքերում ժըխ-
տականները կարող են հանդես գալ նաև որպես հարցական
նախադասություններ՝ Երեսին մեռնի չկա → Երեսին մեռնի
կա: Տաշած փառը գետնին չի մնա → Տաշած փառը գետնին
կմնա):

Նկատելի է, որ ավելի մեծ տարածում ու հաճախակա-
նություն ունեն բայի եզակի երրորդ դեմքով կաղապարված
դարձվածային նախադասությունները (տե՛ս բերված օրի-
նակները): Նման նախադասություններում բայը կարող է
հանդես գալ նաև հոգնակի երրորդ դեմքով (Գլխին ամպեր են
կուտակվել: Գառը գայլին պահ են տվել: Բոլոր հանապարհ-
ները Հոռոմ են տանում):

Ավելի սահմանափակ թվով են հանդես գալիս բայի
հղակի երկրորդ դեմքով կաղապարվող Դն-երը (Այդ փառը
փեշիցդ բափի՛ր: Անջուր տեղը մի՛ բոբիկանա: Ականջիդ

բամբակը հաճի՛ր: Շան հետ ընկերացիր, փայտը ձեռքիցդ մի՛ գցիր):

Ասվածից և բերված օրինակներից, սակայն, չպետք է հղրակացնել, թե ԴՆ-երի բայ գերադաս անդամը խոնարհման լրիվ հարացույց ունենալ չի կարող: Հայերենում միայն մատնների վրա կարելի է հաշվել աջնպիսի դարձվածային նախադասությունները, որտեղ հնարավոր լինի բայը գործածել բոլոր հղանակներով ու ժամանակներով և բոլոր դեմքերով ու թվերով: Բերենք դրանցից մեկը. Ուղտը գղալով շեն ջրի դարձվածային նախադասության բայ գերադաս անդամը, ըստ գործառական ոճի և խոսքի իրավիճակի, կարելի է գործածել լրիվ հարացույցով՝

ՆԵՐԿԱ — Ուղտը գղալով (եմ, ես, է, ենք, եք, են) ջրում:

ԱՆՅՅԱԼ — Ուղտը գղալով ջրեցի, ջրեցիք, ջրեց. ջրեցինք, ջրեցիք:

ԱՊԱՌՆԻ — Ուղտը գղալով (եմ, ես, է, ենք, եք, են) ջրելու:

ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ — Խնդրում եմ՝ ուղտը գղալով մի՛ ջրիր:

ԸՂՁԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ — Դու մի սպասիր, տես ինչպես ուղտը գղալով ջրեմ:

ՊԱՅՄԱՆԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ — Ուղտը գղալով կջրեմ:

ՀԱՐԿԱԴՐԱԿԱՆ ԵՂԱՆԱԿ — Ուղտը գղալով՝ պետք է ջրեք, ի՞նչ է:

6. Եվ վերջապես դարձվածային և սովորական: Նախադասությունների տարբերակիչ հատկանիշ կարելի է համարել նաև այն, որ սովորական նախադասությունների դեպքում հնարավոր է փոխակերպման փաստը. պարզ նախադասությունը կարելի է փոխակերպել բարդի և հակառակը (եկել եմ, որ սովորեմ → Եկել եմ սովորելու), իսկ բարդ ստորադասականը՝ դերբայական դարձվածով նախադասության (Եթե ինձ հարցնեին, թե երկիր մոլորակի վրա ամենից շատ որտեղ կարելի է հրաշքների հանդիպել, ես առաջինը Հայաստանի անունը կտայի — Ուրուխ Բենտ: → Երկիր մոլորակի վրա որտեղ կարելի է ամենից շատ հրաշքների հանդիպելու մասին ինձ հարցնելու դեպքում, ես առաջինը Հա-

յաստանի տնունը կտայի): Մինչդեռ դարձվածային նախադասությունների դեպքում փոխակերպման փաստը բացառվում է. այսպես, Շունը շան քաթ չի ծամի: Ատամիդ տակ մի բան կա: Քիրք սրբելու ժամանակ շունի դարձվածային պարզ նախադասությունները ոչ մի կերպ չի կարելի փոխարինել դարձվածային բարդ նախադասություններով: Այդպես էլ Երեսին քենս, կասի անձրև է գալիս դարձվածային բարդ նախադասությունը երբեք չի կարելի փոխարինել Երեսին քենսի դեպքում, կասի անձրև է գալիս դերբայական դարձվածով նախադասությամբ: Կամ երևի դեռ ոչ ոք չի լսել, բո որևէ մեկը սոխ չուտելու դեպքում սիրտդ չի մրմուռ կապակցությունը օգտագործի Սոխ չես կերել՝ սիրտդ ինչու կմրմուռ դարձվածի փոխարեն:

Ահա հիմնականում դրանք են այն հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները, որոնցով դարձվածային նախադասությունները մի կողմից նմանվում են սովորական նախադասություններին ու դրվում նույն մակարդակի վրա, իսկ մյուս կողմից տարբերվում են նրանցից ու կազմում դարձվածաբանական համակարգի մի տեսակը:

ԳԼՈՒՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԴՄ-ՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՏԻՊԵՐԸ

Ինչպես բառային, այնպես էլ նրանցից ավելի շատ նախադասության արժեք ունեցող դարձվածային միավորները առավելապես հանդես են գալիս լեզվի խոսակցական ոճերում՝ հատկապես երկխոսություններում և կապվում են այս կամ այն իրավիճակի հետ, մեծ մասամբ արտաբերվում են խոսակցի կողմից որպես խոսքի՝ տվյալ պահի համար դիպուկ, կարճ ու արտահայտիչ պատասխան (163, էջ 145—151) այսպես՝ խոսակցության ժամանակ մինչև մեկի. չափազանց նիհարության ու հյուծվածության մասին խոսք չբացվի, հազիվ թե հարկ լինի դիմել Ասեղ կերած շուն է դարձել դարձվածային նախադասությանը (Դն), կամ շատ խորամանկ ու ղգու

շաժոր մարդու բնութագրելիս խոսքի մեջ հաճախ են գործածվում Ասեղի ծակից Հեղկաստան կնայի: Սառանայից յոթ օր ստաշ է ծնվել: Թաց տեղ չի պառկի: Թանը անփշել չի խմի դարձվածային նախադասությունները:

Ինչպես ամեն տեսակի դարձվածները, այնպես էլ դարձվածային նախադասությունները միշտ անմիատարր են (200, էջ 383), դրանց ելակետային ձևը առնվազն երկբաղադրիչ կառույցն է: Սովորական նախադասությունների նման դարձվածայինները նույնպես ըստ իրենց կառուցվածքի լինում են՝

- ա) պարզ և բարդ,
- բ) միակազմ և երկկազմ,
- գ) լրիվ և թերի,
- դ) շաղկապավոր և անշաղկապ.

Իսկ ըստ իրականության նկատմամբ խոսողի ունեցած վերաբերմունքի և հնչերանգի դրսևորման եղանակների դրանք լինում են՝ պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական և խառը:

Հաղորդակցական արժեք ունեցող դարձվածներում, այսինքն դարձվածային նախադասություններում նույնպես ժամանականիշ, քվանիշ, դիմանիշ և դասանիշ արժեքների առկայության դեպքում արտահայտվում է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքը օբյեկտիվ աշխարհի իրերի, երևույթների և արաբերությունների վերաբերյալ^{*}: Դարձվածային նախադասություններում խոսողը իր կամային վերաբերմունքն արտահայտում է վերաիմաստավորված, փոխաբերական ու պատկերավոր կերպով. դրանցում նա պատկերավոր կերպով մի գեպքում հաստատում է որևէ փաստ (Այս խմորը շատ ջուր կվերցնի: Կատվի վագր մինչև մառազն է), մյուս դեպքում՝ ժխտում է այն (Մախաբը պարկում չես քաֆցնի: Մի ձեռքով

^{*} Սրանց մասին տե՛ս «Հայոց լեզու և գրականություն» դիտական աշխատությունների միջոցահական ժողովածուի սյրակ 1—2-ում (1983 թ., Երևանի պետական համալսարան) տպագրված մեր հոգվածը՝ «Բայական քերականական կարգերի գործառությունն ու նրանց իմաստադատիչ դերը ժամանակակից հայերենի բայական դարձվածաբանական միավորներում», էջ 237—255:

երկու ձմեռով չեն բռնի), մի ուրիշ դեպքում հարցում է արտահայտում որևէ իրողության վերաբերյալ (էլի սխառօ՞ւ ունես ծեծելու: Ա՞ղղ է պակաս, քե՞ մաղղ), մի շորրորդ դեպքում՝ հրաման, կարգադրություն է անում կամ խորհուրդ տալիս և այլն (Շան հետ ընկերացիր, բայց փայտը ձեռքիցդ մի գցիր: Լավություն արա՝ ջուրը գցիր): Դարձվածների միջոցով խոսողը ավելի պատկերավոր կերպով արտահայտում է նաև որևէ ցանկություն, պահանջ, առաջադրանք (Քառ բրունես՝ կանաչ դառնա: Աստված երկար արև տա):

* * *

Ի տարբերություն սովորական սլարդ նախադասությունների, դարձվածային նախադասությունները միաբաղադրիչ լինել չեն կարող. դրանք կազմված են առնվազն երկու վերախմաստավորված բաղադրիչներից, որոնց գումարից ավելի տարողունակ ու մեծ միտք է ստացվում: Դարձվածային պարզ նախադասությունները նույնպես մեկ միտք են արտահայտում, միայն թե այդ միտքը սովորական դատողություն չէ արտաբերն աշխարհի անձների, իրերի ու երևույթների վերաբերյալ, այլ այդպիսի նախադասություններում վերարտադրվում է ժողովրդի դարավոր փորձի ու իմաստություն խոր ընդհանրացումը. այն խոսեցնում ընթացքում բառերի ազատ կապակցություններից չի կազմվում, այլ, ելնելով խոսքի տվյալ սյահի համար հարմար իրավիճակից, մեջ է բերվում որպես պատրաստի կառույց:

Պարզ նախադասության կառուցվածքի ԴՆ-ները լինում են երկկազմ և միակազմ:

ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ԵՐԿԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սրանք սովորական նախադասությունների նման լինում են, համառոտ և ընդարձակ.

Համառոտ դարձվածային նախադասությունները հիմնականում երկբաղադրիչ են, որոնցում ստորոգյալը կարող է

շինել թե պարզ և թե բաղադրյալ (բայական և անվանական), ըստ որում ավելի պակաս տարածում ունեն անվանական ստորոգյալ ունեցողները՝ Բանդ բուրդ է: Պատը ծակ է: Մեջքը պինդ է: Հակոն տանը չէ: Վերնահարկը դատարկ է: Հացը ծնկին է: Կուտը պակաս է և այլն: Նման կառույցներում հետաքրքիր է նկատել, որ գրեթե միշտ հանգույցը հանդես է գալիս եզակի երրորդ դեմքի ներկա ժամանակով, և բոլոր դարձվածներում էլ առկա է ընդհանրական ներկան (տե՛ս 53, էջ 276):

Բերված ԴՆ-ները ունեն հետևյալ կառուցվածքը՝

Ենթակա + բաղադրյալ ստորոգյալ, որը ձևաբանորեն կարտահայտվի հետևյալ բանաձևով՝

[Գոյական + (գոյական կամ ածական + էական բայ)]

Բայական դարձվածային համառոտ նախադասությունները (Օրս մթնեց: Լեզուն պապանձվեց: Աստղը խավարեց: Քեյլֆս չի կտրում) կունենան հետևյալ կառուցվածքը՝

Ենթակա + պարզ ստորոգյալ, որը ձևաբանորեն կարտահայտվի՝

(Գոյական + խոնարհված բայ)

Դարձվածային համառոտ նախադասությունների ստորոգյալները կարող են արտահայտվել նաև հարադրությամբ՝ *ինչպես՝* Լեզին ջուր կտրեց: Հացը հարամ եղավ: Լեզուն կապ ընկավ: Արյունը գլխին տվեց: Ձենը փորն ընկավ: Թուփը կատիկը քռավ: (Մեկի) արևը մայր մտավ և այլն:

Ի տարբերություն նախորդ կառույցների, սրանցում էլ գրեթե միշտ ընդգծվում է անցյալին վերաբերող գործողություն, թեև ԴՆ-ները արտաբերվում են խոսակու պահին, և գործողությունն էլ հենց այդ պահին է կատարվում:

— Դե խոսիր է, լեզուդ ինչո՞ւ կապ ընկավ (ԱԴ):

Այդ պահին խեղճ Արշամի թուփը կատիկը քռավ (ՊՊ):

Հարադրություններով կազմված ԴՆ-ներում գործողությունը արտահայտվում է նաև ապառնի ժամանակի բայաձևերով (Աստված հեռու տանի: Աստված արեղ պանի: Ճանապարհիդ կանաչ բուսնի: Օրդ սև լինի): Սրանք մեծ մասամբ օրհնանքների կամ անեծքների իմաստներով են հան-

յդես գալիս, այդ պատճառով էլ դրանցում բայ բաղադրիչները ըղձական եղանակով են արտահայտվել: Այս կարգի նախադասութիւններն ունեն

Ենթակա + հարադիր բայով արտահայտված ստորոգյալ տիպի կառուցվածք:

Խոսքում ավելի մեծ տարածում ունեն պարզ ընդարձակ կառուցվածք ունեցող դարձվածային նախադասութիւնները. դրանց մի մասում ենթական հանդես է գալիս իր լրացումներով, իսկ մյուս մասում՝ ստորոգյալը իր լրացումներով, բայց ավելի հաճախ են հանդիպում այնպիսի կառուցները, որտեղ և՛ ենթական, և՛ ստորոգյալը հանդես են գալիս իրենց լրացումներով:

ա) Ենթակայի բեռն իր լրացումներով. այս դեպքում ենթական կարող է ունենալ մեկ կամ մեկից ավելի լրացումներ, որոնք դարձվածային կապակցութիւններում անվանում ենք ծավալիչ բաղադրիչներ: Բերենք մի քանի օրինակ. Հար հարսանիք միտքն ընկալ: Բախտի անիւք շուտ եկաւ: Կերածդ կարք հալալ լինի: Խանչալիդ քաւր վեր չի բնկնի: Սատկած հավի ծիծաղն էլ կգա: Ագռավի տեսած սերմը չի կանաչի և այլն:

Սրանց կառուցվածքային բանաձևը կարտահայտվի այսպէս՝

[Լրացում/ներ/ + (ենթակա + ստորոգյալ)]

Ծիշտ է, բերված կառուցներում ծավալիչ բաղադրիչները շատ սերտորեն են ձուլվում դարձվածի հիմքին (ենթակա + ստորոգյալ) և կազմում իմաստային մի ամբողջութիւն, ու ամբողջ դարձվածի միտքը ավելի տարողունակ է, քան նրա բոլոր բաղադրիչների գումարը, բայց տեսականորեն ծավալիչները իսկապէս լրացման դեր են կատարում, այդ պատճառով էլ ունենում են կառուցվածքային նման բանաձև:

բ) Ստորոգյալին լրացնող ծավալիչ բաղադրիչները՝ ինդիքներն ու պարագաները, նույնպէս նույն դերն են կատարում դարձվածի հիմքի համար. այս լրացումները նույնպէս կարող են և՛ առանձին-առանձին հանդես գալ և՛ միասին՝ Լեզվի

տակ փուշ չկա: Խովիւր քարին դեմ առավ: Գլխին ամպեր են կուտակվել: Գետը ամեն անգամ գետն չի բերի: Պապը ամեն օր գաքա չի ուտի և այլն:

Նկատելի է, որ ստորոգյալին լրացնող ծավալիչները դրվում են ոչ միայն անմիջապէս ստորոգյալից առաջ, այլև շատ դեպքերում անցնում են նաև նախադասութեան սկիզբը՝ դրվելով ենթակայից առաջ. դրա նպատակը այս դեպքում նախադասութեան իմաստակիր անդամի շեշտումն է, այսինքն, թե խոսողը խոսակցի ուշադրութեանը հատկապէս որ անդամի վրա է հրավիրում: Այսպէս, Լեզվի տակ փուշ չկա կամ Գլխին ամպեր են կուտակվել դարձվածային նախադասութեաններում խոսողի նպատակն է ընդգծելու մեկի լեզվի խիստ աղատութեանը, իսկ մյուսի գլխին փորձանք գալու վտանգը:

գ) Բաժական մեծ թիւ են կաղմում նաև այնպիսի պարզ ընդարձակ Դե-ներ, որոնցում թե ենթական և թե ստորոգյալը ունեն իրենց լրացում ծավալիչները՝ Տաշած քարը գետնին չի մնա: Կարմիր կովը իր կաշվից դուրս չի գա: Երկուսի ջուրը մի առնուլ չի գնա: Մեծ էջը փռոտում է մնացել: Խորամանկ աղվեսը շուրս ոտնով է քակարդն ընկնում: Խոզի գլուխը խալու վրա չի մնում և այլն:

Այս կարգի նախադասութեանների համար կարելի է կաղմել այսպիսի սխեմա՝

$[(\text{լրացումներ} + \text{ենթակա}) + (\text{լրացումներ} + \text{ստորոգյալ})]$
Այսպէս՝

$[(\text{Տաշած} + \text{քար}) + (\text{գետնին} + \text{չի մնա})]$

դ) Պակաս տարածում չունեն նաև այն դարձվածային նախադասութեանները, որոնցում լրացում ծավալիչներն էլ իրենց լրացումներն են տնենում. այդպիսիք կային նաև վերնի բերված օրինակներում. բերենք ևս դրանցից մի քանիսը՝ Երկուսի արանքով սև կառու է անցել: Բոցը աստծու փեշերն է այրում: Քոստա այծը աղբյուրի ակից է ջուր խմում: Կարկուտը ձեծած աեղն է ձեծում: Կուժը ջրի ճամփին է կոտրվում...

Ի տարբերութեան սովորական նախադասութեանների, որտեղ լրացումների բացակայութեանից կամ փոփոխութեան

Նից նախադասութեան միտքը գրեթէ չի խաթարվում, և լրացումները հիմնականում պարզաբանող դեր են կատարում, դարձվածայիններում բոլորովին էլ այդպէս չէ. սրանցում լրացում-ծավալիչները ամբողջ կառուցքի անկապտելի բաղադրիչներն են, և շատ հաճախ առանց այդ լրացում-բաղադրիչների դարձված չի առաջանա: Բավական է փորձենք բերված նախադասութիւն-դարձվածներից որեւէ լրացում հանել, որ այն դադարի վերախմաստավորումից կամ ընդհանրապէս միտք արտահայտելուց: Այսպէս, բավական է Տաշած Բարը գետին չի մնա դարձվածի կազմից հանել տաշած որոշիչը, որ տվյալ նախադասութիւնը զրկվի դարձվածային իմաստից, կամ եթէ նույնիսկ փորձենք տաշած բաղադրիչը փոխարինել իրեն համարժեք մեկ այլ բաղադրիչով, ասենք՝ ճրկված, կռկված, մշակված, որ տվյալ դարձվածային նախադասութիւնը դառնա խորթ, անօգտագործելի և լսողի կողմից չընկալվի:

Իհարկէ, մասնակի դեպքերում հնարավոր է այդպիսի փոփոխութիւն կատարել, օրինակ Սիրտը դարձավ կոռեկլի հատ Դն-ում կոռեկ բաղադրիչը նույն հաջողութեամբ կարելի է փոխարինել ցորենի, գարու բառերով, բայց ոչ երբեք սխտեռի, լոբու, ոսպի բառերով:

Դարձվածային բերի նախադասութիւններ

Ներկեղմ նախադասութիւնների կազմի մեջ են մտնում նաեւ զեղչված անդամներով կամ բերի դարձվածային նախադասութիւնները: Բանավոր խոսքում (ինչպէս նաեւ գրավորում) հաճախ մարդիկ էներգիա և ժամանակ խնայելու համար հաղորդակցվում են ոչ թէ լրիւ, այլ թերի նախադասութիւններով, այսինքն՝ փոխանակ նախադասութիւնը ամբողջութեամբ, բոլոր անդամներով արտաբերելու, արտաբերում են նրա միայն այն մասը (սովորական նախադասութիւնների դեպքում՝ նաեւ առանձին բառը), որը խոսքի տվյալ պահի համար հասկանալի է դարձնում ամբողջ ասելիքը: Այս միջոցին խոսողը կամ խոսակիցը դիմում են ոչ միայն տեղ,

ժամանակ և էներգիա խնայելու, այլև խոսքը ավելորդ ծանրաբեռնվածությունից ու ձգձգվածությունից ազատելու, ասելիքը կարճելու, ասույթին սեղմություն ու դիպուկություն հաղորդելու նպատակով: Թերի նախադասությունները, գրեթե առանց բացառության, իրավիճակային բնույթ են կրում և հիմնականում հանդես են գալիս երկխոսություններում: Հեղվաբանական հորադույն գրականության մեջ դրանք անվանվում են նաև նախադասությունների «կծկում» կամ «սեղմում» (132, էջ 288): Դրանք նպատակ ունեն նաև ընդգծելու, ուշադրության առաջին պլան մղելու խոսքի՝ տվյալ պահի համար հաղորդվող մտքի ամենաէական կողմը:

Ինչպես իրավացիորեն նկատում է պրոֆ. Վ. Առաքելյանը, «Թերի նախադասություններն առաջանում են խոսքի զարգացման դարավոր փորձից, այսինքն՝ լրիվ նախադասության որոշ անդամներ դարավոր գործածությամբ սղվում են իբրև տվյալ խոսքային իրավիճակի համար միանգամայն ավելորդ, և մնում են այնպիսի բառեր կամ բառերի կապակցություններ, որոնք լիակատար կերպով հասկացվում են խոսողների կողմից»*: Այսպիսի նախադասությունները ավելի շատ ոճական լիցք են պարունակում և մեծ մասամբ հանդես են գալիս որպես խոսքի նախորդ մասի սեղմ ու պատկերավոր պատասխան: Դիմենք մի երկու երկխոսությունների, որտեղ պատասխան դարձվածային թերի նախադասություններով ավելի շատ ու տարողունակ միտք է արտահայտվում, քան կարելի է արտահայտել նույնիսկ էջերով:

— Ստուգեցի՞ր գործերը, ինչո՞ւ են այդպիսի աղմուկ բարձրացրել:

— Փոքորիկ մի բաժակ ջրում. ուրիշ ոչինչ:

— Իսկ ինչ տպավորություն թողեց ձեզ վրա այդ գլխավոր հաշվապահը:

— Քրի մազ: Օձի կծած: Ամբողջ կոլեկտիվը ինքն է խառնում (Գարուն):

* Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 59:

Մեկ ուրիշ օրինակ.

Դիրեկտորը դասդեկին հարցնում է դրսում իրար հետ կովոզ երկու տղաների մասին.

— Ինչպիսի տղա է այդ բուֆետապանի տղան, նրա մասին լավ չեն խոսում:

— Մի ասածու պատիժ, ընկեր Դավթյան, կյանքներս կերել է:

— Իսկ այն մյուսը՝ Գագիկը:

— Ասածու գառ... (Սուլետ. դպրոց):

Թերի նախադասությունները խոսողը գործածում է նաև այն դեպքում, երբ դիմում է մեկին՝ մի բան ասելու, խնդրելու կամ պահանջելու համար: Այս պարագայում նա պարզապես իր ցանկությունն է արտահայտում, առանց դիմացինի հարցին սպասելու կամ նրանից պատասխան պահանջելու, այսինքն՝ առանց նրա հետ խոսքային կապի մեջ մտնելու: Այսպես, բավական է, որ մեկը մոտենա բուֆետապանին և մի բառակապակցություն արտաբերի՝ առյուծի կար, և ամեն ինչ հասկանալի կդառնա շատ հակիրճ ու քողարկված մի արտահայտությամբ, որը կոնկրետ այդ իրավիճակի համար լրիվ նախադասության արժեք է ձեռք բերում և հնչերանգի ու ներքին ստորոգման շնորհիվ դառնում է հաղորդակցման միավոր՝ թերի նախադասություն:

Այսպիսի կառույցները կարող են հանդես գալ նաև երկխոսություններից դուրս, մարդու ներքին խոսքում: Այսպես, երբ մեկը մտքում գատողություն է անում մի մարդու մասին (որը իր ներքին շարունակություն ու ազահությունը սքողելով, իրեն դրսևորում է որպես մեղմաբարո ու հանգիստ մարդ), նրան բնութագրում է այսպես՝ դա ինչ մարդ է՝ գառան մորթի նազած գայլ:

Թերի նախադասությունների մեջ կան նաև բարդ կառույցներ, որտեղ առաջին նախադասության մեջ ստորոգյալը կամ հանդույցը կարող է արտահայտված լինել, երկրորդում՝ ղեղչված (Ոչ շամփուրը էրվի, ոչ խոբովածը: Սերը սովորն է կերել, բանը՝ մոլորը: Տերովին տերն է տաբել, անտերին՝ գնյր: Կամ աղն է պակաս, կամ՝ մաղը): Կան բարդ կառույցներ

էլ, որոնց երկու բաղադրիչ նախադասութիւններում էլ ստորոգյալները կամ հանգույցները զեղչված են լինում, և դրանց վերականգնման կարիքը չի էլ Վգացվում (Ուտեղ տանն՝ պոչը վրան: Ձենը տակը՝ քաւը վրան: Միսը քեզ, ոսկորը՝ ինն: Աշխարհը ղմակ, մարդը՝ դանակ):

Պարզ նախադասութեան կառուցվածք ունեցող թերի նախադասութիւններում նույնպէս մեծ մասամբ ստորոգյալները կամ հանգույցներն են զեղչվում, դրանք անպայման հանդէս են գալիս համատեքստում: Բերում ենք տեքստերից հանված ԴՄ-ները՝ Լուսը քեզ տեսնողին: Ախորժակիդ քաւ: Աչքս լուս: Վայ էն ապրելուն: Զրի գին: Կրակի գին: Ծալը պակաս և ալն:

Թերի նախադասութիւններում ոչ միայն անհրաժեշտութիւն չի զգացվում զեղչված անդամները վերականգնել, այլև վերականգնելիս նախադասութիւնը հաճախ կորցնում է իր ռեալական հարուստ բովանդակութիւնն ու փոխաբերական արտահայտչականութիւնը, զրկվում է այն հուղական լիցքից, որն ունի թերի վիճակում:

ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱԿԱԶՄ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հաղորդակցական արժեք ունեցող ԴՄ-ների մեջ զգալի տեղ ունեն այնպիսի դարձվածային նախադասութիւնները, որտեղ առկա է գլխավոր անդամներից միայն մեկը՝ ենթական կամ ստորոգյալը՝ իրենց լրացումներով: Ի տարբերութիւն սովորական միակազմ նախադասութիւնների, որոնք կարող են արտահայտվել նաև մեկ բառով (Մթնեց: Լուսացավ: Երևան: Կրակել: Առաջ), դարձվածայինների համար բաղադրիչների նվազագույն քանակը երկուսն է:

Ինչպէս սովորական, այնպէս էլ դարձվածային միակազմ նախադասութիւնները չեն շփոթվում թերի կամ զեղչված գլխավոր անդամներով նախադասութիւնների հետ, որովհետև դրանք շարահյուսական տարբեր միավորներ են (մեկի դեպքում կարելի է վերականգնել զեղչված գլխավոր անդամը, մյուսի դեպքում՝ ոչ) և ունեն լեզվամտածողական

ու տրամաբանական տարբեր յուրահատկություններ: Այս տեսանկյունով քննենք հետևյալ դարձվածային նախադասությունը՝ Շան հետ ընկերացիր, փայտը ձեռքիցդ մի՛ գցիր: Այստեղ չկա ենթակա, և հնարավոր չէ այն վերականգնել: Ինչո՞ւ: Որովհետև այստեղ ընդհանրապես խորհուրդ է տրվում ոչ թե կոնկրետ մեկին, այլ բոլորին, որ վատ մարդուց պետք է միշտ զգուշանալ, ինչքան էլ նա բարեկամ ձևանա (Դե արի էդպիսիների հետ ընկերություն արա: Կավ են ասել, թե շան հետ ընկերություն առա, փայտը ձեռքիցդ մի՛ գցիր— Ա՛յ): Եթե փորձ արվի այս դարձվածային նախադասությանը վերագրել դու ենթական, դարձվածը լրիվ կկորցնի իր ընդհանրական իմաստ արտահայտող արժեքը և կվերածվի սովորական նախադասության՝ ավելի նեղ իմաստային տարողությամբ:

Դարձվածային միակազմ նախադասությունները ըստ իրենց կառուցվածքային առանձին հատկանիշների և ըստ գերադաս անդամի խոսքամասային պատկանելության բաժանվում են երկու խմբի՝ բայական և անվանական:

Բայական դարձվածային նախադասություններ

Միակազմ բայական ԴՆ-ները անվանականներից տարբերվում են այն հիմնական հատկանիշով, որ սրանց գերադաս անդամը արտահայտվում է բայով՝ նրա դիմավոր և անդամ ձևերով. ըստ այդմ էլ բայական միակազմ ԴՆ-ները կարելի է առանձնացնել երկու ենթախմբերի՝ Անորոշ դիմավոր (երբ գերադաս անդամը դիմավոր բայ է) և անվան (երբ գերադաս անդամը անորոշ դերբայ է):

1. Անորոշ դիմավոր ԴՆ-ների իմաստաքերականական առանձնահատկությունը այն է, որ դրանցում չկա ենթակա, և դիմավոր բայով արտահայտված վերաիմաստավորված գործողությունը ոչ թե վերագրվում է որևէ անձի կամ երևույթի, այլ ընդհանրական իմաստ ունի, այսինքն խոնարհված բայի միջոցով արտահայտվում է այնպիսի ընդհանրացող գործողություն, որ հավասարապես կարելի է վերագրել նաև

մյուս դեմքերին: Այդպիսի ԴՆ-ները ավելի շուտ ժողովրդի կողմից ընդունված և ընդհանրացած դատողություններ են, որ մեծ մասամբ խորհրդի կամ խրատի իմաստ ունեն: Այսպիսի կառույցներում գերադաս անդամը մեծ մասամբ արտահայտվում է բայի հոգնակի երրորդ դեմքով՝ Բզի գլխին բռնեցիմ շեն խփի: Կրակի առաջ շախմախին շեն տա: Ավազի վրա թուն շեն շինի: Այծը իր ոտով կկախեն, ուր՝ իր:

Դրանցից պակաս տարածում չունեն նաև եզակի երկրորդ դեմքով ձևավորվող կառույցները, որոնցում հանդես են գալիս հրամայական եղանակի բայերը՝ Զուրը շտեսած մի բորիկանա: Առաջ ասելը Բեզ խփիր, նուր մախարը հաբաանիդ: Ամեն մեկին Բո առշինով մի չափիր: Գլգիլի վնասը առջից հաբցու:

Ընդհանրացման գաղափարը համեմատաբար չեզոքանում է, հրք կառույցի գերադաս անդամը արտահայտվում է բայի եզակի երրորդ դեմքով. նման դեպքերում գործողության դեմքի ուղղվածությունը համեմատաբար ավելի է կայունանում, և խոսքի հասցեատերը, թեև նորից անորոշ, բայց մեկն է լինում: Ահա այդպիսի մի բանի օրինակներ, որտեղ ընդհանրացում գրեթե չկա՝ Իր աչքի գերանը խողած ուրիշի աչքի փուշն է Եսենում: Նախիրի մեջ գնաց իշու նակատը պաշեց: Ըն սալին նստի, նրա հորովելը կասի և այլն:

Անորոշ դիմավոր դարձվածային նախադասությունները հանդես են գալիս նաև բարդ նախադասությունների համակարգում: Նման կիրառություններում երեք դեպք ենք առանձնացնում.

ա) Երբ անորոշ դիմավոր ԴՆ-ները հանդես են գալիս ստորադասական կառույցներում. այս դեպքում անորոշ դիմավոր ԴՆ-ը հանդես է գալիս երկրորդական նախադասության պաշտոնով, որի ստորոգյալը թեև արտահայտվում է բայի եզակի երկրորդ դեմքով, բայց այն նորից ընդհանրական բնույթ է ձեռք բերում և վերաբերում է նաև թե՛ առաջին և թե՛ երրորդ դեմքերին, իսկ գլխավոր նախադասության ստորոգյալը արտահայտվում է եզակի երրորդ դեմքով (թե՛ գրլ-

խափուր և թե՛ երկրորդական նախադասութիւնների ստորոգ-
յալները վերախմաստավորվում են)։

Այդպիսի նախադասութիւն-դարձվածները մեծ մասամբ
շարահարական տիպի են լինում. բերենք դրանցից մի քա-
նիսը՝ Քիբլ բռնես՝ հոգին կտա։ Թոնիւ ւծես՝ մշահաւ չի գա։
Մի թելը քաշես՝ հազար կարկատան կքալովի։ Սրաին դանախ
խփես՝ արշուն չի գա։ Ասեղ գցես՝ գետին չի ընկնի և այլն։

բ) Երբ անորոշ դիմավոր ԴՆ-ները հանդես են գալիս ին-
համադասական և թե ստորադասական կառույցներում. այս
դեպքում երկու կարգի բարդութիւնների առանձին բաղադ-
րիչ-նախադասութիւնների ստորոգյալները համընկնում են
դեմքով ու թվով, այսինքն՝ երկու նախադասութիւններում էլ
գործողութիւն կատարողը նույն անձնավորութիւնն է՝ Սաա-
կած էլ է ման գալիս, ու նալերը քաշի։ Մից ելալ, մըջուրն
ընկալ։ Արև լինի, ուրիշին լույս չի տա։ Տուն չունի, դուռ է
փնտրում։ Իր համար ծամ չի անի, ուրիշի համար պատարալ
կանի և այլն։

դ) Երբ բարդ ստորադասական կառույցի մի մասը նրկ-
կալմ նախադասութիւն է, մյուսը՝ միակալմ անորոշ դիմա-
վոր. օրինակներ. Գալի գլխին ավետաբան կարդացին, ասաց՝
բող, ոչխարը գնաց։ Զիւն պայտում են, մուկն էլ է ոտ
բարձրացնում։ Մուկը ծակը չի մտնում, ցախավելը պոչից են
կապում։ Էշին հարսանիք համեցեք արին, ասաց՝ իհարկէ,
չուր կրելու եք տանում։

Ինչպես երևում է կառուցվածքային տիպերից ու բերված
օրինակներից, բայական միակալմ անորոշ դիմավոր դարձ-
վածային նախադասութիւնները անմիատարր են, այդ պատ-
ճառով էլ ընդհանուր բանաձևման չեն ենթարկվում։

2. Անդեմ դարձվածային նախադասութիւններ. Բայա-
կան անդեմ ԴՆ-ները ձևավորվում են անորոշ դերբայ գերա-
դաս անդամով։ Այս կարգի դարձվածային նախադասութիւն-
ներում թեև բացակայում են ենթական ու դիմավոր բա-
յով արտահայտված (կամ բաղադրյալ) ստորոգյալը, բայց
անորոշ դերբայ-միջուկի շնորհիվ ամբողջ կառույցը հաղոր-
դակցական արժեք է ստանում և վերախմաստավորված կերպով

դատողութիւնն է արտահայտում անձի, առարկայի կամ երեւոյթի վերաբերյալ: Այսպես՝ Ձուկը ծովում բազար անել դարձվածով իսկապես միտք է արտահայտվում, դատողութիւնն է արվում ինչ-որ անհիմն, իրականութիւն դառնալու հավանականութիւն չունեցող գործի վերաբերյալ, իսկ Մեշը ուտել, կոզբեր ման գալ դարձվածով բնութագրվում է այնպիսի անձնավորութիւն, որը գործին, բարիքների ստեղծմանը չի մասնակցում, բայց առատորեն վայելում է դրա պտուղները: Դրան հակառակ՝ անխելք գործ բռնող, գործից չհասկացող մարդու արարքը բնութագրվում է խելքի հացի հետ ուտել դարձվածով:

Ինչպես դժվար չէ նկատել, բայական անդեմ դարձվածային նախադասութիւնները կառուցվածքով բայական նույն դարձվածային միավորներն են՝ անորոշ դերբայ գերադաս անդամով. նրանցից տարբերվում են միայն իրենց գործառական ոլորտներով ու խոսքային իրադրութեամբ. հատուկ հնչերանգի և խոսքային դիսկուրսի շնորհիվ նույն կառուցվածքն ունեցող միևնույն կապակցութիւնները ստորոգման յուրահատուկ դրսևորմամբ (տրամաբանական, հոգեբանական) հաղորդակցման արժեք են ստացել: Ուրեմն, կառուցվածքային նույն կաղապարն ունեցող միավորները, ըստ զործառութեան ոլորտի, խոսքային շրջապատի՝ համատեքստի և ստորոգման առկայութեան կամ բացակայութեան, մի դեպքում կարող են հանդես գալ բառային արժեքով և նախադասութեան որևէ անդամի դեր կատարել (Ընկերս հետաքրքիր մարդ է. սիրում է ձուկը ծովում բազար անել — այստեղ բայական դարձվածը ուղիղ խնդրի շարահյուսական պաշտոն է կատարել), իսկ մյուս դեպքում՝ դառնալ ինքնուրույն անդեմ նախադասութիւն:

— Ես չգիտեմ՝ ինչպես բնութագրել ձեր պարծենկոտութիւնը:

— Ձուկը ծովում բազար անել, ընկեր բաղդեկ, — միջաճշտեց կապիտանը (ՔՔ):

Ինչ խոսք, որ բայական անդեմ Դն-ները հեշտութեամբ կարելի է դարձնել երկկազմ նախադասութիւններ (Ձուկը ծո-

վում բազում շեճ անի: Մեջը ուտում է, կողքերը ման գալիս: Խելքը հացի հետ է կերել), բայց այդ դեպքում դրանք արդեն վերածվում են շարահյուսական այլ կառույցների:

Անդհամ գարձվածային նախադասությունները հանդիս են գալիս ինչպես պարզ, այնպես էլ բարդ նախադասությունների կառուցվածքով. պարզի օրինակներ՝ Կոտրած տաշտակի առաջ կանգնել: Խոսքը կտուրը գցել: Ձին չառած՝ մտոր կապել: Մեծ էջը Խխոռում թողնել: Լուսն ուլտ շինել: Էլը ցեխից հանել և այլն: Բարդի օրինակներ՝ Ծովը տանել, ծառավետ բերել: Սզը վերցնել, տակին հուրք փնտրել: Մեխը դուրս գալ, մեջուրն բնկնել: Քարի հետ բաղվել, հողի հետ մաղվել:

Անդհամ նախադասություն-դարձվածները կարող են լինել նաև հարցական, ինչպես նաև ժխտական տիպի՝ Ծառերի ետևում անտառը չտեսնել: Կուպեկի արժեք չունենալ: Ձմեռվոկեսին ո՞ւմ դռանը կանգնել: Ո՞ւմ դուրը ձեռնել և այլն:

Ժամանակակից հայերենում անդհամ դարձվածային նախադասությունները բավականին մեծ թիվ են կազմում, որոնց ծագումն ու ձևավորումը պատկանում է լեզվի պատմությանը և գնում է նրա խորքերը, ինչպես ցանկացած դարձվածային միավորին:

Անվանական դարձվածային նախադասություններ

Միակազմ նախադասությունների մեջ, թեև ոչ շատ տարածված, այնուամենայնիվ առանձին որակ են կազմում անվանական դարձվածային նախադասությունները, որոնց դերադաս անդամ-միջուկը ուղղական հոլովով դրվող գոյականն է, կամ իբրև գոյական գործածվող այլ խոսքի մաս, որի միջոցով խոսողը փոխաբերական իմաստով դատողություն է անում որևէ անձի, առարկայի կամ երևույթի վերաբերյալ: Այսպես, անպոչ գդալ արտահայտությունով դարձվածային իմաստով անվանվում է այն անձնավորությունը, որը անհարկի միջամտություններ է անում, տեղին-անտեղի խոսքի մեջ է մտնում, իսկ անհոտ ծաղիկ դարձվածային միակազմ նախադասությունով խոսողը բնութագրում է հարազատներ:

և ընկերների նկատմամբ անտարբեր, ոչ սրտացավ վերաբերմունք ունեցող մարդուն:

Անդեմ դարձվածային նախադասությունների նման սրանք էլ հեշտությամբ կարելի է փոխարինել երկկազմ, հատկապես թերի նախադասություններով: Այստեղ նորից պետք է նշել այն կարևոր հանգամանքը, որ նման դարձվածային կապակցությունների նախադասություն դառնալու հանգամանքը պայմանավորված է խոսքային իրավիճակով, դրանց՝ հաղորդակցման միավոր դառնալու պոտենցիալ արժեքով, ինչպես նաև խոսքաշարով: Յամամ ձորի աղվես, կոտրած տաշտակ, ծնած կով, պահեստի մուկ, շան բերանն ընկած շաֆառ և նման դարձվածային կապակցությունները, նայած խոսքաշարին և խոսքային իրավիճակին, մի դեպքում կարող են դիտվել որպես դարձվածային կապակցություններ, մյուս դեպքում՝ դարձվածային անվանական միակազմ, մի այլ դեպքում՝ երկկազմ նախադասություններ: Ասվածը կարելի է ցույց տալ կրու կով (եկամուտի աղբյուր) դարձվածով:

— Շան աղջիկ, դու ինձ վրա նայում ես որպես կրու կովի հա՞ (ԱՍ): Այստեղ կրու կով դարձվածը հաղորդակցական արժեք չունի. այն միայն նախադասության անդամ է, իսկ հաջորդ խոսքաշարում արդեն հաղորդակցական արժեք է ստացել և դարձել է միակազմ անվանական անդեմ նախադասություն:

— Ինչ արժեք ունի հայ վաճառականը հայ քահանայի համար:

— Անփոխարինելի կրու կով (Շիրվ.):

Նույն դարձվածը կարող է երկկազմ նախադասության կառուցվածքով հանդես գալ.

— Քեղ համար կյանքս գրող չարժե... Ես կրան կով եմ... դրա համար հետո ամուսնացար (Գրական թերթ):

Դարձվածային անվանական նախադասությունների շարքին կարելի է դասել նաև այնպիսի միակազմ անդեմ նախադասություններ, որոնց գերադաս անդամը բաղադրյալ ստորոգյալն է (Մարմանդ ջուր է: Դատարկ կարաս է: Վերին արտի ցտեն է: Թքու քան չէ, ամեն մարդու բան չէ...):

Ինչպես սովորական դարձվածային միավորներում, այնպես էլ հաղորդակցական արժեք ունեցող դարձվածային նախադասություններում բարդությունների բանակր բախականին սահմանափակ է. պատճառն այն է, որ դարձվածին հատուկ է կարճությունն ու սեղմությունը. դա դարձվածի հիմնական հատկանիշներից է: Այդ է պատճառը, որ բարդ նախադասությունների համակարգում հաղորդակցման արժեք ունեցող Դն-ները շունեն իմաստային, կառուցվածքային ու գործառական այն բաղմագանությունները, ինչ ունեն պարզ նախադասությունների համակարգում:

Ի տարբերություն սովորական բարդ նախադասությունների, որոնք մեծ մասամբ կազմվում ու առաջանում են առանձին պարզ նախադասությունների համադրումից, դարձվածայիններում պարզ նախադասություն-բաղադրիչները ավելի սերտորեն են կապվում իրար հետ, և զրեթե ամենից բաղադրիչի մյուսի գործածությունը անհնար է դառնում, այսինքն՝ պարզ նախադասությունները զրկվում են իրենց ինքնուրույնությունից. դա դժվար է նկատել զրեթե ամեն մի բարդ կառուցվածքի Դն-ներում: Օրինակ, եզր որ բնկնում է, դանակավորը շատանում է բարդ Դն-ի բաղադրիչ պարզ-նախադասություններից ոչ մեկը առանձին գործածելի չէ: Ճիշտ է, նման կայունությունը ավելի շատ ստորադասական տիպի կառույցներին է հատուկ, բայց նույն կայունությունը կա նաև դարձվածային համադասական կառույցներում: Այսպես, օրինակ, հետևյալ դարձվածային համադասական բարդությունների բաղադրիչներից մեկը խստորեն պայմանավորված է մյուսով, և առանց մեկի մյուսն անգործածելի է՝ Կալլերի անունն է դուրս եկել, աղվեսները աշխարհ են Բանդում: Ձին ու չորին կովեցին, նամիւրդի գործը հաջողվեց: Գինին խմի Հայրապետը, խումար բնկնի Կարապետը: Էջր մատաղ չի լինի՝ էջի գինը մատաղ կլինի: Ով ուտի չուղն ու նմուռ, ով վաւկի զուլսը դնու:

Բարդ նախադասության կազմում հանգես եկող պարզ նախադասություն-բաղադրիչների իմաստային կապերի սեր-

տությունը ավելի ուժեղ է արտահայտվում ստորադասական կառույցներում: Սրանցում գերադաս և ստորադաս բաղադրիչները անքակտելի միասնություն են կազմում. ահա այդպիսի օրինակներ. 1. Կալից ինչ խեղ տեսնեմ, որ կալատակից ինչ տեսնենեմ (ԳՄ): 2. Սայր որ կոտրվի, խառա տվող շատ կլինի (ՊՊ): 3. Գողը որ տանից լինի, եզր երդիկից դուրս կգա (ԲԲ): 4. Մինչև ամպը չգոռա, անձրև չի գա: 5. Մինչև աղը հասավ, մատաղը վերջացավ: 6. Եթե սրտում տեղ լինի, կնունում էլ եղ կլինի: 7. Որտեղ բարակ է, քող կտրվի...

Բերված օրինակներում հեշտ է նկատել, որ ստորադաս բաղադրիչ-նախադասությունները (բացի առաջինից) նախադաս կերպություն ունեն. պատճառը հավանաբար այն է, որ ժողովրդի լեզվամտածողությամբ խոսքի մեջ առաջին պլան է մղվում ոչ թե պայմանը, այլ հետևանքը (2, 3, 6 նախադասություններ), ոչ թե գործողությունն ու այն կատարողը, այլ ժամանակը (4, 5 նախադասություններ) և ոչ թե գործողությունը, այլ նրա հետ կապված տեղը (7 նախադասություն): Մի խոսքով, ժողովուրդը լսողի ուշադրությունը բևեռում է հանգամանքների վրա:

Ստորադասական կառույցներում հանդես են գալիս նաև շարահարգական բարդ նախադասություններ, որտեղ նույն պատճառաբանությամբ շարադասական նույն օրենքն է շերիշխում (Քիբը բռնես, հոգին կտա: Յուղ քափես, կհավաքվի: Սրտին դանակ զարկես, աշուն չի գա: Փչես՝ կընկնի և այլն):

Ի տարբերություն սովորական բարդ ստորադասական նախադասությունների, որտեղ մեկ գերադաս նախադասությունը կարող է ունենալ մեկից ավելի ստորադասականներ (համաստորադաս, ենթաստորադաս, անհամասեռ) կամ ամբողջ կառույցը լինել բաղմաբարդ, դարձվածային բարդ ստորադասականները զուրկ են նման բաղմադրությունից. դրանք գրեթե միայն երկբաղադրիչ են. դա հորից բխում է դարձվածի էությունից՝ լինել կարճ ու արտահայտիչ: Բարդությունը և առանձնապես բաղմաբարդությունը դարձվածի համար բնութագրական չէ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դարձվածաբանության վերաբերյալ մեր ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս անելու մի շարք եզրակացություններ.

1. Մենք այն կարծիքին ենք, որ դարձվածը իր իմաստաբերականական առանձնատկություններով ու տարբերակված հատկանիշներով լեզվական առանձնատուկ միավոր է, իսկ դարձվածաբանությունը լեզվաբանության ինքնուրույն համակարգ. գիտաճյուղ, որը պետք է դառնա հատուկ ուսումնասիրման առարկա: Որպես լեզվաբանության առանձին գիտաճյուղ, դարձվածաբանությունը վերջին տարիներին ավելի մեծ ուշադրության արժանացավ, սակայն այդ կարևոր բնագավառի հետ կապված շատ հարցեր դեռևս ուսումնասիրման ընթացքի մեջ են և կարոտ հանգամանորեն ուսումնասիրման:

2. Դարձվածի առաջացումը պայմանավորված է արտաքին աշխարհի առարկաների ու երևույթների (դեկորատիվների) հետ ունեցած կապով, որը ուղղակիորեն բխում է լեզվի նշանային բնույթից: Դարձվածը գոյանում է մարդու աշխարհաճանաչողության և աշխատանքային գործունեության զարգացման համեմատաբար ավելի բարձր մակարդակում՝ պայմանավորված հասարակական գիտակցությամբ և ընկալմամբ:

3. Որպես լեզվական երևույթ, դարձվածը հատուկ է գրեթե բոլոր լեզուներին, բայց յուրաքանչյուր լեզվում այն ունի իր առանձին, միայն տվյալ լեզվին հատուկ դրսևորումն ու ձևավորումը, որի համար շատ կարևոր նշանակություն ունեն ինչպես արտալեզվաբանական, այնպես էլ աղգալեզվաբանական գործոնները: Ուրեմն դարձվածը խորապես աղ-

գային բնույթ ունի, սերտորեն կապված է տվյալ աղբի լեզվա-մտածողության հետ և իր մեջ արտացոլում է այդ ժողովրդի դարավոր կենսափորձով իմաստավորված ինչպես հոգե-վոր մշակույթի հարստությունները, այնպես էլ կենցաղի ու կյանքի բոլոր բնագավառների հետ կապված դատողություն-ների կուռ, սեղմ ու իմաստալից արտահայտությունների խտացումները: Այստեղից էլ տրամաբանորեն հետևում է, որ դարձվածաբանությունը սերտորեն կապված է տվյալ ժողովրդի պատմության, ազգագրության, մշակույթի, կենցաղի, ճակատագրի և այլ հարցերի հետ, որոնցում արտացոլված են այդ ժողովրդի ոգին, հոգեբանությունը, մտածելու կարողությունը, որոնք իրենց կնիքն են դնում դարձվածների իմաստի և բովանդակության վրա:

4. Մասնագիտական գրականության մեջ դարձվածային միավորի մասին գոյություն ունի երկու ըմբռնում՝ լայն և նեղ: Դարձվածը լայն իմաստով ընդունող լեզվաբանները վ. Վինոգրադովի ներմուծած երեք կարգի միացությունների ավելացնելով չորրորդ տիպը. ԴՄ-ներ են համարում հետևյալ կառույցները՝

ա) դարձվածային սեռտանումներ — (сращения). սրանցում կառույցի ոչ մի բաղադրիչ իր իսկական իմաստը չի պահում, և ոչ էլ ամբողջ դարձվածի իմաստը առանձին բաղադրիչների իմաստներից է գոյանում (ջուր ձեռնել, գլուխը կորցնել, փոքորիկ մի բաժակ ջրում):

բ) դարձվածային միասնություններ — (единства). սրանցում, ի տարբերություն նախորդների, բաղադրիչներից մեկն ու մեկը ինչ-որ չափով պահում է իր իմաստը (շաֆ լեզու ունի, խոսքը կտուրը գցել):

գ) դարձվածային կապակցություններ — (сочетания). սրանց բաղադրիչները համեմատաբար ազատ են, և հաճախ դրանք կարելի է փոխարինել հոմանիշ բառերով (սիրտը մաշել-սիրտը կրծել, հոգեքեր կիտել-նորքեր կիտել):

դ) դարձվածային արտահայտություններ — (выражения): Այս՝ չորրորդ տեսակը ավելացրել է լեզվաբան Ն. Շանսկին: Սրանք ավելի ազատ կառույցներ են, որոնց իմաստը

բխում է բաղադրիչների բառային իմաստից (տողերի աւան-
-դում կարգալ, փաջերի սահմանը իրենց զենքն է, բանասիրա-
կան ֆակուլտետ, մագնիսական դաշտ, հանգստյան տուն):

Սակայն դարձվածների հանգամանորեն ուսումնասիրու-
թյունն ու նրանց իմաստային հատկանիշների քննությունը
մեզ բերել է այն համոզմանը, որ ամեն տեսակի բառակա-
պակցություն հեռու է դարձված համարվելուց, որ ամեն մի
կայուն բառակապակցություն դարձված չէ, բայց ամեն մի
դարձված կայուն բառակապակցություն է: Հետևաբար դարձ-
վածային արտահայտություն կոչված կառույցները դարձ-
վածներ չպետք է համարել, որովհետև դրանց բաղադրիչները
պահել են իրենց իսկական բառային իմաստները, չեն չեղու-
թացել, և նրանց գումարից վերաիմաստավորում չի առաջացել՝
այն ինչ հատուկ է դարձվածին:

5. Դարձվածային միավորը իր իմաստային, բառաբե-
րականական ու գործառական հատկանիշներով բավորարժեք
է լեզվի բառային, ձևաբանական և շարահյուսական մակար-
դակներին ներկայացվող պահանջները. ձևաբանական մա-
կարդակի արտահայտության սլանում այն առնվազն երկբա-
ղադրիչ միավոր է՝ կայուն բառակապակցություն, իսկ բո-
վանդակության սլանում՝ հասկացություն՝ օժտված բառի
բովանդակությանը համապատասխան այս կամ այն խոսքի
մասին հատուկ քերականական կարգերով ու գործառությու-
ներով: Քանի որ ձևաբանական մակարդակում դարձվածները
հիմնականում հանդես են գալիս մեկ բառի արժեքով, ըստ
այդմ էլ լինում են գոյականական, ածականական, բայական,
մակբայական և եղանակավորող, որոնց հանգամանորեն քնն-
ությունը նվիրված են առանձին գլուխներ:

Ա. Գոյականական դարձվածային միավորներ: Գոյականա-
կան դարձվածային միավորը գոյականական կայուն, վերաի-
մաստավորված բառակապակցություն է, որի գերազաս անդա-
մը արտահայտված է գոյականով կամ գոյականաբար առնված
այլ խոսքի մասով, որն ունի իր գոյական կամ այլ խոսքամա-
սային ծավալիչները: Ինչպես ամեն մի ԴՄ-ի, այնպես էլ գոյա-
կանականի համար պարզագույն, հլակհոտային հիմքը երկ-

անդամ կառուցվածքային տիպն է, որը շատ դեպքերում պո-
տենցիալ հնարավորութուններ ունի ծավալվելու ինչպես լի-
իմաստ, այնպես էլ թերիմաստ բառերով և վերածվելու բազ-
մաբաղադրիչ կառույցների, որոնցում գերադաս բաղադրիչ
գոյականը մեծ մասամբ դրվում է ուղղական-հայցականով,
իսկ ծավալիչները՝ ինչպես այլ խոսքի մասերով, այնպես էլ
գոյականի ուղիղ և թեքված ձևերով: Միայն հարակատար
դերբայի հետ ղուգորդվելիս գոյական բաղադրիչը երբեմն
հանդես է գալիս թեք ձևերով. այս դեպքում այն ոչ թե գերա-
դաս անդամ է, այլ՝ ծավալիչ, իսկ գերադաս անդամի դերում
հանդես է գալիս հարակատար դերբայը: Ըստ կառույցի բա-
ղադրիչների քանակի, այս տեսակի ԴՄ-ները դասակարգ-
վում են երկանդամ, եռանդամ և քառանդամ հիմնատիպերի,
օժտված են ձևաբանական մի շարք առանձնահատկութուն-
ներով և նախադասության մեջ հանդես են գալիս շարահյուսա-
կան այն նույն պաշտոններով, ինչ որ հատուկ է գոյական
խոսքի մասին:

Բ. Ածականական դաժվածային միավորները հարաբե-
րակից են ածականներին կամ ածականի դերում հանդես
եկող այլ խոսքի մասերի և վերաիմաստավորված կերպով բնու-
թագրում են այն անձը, առարկան կամ երևույթը, որի վրա
դրվում են՝ որոշելով նրա որակական հատկանիշը: Սրանց
իմաստաբերականական առանձնահատկութուններից մեկն
այն է, որ ածականական ԴՄ-ները կազմվում են նաև առանց
ածականի մասնակցության՝ երկու գոյականների, գոյականի
և դերբայի, գոյականի կամ թվականի, ինչպես նաև երեք
տարբեր խոսքի մասերի (առանց ածականի) ղուգորդումով:

Ածականական ԴՄ-ները գոյականականների համեմա-
տությամբ բավականին հարուստ ու բաղմաբնույթ են. սրանց
բաղադրիչների իմաստային կապերը նույնպես լինում են
ստորադասական, համադասական և համաստորադասական,
ըստ կառույցի բաղադրիչների թվի նույնպես լինում են երկ-
անդամ, եռանդամ, քառանդամ և այլն: Ածականական ԴՄ-
ներ կազմելու գործում չափազանց մեծ է հարակատար և են-
թականական դերբայների արժեքը. դրանք միանալով գոյա-

կաններին կամ այլ խոսքի մասերի, առաջացնում են ածականական դարձվածներ, որոնք օժտվում են ձևաբանական զանազան առանձնահատկություններով. այսպես՝ նախադաս դրվելու դեպքում, դրանց հետ հանդես եկող գոյականները ավելի քիչ ձևաբանական հատկանիշներ են դրսևորում (չեն հոլովվում, հոգ չեն ստանում, հոգնակի թվով չեն գործածվում), այդ հատկանիշներով դրանք հանդես են գալիս դերբայներից առաջ դրվելիս:

Կապ խոսքի մասը նույնպես կարևոր գործոն է ածականական ԴՄ-ների կազմելու գործում:

Շարահասությունը, որպես քերականական արտահայտման միջոց, նույնպես կարևոր դեր ունի նաև այս դեպքում:

Ածականական ԴՄ-ները խոսքի մեջ օժտված են զրեթե նույն շարահյուսական պաշտոններով, ինչ որ ածականները. դրանց հիմնական կիրառությունը որոշչային հատկանիշն է, դրան ղուգահեռ, սովորական կիրառությամբ, ածականական ԴՄ-ները հանդես են գալիս նաև ձևի պարագայի շարահյուսական պաշտոնում, կարող են լինել նաև ստորոգելի, իսկ փոխանվանաբար հանդես գալիս, կարող են ցանկացած անդամի դեր կատարել:

Գ. Ինչպես շատ լեզուներում, այնպես էլ հայերենում բայական ԴՄ-ները քերականական ամենահարուստ կարգերով ու առանձնահատկություններով, ինչպես նաև գործառության ավելի լայն դրսևորումներով հանդես եկող կառույցներն են: Բայական ԴՄ-ներում գործող ձևաբանական և շարահյուսական կարգերը, որոնք որոշվում են համապոր քերականական ձևերի իմաստային հակադրություններով, նրանց գործառության տարբեր ոլորտներում ու իմաստների ձևավորման ու դրսևորման հարցում հաճախ իմաստադատիչ դեր են խաղում:

Քանի որ բայական կառույցներում բայ բաղադրիչից բացի հանդես են գալիս նաև այլ խոսքի մասեր, հետևաբար բայական դարձվածներում բացի բայի քերականական կարգերից հավասարապես գործում են նաև գոյականին, ածականին, մակբային հատուկ քերականական կարգերը: Այս բո-

յորից բացի շարահյուսական կարգերը նույնպես գործուն հանգամանքներ են բայական ԴՄ-ներում, որովհետև սրանց մի զգալի մասը հանդես է գալիս նաև որպես հաղորդակցական ԴՄ-ներ:

Բայական դարձվածների արտահայտության և բովանդակության պլաններում նրա բաղադրիչների իմաստային և քերականական հատկանիշները, որոնք դրսևորվում են նաև քերականական կարգերով, փոխադարձաբար պայմանավորված են իրարով և գտնվում են դիալեկտիկական բարդ միասնության մեջ:

ա) Բայական դարձվածի գոյականական բաղադրիչի առկայացման, քվի, հոլովի, դիմային առման, երբեմն էլ անձի և իրի քերականական կարգերը հաճախ վճռորոշ և իմաստատարբերակիչ նշանակություն ունեն ԴՄ-ների ձևավորման, ինչպես նաև իմաստափոխման հարցերում: Որոշ դեպքերում էլ այդպիսի հակադրությունները չեղոքանում են, և քերականական կարգերը վճռական գործոնի դեր չեն կատարում: Ինչ խոսք, որ բոլոր պարագաներում էլ շատ կարևոր նշանակություն ունեն իմաստային դաշտերը, դարձվածի միջավայրը, խոսքաշարը. չի բացառվում նաև հնչերանգի դերը:

բ) Բայական դարձվածի բայ բաղադրիչի սեռի, եղանակի, ժամանակի, դեմքի և թվի, ինչպես նաև հաստատական-ժխտական կարգերը ավելի բազմազան դրսևորումներով են հանդես գալիս և իմաստային ու գործառական ավելի մեծ կիրառություններ ունեն: Այս հարցում վճռական նշանակություն մը է օժտված հատկապես սեռի ֆեռականական կարգը, որը կապակցության մեջ դառնում է ոչ միայն բայ բաղադրիչի մենաշնորհը, այլև ձուլվում է ամբողջ դարձվածի իմաստին, և ամբողջ կառույցը սեռային հակադրությունների շնորհիվ նոր իմաստ ու կիրառություն է ձևեր բերում: Իմաստների հակադրությունը հիմնականում կատարվում է անանցողական → անցողական սեռադասերի և դրանցից բխող շեղոքներգործական հակադրությունների միջոցով:

Ավելի հետաքրքիր տվյալներ են տալիս բայի եղանակա-
ժամանակային կարգերը, որոնք թեև ձևաբանորեն արտա-
հայտվում են միայն բայական բաղադրիչով, բայց դարձվածի
մեջ դառնում են ամբողջ կապակցության էական ցուցիչ՝
պայմանավորված ԴՄ-ի խորքային ու կառուցվածքային
հատկանիշներով: Քրականական այս կարգերը, սակայն, ի
տարբերություն առանձին գործածվող բայերի, բայական ԴՄ-
ներից ոչ բոլորին են հատուկ. դրանք հիմնականում հատուկ
են ստորոգական ձևավորում ու կիրառություն ունեցող բաշա-
կան ԴՄ-ներին, սակայն սրանց մի մասում էլ դրանք հանդես
են գալիս լրիվ, իսկ մյուս մասում՝ թերի հարացույցներով:
Այսպես, 1000 բայական դարձվածների հետ մեր կատարած
վիճակագրությունը ցույց տվեց, որ դրանց միայն 42 տոկոսն
ունի եղանակա-ժամանակային կարգ՝ գործող վիճակում, իսկ
58 տոկոսում դրանք մթազնված են. ուրեմն բայական դարձ-
վածների մեծ մասը զուրկ է հարացույցից և խոսքում հանդես
է գալիս, կիրառվում է հարացույցի մեկ դրսևորմամբ՝ պա-
հելով եղանակա-ժամանակային այս կամ այն իմաստը: Դի-
տարկված բայական ԴՄ-ների միայն 26 տոկոսն է, որ հա-
րավորություն ունի հանդես գալու 3 ժամանակների հերթա-
դաշտությամբ, մնացած 74-ի համար ժամանակի հարացույցը
սահմանափակ է: Հաշվումներից պարզվել է նաև, որ ավելի
մեծ տարածում ու կիրառություն ունեն իրադրական ներկա-
յով կաղապարվող և ընկալական ներկայով հասկացվող բա-
յական դարձվածները:

Բայական ԴՄ-ների ձևավորման ու գործառույթի համար
կարևոր գործոններ են նաև զեմֆի և քվի ֆեռականական
կարգերը, որոնք պատկանում են լեզվահաղորդակցական
պլանին, այսինքն կապված են հաղորդակցության իրակա-
նացման հետ: Վիճակագրական հաշվումներից որոշակիորեն
երևում է, որ բայական ԴՄ-ների ճնշող մեծամասնությունը
ձևավորվում և կիրառվում է սահմանականի եզակի երրորդ
դեմքով, ապա՝ հրամայական և ըղձական եղանակների եզա-
կի երկրորդով, որով ավելի շատ արտահայտվում են ընդհան-

րական իմաստ ունեցող ԴՄ-ները: Ավելի պակաս են եղակի թվի առաջին դեմքով ձևավորվածները:

Բայ բաղադրիչի հաստատական-ծխտական հակադրությունները նույնպես շատ ԴՄ-ներում վճռական արժեք ունեն. դրանցից մի քանիսում Չ ժխտական ցուցիչը դարձվածակազմիչի արժեք ունի (ֆաբր ֆաբի վրա չքողնել), սրանց հաստատականը միայն հարցական հնչիրանգով կարող է ձևավորվել, այն էլ միայն ստորոգման հատկանիշ ստանալիս (բա ֆաբր ֆաբի վրա քողնե՞ց...):

Բացի նշված հատկանիշներից բայական ԴՄ-ներն ունեն կառուցվածքային և շարահյուսական բավականին հետաքրքիր առանձնահատկություններ, որոնք դրսևորվում են թե՛ ձևաբանական և թե՛ շարահյուսական մակարդակներում:

Դ. Իրենց բառաքերականական, իմաստային, կառուցվածքային ու գործառական առանձնահատկություններով դարձվածաբանական համակարգում զգալի կշիռ ունեն նաև մակբայական դարձվածային միավորները: Սրանց կառուցվածքային յուրահատկությունն այն է, որ ածականականների նման սրանց կազմում ևս կարող է նույնանուն խոսքի մասը չլինել, մյուս կողմից, ի տարբերություն մյուս տեսակի ԴՄ-ների, որոնց համար գրեթե պարտադիր է երկու կամ ավելի լիիմաստ բաղադրիչների առկայությունը, մակբայականների մեծ մասը կազմվում է մեկ լիիմաստ և մեկ թերիմաստ բառի՝ կապի կամ կապական բառի համադրումից, որը մասնագիտական գրականության մեջ միազագաթ դարձված անվանումն է ստացել: Նման ԴՄ-ն խոսքի ոճավորման այն առանձնահատկությունն ունի, որ մի առարկայի գործողությունը համեմատում է մեկ այլ առարկայի գործողության հետ, այդ պատճառով էլ կոչվում է համեմատական ԴՄ: Դրանք կազմվում են հատկապես նման և պես հտադրություններով:

Ինչպես շատ ԴՄ-ներում, այնպես էլ մակբայական կառուցներում, բաղադրիչների կապը շատ սերտ է, գրեթե անբաժան, այդ պատճառով էլ դրանցում կառուցվածքային վերլուծությունները շատ դեպքերում կատարվում են զուտ սուսականորեն:

Մակբայական ԴՄ-ները բնականաբար ձևաբանական հարուստ առանձնահատկություններով օժտված չեն, այդպիսի հատկանիշներով օժտված են կապակցության կազմում հանդես եկող մյուս խոսքի մասերը. այս տեսակետից ավելի ակտիվ ու գործուն է անորոշ դերբայի գործիական հոլովը. միայն ուլ հոլովական վերջավորությունը բայական դարձվածը վերածում է մակբայականի (սլո՛ւ խաղացնե՛լ-սլո՛ւ խաղացնելով)։

Շարահյուսական մակարդակում մակբայական ԴՄ-ները հանդես են գալիս նույն պաշտոններով, ինչ որ մակբայ խոսքի մասը՝ մի տարբերությամբ, որ սրանք մի կողմից ավելի պատկերավոր են դարձնում խոսքը, մյուս կողմից իմաստային ավելի բազմազան դրսևորումներով են հանդես գալիս, և սրանցում գործառական տեղաշարժերը ավելի ակնհայտ են. միևնույն կառույցը մի խոսքաշաբուժ կարող է հանդես գալ մեկ պաշտոնում, մի ուրիշ խոսքաշարում՝ մեկ այլ։

Ե. Նղանակավորող ղարձվածային միավորները, որոնցում ոչ այնքան վերաիմաստավորում, որքան խոսողի իմացական, գնահատողական վերաբերմունքը կա, մեծ մասամբ հատուկ են բանավոր խոսքին, այն էլ հասարակաբանությունը և սրանցից էլ անցնում են գրավոր խոսքին։ Սրանց իմաստների և գործառության հարցերում հնչերանդն ու խոսքային միջավայրը ավելի մեծ դեր են խաղում։ Այսպիսի ԴՄ-ները ավելի կայուն կաղապարներ են և ոչ մի հարապատկեր չեն ենթարկվում. դրանք վաղուց ի վեր ձևավորվել ու քարացել են գոյական բաղադրիչի այս կամ այն հոլովաձևով կամ բաժբաղադրիչի եղանակա-ժամանակային արտահայտության որևէ դրսևորմամբ։ Քերականական կարգերից սրանցում վճռորոշ դեր խաղում են Ս և Դ հոդերը, որոշիչ հոդը գրեթե չեղոք է. այն միայն որոշ կառույցների համար պարտադիր բաղադրիչ է և ոչ իմաստափոխիչ։

Նղանակավորող ԴՄ-ները կառուցվածքային բազմադանոթյամբ էլ աչքի չեն ընկնում. լինում են ստորոգումային և ոչ ստորոգումային, վերջիններս լինում են միազապաթ ն բազմաբաղադրիչ, նախադասության կազմի մեջ չեն մտնում որպես նրա անդամներ, այլ միջանկյալ բառերի ու նախադաս-

սուբյուկտների դեր են կատարում: Իսկ ստորոգումային կապակցությունները հանդես են գալիս մեծ մասամբ հրկկազմ, մասամբ էլ թերի նախադասությունների տեսքով:

6. Լեզվի շարահյուսական մակարդակում դարձվածային միավորը նորից մնալով որպես կայուն բառակապակցություն, այս անգամ արդեն ձեռք է բերում ստորոգման հատկանիշ, բնորոշվում հաղորդակցական արժեքով և վերածվում նախադասության: Սրանցում արդեն հանդես են գալիս նախադասություններին հատուկ քերականական կարգերը: Ուրեմն, լեզվի մեջ թեև ԴՄ-ները հանդես են գալիս նաև շարահյուսական համակարգում որպես լեզվի հաղորդակցական մակարդակի իմաստակիր միավորներ, սակայն մի շարք հատկանիշներով էլ տարբերվում են սովորական նախադասություններից. դարձվածային նախադասությունները փակ կառույցներ են, խոսքային պատրաստի բլոկներ, աչքի են ընկնում իրենց բաղադրիչների շարահյուսության կայունությամբ, հիմնականում անմիջարկելի են, սրանց բայով արտահայտված ստորոգյալները սովորաբար զուրկ են լրիվ հարացույցից, և, վերջապես, սրանցում փոխակերպման փաստը հնարավոր չէ:

Հաղորդակցական դարձվածային միավորները, որ առավելապես հանդես են գալիս լեզվի խոսակցական ոճերում՝ հատկապես երկխոսություններում և խոստորեն կապված են այս կամ այն իրավիճակի հետ, դիտարկելի են նաև իրենց կառուցվածքային բաղադրանություններով ու տարբեր գործառույթներով. ըստ այդմ դրանք լինում են՝ պարզ և բարդ, միակազմ և երկկազմ, լրիվ և թերի, շղկապավոր և անշղկապ, իսկ ըստ իրականության նկատմամբ խոսողի ունեցած վերաբերմունքի և հնչերանգի դրսևորման եղանակների լինում են պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական և խառը տիպերի: Ըստ գերադաս անդամի խոսքամասային պատկանելության էլ դարձվածային նախադասությունները նույնպես լինում են բայական և անվանական:

- ԱԲ — Ակսել Բակունց
 ԱԴ — Ավետիք Դարբինյան
 ԱՎ. — Ավանգարդ (լրագիր)
 Բառ. — Դարձվածաբանական բա-
 րաբան
 (Ա. Սուքիասյան, Ս. Գալստյան)
 Գար. — Գարուն (ամսագիր)
 ԳԹ — Գրական թերթ
 ԳՄ — Գուրգեն Մահարի
 ԴԴ — Դերենիկ Դեմիրճյան
 ԴՄ — Դարձվածային միավոր
 Դն — Դարձվածային նախադասու-
 թյուն
 ԵՆ — Երեկոյան երեան
 ԵԶ — Եղիշև Զարենց
 Զն — Զորայր հայափյան
 Թարգմ. — Թարգմանական գրա-
 կանություն
 Ժող. — Ժողովրդական
 ԽԱ — Խաչատուր Աբովյան
 ԽԿ — Խաչիկ Դաշտենց
 Հայկ. հեք. — Հայկական հեքիաթ-
 ներից
 ՀԹ — Հովհաննես Թումանյան
 ՀՇ — Հովհաննես Շիրազ
 ՀԶ — Հայրենիքի ձայն (լրագիր)
 ՂԱ — Ղազարոս Աղայան
 Մալխ. — Մալխասյանց, Հա-
 յերեն րացատրական բառարան՝
 1—4 հատորներ
 ՄԳ — Մուշեղ Գալշոյան
 Մուր. — Մուրացյան
 ՆԴ — Նար-Դոս
 ՆԶ — Նաիրի Զարյան
 Շեքս. — Շեքսպիր
 Շիրվ. — Շիրվանզադե
 ՊԲՀ — Պատմա-բանասիրական
 հանդես
 ՊՂ — Պատվական Ղուկասյան
 ՊՊ — Պերճ Պոռչյան
 ՊՍ — Պարույր Սեակ
 ՍԱ — Սովետական արվեստ (ամ-
 սագիր)
 ՍԴ — Սովետական դպրոց (լրա-
 գիր)
 ՍԼԿ. — Սեահյու Սեկոյան
 ՍԶ — Ստեփան Զորյան
 ՍՀ — Սովետական Հայաստան
 (լրագիր)
 ՎԱ — Վախթանգ Անանյան
 ՎՓ — Վրթանես Փափաղյան
 Վ. Փափաղ. — Վահրամ Փափաղյան
 ՔԹ — Քրիստափոր Քափալցյան
 А.Д.Д. — Автореферат доктор-
 ской диссертации
 А.К.Д. — Автореферат кандидат-
 ской диссертации
 БСЭ — Большая Советская эн-
 циклопедия
 ВШ — Высшая школа
 ВЯ — Вопросы языкознания
 ИЯВШ — Иностраный язык в
 школе
 РЯВШ — Русский язык в шко-
 ле
 ФН — Филологические науки

Աբակումով Ա. Ի. — 16
 Աբեղյան Մ. — 29, 68, 164
 Աբրահամյան Ա. Ա. — 40, 68, 164, 226
 Աբրահամյան Ա. Գ. — 36, 54, 297
 Ալեքսեեհեկո Մ. Ա. — 8
 Ալսմանովա Օ. Ս. — 74
 Աղայան Է. Բ. — 37, 38, 68, 79, 80, 82, 101, 165, 166
 Ամուսովա Ն. Ն. — 23, 25, 26, 75, 81, 92
 Այսերեյան Ա. — 29
 Առաքելյան Վ. Գ. — 29, 30, 37, 302, 312
 Ասատրյան Մ. Ն. — 246
 Ավագյան Մ. Վ. — 41
 Արխանգելսկի Վ. Լ. — 15, 19, 23

 Բաբկին Ա. Մ. — 5, 25, 26, 77, 81
 Բալլի Շարլ — 16, 17, 56
 Բեդիրյան Պ. Ս. — 35, 36, 51, 67, 91, 217, 226, 231, 237, 253, 301
 Բուխարևա Ն. Տ. — 29
 Բուսլակ Ֆ. Ի. — 16

 Գապինա-Ֆեդոուկ Ե. Մ. — 19, 70
 Գալստյան Ս. Ա. — 34, 74, 166
 Գալ Վ. Գ. — 51
 Գավրիլ Ս. Գ. — 19, 22
 Գիպենե Յու. Ռ. — 160
 Գևորգյան Ե. Հ. — 32, 33, 79
 Գյուլբուդայան Ս. Վ. — 41
 Գոլովին Բ. Ն. — 19, 70
 Գլոզդարև Յու. Ա. — 19

Դալ Վ. Ի. — 16

 Եզեկյան Լ. Կ. — 41
 Եղիազարյան Է. Վ. — 167
 Եսպերսեն Օ. — 5
 Եֆիմով Ա. Ի. — 19, 70

 Զվեգինցև Վ. Ա. — 297, 298

 Էլոյան Ս. Ա. — 40, 165

 Թումանյան Է. Գ. — 40, 213

 Ժուկով Վ. Պ. — 25, 27

 Իշխանյան Ռ. Ա. — 41

 Լաբին Բ. Ա. — 6, 23, 25
 Լենին Վ. Ի. — 7
 Լոմոնոսով Մ. Վ. — 16

 Խամոյան Մ. Հ. — 41, 50

 Կոպիլենկո Մ. Մ. — 70
 Կունին Ա. Վ. — 19, 22, 70, 86, 92

 Հակոբյան Հ. Յ. — 40
 Համբարձումյան Վ. Գ. — 41
 Հարությունյան Տ. Գ. — 32
 Հարությունյան Հ. Ա. — 37

 Ղարազյուլյան Թ. Ա. — 74

 Մարգարյան Ա. Ն. — 40, 68, 234
 Մարության Ա. Ա. — 41
 Մելնոնյան Ս. Ա. — 41, 42
 Մկրտչյան Ռ. Խ. — 40, 165

Մալուկով Ա. Ի. — 25, 27, 28, 91,
92
Մակիենկո Վ. Ի. — 28
Մուրվայան Ա. Ա. — 31, 32, 40, 79,
164

Նազարյան Ա. Գ. — 12, 17, 52
Նազարեքյան Հ. Ն. — 40

Նախատով Ա. Ա. — 16
Նալունյ Ի. Ն. — 41
Նանսկի Ն. Մ. — 19—22, 34, 56,
61, 67, 70, 324

Չերեխեա Ի. Ի. — 28

Պապոյան Ա. Հ. — 41
Պանասյան Ն. Ա. — 40, 174, 194,
294

Պեշկովսկի Ա. Մ. — 235
Պետրոսյան Հ. Ղ. — 74
Պերմյակով Գ. Լ. — 50, 86
Պոլիվանով Է. Գ. — 16
Պոտեբնյա Ա. Ա. — 16, 25, 50

Ջահուկյան Գ. Բ. — 37, 39, 40,
211, 235, 246

Ռեֆորմատսկի Ա. Ա. — 19, 70
Ռոժանսկի Ա. Յա. — 33, 74
Ռոյզենզոն Լ. Ի. — 11, 34
Ռոտ Է. Խ. — 15
Ռուդեն Ա. Գ. — 25

Սմիռնիցկի Ա. Ի. — 75, 76
Սոմխասյան Ա. Մ. — 33—35, 166
Սևակ Գ. Գ. — 40, 78, 164

Վալզինա Ն. Մ. — 34
Վինոգրադով Վ. Վ. — 16, 19, 20,
30, 34, 56, 59, 74, 79, 81, 324
Վորոնցով Վ. — 8

Տեյիա Վ. Ն. — 15, 19, 22, 70, 76

Ումարխոջաև Մ. Ի. — 28
Ուոսսոյան Ի. Լ. — 40

Քոսյան Վ. Ա. — 37, 38, 71—73

Օմեգով Ա. Ի. — 56, 92

Ֆեդորով Ա. Ի. — 25, 29
Ֆոբտունասով Գ. Ֆ. — 16

- 1 Արեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևանի համալս. հրատ., 1965:
- 2 Աբրահամյան Ա., Բայր ժամանակակից հայերենում, գիրք 1, ԳԱ հրատ., Երևան, 1962:
- 3 Աբրահամյան Ա., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, «Լույս» հրատ., Երևան, 1975:
- 4 Աբրահամյան Ա., Դարձվածք, Դարձվածարանություն, ՀՍՀ, հատ. 3, Երևան, 1977:
- 5 Աբրահամյան Ա., Հայոց լեզու (Բառ և խոսք), «Լույս» հրատ., Երևան, 1978:
- 6 Աբրահամյան Է., Հնդկական աշխարհի ներքին կերպարներում և արտաքին վերաբերությունը, Երևանի համալս. հրատ., 1981:
- 7 Աղայան Էդ., Հնդկաբանության ներածություն, Երևանի համալս. հրատ., 1967:
- 8 Աղայան Էդ., Ժամանակակից հայերենի---հոգևոր---և---խոսքային, ԳԱ հրատ., Երևան, 1967:
- 9 Աղայան Էդ., Հնդհանուր և հայկական բառադիտություն, Երևանի համալս. հրատ., 1984:
- 10 Արսեն Այվազյան, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզուի հանգրծ ներածություն և հատկություն, Վիեննա, 1866:
- 11 Առաքելյան Վ., Ավ. Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճական առանձնահատկությունները, ԳԱ հրատ., Երևան, 1954:
- 12 Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու (Ձևաբանություն), Երևանի համալս. հրատ., 1983:
- 13 Ավագյան Մ., Ե. Զարյանի ստեղծագործության լեզուն և ոճը, Երևան, 1964:
- 14 Ավագյան Վ., Նշանակավորող բառերը և նրանց ուսուցումը, «Լույս» հրատ., Երևան, 1975:
- 15 Ավետիսյան Տ., Ժամանակակից հայերենի բառի կառուցվածքը «Հայոց լեզվի կառուցվածքը» գրքում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
- 16 Ավետիսյան Ռ., Հնդկական նշանի իմացարանական մի քանի հարցեր, Երևանի համալս. հրատ., 1972:
- 17 Բաղդիկյան Խ., Բայական քերականական կարգերի գործառնությունն ու նրանց իմաստազատիչ դերը ժամանակակից հայերենի բայական դարձվածաբանական միավորներում, «Հայոց լեզու և գրակ.», № 1—2, գիտ. աշխ. միջբուհական ժողովածուում՝ նվիրված ՀՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Է. Բ. Աղայանի ծննդյան 70-ամյակին, Երևանի համալս. հրատ., 1983:
- 18 Բաղդիկյան Խ., Քերականական կարգերի իմաստազատիչ դերը ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանական միավորներում, «Միջազգային

- Հայերենագիտական գիտաժողովի նյութեր» ժողովածուում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1985:
- 19 Բեդիրյան Պ., Դարձվածքները Հ. Թումանյանի գեղարվեստական խոսքում, «Հայոց լեզուն և գրակ. դարոցում», 1970, № 5—6:
 - 20 Բեդիրյան Պ., Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, «Լույս» հրատ., Երևան, 1973:
 - 21 Բեդիրյան Պ., Նոր փոփոխություններ, նոր դարձվածքներ, «Հայոց լեզվի դարգացումը սովետական շրջանում» գրքում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1973:
 - 22 Բեդիրյան Պ., Մայրենիի ուսուցման հարցեր, «Լույս» հրատ., Երևան, 1982:
 - 23 Գևորգյան Կ., Եղանակավորող դարձվածքներ, ՊԲՀ, 1966, № 1:
 - 24 Գևորգյան Կ., Հայերենի դարձվածքները, Երևանի համալս. հրատ., 1969:
 - 25 Իսկուրյուրյան Ս., Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը, «Մխտր» հրատ., Երևան, 1966:
 - 26 Եղեկյան Լ., Բաֆֆու ստեղծագործությունների լեզուն ու ոճը, Երևանի համալս. հրատ., 1975:
 - 27 Էլոյան Ս., Բայական հարադրություններ, Վ. Առաքելյան, Ս. Խաչատրյան, Ս. Էլոյան, «Ժամանակակից հայոց լեզու» գրքում, հատ. 1, ԳԱ հրատ., Երևան, 1979:
 - 28 Իշխանյան Ռ., Բակունցի լեզվական արվեստը, «Մխտր» հրատ., Երևան, 1965:
 - 29 Հախվերդյան Լ., Զրույցներ լեզվի մասին, «Սովետ. գրող» հրատ., Երևան, 1982:
 - 30 Համբարձումյան Վ., Հովհաննես Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» լեզուն ու ոճը, «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր» գրքում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1981:
 - 31 Հաբուրյունյան Ս., Անեծքի և օրհնանքի ժանրը հայ բանահյուսության մեջ, ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
 - 32 Հաբուրյունյան Տ., Հայերենի դարձվածքների մասին, Առանձնատիպ Երևանի համալսարանի «Գիտ. աշխ.» հատ. 42 (Ֆիլոլոգիական սերիա), պրակ 3, Երևան, 1954:
 - 33 Հաբուրյունյան Հ., Հետաքրքրաշարժ հայոց լեզու, երկրորդ հրատ., «Լույս» հրատ., Երևան, 1979:
 - 34 Ղազարյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզուն և ուսերենի դերը նրա հարստացման ու դարգացման մեջ, ԳԱ հրատ., Երևան, 1955:
 - 35 Ճշմարիտյան Ժ., Գերբայական դարձվածք արդի հայերենում, Երևանի համալս. հրատ., 1961:
 - 36 Մարգարյան Ա., Հայերենի հարադիր բայերը, Երևանի համալս. հրատ., 1966:

- 37 Մարության Ա., Եղիշն Զարենցի շափածոյի լեզուն ու ոճը, «Սովետ, գրող» հրատ., Երևան, 1979:
- 38 Մելիքոնյան Ա., Ակնհարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, «Լույս» հրատ., Երևան, 1984:
- 39 Մկրտչյան Թ., Բարդ բառերի դասակարգումը և նրանց բաղադրիչների իմաստային փոխհարաբերությունները ժամանակակից հայերենում, «Լեզվի և ոճի հարցեր» ժող., հատ. 4, ԳԱ հրատ., Երևան, 1977:
- 40 Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի բառային կազմը, ԳԱ հրատ., Երևան, 1955:
- 41 Մուրվալյան Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, ԳԱ հրատ., Երևան, 1959:
- 42 Նազարեթյան Հ., Դեմքի քերականական կարգը ժամանակակից հայերենում (ուսումնական ձևնարկ), Երևան, 1978:
- 43 Շալունց Թ., Հակահիշ դարձվածներ, «Հայոց լեզուն և գրակ. դպ.» 1978, № 2:
- 44 Պառնասյան Ն., Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1970:
- 45 Պառնասյան Ն., Բայը որպես խոսքի մաս, Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, «Ժամանակակից հայոց լեզու» գրքում, հատ. 2, ԳԱ հրատ., Երևան, 1974:
- 46 Պառնասյան Ն., Բառակապակցության բնորոշումը և հիմնական հատկանիշները, Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղիկյան, «Ժամանակակից հայոց լեզու» գրքում, հատ. 3, ԳԱ հրատ., Երևան, 1976:
- 47 Պառնասյան Ն., Նախադասության քերականական կարգերը ժամանակակից հայերենում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1986:
- 48 Պապոյան Ա., Պարույր Սեակի շափածոյի լեզվական արվեստը, «Լույս» հրատ., Երևան, 1971:
- 49 Պետրոսյան Հ., Գոյականի թվի կարգը արդի հայերենում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1972:
- 50 Պողոսյան Պ., Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արդի հայերենում, Երևանի համալս. հրատ., 1959:
- 51 Պողոսյան Պ., Խոսքի արվեստը (դասախոսութ.), Երևանի համալս. հրատ., 1980:
- 52 Ջանուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, «Մխտը» հրատ., Երևան, 1969:
- 53 Ջանուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, ԳԱ հրատ., Երևան, 1974:
- 54 Սուխասյան Ա., Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևանի համալս. հրատ., 1971:

- 55 Սուրբաթյան Ա., ժամանակակից հայոց լեզու (Հնչյունաբանություն, բառագիտություն, բառակազմություն), Երևանի համալս. հրատ., 1982:
- 56 Սևակ Գ. Գ., ժամանակակից հայոց լեզվի դասընթաց, Երևանի համալս. հրատ., 1955:
- 57 Վոռնցցով Վ., Բանականության սիմֆոնիա. «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1981:
- 58 Ուռուսյան Ռ., ժամանակակից հայերենի բայական-բառակապակցությունների ձևային նկարագրությունը, ԳԱ հրատ., Երևան, 1984:
- 59 Քոչյան Վ., ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
- 60 Քոչյան Վ., ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծությունը, ԳԱ հրատ., Երևան, 1976:
- 61 Քոչյան Վ., Դարձվածաբանություն, Գ. Զահուկյան, Էդ. Աղայան, Վ. Առաքելյան, Վ. Քոչյան, «Հայոց լեզու» գրքում, 1 մաս, պրակ Ա, «Լույս» հրատ., Երևան, 1980:
- 62 Абакумов С. И. Устойчивые сочетания слов. РЯВШ, 1931, № 1.
- 63 Абрамец И. В. Фразеология и лексикография. В кн.: Проблемы устойчивости и вариантности ФЕ. Тула, 1968.
- 64 Авалиани Ю. Ю. Очерки глагольной фразеологии курдского языка. В кн.: Вопросы фразеологии и грамматического строя языков, Ташкент, 1967.
- 65 Авалиани Ю. Ю., Эмирова А. М. Некоторые актуальные процессы современного русского фразообразования. В кн.: Проблемы русского фразообразования. Тула, 1973.
- 66 Акопян А. Ц. Морфологические категории глагольных фразеологизмов русского и армянского языков. Изд-во Ереванского ун-та, 1984.
- 67 Акопян А. Ц. Основные структурно-семантические и грамматические особенности глагольных фразеологий в совр. русск. яз., АКД, М., 1965.
- 68 Алексеенко М. А. Фразеология ленинской речи (1917—1923). Изд. Львовского гос. университета, Львов, 1975.
- 69 Алексеенко М. А. Актуальные проблемы современной русской фразеологии (методические указания). Изд. Львовского университета, Львов, 1984.
- 70 Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. ЛГУ, Л., 1963.
- 71 Амосова Н. Н. Значение фразеологии как особой отрасли языкознания. В кн.: Проблемы фразеологии и значение ее изучения в высшей и средней школе, Вологда, 1967.
- 72 Апресян Ю. Д. Фразеологические синонимы типа глагол+существительное современного английского языка, АКД, М., 1956.

- 73 Апресян Ю. Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики, М., «Просвещение». 1966.
- 74 Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл. «Наука», М., 1976.
- 75 Арутюнова Ж. М. Фразеологические единицы со структурой предложения, АКД, М., 1981.
- 76 Арнольд И. В. Стилистика современного английского языка. Л., 1973.
- 77 Архангельский В. Л. Устойчивые фразы в современном русском языке, изд. Ростовского университета, Ростов-на-Дону, 1964.
- 78 Архангельский В. Л. Замечания об основных понятиях русского фразообразования. В кн.: Проблемы русского фразообразования, Тула, 1973.
- 79 Архангельский В. Л. Из опыта чтения спец. курса «Основы фразеологии лит. языка». В кн.: Из опыта преподавания русского языка в высшей школе, Тула, 1973.
- 80 Бабкин А. М. Тезисы докладов совещания по проблемам фразеологии и задачам составления фразеологического словаря, 12—15 дек., Л., 1961.
- 81 Бабкин А. М. Фразеология и лексикография. Проблемы фразеологии под ред. Бабкина А. М., «Наука», М.—Л., 1964.
- 82 Бабкин А. М. Русская фразеология как объект исследования и преподавания. В кн.: Проблемы фразеологии, Вологда, 1967.
- 83 Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие, источники и лексикографические разработки, АДД, Л., 1968.
- 84 Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники, «Наука», Л., 1970.
- 85 Бабкин А. М. Идиоматика (фразеология) в языке и в словаре. В кн.: Современная русская лексикография. 1977, «Наука», Л., 1979.
- 86 Бакаев Ч. Х. Курдско-армянские фразеологические параллели. В кн.: Взаимодействие и взаимообогащение языков народов СССР, «Наука», М., 1969.
- 87 Балли Ш. Французская стилистика, М., 1961.
- 88 Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1965.
- 89 Бахмутова Е. А. Выразительные средства русского языка, Казань, 1967.
- 90 Баранова Л. Ф. Структурно-семантические соотношения английской и русской фразеологии, АКД, Л., 1970.
- 91 Баранова Л. Ф. Семантическая структура английских фразеологизмов, Рязань, 1972.

- 92 Бенвенист Э. Уровни лингвистического анализа. В кн.: Новое в лингвистике, в. 4, М., 1965.
- 93 Бондарко А. В. Вид и время русских глаголов, М., 1971.
- 94 Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст, «Наука», Л., 1971.
- 95 Бондаренко В. Т. О соотношении фразеологических единиц и частей речи в современном русском языке. В кн.: Вопросы истории и теории русского языка, в. 4, Калуга, 1971.
- 96 Бухарева Н. Т. Сибирская лексика и фразеология, «Наука», Новосибирск, 1983.
- 97 Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И., Цапкевич В. В. Современный русский язык, «ВШ», М., 1966.
- 98 Введенская Л. А., Баранов М. Т., Гвоздарев Ю. А. Методические указания к факультативному курсу «Лексика и фразеология русского языка» (VII—VIII классы), изд. 2-е. «Просвещение», М., 1983.
- 99 Введенская Л. А. Лексика и фразеология, Ростов-на-Дону, 1970.
- 100 Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. В кн.: Труды юбилейной научной сессии, ЛГУ (филологические труды), Л., 1946.
- 101 Виноградов В. В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, А. А. Шахматов. Сборник статей и материалов АН СССР, М.—Л., 1947.
- 102 Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове), изд. 2-е «ВШ», М., 1972.
- 103 Виноградов В. В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике, «Наука», М., 1975.
- 104 Войнова С. М. Сравнительный анализ ФЕ с компонентами цветообозначения (канд. дис.), Л., 1978.
- 105 Вопросы фразеологии и грамматического строя языка (отв. ред. Бакаев Ч.), Ташкент, 1957.
- 106 Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей, Баку, 1968.
- 107 Вопросы семантики фразеологических единиц славянских, германских и романских языков, ч. 2, Новгород, 1972.
- 108 Вопросы фразеологии и лексики русского языка (ред. Чумаков С. Я.), Пермь, 1973.
- 109 Вопросы фразеологии современного русского языка (отв. ред. Бурмако В.), Челябинск, 1975.
- 110 Вопросы фразеологии романских и германских языков, Самарканд, 1981.

- 111 Гаврин С. Г. Фразеология современного русского языка, АДД, М., 1974.
- 112 Гаврин С. Г. Новые аспекты, новые классификации и методы исследования фразеологии. В кн.: Уч. зап. Пермского ГПИ, т. 123, Пермь, 1974.
- 113 Гак В. Г. Беседы о французском слове, М., 1966.
- 114 Галкина-Федорук и др. Современный русский язык (лексикология, фонетика, морфология), Гос. уч. пед. изд. М., 1958.
- 115 Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразообразования (докторская диссертация), Ростов-на-Дону, 1977.
- 116 Герд А. С. Фразеология фельетонов М. Кольцова. В кн.: Проблемы фразеологии, «Наука», М.—Л., 1964.
- 117 Гленнер Ю. Р. Об основных принципах фразеологических единиц и типах их видоизменения. В кн.: Проблемы фразеологии, под ред. Бабкина А. М., изд. «Наука», М.—Л., 1964.
- 118 Головин Б. Н. Введение в языкознание, изд. 3-е. М., «ВШ», 1977.
- 119 Грамматика русского языка, т. 2, ч. 1, под ред. В. Виноградовой, изд. АН СССР, М., 1954.
- 120 Грачева Ф. Г. Фразеология марийского языка (канд. дис.), Йошкар-Ола, 1975.
- 121 Джаукян Г. Б. Общее и армянское языкознание, Изд. АН АрмССР, Ереван, 1978.
- 122 Дементьева Г. Я. Семантико-стилистические особенности фразеологических выражений современного русского языка, АКД, Алма-Ата, 1955.
- 123 Демский М. Т. Глагольная фразеология в современном украинском языке. АКД, Львов, 1970.
- 124 Долгих Н. Г. Семантическая доля глаголов эмоции в современном английском языке, АКД, Тбилиси, 1970.
- 125 Егиазарян Э. В. Количественный анализ глагольных компонентов армянских фразеологизмов. В кн.: Структурный анализ текста, Изд. АН АрмССР, Ереван (рукопись).
- 126 Ефимов А. И. Стилистика художественной речи, М., 1957.
- 127 Жуков А. В. Наречные фразеологизмы современного русского литературного языка, АКД, Л., 1975.
- 128 Жуков В. П. Фразеология и слоцо, АДД, Л., 1967.
- 129 Жуков В. П. Об управлении при глагольных фразеологизмах русского языка. «Филологические науки», 1971.
- 130 Жуков В. П. О знаковости компонентов фразеологизма, ВЯ, 1975, № 6.

- У 131 Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов, М., «Промышленность», 1978.
- 132 Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи, МГУ, 1976.
- 133 Зимин В. И., Никитин А. В. Многозначность слов и фразеологизмов. В кн.: Вопросы семантики ФЕ, изд. Лен. пед. ин-т им. Герцена, Новгород, 1971.
- У 134 Иванова О. П. Русские научные фразеологизмы и их соответствия в англ. яз. АКД, Саратов, 1977.
- У 135 Игнатъева Л. Д. Структурные и семантические свойства ФЕ с фразеобразующим компонентом «как». АКД, Л., 1976.
- 136 Исасв М. И. Очерки по фразеологии осетинского языка, Орджоникидзе, 1964.
- 137 Ипполитова Н. Б. Междоменная фразеология русского языка, АКД, Л., 1973.
- У 138 Ионова И. А. Фразеологические единицы с адъективным значением в совр. русск. языке, АКД, М., 1975.
- 139 Кодухов В. И. Общее языкознание, М., 1974.
- 140 Козьменко В. Л. Глагольно-именные фразеологические сочетания в совр. русск. лит. языке, АКД, Харьков, 1955.
- 141 Кононова А. А. Структура значения функционирования ФЕ с фразеобразующим компонентом-местоимением, АКД, М., 1974.
- 142 Кунин А. В. Английская фразеология, М., 1970.
- 143 Кунин А. В. Фразеология современного английского языка, изд. «Международные отношения», М., 1972.
- 144 Кунин А. В. Инверсия как явление фразеологической стилистики. В кн.: Сборник проблемы лексики и фразеологии, Л., 1975.
- 145 Кругликова Л. Е. Фразеологические единицы совр. русск. лит. языка с «цветовыми» прилагательными (докт. дис.), Л., 1977.
- 146 Кудиркене Л. С. Образ и значение глагольной фразеологии литовского и латышского языка, АКД, Вильнюс, 1976.
- 147 Лакант П. А. К вопросу о минимальной единице фразеологии. В кн.: Проблемы фразеологии, Вологда, 1967.
- 148 Ларин Б. А. Фразеология, БСЭ, 2 изд., т. 45, М., 1956.
- 149 Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание, «Промышленность», М., 1977.
- 150 Левинтова Э. И., Вольф Е. М. О связи фразеологии с системой языка. В кн.: Проблемы фразеологии, Вологда, 1967.
- 151 Лебедева Г. И. Процессуальные фразеологизмы с полной наградной наклонения. В кн.: Вопросы фразеологии современного русского языка. Челябинск, 1975.

- 152 *Лебедева Г. И.* Категория наклонения процессуальных фразеологизмов в совр. русск. яз., АКД, Челябинск, 1978.
- 153 *Лебединская В. А.* Категория лица глагола-компонента фразеологических единиц, АКД, М., 1969.
- 154 *Лебединская В. А.* Фразеология в произведениях В. И. Ленина. В кн.: Вопросы фразеологии современного русского языка, Челябинск, 1975.
- 155 *Логан П. Смит.* Фразеология английского языка, «Учпедгиз», М., 1959.
- 156 *Матезиус В.* Язык и стиль. В кн.: Парижский лингвистический кружок (Сборник статей), «Просвещение», М., 1967.
- 157 *Мокиенко В. М.* Славянская фразеология, «ВШ», М., 1980.
- 158 *Молотков А. И.* Основы фразеологии русского языка, АДЛ, Л., 1971.
- 159 *Молотков А. И.* Основы фразеологии русского языка, «Наука», Л., 1977.
- 160 *Мостепаненко А. М.* Проблема универсальности основных свойств пространства и времени, Л., 1969.
- 161 *Мухин А. М.* Структура предложений и их модели, «Наука», Л., 1968.
- 162 *Назарян А. Г.* О статусе фразеологии как самостоятельной лингвистической дисциплине. В кн.: Вопросы фразеологии (Новая серия), в. 219, Самарканд, 1972.
- 163 *Назарян А. Г.* Фразеология современного французского языка, М., «ВШ», 1976.
- 164 *Назарян А. Г.* Фразеология и лексика французского языка. ВЯ, 1979, № 4.
- 165 *Назарян А. Г.* История развития французской фразеологии. «ВШ», М., 1981.
- 166 *Назарян А. Г.* Семантическая моделируемость фразеологизмов: реальность или фикция?, ФН, 1983, № 6.
- 167 *Николаева Т. М.* Фразовая интонация славянских языков, «Наука», М., 1977.
- 168 *Общее языкознание* (внутренняя структура языка), отв. ред. Б. А. Серебrenников, «Наука», М., 1972.
- 169 *Ожегов С. И.* О структуре фразеологии, В кн.: Лексикографический сборник, в. 2. М., 1957.
- 170 *Ожегов С. И.* О структуре фразеологии. В кн.: Ожегов С. И. Лексикология, лексикография, культура речи. М., «ВШ», 1974.
- 171 *Окунева А. П.* Категория времени фразеологических единиц (на материале произведений и писем А. П. Чехова), АДК, М., 1973.

- 172 Орлови В. И. Фразеология русского языка, Челябинск, 1970.
- 173 Палевская М. Ф. Об одной структурной разновидности идиом. ФН, 1971, № 1.
- 174 Перевозчикова Ф. Д. Фразеологические единицы со словом «глаз». В кн.: Современная русская лексикография, 1977, «Наука», 1979.
- 175 Пермиков Г. Л. От поговорки до сказки, «Наука», М., 1970.
- 176 Петров В. К. Вопросы образования крылатых выражений в русском языке. В кн.: Проблемы русского фразообразования, Тула, 1973.
- 177 Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении, М., 1938.
- 178 Пич К. Фразеология в современной русской драматургии (канд. дис.), Минск, 1979.
- 179 Платников Б. А. Фразеология В кн.: Общее языкознание (под общей редакцией А. Е. Супруна), «ВШ», Минск, 1983.
- 180 Покровская Э. Н. Фразеологические единицы со значением психического состояния человека (канд. дис.), Киев, 1977.
- 181 Попов Р. Н. Фразеологические единицы в современном литературном русском языке с архаическими элементами в своей структуре АДД, Л., 1970.
- 182 Попов Р. Н. Методы исследования фразеологического состава языка, Курск, 1976.
- 183 Попов Р. Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов, «ВШ», М., 1976.
- 184 Потебня А. А. Из лекции по теории словесности («Басня, поговорка»), Харьков, 1894.
- 185 Прасад Г. Н. Фразеологизмы модели «глагол+существительное» называющей части тела, АКД, Л., 1978.
- 186 Проблемы фразеологии (под ред. А. М. Бабкина), М.—Л., 1964.
- 187 Проблемы русской фразеологии (сборник под ред. Архангельской В. Л.), Тула, 1978.
- 188 Пюрбеев Г. Ц. Глагольные ФЕ в монгольском языке (канд. дис.), М., 1969.
- 189 Райхштейн А. Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии, М., 1972.
- 190 Реформатский А. А. Введение в языкознание, изд. 4-е, «Просвещение», М., 1967.
- 191 Ройзензон Л. И. Синтаксис и фразеология. В кн.: Проблемы синтаксиса, Львов, 1963.

- 192 *Ройзензон Л. И., Авалиани Ю. Ю.* Современные аспекты изучения фразеологии. В кн.: Проблемы фразеологии, Вологда, 1967.
- 193 *Ройзензон Л. И.* Общая и русская фразеология. Современные фразеологические концепции. Самарканд, 1973.
- 194 *Ротт Э. Х.* Структура фразеологии. В кн.: Некоторые вопросы романо-германской филологии, в. 3, Челябинск, 1968.
- 195 *Ротт Э. Х.* Проблемы сущности и структуры русской фразеологии и краткая история их разработки (канд. дис.), Л., 1969.
- 196 *Рожанский А. Я.* Идиомы и их перевод. ИЯВШ, 1948, № 3.
- 197 *Рожанский А. Я.* Фразеологизмы с числительным, РЯВШ, 1957, № 1.
- 198 *Руднев А. Г.* Проблемы фразеологии (лекции по созр. русск. лит. языку), ЛГПИ им. Герцена, Л., 1960.
- 199 *Русецкая Л. А.* Структурно-семантические особенности ФЕ австралийского языка (док. дис.), Киев, 1978.
- 200 *Русская грамматика*, т. 2, АН СССР, «Наука», М., 1980.
- 201 *Рубинчик Ю. А.* Основы фразеологии персидского языка, М., «Наука», 1981.
- 202 *Сборник научных трудов*, в. 168, Вопросы фразеологии (Мос. гос. пед. ин-т, иностр. языков, им. М. Тореца), М., 1980.
- 203 *Свешикова Г. С.* Типологический анализ ФЕ с компонентами-прилагательными, обозначающими цвет (канд. дис.), М., 1969.
- 204 *Семенкова Р. В.* Формообразование фразеологических единиц в совр. русск. яз., АКД, М., 1971.
- 205 *Сидоренко М. И.* Принципы составления словаря фразеологических синонимов совр. русск. лит. яз., АКД, Л., 1964.
- 206 *Сидоренко М. И.* Лексические и фразеологические значения. В кн.: Семантика языковых единиц, Л., 1975.
- 207 *Скниф В. Ф.* Глагольные семантические фразеологизмы совр. англ. языка (док. дис.), Нежин, 1978.
- 208 *Скрипник Л. Г.* Фразеология украинского языка, АДД, Киев, 1974.
- 209 *Смирницкий А. И.* Лексикология английского языка, М., 1956.
- 210 *Современный русский язык* (под. ред., Д. Э. Розенталя), «ВШ», М., 1976.
- 211 *Сосюр Ф. де* Курс общей лингвистики, М., 1933.
- 212 *Тагиев М. Т.* Глагольная фразеология современного русского языка, Баку, 1966.
- 213 *Тарاپенко Т. Л.* Структурно-грамматические особенности ФЕ в русском языке, АКД, Сумы, 1965.
- 214 *Телия В. Н.* Что такое фразеология, М., 1966.

- 215 Телия В. Н. О лексических компонентах фраземы как элементах ее структуры. В кн.: «Проблемы фразеологии», Вологда, 1967.
- 216 Телия В. Н. О типах и способах фразообразования. В кн.: Проблемы русского фразообразования, Тула, 1973.
- 217 Телия В. Н. Типы языковых значений, «Наука», М., 1981.
- 218 Тер-Погосян И. Р. Теория и практика иллюстративной фразеологии (канд. дис.), М., 1979.
- 219 Тихонов А. Н. О грамматических формах: вариантах и дериватах фразеологических оборотов (Проблемы фразеологии), Вологда, 1967.
- 220 Труды Самаркандского государственного университета им. Ал. Навои. Вопросы фразеологии, новая серия, в. 106, Самарканд, 1961.
- 221 Туманян Э. Г. Артикли в современном армянском языке. Изд. Ереванского гос-унта, Москва—Ереван, 1963.
- 222 Тюрбеев Г. Ц. Глагольная фразеология в монгольских языках. М., 1972.
- 223 Умарходжаев М. И. Современные проблемы фразеологии, ВЯ, 1979, № 5.
- 224 Федоров А. И. Лекции по русской фразеологии, НГУ, Новосибирск, 1964.
- 225 Федоров А. И. Русская фразеология и ее изучение по источникам, АКД, Л., 1973.
- 226 Федоров А. И. Сибирская диалектная фразеология. Изд. «Наука», Сибирское отделение, Новосибирск, 1980.
- 227 Филипов А. В., Кутловская В. Д. Фразеологизмы и жесты. РЯВШ, 1975, № 5.
- 228 Фразеологическая система языка, Челябинск, 1976.
- 229 Хамоян М. У. Очерки именной фразеологии курдского языка. Изд. Ереванского гос-унта, Е., 1971.
- 230 Хамоян М. У. Лингвистическое название фразеологизма в системе языка, ЯРЗ, 1979, № 1.
- 231 Хишмяк Л. Г. Эстетическое использование внутренней формы слова и ФЕ, АКД, Саратов, 1975.
- 232 Худавердиева Р. Э. Фразеологические единицы по структуре «предлог + имя» в совр. рус. языке, АКД, Баку, 1975.
- 233 Хишенова С. В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка, Душанбе, 1971.
- 234 Чагалян Э. С. Грамматическая категория времени. АКД. Ереван, 1982.

- 235 Чепасова А. М. Категория числа и сочетаемость фразеологизмов. В кн.: Вопросы совр. русск. языка, в. 6. Челябинск, 1973.
- 236 Чепасова А. М. Семантико-грамматические классы русских фразеологизмов, Челябинск, 1974.
- 237 Чепасова А. М. Специфика функционирования грамматических категорий в фразеологизмах. В кн.: Вопросы фразеологии современного русского языка, Челябинск, 1975.
- 238 Чернышева И. И. Фразеология современного немецкого языка, «ВШ», М., 1970.
- 239 Чернышева И. И. Актуальные проблемы фразеологии, ВЯ, 1977, № 5.
- 240 Шанский И. М. Фразеология современного русского языка, изд. 2-е. «ВШ», М., 1969. Изд. 3-е, М., 1985.
- 241 Шанский И. М. В мире слов, М., «Просвещение», М., 1978.
- 242 Шаумян С. К. Язык как семантическая система. В кн.: Теоретические проблемы современного языкознания, М., 1964.
- 243 Ширмонкина Р. С. Фразеология мордовских языков (канд. дис.), Саранск, 1969.
- 244 Шмелев Д. Н. Современный русский язык. Лексика, «Просвещение», М., 1977.
- 245 Шмелева И. Н. Фразеологизация крылатых слов. В кн.: Проблемы фразеологии (ред. Бабкин А. М.), «Наука», М.—Л., 1964.
- 246 Щерба Л. В. О частях речи в русском языке. В кн.: Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. 1, Л., 1968.
- 247 Эмирова А. М. Устойчивые предложно-именные обороты совр. русск. языка, АКД, Самарканд, 1969.
- 248 Эмирова А. М. Некоторые актуальные вопросы современной русской фразеологии, Самарканд, 1972.
- 249 Эльберг И. Я. Фразеология русского языка, Рига, 1978.
- 250 Яковлевская А. В. Фразеология стихотворного языка Маяковского. АКД, Самарканд, 1969.
- 251 Humbert I., *Le français idiomatique*, Paris, 1954.
- 252 Karapetian K., *English similes*, Yerevan university press, 1984.
- 253 Silver P., *English phraseology*, London, 1957.
- 254 Robert C. M., *Phraseologie français*, Paris, 1935.

ԲԱՌԱՐԱՆՆԵՐ ԵՎ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

- 255 Ազգագրական հանդեսներ, գիրք 9—16, Թիֆլիս, 1902—1916:
- 256 Աղայան էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հատ. 1—2, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1976:

- 257 Անառյան Հ., Հայերէն գաղափարական բառարան, Թիֆլիս, 1913:
- 258 Ամատունի Ս., Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912:
- 259 Անգլերեն-հայերեն. Հայերեն-անգլերեն արդի բառարան (աշխատասիրեցին Մարտիրոս Գաղաճեան և Վեր. Տիգրան ինդունի), Պէյրուի, 1920:
- 260 Ավդալբեկյան Թ., Տեր-Մինասյան Ե., Սոտնիկյան Կ., Փոքեյան Վ., Ռուս-հայերեն նոր բառարան, Երևան, 1933—1935:
- 261 Ավետիսյան Կամսաբ, Իմաստուն խոսքերի աշխարհում, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1973:
- 262 Բեդիրյան Պ., Դարձվածաբանական բացատրական բառարան (դպրոցական համառոտ) «Լույս» հրատ., Երևան, 1971:
- 263 Գայայան Հ., Բառարան-գանձարան հայոց լեզուի հոմանիշներու, Կահիրե, 1938:
- 264 Գալստյան Գ., Դիցարանական անունների և դարձվածքների համառոտ բացատրական բառարան, «Լույս» հրատ., Երևան, 1966:
- 265 Գևորգյան Ե., Ժամանակակից հայոց լեզվի համանունների բառարան, Երևանի համալս. հրատ., 1978:
- 266 Դադրաշյան Հ., Ռուս-հայերեն լիակատար բառարան, Թիֆլիս, 1911:
- 267 Էմինյան ազգագրական ժողովածու, հատ. Ա, Մոսկվա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, հատ. Զ, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1906:
- 268 Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատ. 1—4, ԳԱ հրատ., Երևան, 1966—1980:
- 269 Իշխանյան Սերգեյ, Թեազոր խոսքեր, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1975:
- 270 Խղաթյան Ֆ., Ոճարանական տերմինների բառարան-տեղեկատու, «Լույս» հրատ., Երևան, 1976:
- 271 Հայ ժողովրդական ավանդույթներ, (ժողովածու, կազմեց Տ. Նավասարդյանը), գիրք 1, Թիֆլիս, 1883:
- 272 Ղանալանյան Արամ, Առածանի, ԳԱ հրատ., Երևան, 1960:
- 273 Ղանալանյան Արամ, Ավանդապատում, ԳԱ հրատ., Երևան, 1969:
- 274 Ղաթիբյան Ա., Ռուս-հայերեն բառարան, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1982:
- 275 Մալխասյանց Ս., Հայերեն բացատրական բառարան, հատ. 1—4, «Հայպետհրատ», Երևան, 1944—45:
- 276 Մինասաբեանց Մ., Քնար հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868:
- 277 Պապոյան Արտ., Պարույր Սեակի չափածոյի բառարան, հատ. 1—2, Երևանի համալս. հրատ., 1981—1982:
- 278 Պետրոսյան Հ., Գալստյան Ս., Ղառազյուլյան Բ., Լեզվաբանական բառարան, ԳԱ հրատ., Երևան, 1975:
- 279 Պետրոսյան Լ., Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարան, ԳԱ հրատ., Երևան, 1976:

- 280 Ռուս-հայերեն բառարան, հատ. 1—4, ԳԱ հրատ., Երևան, 1954—1956:
- 281 Ռուս-հայերեն դարձվածաբանական բառարան (խմբագրությամբ Բ. Մելիքովյանի և Պ. Պողոսյանի), Երևանի համալս. հրատ., 1975:
- 282 Սոսիալական Ա., Գալստյան Ա., Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևանի համալս. հրատ., 1975:
- 283 Սրվանձադանց Գ., Երկեր հատ. 1—2, ԳԱ հրատ., Երևան, 1978—1982:
- 284 Վանա սագ, մասն Բ, (ժողովեց Գ. Շերենց), Թիֆլիս, 1899:
- 285 Англо-русский фразеологический словарь (составил А. В. Ку-нин), т. I—II, изд. «Совет. энциклопедия», М., 1967.
- 286 Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов, изд. «Со-ветская энциклопедия», М., 1966.
- 287 Ашукин Н. С. Ашукина М. Г. Крылатые слова, 3-е изд., М., 1966.
- 288 Бабкин А. М., Шендецов В. В. Словарь иноязычных выражений и слов. А—Г, изд. второе, «Наука», Л., 1981.
- 289 Булатов М. А. Крылатые слова, «Детгиз», М., 1958.
- 290 Быстрова Е. А., Окунева А. П., Шанский Н. М. Учебный фра-зеологический словарь русского языка, «Просвещение», Л., 1984.
- 291 Вартамян Э. А. Путешествие в слово, изд. второе, М., «Просве-щение», 1982.
- 292 Дубровин М. И., Антоян А. Т. Русские фразеологизмы в кар-тинках, изд. второе, М., «Русский язык», 1981.
- 293 Жуков В. П. Школьный фразеологический словарь русского языка, М., «Просвещение», 1980.
- 294 Ожегов С. И. Словарь русского языка, изд. 10-е, (под ред. проф. Н. Ю. Шведовой), изд-во «Советская энциклопедия», М., 1973.
- 295 Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь трудностей русско-го языка, «Русский язык», М., 1976.
- 296 Словарь иностранных языков, под ред. И. В. Лехина, С. М. Лок-шиной, Ф. Н. Петрова, Л. С. Шаумян, изд. 6-е, изд-во «Совет-ская энциклопедия», М., 1964.
- 297 Словарь современного русского литературного языка, в 17-ти т., «Наука», М.—Л., 1950—1965.
- 298 Словарь русских пословиц и поговорок (сост. В. П. Жуков), М., 1966.
- 299 Фразеологический словарь русских говоров Сибири, под ред. А. И. Федорова, «Наука», Новосибирск, 1983.
- 300 Фразеологический словарь русского языка, под ред. А. И. Мо-лоткова (около 4000 фр.), «Русский язык», М., 1978.

- 301 *Французско-русский фразеологический словарь* (под ред. Я. И. Рецкера), М., 1963.
- 302 *Хамоян М. У.* Курдо-русский фразеологический словарь. изд. АН АрмССР, Ереван, 1979.
- 303 *Черданцева Т. З., Рецкер Я. И., Зорько Г. Ф.* Итало-русский фразеологический словарь, «Русский язык», М., 1982.
- 304 *Шинский Н. М., Быстрова Е. А.* 700 фразеологических оборотов русского языка, М., 1975.
- 305 *Шкляров В. Т., Эккерт Р., Энгельке Х.* Краткий русско-немецкий фразеологический словарь (около 800 фраз), «Русский язык», М., 1977.
- 306 *Яронцев Р. Из.* Словарь-справочник по русской фразеологии, М., 1981.
- 307 *Wood F. T., Hill R. I.*, Dictionary English Collogorol Idioms, London, 1980.
- 308 *Whitford H. C., and Dixson R. I.*, Handbook of American Idioms and Idiomatic Usage, 14500 idiome. New-York, 1953.
- 309 *Roget P. M.*, Thesaurus of inglish words and phrases, London., 1935.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան

5

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Գլուխ առաջին—Դարձվածային միավորի ըմբռնումն ու զնահատումը լեզվաբանական զբաղանդության մեջ	15
Գլուխ երկրորդ—Դարձված. Դարձվածային միավոր, նրա հատկանիշներն ու առաջացումը. դարձվածների իմաստային դասակարգումն ու սահմանադատումը ոչ դարձվածային միավորներից	43
Դարձվածը որպես լեզվական ինքնություն միավոր. նրա հատկանիշները	43
Դարձվածի առաջացումը	47
Դարձվածների դասակարգումը ըստ նրանց բաղադրիչների իմաստների ձուլվածության աստիճանի	55
Դարձվածային միավոր և բառակապակցություն	63
Դարձվածային միավոր և բառ Դարձվածային միավոր և հարադրություն	64
Դարձվածային միավորի և իզիոմի փոխհարաբերությունը	73
Դարձվածային միավորի սահմանադատումը թևավոր խոսքերից	81
Դարձվածային միավորի սահմանադատումը առածներից և ասացվածքներից	83
Դարձվածային միավորի սահմանադատումը անեծքներից և օրհնանքներից	87

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ԱՆՎԱՆՈՂԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՍԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԸ	90
Գլուխ առաջին—Գոյականական դարձվածային միավորները և նրանց կառուցվածային տիպերը	93
Ստորադասական կապակցությամբ գոյականական ԴՄ-ներ	94
Երկանդամ կառույցներ	94
Եռանդամ կառույցներ	103
Քառանդամ կառույցներ	109
Համադասական կապակցությամբ գոյականական ԴՄ-ներ	111
Համաստորադասական կապակցությամբ գոյականական ԴՄ-ներ	113
Գոյականական ԴՄ-ների ձևաբանական առանձնահատկությունները	114

Գոյականական ԴՄ-ների շարահյուսական առանձնահատկութ- յունները	121
Գ լ ու խ ե ռ կ ռ ո ղ — Ածականական դարձվածային միավորները և նրանց կառուցվածքային տիպերը	128
Ստորադասական կապակցությամբ ածականական ԴՄ-ներ	129
Նրկանդամ կառույցներ	129
Նոանդամ կառույցներ	140
Քառանդամ կառույցներ	145
Հնգանդամ կառույցներ	148
Համադասական կապակցությամբ ածականական ԴՄ-ներ	149
Համաստորադասական կապակցությամբ ածականական ԴՄ-ներ	150
Ածականական ԴՄ-ների ձևաբանական առանձնահատկությունները	151
Ածականական ԴՄ-ների շարահյուսական առանձնահատկությու- նները	155
Գ լ ու խ ե ռ ռ ո ղ — Բայական դարձվածային միավորները և նրանց կառուցվածքային տիպերը	158
Նրկանդամ կառույցներ	163
Նոանդամ կառույցներ	175
Քառանդամ կառույցներ	195
Հնգանդամ կառույցներ	206
Բայական ԴՄ-ների ձևաբանական առանձնահատկությունները	210
Ա. Անվանական բերականական կարգերի գործառությունը ու նրանց իմաստադատիչ դերը բայական ԴՄ-ներում	212
Բ. Բայական բերականական կարգերի գործառությունը ու նրանց իմաստադատիչ դերը բայական ԴՄ-ներում	225
Բայական ԴՄ-ների շարահյուսական առանձնահատկությունները	254
Գ լ ու խ չ ո ռ ռ ո ղ — Մակբայական դարձվածային միավորներ. նրանց կառուցվածքային տիպերը	259
Միազգաթ մակբայական դարձվածային միավորներ	260
Ստորադասական կապակցությամբ մակբայական ԴՄ-ներ	263
Նրկանդամ կառույցներ	263
Նոանդամ և բառանդամ կառույցներ	268
Կապական կառույցներ	269
Համադասական կապակցությամբ մակբայական ԴՄ-ներ	271
Համաստորադասական կապակցությամբ մակբայական ԴՄ-ներ	274
Մակբայական ԴՄ-ների ձևաբանական և շարահյուսական առանձ- նահատկությունները	275
Գ լ ու խ ի ի ն գ ե ռ ո ղ — Նղանակավորող դարձվածային միավոր- ներ	282
Նղանակավորող ԴՄ-ների բերականական և կառուցվածքային առանձ- նահատկությունները	285

ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐ

Ք լ ո լ խ ա ո ա ջ ի ն— Հաղորդակցական ԴՄ-ների բերականական նառկանիշները	292
Ք լ ո լ խ ե ռ կ ռ ո Ր Պ— Հաղորդակցական ԴՄ-ների կառուցվածա- յին տիպերը	305
Դարձվածային երկկազմ նախադասություններ	307
Դարձվածային թերի նախադասություններ	311
Դարձվածային միակազմ նախադասություններ	314
Բաշական դարձվածային նախադասություններ	315
Անվանական դարձվածային նախադասություններ	319
Եզրակացություններ	323
Համառոտագրություններ	333
Անվանացանկ	334
Գրականություն և աղբյուրներ	336

ԽԱՁԻԿ ԴԱՔՐԻՆԷԼԻ ԲԱԴԻԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԴԱՐՁՎԱԾԱՅԻՆ
ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԸ

(Կառուցվածքային վերլուծություն)

Հրատ. խմբագրերէր՝ Զ. Խ. Օրմանյան, Ս. Լ. Սահակյան

Նկարիչ՝ Ն. Ս. Պողոսյան

Գեղ. խմբագիր՝ Յ. Հ. Ղազարյան

Տեխ. խմբագիր՝ Է. Կ. Հառուքյանյան

Սրբագրիչ՝ Գ. Է. Գեղանկյան

ИБ № 1184

Հանձնված է շարվածքի 29. 04. 1986 թ.: Ստորագրված է տպագրության
հ. 12. 1986 թ.: ՎՋ 06301: Չափը $84 \times 108 \frac{1}{32}$, թուղթ № 2: Տառատեսակ
«գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պայմ. 18,7 մամ., տպագր. 22,25
մամուլ: ԵԼԻԿ. մամուլ 18,7: Հրատ. - չաշվարկ 15,85 մամուլ: Տպարանակ 1000:
Հրատ. № 6807: Պատվեր № 477: Գինը 2 ռ. 30 կ.:

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24 գ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՅՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.

ИБ № 1184

Հանձնված է շարվածքի 29. 04. 1986 թ.: Ստորագրված է տպագրության
հ. 12. 1986 թ.: ՎՋ 06301: Չափը $84 \times 108 \frac{1}{32}$, Բուլթ № 2: Տառատեսակ
«գրքի տպոթական», բարձր տպագրություն Պայմ. 18,7 մամ., տպագր. 22,35
մամուլ: Ներկ. մամուլ 18,7: Հրատ.- խաշվարկ 15,85 մամուլ: Տպաքանակ 1000:
Հրատ. № 6807: Պատվեր № 477: Գինը 2 ո. 30 կ.:

ՀՅՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24 դ.:

Издательство АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24 г.

ՀՅՍՀ ԳԱ Հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան
պող. 24:

Типография Издательства АН АрмССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна, 24.

A 11
76604